ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Α' Κύκλος Μεταπτυχιακών Σπουδών:
«Αρχαίος Μεσογειακός Κόσμος»
Κατεύθυνση Προϊστορικής Αρχαιολογίας

ΤΑ ΟΠΛΑ
ΣΤΙΣ ΜΥΚΗΝΑΪΚΕΣ ΤΑΦΕΣ
ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Εισηγήτρια: Παπαδοπούλου Μαργαρίτα (Α.Μ. 241)
Επιβλέπουσες Καθηγήτριες: Τζαχίλη Ίρις
Κόπακα Αικατερίνη
Βουτσάκη Σοφία

ΡΕΘΥΜΝΟ 2004

Στη μνήμη της γιαγιάς μου Γεωργίας

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελίδα
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	4
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	6
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	24
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	27
ΑΡΓΟΛΙΔΑ	40
ΚΟΡΙΝΘΙΑ	180
ΑΧΑΪΑ	185
ΗΛΕΙΑ	220
ΜΕΣΣΗΝΙΑ	236
ΛΑΚΩΝΙΑ	288
ΑΡΚΑΔΙΑ	305
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΑΦΩΝ ΜΕ ΟΠΛΑ	312
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	323
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	343
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	344
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΡΤΩΝ	359
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ	360

Β Ρ Α Χ Υ Γ Ρ Α Φ Ι Ε Σ

Βιβλιογραφικές

Ελληνικές

ΑΑΑ	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ΑΔ	Αρχαιολογικό Δελτίο
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίδα
Έργον	Το έργον της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

Ξένες

AA	Archäologischer Anzeiger
Aegaeum	Aegaeum: Annalles d' Archaeologie égéene de l'Université de Liege
AJA	American Journal of Archaeology
AM	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung
Antiquity	Antiquity: A Quarterly Review of Archaeology
AR	Archaeological Reports. Παράρτημα του Journal of Hellenic Studies
Archaeology	Archaeology: A magazine Dealing with the Antiquity of the World
BAR	British Archaeological Reports
BCH	Bulletin de la Correspondance Hellénique
BICS	Bulletin of the Institute of Classical Studies
BOREAS	Boreas. Acta Universitatis Upsaliensis
BSA	Annual of the British School at Athens
Curr. Anth.	Current Anthropology
Hesperia	Hesperia: Journal of the American School of Classical Studies at Athens
JdI	Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts
JHS	Journal of Hellenic Studies
JIES	Journal of Indo – European Studies
JPR	Journal of Prehistoric Religion, Jonsered
JRGZM	Jahrbuch des Römisch – Germanischen Zentralmuseums, Mainz
OJA	Oxford Journal of Archaeology
OpAth	Opuscula Atheniensia
PBf	Prähistorische Bronzefunde
PDIA	Proceedings of the Danish Institute at Athens
PPS	Proceedings of the Prehistoric Society, Cambridge
SIMA	Studies in Mediterranean Archaeology
TIRYNS	Tiryns. Die Ergebnisse der Ausgrabungen des Instituts
TUAS	Temple University Aegean Symposium

Γενικές

Α	Ανατολικός
Α / Α	αύξων αριθμός .
Β	Βόρειος
ΒΑ	Βορειοανατολικός
ΒΔ	Βορειοδυτικός

Δ	Δυτικός
εγχ.	εγχειρίδιο
Ε.Χ.	Εποχή Χαλκού
θαλ.	θαλαμοειδής
θολ.	θολωτός
κεφ.	κεφάλαιο
κιβωτ.	κιβωτιόσχημος
λακκ.	λακκοειδής
ΜΕ	Μεσοελλαδικός
ΜΕΧ	Μέση Εποχή Χαλκού
Μηκ.	μυκηναϊκός
Ν	Νότιος
ΝΑ	Νοτιοανατολικός
ΝΔ	Νοτιοδυτικός
παχ.	πάχος
ΠΓ	Πρώιμη Γεωμετρική
ΠΕ	Πρωτοελλαδικός
ΠΕΣ	Πρώιμη Εποχή Σιδήρου
ΠΕΧ	Πρώιμη Εποχή Χαλκού
πλ.	πλάτος
ΠΜ	Πρώιμη Μυκηναϊκή
ΠρΓ	Πρωτογεωμετρική
Τ / ΤΦ	τάφος
Τ.Α.	ταξινομικός αριθμός
ΥΕ	Υστεροελλαδική
ΥΕΧ	Ύστερη Εποχή Χαλκού
ΥΜ	Ύστερη Μυκηναϊκή
ΥπΜ	Υπομυκηναϊκή
χ.	χάλκινος / -οι

Β Ι Β Λ Ι Ο Γ Ρ Α Φ Ι Α[1]

Α. ΕΛΛΗΝΙΚΗ

ΑΙΓΑΙΟ — TREUIL, R., DARQUE, P., POURSAT, J-C et TOUCHAIS, G., (1996), *Οι Πολιτισμοί του Αιγαίου*, Καρδαμίτσα, Αθήνα.

Βασιλογάμβρου 1996 — ΒΑΣΙΛΟΓΑΜΒΡΟΥ, Α.Π., (1996-1997), «ΠΕ Νεκροταφείο στο Καλαμάκι Ελαιοχωρίου Λουσικών Αχαΐας», στα *Πρακτικά Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών. Άργος – Ναύπλιον, 6-10 / 9 / 1995, Τόμος 2ος*, Αθήναι, 366-99.

Βερδελής 1956 — ΒΕΡΔΕΛΗΣ, Ν., (1956), «Ανασκαφή Διόλκου, Τίρυνθος και Γαλατάκι», *ΑΕ* 1956, παράρτημα, 1-13.

Βερδελής 1957 — ΒΕΡΔΕΛΗΣ, Ν., (1957), «Χαλκούς μυκηναϊκός θώραξ εκ Δενδρών», *ΑΕ* 1957 παράρτημα, 15-8.

Βερδελής 1960 — ΒΕΡΔΕΛΗΣ, Ν., (1960), «Ανασκαφαί Αργολιδοκορινθίας. Β' Μιδέα (Δενδρά)», *ΑΔ* 16 (χρον.), 93-4.

Βερδελής: — *ΠΑΕ* 1958, 135-45. *ΑΔ* 16 (χρον.), 80-1. *ΠΑΕ* 1962, 67-89. *ΠΑΕ* 1963, 107-13. *ΑΔ* 20 (χρον.), 118-21. *ΑΔ* 23 (χρον.), 63-5.

Barber 1994 — BARBER, R.L.N., (1994), *Οι Κυκλάδες την Εποχή του Χαλκού*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα.

Γιαλούρης 1964 — ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ, Ν.Φ., (1964), «Αρχαία Ηλίς», *ΑΔ* 19 (χρον.), 174-82.

Γιαλούρης 1965 — ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ, Ν., (1965), «Μυκηναϊκός τύμβος Σαμικού», *ΑΔ* 20 (Α: Μελέται), 6-40.

Γιαλούρης: — *ΠΑΕ* 1954, 287-90 & 295. *ΠΑΕ* 1955, 243-4. *ΑΔ* 16 (χρον.), 137-8. *ΑΔ* 20 (χρον. ΙΙ2), 203.

Coldstream 1997 — COLDSTREAM, J.N., (1997), *Γεωμετρική Ελλάδα*, Καρδαμίτσα, Αθήνα.

Δανιηλίδου 2000 — ΔΑΝΙΗΛΙΔΟΥ, Δ., «Ο θαλαμωτός τάφος 84 των Μυκηνών», *ΑΕ* 2000, 161-78.

[1] Αναφέρουμε κυρίως τους τίτλους που απαντούν συντομογραφικά στις υποσημειώσεις του κειμένου.

Δεϊλάκη 1970	ΔΕΪΛΑΚΗ, Ε., (1970), «Μυκηναϊκόν κράνος εκ Δενδρών», *ΑΑΑ* 3, 106-8.
Δεϊλάκη 1973	ΔΕΪΛΑΚΗ, Ε., (1973), «Ανασκαφικαί έρευναι: Αργολίς – Κορινθία», *ΑΔ* 28 (χρον.), 80-122.
Δημακοπούλου 1968	ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Α., (1968), «Ανασκαφή μυκηναϊκών τάφων Μελαθριάς Λακωνίας», *ΑΑΑ* 1, 37-41.
Δημακοπούλου 1977	ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ – ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ, Κ., (1977), «Μυκηναϊκόν νεκροταφείον Μελαθριάς Λακωνίας», *ΑΕ* 1977, 29-60.
Δημακοπούλου 1981	ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Κ., (1981), «Κόκλα – Βρασέρκα – Μυκήνες», *ΑΔ* 36 (χρον.), 94-9.
Δημακοπούλου 1982	ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Κ., (1982), «Κόκλα. Μυκηναϊκή Νεκρόπολη», *ΑΔ* 37 (χρον.), 83-5.
Desborough 1995	DESBOROUGH, V.R.d'A., (1995), *Ελληνικοί Σκοτεινοί Αιώνες,* Καρδαμίτσα, Αθήνα.
Dickinson 2003	DICKINSON, O., (2003), *Αιγαίο – Εποχή του Χαλκού*, Καρδαμίτσα, Αθήνα.
Ζαφειρόπουλος 1956	ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, Ν.Σ., (1956), «Ανασκαφικαί έρευναι εις περιφέρειαν Φαρών Αχαΐας», *ΠΑΕ* 1956, 193-201.
Ζαφειρόπουλος (*ΠΑΕ*):	1952, 398-400. 1957, 114-17. 1958, 167-76.
Ιακωβίδης 1969	ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ, Ι., (1969), Τα μυκηναϊκά έθιμα ταφής», *ΑΑΑ* 2, 120-6.
Κολώνας 1996	ΚΟΛΩΝΑΣ, Λ., (1996-1997), «Νεώτερη μυκηναϊκή Τοπογραφία της Αχαΐας», στα *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος – Ναύπλιον, 6-10 / 9 / 1995*, *Τόμος 2ος*, Αθήναι, 470-93.
Κορρές 1969	ΚΟΡΡΕΣ, Γ., (1969), «Η μεγαλοπρέπεια των μυκηναϊκών κρανών», *ΑΑΑ* 2, 446-65.
Κορρές 1976	ΚΟΡΡΕΣ, Γ., (1976-1978), «Τύμβοι, θόλοι και ταφικοί κύκλοι Μεσσηνίας», στα *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Σπάρτη 7-14 / 9 / 1975*, Εν Αθήναις, 337-69.
Κορρές (*ΠΑΕ)*:	1974, 139-62. 1976, 265-70 & 469-536. 1977, 297-341 & 352. 1978, 323-61. 1980, 125-9. 1988, 40-1.

Κυπαρρίσης (*ΠΑΕ*): 1927, 52. 1928, 114-9. 1929, 89-91. 1930, 81-8. 1933, 91-2. 1934, 114-5. 1939, 103-4.

Κωστούρου 1972 ΚΩΣΤΟΥΡΟΥ, Μ., (1972), «Μυκηναϊκά επιθετικά όπλα», *ΑΑΑ* 5, 325-37.

Μαζαράκης 2000 ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ – ΑΙΝΙΑΝ, Α., (2000), *Όμηρος και Αρχαιολογία*, Καρδαμίτσα, Αθήνα.

Μαρινάτος 1960 ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Σ., (1960), «Ανασκαφαί Πύλου (1952-1960). Ελληνικός τομεύς», *ΑΔ* 16 (χρον.), 112-9.

Μαρινάτος (*ΠΑΕ*): 1952, 473-96. 1953, 238-50. 1954, 299-306 & 311-6. 1955, 245-55. 1956, 202-6. 1957, 118-20. 1958, 184-93. 1959, 175-9. 1960, 195-209. 1961, 169-76. 1962, 90-8. 1963, 114-21. 1964, 78-95. 1965, 102-20. 1966, 119-32. *Antiquity* 31, 97-100. *ΑΔ* 20 (χρον. ΙΙ 1), 201-6.

Μυλωνάς 1972 ΜΥΛΩΝΑΣ, Γ.Σ., (1972), «Ανασκαφή Μυκηνών», *ΠΑΕ* 1972, 114-26.

Μυλωνάς 1973 ΜΥΛΩΝΑΣ, Γ., (1973), *Ο Ταφικός Κύκλος Β των Μυκηνών*, Εν Αθήναις.

Μυλωνάς (*ΠΑΕ*): 1963, 102. 1964, 68-77. 1973, 101-3.

Ξενάκη 1985 ΞΕΝΑΚΗ – ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Α., (1985), *Οι θαλαμωτοί Τάφοι των Μυκηνών*, Paris.

Ορλάνδου (*Έργον*): 1954, 38-9 & 41-3. 1955, 69-74, 88-91 & 93-4. 1956, 81-3 & 90-6. 1957, 70-5. 1958, 152 & 192-3. 1959, 117-25. 1960, 146. 1961, 164-71 & 186-8. 1962, 99-102 & 110-9. 1963, 81-2. 1964, 42-3 & 84-90. 1965, 84-92. 1966, 105-10. 1971, 131-43. 1974, 78-82 & 141-2. 1975, 132-40.

Πανάγος 1998 ΠΑΝΑΓΟΣ, Α.Γ., (1998), «Μέταλλα παρ' Αρχαίοις», *Αργυρίτης Γη, Χαριστήριο στον Κ. Κονοφάγο*, Εθν. Μετσόβειο Πολυτεχνείο, Αθήνα.

Παντελίδου 1969 ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ, Μ., (1969), «Το πρόβλημα της ομηρικής Πύλου», *ΑΑΑ* 2, 309-16.

Παντελίδου 1970 ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ, Μ., (1970), «Τάφοι της Πύλου», *ΑΑΑ* 3, 125-32.

Παπαδημητρίου 1952 ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Ι., «Ανασκαφή Μυκηνών», *ΠΑΕ* 1952, 427-72.

Παπαδημητρίου 1953 ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Ι., (1953), «Ανασκαφαί εν Μυκήναις», *ΠΑΕ* 1953, 205-37.

Παπαδημητρίου 1955 ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Ι., (1955), «Ανασκαφή εν Μυκήναις», *ΠΑΕ* 1955, 217-32.

Παπαδημητρίου 2002 ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Ν., (2002), «Η σημασία των κτιστών θαλαμοειδών τάφων κατά τη μεταβατική ΜΕ / ΥΕ περίοδο στην Πελοπόννησο», στα *Πρακτικά του Ζ' (6ου) Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Τρίπολις 24-29 / 7/ 2000, Τόμος δεύτερος*, Αθήναι, 147-64.

Παπαδημητρίου (*ΠΑΕ*): 1951, 197-203. 1952, 465-72. 1954, 253-9. 1957, 106-7.

Παπαδόπουλος (*ΠΑΕ*): 1976 Α, 196-9. 1977 Α, 184-6. 1978, 122-4. 1980, 106-10. 1981 Α, 184. 1989, 60-2. 1990, 50-5. 1991, 79-84. 1992, 53-9. 1993, 44-7. 1997, 121-6. 1998, 83-7.

Παρλαμά 1974 ΠΑΡΛΑΜΑ, Λ., (1974), «Μυκηναϊκά Ηλείας», *ΑΔ* 29 (Α: Μελέτες), 25-58.

Παρλαμά 1976 ΠΑΡΛΑΜΑ, Λ., (1976), «Αψιδωτοί μυκηναϊκοί τάφοι στη Μεσσηνία», *ΑΑΑ* 9, 252-7.

Πρωτονοταρίου 1966 ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΥ – ΔΕΪΛΑΚΗ, Α., (1966), «Μυκηναϊκός τάφος εξ Άργους», στο *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον*, τομ. Β, 239-47.

Πρωτονοταρίου 1971 ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΥ – ΔΕΪΛΑΚΗ, Ε., (1971), «Αργολίς: ανασκαφή Άργους», *ΑΔ* 26 (χρον. Β1), 129-30.

Ρωμαίου 1954 ΡΩΜΑΙΟΥ, Κ.Α., (1954), «Ανασκαφική έρευνα κατά την Ανάληψιν», *ΠΑΕ* 1954, 270-86.

Σπυρόπουλου 1972 ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Θ.Γ., (1972), *Υστερομυκηναϊκοί Ελλαδικοί Θησαυροί*, Εν Αθήναις.

Σπυρόπουλος 1981 ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Θ., (1981), «Ανασκαφικές εργασίες Λακωνίας», *ΑΔ* 36 (χρον.), 121-31.

Σπυρόπουλος 1996 ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Θ.Γ. και ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ.Θ., (1996), *Το Παναρκαδικό Αρχαιολογικό Μουσείο Τριπόλεως και η Αρχαιολογική έρευνα της Αρκαδίας.*

Σταϊνχάουερ 2000 ΣΤΑΪΝΑΧΑΟΥΕΡ, Γ., (2000), *Ο πόλεμος στην αρχαία Ελλάδα*, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα.

Σταμπολίδης 1993 ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ, Ν. Χρ., (1993), *Ελεύθερνα ΙΙΙ. 1.*

Γεωμετρικά – Αρχαϊκά Χρόνια. Οδηγός στην Έκθεση «Το Γεωμετρικό – Αρχαϊκό Νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας», Εκδόσεις Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο.

Σταμπολίδης 1996 ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ, Ν. Χρ., (1996), *Αντίποινα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Σταμπολίδης – Καρέτσου 1998 ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ , Ν. Χρ. – ΚΑΡΕΤΣΟΥ, Α., (1998), *Ανατολική Μεσόγειος. Κύπρος – Δωδεκάνησα – Κρήτη. 16ος – 6ος αι. π.Χ.*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Υπουργείο Πολιτισμού ΚΓ' ΕΠΚΑ, Ηράκλειο.

Τζαχίλη 1997 ΤΖΑΧΙΛΗ, Ι., (1997), *Υφαντική και Υφάντρες στο Προϊστορικό Αιγαίο, 2000 – 1000 π.Χ.*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Τζιλιγκάκη 2001 ΤΖΙΛΙΓΚΑΚΗ, Ε., (2001), *Ελεύθερνα. Τομέας ΙΙΙ Δυτικός. Νεκροταφείο Ορθής Πέτρας*, Αθήνα.

Τσούντας 1888 α ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Χρ., (1888), «Ανασκαφαί τάφων εν Μυκήναις», *ΑΕ* 1888, 119-79.

Τσούντας 1888 β ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Χρ., (1888), «Περί του εν Βαφείω τάφου», *ΑΕ* 1888, 197-9.

Τσούντας 1889 ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Χρ., (1889), «Έρευναι εν τη Λακωνική και ο τάφος του Βαφειού», *ΑΕ* 1889, 129-72.

Τσούντας 1891 α ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Χρ., (1891), «Εκ Μυκηνών», *ΑΕ* 1891, 1-44.

Τσούντας 1891 β ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Χρ., (1891), «Τάφος θολωτός εν Κάμπω», *ΑΕ* 1891, 189-91.

Τσούντας 1893 ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Χρ., (1893), *Μυκήναι και Μυκηναϊκός Πολιτισμός*, Αθήνησιν.

Τσούντας 1897 ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Χρ., (1897), «Μίτραι και Ξίφη εκ Μυκηνών», *ΑΕ* 1897, 97-128.

ΤΥΜΒΟΙ ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΥ – ΔΕΪΛΑΚΗ, Ε., (1980), *Οι Τύμβοι του Άργους*, Αθήναι.

Vermeule 1983 VERMEULE, E., (1983), *Ελλάς – Εποχή του Χαλκού*, Καρδαμίτσα, Αθήνα.

Φάκλαρης 1990 ΦΑΚΛΑΡΗΣ, Π.Β., (1990), *Αρχαία Κυνουρία. Ανθρώπινη δραστηριότητα και Περιβάλλον*, Αθήνα.

Χαριτωνίδου 1953 ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ, Σ., (1953), «Ανασκαφαί εν Ναυπλία»,

ΠΑΕ 1953, 191-204.

Χατζή 1984 ΧΑΤΖΗ, Γ.Ε., (1984), «Ψάρι: Νέα αρχαιολογική θέση στη ΒΑ Τριφυλία», σε *Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών, Κυπαρισσία 27-29/11/1982*, Αθήνα, 262-8.

Χωρέμης 1973 ΧΩΡΕΜΗΣ, Α., (1973), «Μυκηναϊκοί και Πρωτογεωμετρικοί Τάφοι εις Καρποφόραν Μεσσηνίας», *ΑΕ* 1973, 25-74.

Ωνάσογλου 1995 ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ, Α., (1995), *Η Οικία του Τάφου των Τριπόδων στις Μυκήνες*, Αθήνα.

Β. ΞΕΝΗ

Åkestrom 1968 ÅKESTROM, A., (1968), "A Mycenean Potter's factory at Berbati near Mycenae", σε *Atti del Primo Congresso Internationale di Micenologica. Roma 29/9 – 3/10 1967*, 48-9.

Åkestrom 1987 ÅKESTROM, A., (1987), *Berbati vol.2. The Pictoral Pottery*, Stockholm.

Alden 2000 ALDEN, M., (2000), *Well Built Mycenae. Fascicule 7: The Prehistoric Cemetery – Pre-Mycenean and Early Mycenean Graves*, Oxbow Books.

Angel 1971 ANGEL, J.L., (1971), *Lerna. A preclassical site in the Argolid. Vol. II. The People*, N. Jersey and Washington.

Archaeology of death CHAPMAN, R.W., KINNES, I. and RANDSBORG, K. (eds) (1981), *The archaeology of death (New Direction in Archaeology 1)*, Cambridge.

ASINE I FRÖDIN, O. and PERSSON, A.W., (1983), *Asine I. Results of the Swedish Excavations 1922-1930*, Stockholm.

ASINE II DIETZ, S., (1982), *Asine II. Results of the excavations east of the acropolis 1970-1974, Fasc. 2. The Middle Helladic cemetery, the Middle Helladic and Early Mycenean deposits*, Stockholm.

ASINE III	HÄGG, R., NORDQUIST, G.C. and WELLS, B., (1996), *Asine III. Supplementary studies on the swedish excavation 1922-1930*, Stockholm.
Åstrom 1964	ÅSTROM, P., (1964), "Mycenean Pottery from the Region of Aigion", *Op Ath* 5, 89-110.
Åstrom 1977	ÅSTROM, P., (1977), *The Cuirass Tomb and other Finds at Dendra: Part 1. The Chamber Tombs, SIMA 4.1*, Göteborg.
Åstrom 1983	ÅSTROM, P., (1983), *The Cuirass Tomb and other Finds at Dendra: Part 2: Excavations in the cemeteries, the Lower Town and the Citadel*, Göteborg.
Åstrom 1987	ÅSTROM, P., (1987), "International destruction of grave goods", σε *Laffineur 1987*, 213-8.
Avila 1983	AVILA, R.A.J., (1983), "Bronzere Lanzen und Pfeilspitzen der griechischen Spätbronzezeit", *PBf V*, 1, München.
Avila et alii 1980	AVILA, R. et alii, (1980), "Grabungen in Bereich Des Baues 2", σε *TIRYNS IX*, 1-87.
Bintliff 1977	BINTLIFF, J., (1977), *Natural environment and human settlement in prehistoric Greece*, BAR suppl. series 28, Oxford.
Bintliff 1989	BITLIFF, J. (ed), (1989), "Cemetery populations, carrying capacities and the individual in history", σε *Burial archaeology,* 85-104.
Blackburn 1971	BLACKBURN, E., (1971), *Middle Helladic Graves and burial customs with special reference to Lerna in the Argolid*, Michigan.
Blegen 1921	BLEGEN, C.W., (1921), *Korakou. A Prehistoric Settlement near Corinth*, Boston and N. York.
Blegen 1937	BLEGEN, C., (1937), *Prosymna: the Helladic Settlemetnt preceding the Argive Heraeum*, Cambridge.
Blegen:	*AJA* 43, 410-44 & 557-76. *Hesperia* 23, 158-62.

AJA 58, 27-32. *AJA* 62, 175-81. *ΑΔ* 16 (χρον.), 109-10.

Buccholz 1962 — BUCHHOLZ, H.G., (1962), "Der Pfeilgrätter aus Dem VI Schachtgrab von Mykene und die Helladischen Pfeilspitzen", *JdI* 77-78, 1-58.

Buchholz 1987 — BUCHHOLZ, H.G., (1987), *Aegaeische Bronzezeit*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt.

Burial archaeology — ROBERTS, C.A., LEE, F. and BINTLIFF, I (eds), *Burial Archaeology: cyrrent research, methods and developments (BAR. British Series 211)*, Oxford.

Burial customs — KURTZ, D.C. and BOARDMAN, J., (1971), *Greek burial customs*, Thames and Hudson.

Burns 1998 — BURNS, B.E., (1988), "Power, ideology and the use of imported goods in the Late Bronze Age Argolid", *AJA* 102, 415.

Calder – Traill 1986 — CALDER, W.M. and TRAILL, D.A. (eds), (1986), *Myth, Scandal and History. The Heinrich Schliemann controversy and a first edition of the Mycenaean diary*, Michigan.

Calligas 1992 — CALLIGAS, P.G., (1992), "From the Amyklaion", σε *Motyka – Sanders 1992*, 31-42.

Catling 1956 — CATLING, H.W., (1956), "Bronze cut – and – thrust swords in the Eastern Mediterranean", *PPS* XXII, 102-25.

Caskey 1954 — CASKEY, J.L., (1954), "Excavations at Lerna 1952-1953", *Hesperia* 23, 3-30.

Caskey 1955 — CASKEY, J.L., (1955), "Excavations at Lerna 1954", *Hesperia* 24, 25-49.

Caskey 1956 — CASKEY, J.L., (1956), "Excavations at Lerna 1955", *Hesperia* 25, 147-73.

Caskey 1957 — CASKEY, J.L., (1957), "Excavations at Lerna 1956", *Hesperia* 26, 142-62.

Catling 1961 — CATLING, H., (1961), "A new bronze sword from Cyprus", *Antiquity* 35, 115-22.

Cavanagh 1978	CAVANAGH, W.G., (1978), "Mycenean seminar", *BICS* 25, 171-2.
Cavanagh – Mee 1978	CAVANAGH, W. and MEE, C., (1978), "The re-use of earlier tombs in the LH III C period", *BSA* 73, 31-44.
Cavanagh – Mee 1990	CAVANAGH, W. and MEE, C., (1990), "The Location of Mycenean Chamber Tombs in the Argolid", σε *Hägg and Nordquist 1990*, 55-64.
Cavanagh – Mee 1998	CAVANAGH, W. and MEE, C., (1998), *A private place: Death in PrehistoricGreece*, SIMA CXXV, Göteborg.
Darque 1987	DARQUE, P., (1987), "Les tholoi et l' organization sociopolitique du monde mycénien" σε *Laffineur 1987*, 185-205.
Demakopoulou 1969	DEMAKOPOULOU, K., (1969), "A mycenean bronze sword from Arcadia", *AAA* 2, 226-8.
Demakopoulou 1990	DEMAKOPOULOU, K., (1990), "The burial ritual In the tholos tomb at Kokla, Argolid, σε *Hägg and Nordquist 1990*, 113-23.
Demakopoulou 1998	DEMAKOPOULOU, K. and CROUWEL, J.H., (1998), "Some mycenean tombs at Palaiokastro, Arcadia", *BSA* 93, 269-83.
Desborough 1964	DESBOROUGH, V.R.d'A., (1964), *The Last Myceneans and their successors. An archaeological Survey c. 1200 – c. 1000 B.C.*, Oxford.
Desborough 1973	DESBOROUGH, V.R.d'A., (1973), "Late burials from Mycenae", *BSA* 68, 87-101.
Deshayes 1955	DESHAYES, J., (1955), "Argos. Nécropole de Deiras", *BCH* 79, 310-2.
Deshayes 1960	DESHAYES, J., (1960), *Les outils de bronze de l' Indus au Danube*, Paris.
Deshayes 1966	DESHAYES, J., (1966), *Argos. Les fouilles de Deiras*, Paris.
Diamant 1988	DIAMANT, S., (1988), "Mycenean Origins:

Infiltration from the North?", σε *French and Wardle 1988*, 153-9.

Dickinson 1977 — DICKINSON, O., (1977), *The origins of mycenean civilization*, SIMA XLIX, Göteborg.

Dickinson 1983 — DICKINSON, O.T.P.K., (1983), "Cist graves and Chamber tombs", *BSA* 78, 55-67.

Dickinson 1999 — DICKINSON, O., (1999), "Invation, migration and shaft graves", *BICS* 43, 97-107.

Dietz 1975 — DIETZ, S., (1975), "A Bronze Age Tumulus Cemetery in Asine", *Archaeology* 28, 157-63.

Dietz 1991 — DIETZ, S., (1991), *The Argolid at the transition to The Mycenean Age*, Copenhagen.

Evans 1929 — EVANS, A., (1929), *The Shaft Graves and the Bee – hive tombs of Mycenae*, London.

Fisher – Wees 1998 — FISHER, N. & Van WEES, H. (eds), (1998), *Archaic Greece: new approaches and new evidence*, London.

French and Wardle 1988 — FRENCH, E.B. and WARDLE, K.A. (eds), (1988), *Problems in Greek Prehistory. Paper presented at the Cemetery Conference of the British School of Archaeology at Athens. Manchester, April 1986*, Bristol.

Gercke – Hiesel 1971 — GERCKE, P. – HIESEL, G., (1971), "Grabungen in Der Unterstadt von Tiryns von 1889 bis 1929", σε *TIRYNS V*, 1-19.

Gercke – Hiesel 1975 — GERCKE, P. und W. – HIESEL, G., (1975), "Tiryns - Stadt 1971: Graben H", σε *TIRYNS VIII*, 7-36.

Goldstein 1981 — GOLDSTEIN, L., (1981), "One-dimensional archaeology and multi-dimensional people: spatial organization and mortuary analysis", σε *Archaeology of death*, 53-69.

Gonen 1975 — GONEN, R., (1975), *Weapons of the Ancient World*, London.

Grinsell 1961 — GRINSELL, L.V., (1961), "The breaking of objects As a funerary rite", *Folklore* 72, 475-91.

Grossmann – Schäfer 1971 GROSSMANN, P. – SCHÄFER, J., (1971), "Tiryns: Unterbung, Grabungen 1965" σε *TIRYNS V*, 41-75.

Hägg 1973 HÄGG, R. and I. (eds), (1973), *Excavations in the Barbouna Area at Asine*, BOREAS 4:1, Uppsala.

Hägg 1975 HÄGG, I. and HÄGG, R., (1975), "Discoveries at Asine dating from the Shaft – Grave Period", *AAA* 8, 151-60.

Hägg and Nordquist 1990 HÄGG, R. and NORDQUIST, G.C. (eds), (1990), *Celebrations of death and divinity in the Bronze Age Argolid. Proceedings of the 6th International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 11-13 June 1988*, Stockholm.

Hewitt 1993 HEWITT, S., (1993), *A study of Mycenean and Minoan Warrior Burial in the Aegean from the Period of the Shaft Graves to the fall of the Palace at Knossos*, Michigan.

Höckmann 1980 HÖCKMANN, O., (1980), "Lanze und Speer im spätminoischen und mykenischen Griechenland", *JRGZM* 27, 13-158.

Holmberg 1944 HOLMBERG, E., (1944), *The Swedish excavation at Asea in Arcadia*, Göteborg.

Holmberg 1983 HOLMBERG, E.J., (1983), *A mycenean chamber tomb near Berbati in Argolis*, Göteborg.

Hood 1967 HOOD, S., (1967), *The Home of Heroes*, London.

Howell 1970 HOWELL, R., (1970), "A survey of eastern Arcadia in Prehistory", *BSA* 65, 79-128.

Huches 1991 HUCHES, D.D., (1991), *Human sacrifice in ancient Greece*, London – N. York.

Iakovidis 1990 IAKOVIDIS, S., (1990), "Royal shaft graves outside Mycenae", *TUAS* 6, 17-23.

Jones 1999 JONES, D.W, "The Archaeology and Economy of Homeric Gift Exchange", *OpAth* 24, 9-24.

Jones – Bley 1990 JONES – BLEY, K., (1990), "So that fame might live forever – the Indo-european burial transition",

JIES 18, 215-24.

Kanta 1975 — KANTA, A., (1975), "The Tripolis street graves at Argos", *AAA* 8, 259-75.

Karo 1930 — KARO, G., (1930), *Die Schachtgräber von Mykenae*, Verlag F. Bruckmann ag. München.

Kilian 1986 — KILIAN – DIRLMEIER, I., (1986), "Beobachtungen zu den Schachtgräbern von Mycenae und zu Schmuckbeigaben mykenischer Männergräber. Untersuchungen zur Socialstructur in späthelladischer Zeit", *ZRGZM* 33, 158-98.

Kilian 1988 α — KILIAN – DIRLMEIER, I., (1988), "Jewellery in Mycenean and Minoan 'Warrior Graves'", σε *French and Wardle 1988*, 161-71.

Kilian 1988 β — KILIAN, K., (1988), "The emergence of *Wanax* ideology in the mycenean palaces", *OJA* 7, 291-302.

Kilian 1988 γ — KILIAN, K., (1988), "Mycenean up to date, trends and changes in recent research", σε *French and Wardle 1988*, 115-52.

Kilian 1990 — KILIAN – DIRLMEIER, I., (1990), "Remarks on the non – military function of swords in the Mycenean Argolid", σε *Hägg and Nordquist 1990*, 157-61.

Kilian 1997 — KILIAN – DIRLMEIER, I., (1997), *Das Mittelbronzezeitliche Schachtgrab von Ägina*, Mainz.

Kontorli – Papadopoulou 1987 — KONTORLI – PAPADOPOULOU, L., (1987), "Some aspects concerning local peculiarities oh the mycenean chamber tombs", σε *Laffineur 1987*, 145-60.

Laconia I — WATERHOUSE, H. and SIMPSON, R.H., (1960), "Prehistoric Laconia: Part I", *BSA* 55, 67-107.

Laconia II — WATERHOUSE, H. and SIMPSON, R.H., (1961), "Prehistoric Laconia: Part II", *BSA* 56, 114-75.

Laffineur 1987 — LAFFINEUR, R. (ed), (1987), *Thanatos. Les Coutumes funéraires en Egée a l' Âge du Bronze. Actes du collogue de Liège (21-23 avril 1986),*

Aegaeum 1, Université de Liège.

Laffineur 1990 — LAFFINEUR, R., (1990), "Grave Circle A at Mycenae: further reflections on its history", σε *Hägg and Nordquist 1990*, 201-6.

Lewartowski 2000 — LEWARTOWSKI, K., (2000), *Late Helladic Simple Graves. A study of Mycenean burial customs.* BAR International Series, 878.

Marinatos 1990 — MARINATOS, N., (1990), "Celebrations of death and the symbolism of the lion hunt", σε *Hägg and Nordquist 1990*, 143-8.

Mc Donald – Simpson 1961 — Mc DONALD, W.A. and SIMPSON, R.H., (1961), "Prehistoric Habitation in southwestern Peloponnese" *AJA* 65, 221-60.

MME — Mc DONALD, W.A. and RAPP, G.R., (1972), *The Minnesota Messenia Expedition. Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*, The University of Minnesota Press. Minneapolis.

Morris 1990 — MORRIS, C.E., (1990), "In pursuit of the white tusked boar: Aspects of hunting in mycenean society", σε *Hägg and Nordquist 1990*, 149-56.

Moschos 2000 — MOSCHOS, I., (2000), " Prehistoric Tumuli at Portes in Achaea. First Preliminary Report", *PDIA* III, 9-49.

Motyka – Sanders 1992 — MOTYKA – SANDERS, J.M. (ed), (1992), *ΦΙΛΟΛΑΚΩΝ: Laconic studies in honour of H. Catling*, Athens.

Müller 1975 — MÜLLER, K., (1975), "Das Kuppelgrab von Tiryns", σε *TIRYNS VIII*, 1-6.

Müller – Oelman 1912 — MÜLLER, K. und OELMAN, F., (1912), "Die Nekropole der 'Geometrischen' Periode", σε *TIRYNS I*, 126-67.

MYLOI — DIETZ, S. and DIVARI – VALAKOU, N., (1990), "A Middle Helladic III / Late Helladic I Grave Group from Myloi in the Argolid (Oikopedon Manti)", *Op Ath* XVIII:4, 45-62.

Mylonas 1948 MYLONAS, G., (1948), "Homeric and Mycenean Burial customs", *AJA* 52, 56-81.

Mylonas 1957 MYLONAS, G., (1957), *Ancient Mycenae*, London.

Mylonas 1966 MYLONAS, G.E., (1966), *Mycenae and the Mycenean Age*, Princeton.

Mycenean Age TSOUNTAS, Chr. and MANATT, J.I., (1897), *The Mycenean Age*, London.

Naue 1903 NAUE, J. (1903), *Die vörromischen Schwerter aus Kupfer, Bronze und Eisen*, München.

Nichoria I RAPP, G. and ASCHENBRENNER, S.E. and Jr., (1978), *Excavations at Nichoria in Southwest Greece. Vol. I. Site, environs and techniques*, The University of Minnesota Press. Minneapolis.

Nichoria II Mc DONALD, W. and WILKIE, N.C. (1992), *Excavations at Nichoria in Southwest Greece. Vol. II. The Bronze Age occupation*, Minneapolis.

Nordquist 1987 NORDQUIST, G.C., (1987), *A Middle Helladic Village. Asine in the Argolid.* BOREAS 16, Uppsala.

O' Shea 1981 O' SHEA, J., (1981), "Social configurations and the archaeological study of mortuary practices: a case of study" σε *Archaeology of death*, 39-52.

Papadimitriou 2001 α PAPADIMITRIOU, N., (2001), "T. 164 – an early built chamber tomb from Argos", *BSA* 96, 41-79.

Papadimitriou 2001 β PAPADIMITRIOU, N., (2001), *Built chamber tombs of Middle and Late Bronze Age Date in Mainland Greece and the islands*, BAR International Series, 925.

Papadopoulos 1976 PAPADOPOULOS, A., (1976), *Excavations at Aigion – 1970*, SIMA XLVI, Göteborg.

Papadopoulos 1979 PAPADOPOULOS, T.J., (1979), *Mycenean Achaea. Part 1: Text / Part 2: Figures*, Göteborg.

Papadopoulos 1999 a PAPADOPOULOS, J., (1999), "The Late Bronze daggers in the Aegean", *JPR* 13, 46-9.

Papadopoulos 1999 b PAPADOPOULOS, T.J., (1999), "Warrior – graves

in Achaean Mycenean cemeteries", *Aegaeum* 19, 267-73.

Papazoglou – Manioudaki 1994 — PAPAZOGLOU – MANIOUDAKI, ., (1994), "A Mycenean warrior's tomb at Krini near Patras", *BSA* 89, 171-200.

Pelon 1976 — PELON, O., (1976), *Tholoi, Tumuli et Cercles Funéraires*, École française d' Athènes.

Pelon 1987 — PELON, O., (1987), "L' architecture funéraire de Grèce continentale á la transition du Bronze Moyen et du Bronze Récent", σε *Laffineur 1987*, 107-16.

Persson 1931 — PERSSON, A.W., (1931), *The royal tombs at Dendra near Midea*, Lund.

Persson 1942 — PERSSON, A.W., (1942), *New tombs at Dendra near Midea*, London.

Popham et alii 1982 — POPHAM, M.P. et alii, (1982), "The hero of Lefkandi", *Antiquity* 66, 169-74.

Poursat 1977 — POURSAT, J.C., (1977), *Catalogue des ivories mycéniens du Musée National d' Athènes*, Paris.

Protonotariou – Deilaki 1990 — PROTONOTARIOU – DEILAKI, E., (1990), "Burial customs and funerary rites in the Argolid", σε *Hägg and Nordquist 1990*, 69-83.

Pylos I — BLEGEN, C.W. and RAWSON, M., (1966), *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia. Vol. I: the buildings and their contents*, Princeton.

Pylos III — BLEGEN, C.W., RAWSON, M., TAYLOUR, W. and DONOVAN, W.P., (1973), *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia. Vol. III: Acropolis and Lower Town, tholoi, grave circle and chamber tombs. Discoveries outside the citadel*, Princeton.

Rudolf 1973 — RUDOLF, W., (1973), "Die Nekropole am Profitis Elias bei Tiryns", σε *TIRYNS VI*, 23-126.

Rutter 1979 — RUTTER, J., (1979), "The Last Mycenaeans at Corinth", *Hesperia* 48, 348-92.

Sandars 1956 — SANDARS, N.K., (1956), "The antiquity of the one-

edged bronze knife in the Aegean", *PPS* 21, 174-97.

Sandars 1961 — SANDARS, N.K., (1961), "The first Aegean swords and their ancestry", *AJA* 65, 17-29.

Sandars 1963 — SANDARS, N.K., (1963), "Later Aegean Bronze swords", *AJA* 67, 117-53.

Schliemann 1879 — SCHLIEMANN, H., (1879), *Mycènes*, Paris.

Shelmerdine 1997 — SHELMERDINE, C.W., (1997), "The Palatial Bronze Age of the southern and central Greek mainland", *AJA* 101, 537-85.

Simpson 1957 — SIMPSON, R.H., (1957), "Identifying a Mycenean state", *BSA* 52, 231-259.

Simpson 1976 — SIMPSON, R.H. and DICKINSON, O.T.P.K., (1976), *A Gazeteer of Aegean Civilization in the Bronze Age, vol. I: the mainland and the islands*, SIMA LII, Göteborg.

Snodgrass 1964 — SNODGRASS, A., (1964), *Early Greek Armour and Weapons from the end of the Bronze Age to 600 B.C.*, Edinburgh.

Spyropoulos 1998 — SPYROPOULOS, Th.G., (1998), "Pellana, the administrative center oh prehistoric Laconia", σε *W.G. Cavanagh and S.E.C. Walter (eds), Sparta in Laconia. Proceedings oh the 19th British Museum Classical Colloquium held with the British School at Athens and King's and University Colleges, London, 6-8 December 1995*, British School at Athens, Studies 4, 28-38.

Strömberg 1993 — STRÖMBERG, A., (1993), *Male or Female? A methological study of grave gifts as sex – indicators in Iron Age burials from Athens*, SIMA 123, Jonsered.

Säflund 1965 — SÄFLUND, G., (1965), *Excavations at Berbati 1936 - 1937*, Stockholm. Göteborg. Uppsala.

Taracha 1993 — TARACHA, P., (1993), "Weapons in the shaft graves of Mycenae: aspects of the relative chronology of Circle A and B burials", *Archaeologia*, XLIV, 7-35.

Taylor 1972	TAYLOR, W.D., (1972), "Excavations at Agios Stefanos", *BSA* 67, 205-70.
Taylor 1991	TAYLOR, J.H., (1991), *Egypt and Nubia*, British Museum.
Tiryns III	MÜLLER, K., (1930), *Tiryns. Die Ergebnisse der Ausgrabungen des Instituts, Bd III Die Architektur der Burg und des Palastes*, Augsburg.
Tubb – Chapman 1990	TUBB, J.N. and CHAPMAN, R.L., (1990), *Archaeology and the Bible*, The Trustees of the British Museum.
TUMULI	PROTONOTARIOU – DEILAKI, E., (1990), "The Tumuli of Mycenae and Dendra (poster).With appendix by Sebastian Payne", σε *Hägg and Nordquist 1990*, 85-106.
Valmin 1938	VALMIN, M.N., (1938), *The Swedish Messenia Expedition*, Lund.
Van Leuven 1994	Van LEUVEN, J., (1994), "Tombs and religion at Mycenean Prosymna", *JPR* 8, 42-61.
Verdelis 1963	VERDELIS, N.M., (1963), "Neue geometrische Gräber in Tiryns", *AM* 78, 1-62.
Vollgraff 1904	VOLLGRAFF, W., (1904), "Fouilles d' Argos. A: La Nécropole mycénienne de la Deiras", *BCH* 28, 364-99.
Von Merhart 1956	Von MERHART, G., (1956-1957), "Geschnürte Schienen", *Ber.R. – G.K.* 37-38, 91-147.
Voutsaki 1998	VOUTSAKI, S., (1998), "Mortuary evidence, symbolic meanings and social change: a comparison between Messenia and the Argolid in the Mycenean Period", σε *Branigan, K., (1998), Cemetery and society in the Aegean Bronze Age (Sheffield Studies in Aegean Archaeology I)*, Sheffield, 41-58.
Wace 1921 α	WACE, A.J.B., (1921-1923), "Excavations at Mycenae – VII The Lion Gate and the Grave Circle area", *BSA* 25, 9-139.

Wace 1921 β	WACE, A.J.B., (1921-1923), "Excavations at Mycenae: the tholos tombs", *BSA* 25, 283-434.
Wace 1932	WACE, A.J.B., (1932), *Chamber Tombs at Mycenae*, Archaeologia LXXXII, Oxford.
Wace 1950	WACE, A.J.B., (1950), "Excavations at Mycenae" *BSA* 45, 203-28.
Wace 1951	WACE, A.J.B., (1951), "Mycenae 1950", *JHS* 71, 254-7.
Wace 1955	WACE, A.J.B., (1955), "Mycenae: 1939-54. Part 1. Preliminary Report of the excavations of 1954", *BSA* 50, 175-250.
Wace 1964	WACE, A.J.B., (1964), *Mycenae: an archaeology of history and quide*, Biblo and Tannen, N. York.
Wells 1990	WELLS, B., (1990), "Death at Dendra. On mortuary practices in a Mycenean community", σε *Hägg and Nordquist 1990*, 125-140.
Wilkie 1975	WILKIE, N.A.C., (1975), *A tholos tomb at Nichoria: its construction and use*, University Microfilms International, USA – England.
Wilkie 1987	WILKIE, N.C., (1987), "Burial customs at Nichoria: the MME tombs", σε *Laffineur 1987*, 127-34.
Williams 1970	WILLIAMS, C.K. II, (1970), "Corinth, 1969: Forum area", *Hesperia* 39, 1-39.
Wright 1987	WRIGHT, J.C., (1987), "Death and power at Mycenae: changing symbols in mortuary practice", σε *Laffineur 1987*, 171-84.
Yalouris 1960	YALOURIS, N., (1960), "Mykenische Bronzeschutzwaffen", *AM* 75, 42-67.

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ

Η ενασχόλησή μου με τις αιχμές ακοντίων, δοράτων και βελών από το Γεωμετρικό Νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας στην Ελεύθερνα της Κρήτης καλλιέργησε το ενδιαφέρον μου για τα όπλα και κυρίως για τη σχέση τους με τα ταφικά σύνολα. Έτσι, η σκέψη να ασχοληθώ με την παρουσία των όπλων στις ταφές των Μυκην. χρόνων έγινε ιδιαίτερα ελκυστική. Ως γεωγραφικό πεδίο έρευνας επελέγη η Πελοπόννησος. Ο λόγος ήταν να διαπιστώσω τον τρόπο ταφής των πολεμιστών, πέραν των πασίγνωστων πλέον λεγόμενων «βασιλέων»[2] των Μυκηνών, και κατά πόσον η εικόνα της μεγαλοπρέπειας, που όλοι έχουμε στο μυαλό για τους τάφους του Αγαμέμνονα και των συντρόφων του, αποτελεί φαινόμενο μοναδικό για την ευρύτερη περιοχή της Πελοποννήσου.

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται να γίνει ένας κατάλογος των μυκην. τάφων και ταφών της Πελοποννήσου. Μας ενδιαφέρουν (α) ο αρχιτεκτονικός τύπος και η χρονολογία του ταφικού μνημείου, (β) οι ταφές του: αριθμός – φύλο – ηλικία νεκρών, (γ) τα κτερίσματά του: όπου δεν αναφέρονται σημαίνει είτε ότι δεν τα γνωρίζουμε είτε ότι είναι εντελώς συνήθη (αγγεία, όστρακα, χάντρες, σφονδύλια κλπ). Όπου απαντούν όπλα, καταγράφουμε τον αριθμό και το είδος τους. Δεν μας ενδιαφέρει η τυπολογική τους ανάλυση όσο οι ανασκαφικές τους συνάφειες: η θέση εύρεσής τους σε σχέση με το σώμα του νεκρού και τα υπόλοιπα κτερίσματα της ταφής ή του τφ. Μας ενδιαφέρει η χρονολογία του όπλου, ιδίως σε σχέση με αυτήν του τφ (αν είναι πολύ πρωιμότερο κλπ) και κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του: αν είναι περίτεχνα ή πλούσια κοσμημένο, αν βρέθηκε τυλιγμένο ή ακουμπισμένο σε ύφασμα, αν ήταν κεκαμμένο («θανατωμένο»).

Σκοπός της εργασίας είναι να δούμε (1) σε τι ποσοστό ταφών και δη ανδρικών απαντούν όπλα, με άλλα λόγια σε πόσους από τους νεκρούς άνδρες είναι καταφανής η πολεμική ιδιότητα, (2) ποια είναι η συχνότητα επιθετικών και αμυντικών όπλων, δηλ. ποια όπλα είναι συνήθη και ποια σπάνια, (3) ποια επί μέρους ταφικά έθιμα συναντάμε στις ταφές των πολεμιστών, (4) ποια φαίνεται πως είναι η θέση των πολεμιστών στην κοινωνία της εποχής τους και, κατ' επέκτασιν, πόσο μεγάλη σημασία για τις περιοχές της Πελοποννήσου είχε ο πόλεμος ως «αξία» κατά τη Μυκην. εποχή.

[2] Τίτλοι και χαρακτηρισμοί του τύπου «βασιλείς», «ευγενείς» κλπ. απαντούν συχνά στη βιβλιογραφία για να χαρακτηρίσουν νεκρούς κ.α. Ωστόσο, ισχυρές αποδείξεις ότι ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, τουλάχιστον σε μια τόσο πρώιμη εποχή όπως αυτή που μας απασχολεί, θεωρώ πως δεν έχουμε. Γι' αυτό το λόγο στην παρούσα εργασία όπου χρησιμοποιούνται ανάλογοι όροι εννοούνται πάντα με κάθε επιφύλαξη και εντός εισαγωγικών.

Ασφαλώς, οι αντικειμενικές δυσκολίες, ή μάλλον ελλείψεις, περιόρισαν τις δυνατότητες πλήρους επίτευξης του παραπάνω στόχου. Οι δημοσιεύσεις των ανασκαφών των τάφων, ιδιαίτερα οι παλαιότερες, δεν δίνουν πληροφορίες, που για τη δική μας έρευνα είναι απαραίτητες, είτε γιατί η κατάσταση των ίδιων των ευρημάτων δεν βοηθούσε είτε γιατί κάποιες λεπτομέρειες δεν ενδιέφεραν. Πολλές φορές, λοιπόν, απουσιάζει ο ακριβής ή έστω κατά προσέγγιση αριθμός των νεκρών ενός τφ. Το φύλο και η ηλικία μόνον κατ' εξαίρεσιν δίνονται, και μάλιστα, όχι πάντα κατόπιν ανθρωπολογικής μελέτης αλλά βάσει των κτερισμάτων: π.χ. η εύρεση η ξίφους μπορεί να οδήγησε τον ανασκαφέα να θεωρήσει δεδομένο ότι πρόκειται για *άνδρα* νεκρό και να ξεκινήσει την έρευνά του με αυτή την παραδοχή. Σπανιώτατα δε, όπου υπάρχουν όπλα, δίνονται η ακριβής θέση εύρεσης και, κυρίως, ο αριθμός των νεκρών που αφορούν.

Ένα ακόμη μεγάλο πρόβλημα δημιουργεί η μη σαφής και ομόφωνη άποψη για κάποια όπλα. Λ.χ. τα μαχαίρια και τα μαχαιρίδια αλλού περιγράφονται ως «όπλα», αλλού ως «εργαλεία» που συνόδευσαν τον νεκρό. Αυτό, σε συνδυασμό με την έλλειψη των διαστάσεων και του σχεδίου του εκάστοτε αντικειμένου, κάνει τα όρια μεταξύ των δύο κατηγοριών ρευστά και καθιστά τη μελέτη της ανασκαφικής συνάφειας μοναδικό μέσο χαρακτηρισμού του αντικειμένου.

Σίγουρα, επομένως, τα συμπεράσματά μας είναι σε μεγάλο βαθμό πλασματικά. Είναι όμως αυτά που βάσει των δεδομένων στοιχείων και κυρίως των δυνατοτήτων μας μπορέσαμε να συναγάγουμε. Εναπόκειται πλέον στην κρίση του αναγνώστη να χαρακτηρίσει το τελικό αποτέλεσμα.

Η αποπεράτωση της παρούσης εργασίας θα ήταν αδύνατη χωρίς την ενεργό συμμετοχή κάποιων ανθρώπων, στους οποίους οφείλω ειλικρινείς ευχαριστίες. Καταρχάς, στην επιβλέπουσα καθηγήτριά μου κ. Ίριδα Τζαχίλη, για την υπομονή, τη συμπαράσταση και τις πολύτιμες υποδείξεις της. Στις επιβλέπουσες καθηγήτριες κ. Αικατερίνη Κόπακα και κ. Σοφία Βουτσάκη για την καθοδήγησή τους στην επεξεργασία και οργάνωση του υλικού. Στον καθηγητή κ. Γεώργιο Κορρέ για τη σημαντικότατη συμβολή του στη συγκέντρωση της βιβλιογραφίας και τη διάθεση του προσωπικού του αρχείου προς μελέτη. Στην καθηγήτρια κ. Νάγια Πολυχρονάκου – Σγουρίτσα για τις παρατηρήσεις της. Στη συνάδελφο Ελένη Τζιλιγκάκη για την ευγενή παραχώρηση της εργασίας της με θέμα: «Ελεύθερνα. Τομέας ΙΙΙ Δυτικός. Νεκροταφείο Ορθής Πέτρας. Τα επιθετικά όπλα: 1. Ξίφη και εγχειρίδια». Στον Θεόδωρο Ζυμαρίτη για την καθοριστική συμβολή του στην τελική μορφή του κειμένου.

Στον Δημήτρη Κομπορόζο, τον Διονύση Ματιάτο και τη Νεφέλη Παπακυριακοπούλου για τη βοήθειά τους σε καίρια σημεία της εργασίας.

Τέλος, αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω μέσα από την καρδιά μου την οικογένειά μου για την κατανόηση, την αμέριστη συμπαράσταση, την έμπρακτη βοήθεια και την αγάπη της που με συνοδεύει σε κάθε βήμα.

Ε Ι Σ Α Γ Ω Γ Η

Επειδή το θέμα της εργασίας μελετά τη σχέση όπλων και ταφών της Μυκην. περιόδου, θεωρώ σκόπιμο να γίνει καταρχήν μία εν συντομία παράθεση του πολεμικού εξοπλισμού και των τύπων των ταφικών μνημείων της εποχής.

1. Όπλα Επιθετικά

Α. Ξίφη – εγχειρίδια – παραξιφίδες

Η δημοσίευση των ξιφών από τους λακκ. τάφους των Μυκηνών από τον H. Schliemann το 1878 εγκαινίασε την εισαγωγή των αιγαιακών χ. ξιφών ως αντικειμένου αρχαιολογικής έρευνας, με το οποίο συστηματικά ασχολήθηκαν οι N. Sandars και K. Branigan. Χρονολογικά και τυπολογικά διαιρούμε τα ξίφη σε ορισμένες κατηγορίες: Τύπος Α ($16^{ος}$ αι.), μακρά ξίφη. Τύπος Β ($16^{ος}$ αι.), καθαρά ελλαδικός τύπος, με ξίφη βραχύτερα και φαρδύτερα του Τύπου Α (εικ. 1). Ακολουθούν οι Τύποι C (μετά το 1450 π.Χ.), ο αποκαλούμενος «μετά κεράτων» τύπος (εικ.2) και ο «σταυροειδής» τύπος D (εικ.2)[3].

Το χ. γλωσσωτό ξίφος που ο Schliemann ανέσκαψε στην «Κυκλώπεια Οικία» κοντά στον Ταφικό Κύκλο Α αποδόθηκε από τον J. Naue στον Τύπο ΙΙ της τυπολογικής κατάταξής του για το σύνολο των ευρωπαϊκών ξιφών[4] (εικ. 3). Από τότε αυτό και τα αντίστοιχα χ. και σιδερένια ξίφη από την Α. Μεσόγειο χαρακτηρίζονται ως ξίφη Τύπου Naue ΙΙ. Τα Naue ΙΙ ξίφη δεν εμφανίζονται στη Α. Μεσόγειο πριν το 1250 ή το 1225. Στη Ελλάδα, μάλιστα, εμφανίζονται σε μία περίοδο, όπου ξεκινά μια σειρά εσωτερικών και γενικότερων καταστροφών, οι οποίες κατατρόπωσαν ολοκληρωτικά τους πολιτισμούς της ΕΧ στην Α. Μεσόγειο. Τέτοιες συνθήκες ευνοούν την ανάπτυξη προηγούμενων τύπων «πολεμοφοδίων». Πολύ πιθανόν ο τύπος Naue ΙΙ να αντικατέστησε ευρέως την παλαιότερη παράδοση στα ξίφη[5]. Είναι πάντως ο μόνος τύπος που επιλέγεται να κατασκευαστεί από σίδηρο στην ομώνυμη εποχή που ακολουθεί[6].

Ακολούθησαν κατατάξεις από τον A. Snodgrass (εικ. 1), την Kilian - Dirlmeier[7] και τον H. Matthäus[8]. Για τα μέρη του ξίφους βλ. εικ. 5.

---

[3] Sandars 1961, 17-29. Sandars 1963, 117-44. Κωστούρου 1972, 129-30. Για υποενότητες βλ. εικ. 4.
[4] Naue 1903, 95.
[5] Catling 1956, 107 & 125. Catling 1961, 122.
[6] Demakopoulou 1969, 227. Papazoglou – Manioudaki 1994, 177.
[7] Τζιλιγκάκη 2002, 16.
[8] Hewitt 1993, xi-xiii & 39-55.

Τα ξίφη ή «μακρά εγχειρίδια», όπως λέγονται, αποτελούν τα κύρια επιθετικά όπλα ενός πολεμιστή αλλά και αντικείμενα γοήτρου.

Τα εγχειρίδια και οι παραξιφίδες ομοιάζουν σε μικρογραφία στα ξίφη, των οποίων και ακολουθούν την τυπολογική εξέλιξη[9].

Β. Ακόντια – δόρατα

Τα δύο αυτά όπλα είναι παρόμοια μορφολογικά, όμως χρησιμοποιούνται με διαφορετικό τρόπο[10]: το δόρυ συνήθως δεν φεύγει από το χέρι του πολεμιστή, ενώ το ακόντιο έχει τη δυνατότητα να ρίχνεται από μακρυά, να «εξακοντίζεται». Αμφότερα έχουν μακρύ ξύλινο κοντάρι - στέλεχος («κοντός» ή «στειλεός»), στο ανώτερο τμήμα του οποίου προσαρμόζεται μεταλλική αιχμή. Συχνά στο κατώτερο τμήμα τους προσαρμόζεται μεταλλική κατασκευή (σαυρωτήρας ή στύρακας) που χρησιμεύει είτε σαν εφεδρική αιχμή είτε για τη στερέωση του ακοντίου στο έδαφος[11].

Ακόντια και δόρατα θεωρείται ότι γεφυρώνουν το χάσμα ανάμεσα στου μικρού βεληνεκούς όπλα – που μένουν στα χέρια του πολεμιστή κατά τη διάρκεια της μάχης (ξίφος, εγχ., μαχαίρι) – και στα όπλα μεγάλης ακτίνας – που ρίχνονται από απόσταση (βέλη). Οι αιχμές τους έχουν κατηγοριοποιηθεί από τους Höckmann και Snodgrass (εικ. 6 α 1,2 & 6 β).

Γ. Μαχαίρια

Τα πρώτα δείγματα μαχαιριών δεν κατηγοριοποιούνταν. Ήταν συνήθως μικρά, με ποικιλία στο σχήμα και το μήκος της λεπίδας, και τον αριθμό των ήλων. Η μόνη μάλλον τυπολογική τους κατάταξη είναι αυτή της Sandars[12] (εικ. 7).

Δ. Βέλη

Η κατασκευή των αιχμών βελών είτε είναι χυτές είτε σφυρήλατες, μεταλλικές ή λίθινες, είναι πολύ ευκολότερη από εκείνη των μεγαλύτερων όπλων, γεγονός που ευνοεί τη μεγαλύτερη παραγωγή και τυπολογική τους ποικιλία. Η κατηγοριοποίησή τους έγινε από τους Buchholz (εικ. 8 α & β) και Snodgrass (εικ. 9).

[9] Βλ. και Papadopoulos 1999a, 46-9.
[10] Gonen 1975, 28.
[11] Σταϊνχάουερ 2000, 60.
[12] Sandars 1956, 174-81.

Ε. Ξυροί / - ά

Είναι από τα αντικείμενα εκείνα που άλλοτε χαρακτηρίζονται «όπλα», άλλοτε εκλαμβάνονται ως εργαλεία. Προσωπικά δεν τα θεωρώ από τα όπλα που χρησιμοποιούνταν στο πεδίο της μάχης. Από τη στιγμή, όμως, που σε κάποιες βιβλιογραφικές παραπομπές απαντούν ως τέτοια (π.χ. στη μελέτη του G. Karo για τον Ταφικό Κύκλο Α των Μυκηνών, στη δημοσίευση ορισμένων τάφων της Ασίνης – βλ. αντίστοιχα κεφάλαια του παρόντος), τα συμπεριλαμβάνω στη μελέτη. Δεν έχει γίνει τυπολογική κατάταξή τους.

2. Όπλα Αμυντικά

Α. Κράνη

Τα αναπαριστώμενα κράνη δίνουν την εικόνα (**I**) ενός βασικά κωνικού τύπου που αποτελείται από συναρμοσμένες δερμάτινες λωρίδες, μερικές φορές επικαλυμμένες ποικιλοτρόπως με χαυλιόδοντες κάπρου, διαδικασία εξαιρετικά δαπανηρή, αφού απαιτούσε τους χαυλιόδοντες πολλών κάπρων (περίπου 20). Ο Schliemann βρήκε 60 τέτοια δόντια – καθένα με ανάποδη πλευρά τέλεια επίπεδη και με τις οπές να προσαρμόζονται σε άλλο αντικείμενο. Μαζί τους, μεγάλη ποσότητα επίπεδων τετραπλεύρων τεμαχίων μήκ. 1-2 ιντσών, κομμάτια από δόντια διάτρητα και στις δύο άκρες[13] (εικ. 10 α-β). Ο Ρωμαίος[14] περιγράφει πώς αυτά περίπου τοποθετούνταν: η κατώτερη σειρά αποτελείται από πλακίδια ορθογώνια, ακολουθούν δύο σειρές με διεύθυνση (μεταξύ τους) αντίστροφη, και τέλος η κορυφαία σειρά με τα συγκλειόμενα ακόμα άκρα των χαυλιοδόντων. Παρόμοια περιγραφή υπάρχει στο Κ της Ιλίαδας (στ. 263 - 4: *ἔκτοσθε δὲ λευκοὶ ὀδόντες / ἀργιόδοντος ὑὸς θαμέες ἔχον ἔνθα καὶ ἔνθα*).

Συχνά τα κράνη κοσμούνται με κέρατα και θυσάνους ή «λόφον», μυκην. πρωτοτυπία, που τους προσδίδουν μεγαλοπρέπεια [15](εικ. 11 α-β).

(**II**). Ένας δεύτερος τύπος κράνους φαίνεται από τον ΤΦ 12 των Δενδρών: είναι το οδοντόφρακτο με χ. παραγναθίδες κράνος ("Boar tusk helmet")[16]. Για τις διάφορες παραλλαγές του κράνους βλ. εικ. 12.

(**III**). Στον ΤΦ XXVIII της Τίρυνθας[17] βρέθηκαν δύο χ. ελάσματα που δίνουν την εικόνα ενός άλλου τύπου κράνους (εικ. 13), που ομοιάζει με τον τύπο [II] στις παραγναθίδες.

---

[13] Mycenean Age, 196.
[14] Ρωμαίου 1954, 281.
[15] Κορρές 1969, 450.
[16] Βερδελής 1957, 16.
[17] Verdelis 1963, 6-24 & 32-40.

Β. Θώρακας – Πανοπλία

Αποτελείται από δύο φύλλα που κάλυπταν το στήθος και την πλάτη του πολεμιστή, τα οποία άνοιγαν κι έκλειναν από τα πλάγια. Πάνω από αυτά προστίθενται στην κορυφή των ώμων δύο καμπυλούμενα ελάσματα, τα ομηρικά «*γύαλα*», και υψηλό περιλαίμιο. Στο κάτω μέρος του θώρακα υπάρχουν τρεις ζωστήρες εμπρός και ισάριθμοι πίσω που συγκρατούνται μεταξύ τους με συνδέσμους[18] (εικ. 14). Μάλλον στο εσωτερικό θα είχε ενισχυμένη επένδυση από μαλακό υλικό[19].

Τα ισχυρά χ. ελάσματα από την Καλλιθέα Πατρών πιθανώς να ενίσχυαν θώρακα από φθαρτό υλικό (μάλλον δέρμα ή λινάρι). Τα λεπτά φύλλα χρυσού στους τάφους του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών αποτελούν διακοσμητικά θωράκων από φθαρτό υλικό· στον ίδιο εξάλλου Κύκλο (ΤΦ IV) βρίσκουμε ίχνη θωράκων κατασκευασμένων από επάλληλες στρώσεις λινού υφάσματος[20].

Τμήμα της πανοπλίας θεωρούνται οι χ. περιχειρίδες (π.χ. από τον θαλ. τφ 15 του Νεκροταφείου Λόφου Παναγιάς των Μυκηνών – βλ. σελ. 80).

Κατά τον Dickinson[21], σε θώρακα μπορούν να απαντούν οδόντες κάπρου, και μάλιστα συχνότερα από ό,τι σε κράνος. Πάντως είναι γεγονός ότι στη βιβλιογραφία οι οδόντες αγριόχοιρου συνδέονται κατεξοχήν με κράνος και σχεδόν ποτέ με θώρακα ή πανοπλία.

Γενικά οι πανοπλίες απαντούν σπάνια. Έτσι όπως τις γνωρίζουμε στην Ελλάδα πρόκειται για έναν καθαρά τοπικό τύπο, που φτάνει στην ολοκληρωμένη του μορφή τις πρώτες δεκαετίες του 14^{ου} αι. (1400-1350 π.Χ.). Η πανοπλία του τφ των Δενδρών (βλ. σελ. 154-5) είναι η πρώτη αυτού του είδους στην Ελλάδα.

Γ. Επικνημίδες (εικ. 15)

Το γνωστότερο σωζόμενο παράδειγμα προέρχεται από την Καλλιθέα Πατρών. Η σπανιότητά τους αντικατοπτρίζει ενδεχομένως την πραγματικότητα της εποχής και οφείλεται ίσως στην προστασία που παρείχαν στους πολεμιστές οι μακριές ασπίδες[22], καθιστώντας κατά κάποιον τρόπο «περιττή» τη χρησιμοποίηση επικνημίδων. Οι επικνημίδες της Αχαΐας χρονολογούνται στον 13^{ο} – 12^{ο} αι., ενώ αυτές των Δενδρών ήδη στον 15^{ο} αι. Υπάρχει δηλ. μια διάρκεια χρήσης 200 ετών[23].

[18] Βερδελής 1957, 17. Δεϊλάκη 1970, 106. Åkestrom 1987, 129-30.
[19] Dickinson 2003, 287.
[20] Hewitt 1993, 64.
[21] Id. 2003, 284.
[22] Dickinson 2003, 283.
[23] Catling 1961, 122

Δεν έχουμε απόδοση μετάλλινων κνημίδων σε παραστάσεις και στον Όμηρο, εκτός από τους *χαλκοκνήμιδας* Αχαιούς στο Η της *Ιλιάδας* (στ. 41). Οι χ. κνημίδες που εμφανίζονται με μικρή ασπίδα ανάγονται στους ΠΜ χρόνους, όπως μαρτυρείται από τους χρυσούς συνδέσμους κνημίδων που βρέθηκαν στους τάφους IV, V και VI του Ταφικού Κύκλου Α[24].

Κατά τον Παπαδόπουλο η κατασκευή και απόκτηση επικνημίδων είχε σχετικά υψηλό οικονομικό κόστος, γι' αυτό και δεν φέρονταν από συνηθισμένους πολεμιστές[25].

Δ. Ασπίδα

Δύο τύπους μπορούμε να αναγνωρίσουμε και αυτούς μόνο από τις εικονογραφικές παραστάσεις αφού το φθαρτό υλικό τους δεν έχει αφήσει κατάλοιπα: την οκτώσχημη και την πυργόσχημη[26].

Έχουμε, όμως, και παραδείγματα (π.χ. από τον ΤΦ XXVIII της Τίρυνθας – βλ. ομώνυμο κεφάλαιο παρακάτω) της στρογγυλής χ. ασπίδας με κεντρικό ομφαλό (εικ.16), η οποία θα χρησιμοποιηθεί ευρύτερα σε μεταγενέστερες περιόδους.

Τύποι τάφων

1. Λακκοειδείς // φρεατοειδείς τάφοι

Ορθογώνιοι ή ακανόνιστου σχήματος λάκκοι, ανοιγμένοι στο φυσικό έδαφος, διαστάσεων κατά μέσο όρο 3-4 επί 1,5 – 2 μ. Καλύπτονταν συνήθως από λίθινες πλάκες , ενώ κάποτε πάνω τους τοποθετείται όρθια μια λίθινη πλάκα εν είδει σήματος. Δεν πρέπει να συγχέονται με τους απλούς τάφους της ΜΕ παράδοσης αλλά ούτε και με τους κιβωτ.[27].

2. Κιβωτιόσχημοι τάφοι

Λάκκοι σκαμμένοι στο χώμα επενδεδυμένοι με πλάκες και καλυμμένοι με μια μεγάλη πλάκα ή με πέτρες. Το σχήμα των λάκκων ποικίλει, αλλά πιο κοινό είναι το τραπεζοειδές. Οι διαστάσεις τους ποικίλουν επίσης, αλλά συνήθως το μήκος είναι γύρω στα 0,80 μ. (όχι

[24] Mycenean Age, 195.
[25] Papadopoulos 1999, 268.
[26] Hewitt 1993, 64. Dickinson 2003, 283..
[27] ΑΙΓΑΙΟ, 354.

περισσότερο από 1,20-1,30 μ.), το πλάτος 0,30-0, 80 μ. και το βάθος 0,30-0,60 μ. Το δάπεδό τους είναι σχεδόν πάντοτε στρωμένο με χαλίκι, κάποτε και με βότσαλα πακτωμένα σε πηλό[28].

Με κύρια εξαίρεση τους λακκ. τάφους των Ταφικών Κύκλων των Μυκηνών και ορισμένους άλλους[29], οι τάφοι αυτοί προορίζονταν μάλλον για τα λεγόμενα «μεσαία και τα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα»[30].

3. Θαλαμοειδείς τάφοι

Πρωτοεμφανίζονται στην Αργολίδα όχι πριν την ΥΕ Ι[31], έπονται δηλ. χρονικά των λακκ. και ορθογωνίων κτιστών τάφων. Η χρήση τους πρέπει να ήταν διαρκής μέσα στους αιώνες, καθώς συναντάμε δευτερογενείς ταφές.

Πρόκειται για τάφους λαξευτούς στο βράχο εν είδει τεχνητού «σπηλαίου», στους οποίους η πρόσβαση γίνεται με «δρόμους» δηλ. με οριζόντια στενά περάσματα – τάφρους. Κύριο τμήμα των τάφων αυτών είναι ο «νεκρικός θάλαμος» που τυπολογικά παρουσιάζει ποικιλομορφία, ενώ συχνά στο δάπεδό του υπάρχουν σκαμμένοι λάκκοι (λακκ. τάφοι) και στα τοιχώματά του κόγχες ή βόθροι (εικ.17 a) [32]. Κόγχες δε ενίοτε απαντούν και στα τοιχώματα του δρόμου.

Οι θάλαμοι μπορεί να είναι απλοί τετράπλευροι, ελλειψοειδείς, πεταλοειδείς, ημικυκλικοί, κυκλοτερείς, σχεδόν κυκλικοί με «αετοειδή στέγη»[33].Ο δρόμος και το στόμιο του θαλάμου δεν παρουσιάζουν μεταβολές.

Ήταν, συνήθως, τάφοι οικογενειακοί, προορισμένοι για όλους εκτός της élite της μυκην. κοινωνίας και μάλλον των δούλων[34] - για των οποίων εξάλλου τον τρόπο ταφής γνωρίζουμε ελάχιστα.

4. Ορθογώνιοι κτιστοί τάφοι

Ενδιάμεσος τύπος μεταξύ του κιβωτ. και του θαλ. τάφου. Έχει πλευρική είσοδο και κάθετο σ' αυτήν δρόμο. Οι τάφοι αυτοί είναι μεγαλύτεροι των κιβωτ. και οικογενειακοί[35].

[28] Barber 1994, 79 & 82. ΑΙΓΑΙΟ, 356.
[29] Βλ. Iakovidis 1990, 17-23.
[30] Dickinson 1983, 55.
[31] Cavanagh 1978, 171-2. ΑΙΓΑΙΟ, 357.
[32] Wace 1964, 14.
[33] Ιακωβίδης 1969, 121.
[34] Dickinson 1983, 55. Darque 1987, 185-6. Bintliff 1989, 96.
[35] ΑΙΓΑΙΟ, 356.

5.Θολωτοί τάφοι (εικ. 17 b)

Μεγάλα, συνήθως, ταφικά μνημεία με κάτοψη κυκλική, θάλαμο κτιστό κωνικό και θόλο στέγασης να οικοδομείται κατά το εκφορικό σύστημα[36]. Άλλοτε ήταν υπόγειοι (π.χ. ο «Θησαυρός του Ατρέα») άλλοτε κατασκευασμένοι στην επιφάνεια του εδάφους, οπότε καλύπτονταν από τεχνητό τύμβο. Είχαν δρόμο και κάποτε μικρούς τετράπλευρους παραθαλάμους και λάκκους σκαμμένους στο δάπεδο[37]. Η κατασκευή τους είναι δύσκολη και θεωρείται ότι απαιτεί συνδρομή ευρύτερης ομάδας ανθρώπων – σε αντίθεση με τους λακκ.[38].

Οι πρώτοι θολ. τάφοι, με διάμετρο που δεν ξεπερνά τα 6 μ., εμφανίζονται προς το τέλος της ΜΕ στη Μεσσηνία, ενώ στην Αργολίδα, τη Λακωνία κ.α. ο τύπος, εξελισσόμενος σταδιακά, εξαπλώνεται στη διάρκεια της ΥΕ Ι-ΙΙ[39]. Κατά την ΥΕ ΙΙΙ Α2-Β παρατηρείται κάποια «τυποποίηση» και ο αριθμός των μεγάλων από αυτούς μειώνεται σημαντικά. Συγκεντρώνονται στα ανακτορικά κέντρα, κυριώτερα της Μεσσηνίας και της Αργολίδας και οι μικρότεροι κατασκευάζονται βάσει χωροταξίας, ιδιαίτερα στην περιφέρεια[40].

Η αποδοχή ότι κατά κανόνα οι θολ. τάφοι αποτελούν «βασιλικά» ή έστω «υψηλών κοινωνικά ομάδων» ταφικά μνημεία είναι κοινός τόπος στη βιβλιογραφία. Ωστόσο, στη Μεσσηνία και την Πύλο ειδικότερα δεν είναι δυνατόν να θεωρηθούν όλοι οι θολ. τάφοι ως ανήκοντες στις θεωρούμενες «βασιλικές οικογένειες»[41].

6. Θαλαμωτοί θολοειδείς τάφοι

Τάφοι με χαρακτηριστικά θαλ. και θολ. τάφων. Κύρια γνωρίσματα: 1. Θάλαμοι μεγάλων διαστάσεων, σχήματος κυκλικού ή ελλειπτικού. 2. Οροφή θολωτή σε σχήμα από ημισφαιρικό μέχρι κωνικό κυψελοειδές. 3. Ύπαρξη παραστάδων. 4. Στο κέντρο της θολοειδούς οροφής (όπου αυτή διατηρείται) διαμορφώνεται μία μικρή ασύμμετρη κοιλότητα ποικίλων σχημάτων[42].

Για τους τάφους αυτούς ο Τσούντας λέει πως δεν ανήκουν στην κατηγορία των απλών μικρών και φτωχών σπηλαιωδών τάφων που τους κατασκεύαζαν γρήγορα και εύκολα, αλλά ως

[36] Wace 1964, 16.
[37] Ιακωβίδης 1969, 121-2.
[38] Wright 1987, 174.
[39] Hood 1967, 75-6. ΑΙΓΑΙΟ, 357.
[40] Bintliff 1977, 138. Shelmerdine 1997, 560.
[41] ΠΑΕ 1959,125. ΠΑΕ 1974, 155.
[42] Δανιηλίδου 2000, 176-7.

προς το μέγεθος, την επιμέλεια της κατασκευής και τον πλούτο των κτερισμάτων συναγωνίζονταν τους μεγαλύτερους και τους πλουσιότερους των τετράπλευρων θαλ.[43].

Αυτός ο ενδιάμεσος τύπος τφ, παρόμοιος αλλά αισθητά απλούστερος των θολ., μεγαλοπρεπέστερος των συνήθων θαλ., προοριζόταν για εκλεκτά μεν, δευτερεύοντα δε μέλη των «βασιλικών» γενών ή της άρχουσας γενικότερα τάξης, γι'αυτό και μιμούνται τους θολ. Η θεωρία αυτή ενισχύεται όταν, στην εκάστοτε περιοχή, οι τάφοι των κοινών θνητών βρίσκονται σε διαφορετικό μέρος λίγο μακρύτερα από το νεκροταφείο της «βασιλικής» οικογένειας (π.χ. στις Μυκήνες οι δύο Ταφικοί Κύκλοι)[44].

7. Τετράγωνοι κτιστοί τάφοι

Υβριδικό σχήμα τφ, με στρογγυλεμένες γωνίες, που φαίνεται να είναι συνδυασμός του ορθογωνίου τύπου και του θολωτού τφ[45].

8. Κτιστοί θαλαμοειδείς τάφοι

Λιθόκτιστοι τάφοι μη κυκλικής κάτοψης, με πλάγια είσοδο και συχνά δρόμο, συνήθως στεγασμένοι με λίθινες πλάκες. Στην Πελοπόννησο βρίσκουμε αψιδωτούς – πεταλοειδείς, ελλειψοειδείς – επιμήκεις και ορθογώνιους κτιστούς τάφους. Χρονολογούνται στη μεταβατική ΜΕ / ΥΕ Ι περίοδο. Πρόκειται για κατασκευές καινοφανείς για την περιοχή που βρίσκονται, στις οποίες εισάγεται το έθιμο της πολλαπλής ταφής. Είναι μάλλον απίθανο να είναι τάφοι κοινοί. Ερμηνεύονται ως ταφικά μνημεία ανερχόμενων κοινωνικών ομάδων, ιδιοκτησίες προνομιούχου élite[46].

Σημείωση: η καταγωγή και εξέλιξη των θολ. τάφων, η σχέση τους με τους θαλ. – με τους οποίους έχουν καταρχήν ίδια δομικά στοιχεία – κ.α. είναι θέματα τεράστια που έχουν προκαλέσει ευρύτατο προβληματισμό και διατύπωση πολλών θεωριών[47]. Δεν θα επιχειρηθεί εδώ ανάλυσή τους.

---

[43] Δανιηλίδου 2000, 161.
[44] Kontorli – Papadopoulou 1987, κυρίως 145-7. Spyropoulos 1998, 31. Δανιηλίδου 2000, 178.
[45] ΑΙΓΑΙΟ, 356-7.
[46] Παπαδημητρίου 2002, 157-9.
[47] Για κάποιες από αυτές βλ. Mycenean Age, 245-9, Mylonas 1966 passim και, κυρίως, Pelon 1976, 442-8.

Η σημασία των όπλων στο μυκηναϊκό κόσμο και η παρουσία τους στους τάφους

Η συνήθεια απόθεσης κτερισμάτων στους τάφους εντάσσεται στο γενικότερο πνεύμα – πλαίσιο συμπεριφοράς προς τους νεκρούς, το οποίο υπαγορεύει σεβασμό στο σώμα τους και εφοδιασμό του – μεταξύ άλλων – με αντικείμενα που του ανήκαν και αγαπούσε όσο ήταν εν ζωή[48].

Τα αντικείμενα αυτά μπορούσαν να είναι προσωπικά του θανόντος, ή «δώρα» που τα έφεραν οι συγγενείς και φίλοι προκειμένου να τα θάψουν μαζί του ή αγαθά - σύμβολα της ιδιότητας - κοινωνικής τάξης του[49]. Δεν απετίθεντο στον τφ μαζί με το σώμα με σκοπό να το υπηρετήσουν στον Κάτω Κόσμο αλλά ίσως με σκοπό να αποφευχθεί ο θυμός και η εκδίκηση του νεκρού προς τους ζώντας σε περίπτωση που αυτοί κρατούσαν τα πράγματα που του έδιναν χαρά όσο ήταν στη ζωή, γεγονός που φαίνεται από την απόθεση αντικειμένων από πολύτιμα υλικά και μέταλλα, ακόμη και όπλων[50].

Τα όπλα είναι αντικείμενα που έχουν, καταρχήν, έναν αντικειμενικό σκοπό: είναι τα μέσα που διαθέτει ο πολεμιστής για να πλήξει τον αντίπαλο και να προστατέψει τον εαυτό του την ώρα της μάχης. Πιστεύω, όμως, πως είναι από τα τέχνεργα εκείνα που έχουν και μία διάσταση πέραν της απτής, συμβολισμό με άλλα λόγια· πως είναι φορείς ιδεολογίας και μάλιστα ισχυροί και insignia dignitatis μιας κοινωνικής ομάδας, των πολεμιστών. Το είδος, ο αριθμός και η ποιότητα των όπλων που φέρει ένας πολεμιστής είτε στη μάχη είτε αλλού είναι αρκετά δηλωτικά της θέσης του στις τάξεις της στρατιωτικής ιεραρχίας και στην κοινωνία της εποχής του.

Ο Θουκυδίδης και ο Αριστοτέλης μάς πληροφορούν πως η οπλοφορία ως καθημερινή πράξη ή το *σιδηροφορεῖν* ήταν κάποτε συνηθισμένο θέαμα στον ελληνικό κόσμο και θεωρείται πως ίσχυσε τουλάχιστον μέχρι περίπου το 700 π.Χ.[51]. Άρρηκτα συνδεδεμένος με τα όπλα και τον πόλεμο θεωρείται ο μυκην. πολιτισμός, το ησιόδειο γένος των ηρώων, τα πολεμικά κατορθώματα των οποίων ύμνησε ο Όμηρος στην Ιλιάδα. Ακόμη και η πολιτικο-κοινωνική οργάνωση – πυραμίδα της εποχής, τουλάχιστον με βάση τα αρχεία των πινακίδων της Πύλου, διαβαθμίζεται σ' έναν άξονα με σαφή πολεμικό χαρακτήρα: διακρίνεται η τάξη

[48] Mylonas 1948, 70.
[49] Jones – Bley 1990, 218. Stömberg 1993, 20.
[50] Mylonas 1966, 113.
[51] Τζιλιγκάκη 2001, 53.

των ευγενών αξιωματικών (με άρμα, θώρακα, ξίφη, εγχειρίδια και δόρατα) και ο *λαός*, που αποτελούσε ένα συγκροτημένο σώμα από ευκίνητους πεζικάριους, με απόλυτη ομοιομορφία σε στολή και οπλισμό (κράνος, ασπίδα, χιτώνιο, περικνημίδες, δόρυ και τόξο)[52].

Οι ήρωες της Ιλιάδας και της Οδύσσειας αμέσως μόλις σηκώνονταν από την κλίνη τους φορούσαν τα ξίφη τους πριν ακόμη φορέσουν τα σανδάλια τους. Ακολουθούν αυτήν την καθημερινή συνήθεια σε καιρό ειρήνης όπως και σε καιρό πολέμου είτε πρόκειται να βγουν από την οικία τους είτε να μείνουν σε αυτήν όλη μέρα. Τα ξίφη φοριούνται από τους άνδρες στις συνελεύσεις, στις συναναστροφές τους στην αγορά, από θεατές σε αγώνες και από νέους όταν χορεύουν. Στις γιορτές ο οικοδεσπότης και οι φιλοξενούμενοι φορούν τα ξίφη τους ακόμη κι όταν κάθονται στο τραπέζι για δείπνο. Είναι προφανές πως κατά τη διάρκεια της ημέρας ένας άνδρας και το ξίφος του είναι αχώριστοι (βλ. *Ιλ.* Β 42-5, Σ 597-8. *Οδ*. β 1-5, δ 306-10, θ 403-6, υ 124-7, φ 118-9, 431-4.)[53] Ο Τηλέμαχος δεν εμφανίζεται πουθενά δημοσίως χωρίς το δόρυ του. Στο περίφημο αγγείο του Εξηκία απεικονίζονται ο Αχιλλέας και οΑίαντας σε στιγμή χαλάρωσης με ένα ζεύγος ακοντίων ο καθένας. Δορυφόροι παριστάνονται σε γαμήλιες πομπές, σε σκηνές ερωτικής «πολιορκίας», κ.α.[54]

Δεν κυκλοφορούν, όμως, όλοι με όπλα. Αν και οι δούλοι που ήταν επιστάτες σε αγροκτήματα και κοπάδια όντως έχουν δόρατα και ξίφη «για να αμύνονται από σκυλιά και ανθρώπους», δεν φέρουν αυτά τα όπλα όταν έρχονται στην πόλη. Αφού οι ήρωες φορούν ξίφη ακόμα κι όταν είναι ασφαλείς στα ίδια τους τα σπίτια, ενώ οι δούλοι τους απέχουν από το να τα μεταφέρουν ακόμη και σε λιγότερο ασφαλείς δημόσιους χώρους, πρέπει να συμπεράνουμε ότι η οπλοφορία είναι ένα έθιμο που δεν επιβάλλεται απλώς από πρακτική αναγκαιότητα, αλλά επίσης από συμβολικές προεκτάσεις. Σε τελική ανάλυση διαχωρίζει τους ελεύθερους πολίτες από τους δούλους[55]. Η επίδειξη των όπλων, η οποία σε μερικές κοινωνίες είναι προνόμιο των αριστοκρατών, δε φαίνεται να περιορίζεται με αυτόν τον τρόπο στον ομηρικό κόσμο. Σ' αυτόν οι οικοδεσπότες μπορούν να δωρίζουν σε ξένους, ακόμη και σε εκείνους που είναι αρκετά φτωχοί, δόρατα και ξίφη μαζί με ρούχα και σανδάλια, και αποτελεί προσβολή να πει κανείς σε έναν ταπεινό ταξιδιώτη πως οι οικοδεσπότες του θα του δώσουν τροφή αλλά ποτέ ένα ξίφος (βλ. *Οδ*. π 78-81, ρ 221-2, φ 338-42). Ο ποιητής εμφανώς αντιμετωπίζει τα όπλα ως ένα κανονικό εξάρτημα της ανδρικής ενδυμασίας. Το δικαίωμα να φέρει κανείς ξίφος και δόρυ

[52] Σταϊνχάουερ 2000, 33-8, όπου και περιγράφονται οι τρεις περίοδοι στην εξέλιξη του μυκην. οπλισμού.
[53] Fisher &Wees 1998, 335.
[54] Αυτόθι, 361 και fig. 21b.
[55] Αυτόθι, 335.

δημοσίως δεν είναι προνόμιο μιας εκλεκτής ομάδας, αλλά επεκτείνεται σε όλους τους ελεύθερους και σωματικώς ικανούς άνδρες που ξέρουν πώς να τα χρησιμοποιήσουν[56].

Μεγαλύτερες είναι οι προεκτάσεις που έχουν τα όπλα όταν συνοδεύουν ένα νεκρό στον τφ του, σ'ένα δηλ. σύνολο με εξίσου έντονο συμβολισμό. Χαρακτηριστική είναι η άποψη του Snodgrass που πιστεύει ότι το να παριστάνεται ένας πολεμιστής μαχόμενος με δύο δόρατα δηλώνει απλώς την πολεμική πρακτική της εποχής, το να θαφτεί όμως με ένα ζεύγος δοράτων μας υποψιάζει για πολύ περισσότερα πράγματα[57] .

Έχει επικρατήσει η άποψη ότι όπλα σε τάφους σχετίζονται με ανδρικές, και μάλιστα ενηλίκων, ταφές (όπως τα κοσμήματα και τα σφονδύλια με γυναικείες). Ωστόσο, θα δούμε περιπτώσεις παρουσίας όπλων σε παιδικές (Άργος, σελ. 110) και γυναικείες (Τραγάνα, σελ. 262) ταφές, συνύπαρξη όπλων και σφονδυλίων σε μία ταφή, ενώ το μικρό μαχαίρι, κομψό και μικροκαμωμένο, μπορεί να χρησιμοποιηθεί εξίσου και ως οικιακό εργαλείο και ως όπλο[58]. Έτσι, η ανίχνευση του φύλου και της ηλικίας του νεκρού βάσει ενός μόνο και τέτοιου είδους αντικειμένου καθίσταται επισφαλής (βλ. παραπάνω, σελ. 25).

Πότε μιλάμε για «ταφή πολεμιστή»; Ο όρος "warrior burial(s)" χρησιμοποιείται από τη Hewitt για να δηλώσει τις ταφές όπου απαντούν «μακρά, πλούσια διακοσμημένα ξίφη (…) ή έστω δόρατα και εγχειρίδια»[59], ενώ για τους Cavanagh και Mee ως «τάφοι πολεμιστών» ορίζονται αυτοί που περιέχουν αρκετό πολεμικό εξοπλισμό (π.χ. στην Κολώνα της Αίγινας, όπου μαζί με μια ανδρική ταφή βρέθηκαν μακρύ ξίφος δόρυ, ξυρός, αιχμές βελών, οδοντόφρακτο κράνος [+ χρυσό διάδημα + κεραμική])[60] . Ο Ο' Shea σε μελέτη του αναφέρει πως στις ταφές πολεμιστών συνήθως υπάρχει «κάλυψη» του τφ (προφανώς τύμβος) αλλά και θυσία ζώου- αλόγου [61], κάτι που ο Μυλωνάς, λόγω της σπανιότητάς του στους Μυκην. τάφους δεν θεωρεί συνήθη πρακτική[62]. Ο Helbig μιλώντας για τους τάφους των Σκοτεινών Αιώνων με όπλα θεωρεί ότι οι τελευταίοι φιλοξενούσαν όχι «πολεμιστές» με την έννοια των ανδρών εξοπλισμένων όπως θα ήταν στη μάχη, αλλά ανδρών «με περιβολή ειρήνης, ωστόσο με δόρατα και ξίφη»[63].

---

[56] Τζιλιγκάκη 2001, 54.
[57] Snodgrass 1964, 115.
[58] Strömberg 1993, 21, 82.
[59] Hewitt 1993, ix.
[60] Cavanagh- Mee 1998, 32.
[61] O' Shea 1981, 51.
[62] Mylonas 1948, 75.
[63] Τζιλιγκάκη 2001, 55.

Κατά τη γνώμη μου, εν δυνάμει πολεμιστής μπορεί να θεωρηθεί ο οποιοσδήποτε άνδρας συνοδευόταν ακόμη και από ένα μαχαίρι , αρκεί να αποδειχτεί ότι αυτό δεν αποτελεί εργαλείο ή αντικείμενο καλλωπισμού[64]. Βεβαίως, κάτι τέτοιο πρακτικά είναι σχεδόν αδύνατο: το ίδιο μαχαίρι ή ξυρό μπορεί να χρησιμεύσει και ως εργαλείο και ως όπλο ανά συγκυρία και περίπτωση. Ο Θ.Γ. Σπυρόπουλος, αναφερόμενος σε θησαυρό χ. αντικειμένων από τον Ορχομενό, ταξινομεί στα όπλα ξίφη, εγχειρίδια, λόγχες και στα εργαλεία διπλούς πελέκεις, σμίλες, τρύπανα, δρεπανοειδή και άλλα μαχαίρια[65]. Από την άλλη, το δόρυ, το ξίφος, το εγχ. και το τόξο/ βέλη ήταν τα κύρια *κυνηγετικά* όπλα[66] . Κατά συνέπεια, μόνον η αναγνώριση των συμφραζομένων της ταφής και του τφ αλλά και του περιβάλλοντος χώρου όπου ο τφ ανήκει (τύμβος, νεκροταφείο, δάπεδο οικίας [67], συστάδα) θεωρώ πως μπορεί να αποσαφηνίσει το χαρακτήρα της ταφής. Σε περιπτώσεις που απαντούν άνω του ενός όπλα και δη κράνη (υποδηλώνονται από τους κατεργασμένους οδόντες κάπρου), δόρατα κλπ., που δεν μπορεί να είναι τίποτα άλλο πέρα από όπλα, τα πράγματα νομίζω πως είναι πιο ξεκάθαρα ή έστω πιο εύκολα. Το κυνήγι με ξίφος, δόρατα και εγχ. θεωρείται μάλλον αριστοκρατική συνήθεια [68] και συνήθως η άρχουσα τάξη αποτελείται και από πολεμιστές. Η εικόνα του βαρέως οπλισμένου πολεμιστή και μάλιστα με περίτεχνα όπλα νομίζω πως αφορά μόνον τους «βασιλείς» – «ευγενείς» αρχηγούς στρατού και δεν θα πρέπει να περιμένουμε και να ζητούμε τέτοια συγκέντρωση και ποιότητα όπλων κάθε φορά. Αναμφίβολα θα υπήρχαν πολεμιστές ενεργοί μόνον με ένα ή δύο δόρατα ή με μαχαίρι και εγχ., όπως προκύπτει και από εικονογραφικές παραστάσεις. Ή ακόμη, θα υπήρχαν απλοί άνδρες που πολέμησαν σε μια μόνον περίπτωση και ετάφησαν με ένα μαχαίρι ή ένα εγχ.. Σε αυτούς μπορεί να αποδοθεί ο χαρακτηρισμός του πολεμιστή, για να δηλώσει μία ιδιότητα όχι μόνιμη αλλά περιστασιακή και παροδική, ωστόσο υπαρκτή.

Τι αντιπροσωπεύουν τα όπλα που βρίσκουμε στους τάφους; Ένα όπλο μπορεί πράγματι να ανήκει στο νεκρό μαζί με τον οποίο ανακαλύφθηκε και να είναι σύγχρονό του. Μπορεί, όμως, να αποτελεί κειμήλιο[69] της προηγούμενης ή των προηγούμενων γενεών, το οποίο μεταβιβάστηκε από πατέρα σε γιο κ.ο.κ. Εξάλλου, τυπολογικά τα όπλα δεν αλλάζουν με τους ρυθμούς που εξελίσσεται λ.χ. η τυπολογία της κεραμικής αλλά πολύ πιο αργά και σταδιακά.

[64] Παρόμοια άποψη εκθέτει ο Παπαδόπουλος (Papadopoulos 1999 b, 267).
[65] *AAA* 3 (1970), 263-5.
[66] Morris 1990, 150-1.
[67] Goldstein 1981, 59.
[68] Morris 1990, 149.
[69] Για την ύπαρξη κειμηλίων στους Σκοτεινούς Αιώνες βλ. Σταμπολίδης- Καρέτσου 1998, 50.

Ένα όπλο μπορεί ακόμη να είναι λάφυρο από αντίπαλο του νεκρού – που δεν αποκλείεται να χρησιμοποιούσε κι αυτός με τη σειρά του όπλο παλαιότερης γενιάς. Μπορεί να είναι προϊόν ανταλλαγής ή δώρου (εικ. 18 α-β) μεταξύ ατόμων ή οικογενειών, μέσο συναλλαγής ή και εξαγοράς (λύτρα;)[70]. Πριν την κοπή νομίσματος είναι λογικό να σκεφτούμε πως μισθοφόροι πολεμιστές ενδεχομένως να αμείβονταν σε είδος[71] , πιθανότατα σε όπλα τα οποία και τους συνόδευαν στον τφ. Επίσης, εάν οι νεκροί ήταν μισθοφόροι είναι δυνατόν τα όπλα που απαντούν στους τάφους να τα είχαν φέρει από την πατρίδα τους. Πιθανόν, τέλος, στους τάφους να μην έχουμε πάντα να κάνουμε με όπλα χρηστικά αλλά και με αναθηματικά[72].

[70] Πανάγος 1998, 102.
[71] Βλ. και Σταμπολίδης – Καρέτσου 1998, 128.
[72] Κάτι τέτοιο σίγουρα συμβαίνει στα κοσμήματα των τάφων της ακρόπολης των Μυκηνών: υπάρχουν κάποια νεκρικά, που έγιναν και χρησιμοποιήθηκαν αποκλειστικά για τον κόσμο των νεκρών και άλλα χρήσιμα και στον καθημερινό βίο.(*AE* 1907, 31-5). Παραδείγματα αναθηματικών όπλων αποτελούν η μοναδική χ. φυλλόσχημη αιχμή δόρατος από την πυρά ΛΛ και η χ. «ασπίδα» από το ταφικό μνημείο Α1/Κ1 του Γεωμετρικού νεκροταφείου της Ορθής Πέτρας στην Ελεύθερνα της Κρήτης. Βλ. Σταμπολίδης 1993, 68. Id. 1996, 52-3, 82-3 & 173-4. Σταμπολίδης – Καρέτσου 1998, 114-6.

Α Ρ Γ Ο Λ Ι Δ Α

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΜΥΚΗΝΕΣ

ΟΜΑΔΑ Ι: ΟΙ ΤΑΦΙΚΟΙ ΚΥΚΛΟΙ

Οι λακκ. τάφοι και το περιεχόμενο τους παραμένουν, εξαιτίας της παντελούς σχεδόν έλλειψης σύγχρονων κατασκευών, οι μοναδικές μαρτυρίες της μεταβατικής ΜΕ/ΥΕ φάσης στις Μυκήνες. Οι δύο Ταφικοί Κύκλοι, σε απόσταση 150μ. περίπου ο ένας από τον άλλο, βρίσκονται Δ της ακρόπολης, στο χώρο που κατελάμβανε ένα εκτεταμένο νεκροταφείο (βλ. παρακάτω), όντας σε χρήση από τη ΜΕ μέχρι τις αρχές της ΥΕ περιόδου. Καθένας από τους Κύκλους αυτούς περιβάλλεται από τοίχο διαμέτρου 27μ. περίπου· ο διπλός δακτύλιος από όρθιες πλάκες ασβεστόλιθου, που οριοθετεί τον Ταφικό Κύκλο Α, κατασκευάστηκε αργότερα, στην ΥΕ ΙΙΙ Β φάση, όταν ο ταφικός περίβολος συμπεριλήφθηκε στην ακρόπολη[73].

Ταφικός Κύκλος Α

Βρίσκεται στα Ν της Πύλης των Λεόντων, στο μέσον περίπου της έκτασης του Προϊστορικού Νεκροταφείου (βλ. επόμενο κεφάλαιο) (εικ. 19 & 20α). Η πρώτη κατασκευή του τοποθετείται στην ΥΕ Ι και η χρήση του, κατά την οποία υπέστη τέσσερις διαδοχικές αρχιτεκτονικές φάσεις[74] (εικ. 20β), διήρκησε μέχρι την ΥΕ ΙΙΙ Β ή κατά άλλους την ΥΕ ΙΙΙ Γ[75].

Το 1876 στην κυκλική αυτή περιοχή ο Schliemann ανακάλυψε πέντε λακκ. τάφους που θεώρησε ότι είναι οι τάφοι του Αγαμέμνονα, της Κασσάνδρας και των συντρόφων τους που δολοφονήθηκαν μετά το γυρισμό τους από την Τροία[76]. Μετά την αναχώρηση του Schliemann ο Σταματάκης βρήκε άλλον ένα τφ, έκτο[77].

Οι έξι αυτοί βασιλικοί, όπως θεωρήθηκαν, τάφοι, που θα μελετηθούν σ'αυτό το κεφάλαιο, δεν είναι οι μόνοι του Ταφικού Κύκλου Α: κατά καιρούς έχουν αποκαλυφθεί μικροί συνήθως λάκκοι ή λαξεύματα στο βράχο που αποτελούσαν μαζί με τους «βασιλικούς» τάφους τμήμα του Προϊστορικού Νεκροταφείου.

---

[73] ΑΙΓΑΙΟ, 346-7.
[74] Laffineur 1990, 201 & 205.
[75] Αυτόθι, 202 , 205. Ο Treuil τον χρονολογεί στα 1600-1500 π.Χ.
[76] Hewitt 1993,8.
[77] Wace 1964, 59.

Οι λακκ. τάφοι του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών δεν έχουν αρχιτεκτονικό χαρακτήρα και μπορούν να χαρακτηριστούν ως ορθογώνιες τομές ή λάκκοι, λιγότερο ή περισσότερο επιμήκεις, ανοιγμένοι κατακόρυφα στο έδαφος και το μαλακό βράχο που είναι από κάτω. Οι διαστάσεις τους κυμαίνονται από 3 Χ 3,5 μ. έως 4,5 Χ 6,4 μ. και βάθος τους από 1 μ. έως 3-4 μ.[78]. Όλοι οι τάφοι είναι καλυμμένοι από πλάκες και κατόπιν με χαλίκια εν είδει τύμβου. Πάνω τους υπήρχαν στήλες, έντεκα από τις οποίες είχαν ανάγλυφα μοτίβα ή ολόκληρες παραστάσεις[79].

Στους έξι τάφους, που σημειωτέον είναι ασύλητοι[80], βρέθηκαν σκελετοί 19 ανθρώπων: οκτώ ανδρών, εννέα γυναικών και δύο παιδιών. Με εξαίρεση τον ΤΦ ΙΙ όπου βρέθηκε ένας σκελετός, οι τάφοι περιείχαν από δύο έως πέντε νεκρούς[81]. Αναλυτικά[82]:

ΤΦ Ι .Τρεις νεκροί. Ευρήματα: πολλά χρυσά κοσμήματα και αντικείμενα από πολύτιμα υλικά. Δεν βρέθηκαν όπλα.

ΤΦ ΙΙ. Ένας σκελετός. Ευρήματα: <u>*όπλα*</u>:

Αρ.214. χ. στενόμακρο ξίφος Τύπου Α.

Αρ. 215. μεγάλη χ. αιχμή δόρατος

Αρ. 216. δύο χ. μαχαίρια.

Αρ. 217. χ. κοντόχοντρο εγχ..

Αρ. 218. χ. εγχάρακτο μαχαίρι.

Αρ. 227. χ. μαχαίρι.

Αρ. 225. γλωσσοειδής ξυρός[83].

Συνολικά απαντούν 1 ξίφος, 1 α.δ., 4 μαχαίρια, 1 εγχ. και 1 ξυρός (εικ. 22-3).

---

[78] Wace 1964, 59. Mylonas 1966, 90-1. Hewitt 1993, 11.

[79] Wace 1964, 60-1. Hood 1967, 68. Για την τοποθέτηση «στηλών» στους τάφους ηγεμόνων – στρατηγών βλ. Mylonas 1948, 65. Επίσης, βλ. σχετικά *BSA* 1951, 106κεξ. Vermeule 1983, 97-101.

[80] Απόπειρα σύλησης πρέπει να έγινε στον τφ V (Wace 1964, 63).

[81] Υστερότερη μελέτη δίνει τελείως διαφορετική εικόνα: ανεβάζει τον αριθμό των ταφών σε 27-9 (εικ. 21). Εμείς αριθμούμε 20 ταφές (συμπεριλαμβανομένης της αβέβαιης του ΤΦ VI), εκ των οποίων ανδρικές είναι εννέα.

[82] Για την περιγραφή των ευρημάτων και τον αριθμό των νεκρών καταρχήν βασιζόμαστε στους : Schliemann 1879, Mycenean Age, Wace 1921a, 119-26, Karo 1930, Mylonas 1957, Wace 1964, Mylonas 1966 και Kilian 1986. Ακολουθώ την αρίθμηση του Σταματάκη, του Τσούντα και Εθνικού Μουσείου Αθηνών, που διαφέρει από του Schliemann στα εξής:ΤΦ Ι= 2 Schliemann.
ΤΦ ΙΙ= 5 Schliemann.
ΤΦ V= 1 Schliemann.
Οι τάφοι ΙΙΙ και IV είναι οι 3 και 4 κατά Schliemann.
Ο ΤΦ VI βρέθηκε από τον Σταματάκη.
Για τα παραπάνω βλ. Mycenean Age, 87 υπ.1, Wace 1921a, 105 υπ.1, Wace 1964,59 υπ. 1.

[83] Taracha 1993, 13.

Εκτός όπλων: αντικείμενα από χρυσό και φαγεντιανή, θραύσματα χαλκού και ελεφαντοστού, ρυτό, πρόχους, κύπελλο τύπου Βαφειού, ίχνη λινού υφάσματος (αρ. 228) (εικ. 22), και κεραμική που χρονολογεί τον τφ στην αρχή της ΥΕ Ι περιόδου[84].

ΤΦ ΙΙΙ. Από τους πρωιμότερους, μαζί με τους IV και V[85]. Ο Schliemann αναφέρει ότι βρήκε υπολείμματα τριών νεκρών, που, κρίνοντας από τα οστά και τα κτερίσματα (πολλά χρυσά κοσμήματα και αντικείμενα από πολύτιμα υλικά, σε συνδυασμό με απουσία όπλων) [86], πρέπει να ήταν γυναίκες. Ένα χρυσό έλασμα μοιάζει με αντίστοιχα του ΤΦ Λ του Ταφικού Κύκλου Β, το οποίο είχε εκληφθεί ως κάλυμμα κτενίων. Κατά το Μυλωνά θεωρείται κόσμημα ξίφους[87]. Ο ίδιος προβληματισμός ισχύει κι εδώ.

Ο ΤΦ ΙΙΙ περιείχε και δύο ταφές παιδιών (πέντε δηλ. συνολικά νεκρούς), ενώ στο στόμιο του τφ ο Schliemann βρήκε άλλους σκελετούς, μάλλον ανδρών, τους οποίους μάλιστα ταύτισε με δούλους ή αιχμαλώτους που θυσιάστηκαν πάνω στον τφ του αφέντη τους[88].

ΤΦ ΙΥ. Ο Schliemann αναφέρει εύρεση πέντε νεκρών, τρεις από τους οποίους έφεραν χρυσές προσωπίδες. Ο Taracha [89] μιλάει για πέντε σκελετούς που βρέθηκαν in situ στο δάπεδο του τφ σε ίσες περίπου αποστάσεις μεταξύ τους. Τρεις ήταν άνδρες, έφεραν χρυσούς καλυπτήρες ώμων (αρ. 260-2 κατά Karo) αλλά δεν σχετίζονταν με όπλα. Δύο ήταν γυναίκες[90].

Όπλα[91] που βρέθηκαν στο Α τμήμα του τφ (εικ. 24):

Αρ. 399, 401, 402, 415, 416, 417, 418, 428, 431, 432, 433, 434 και 436. χ. ξίφη Τύπου Α.

Αρ. 398, 400, 407, 413.453, 430 και 435. χ. μακρόστενα ξίφη Τύπου Β.

Αρ. 414. χ. λεπίδα ξίφους Τύπου Α.

Αρ. 403, 404, 462. λεπίδες ξιφών.

Αρ. 419-21. 423. 425. τεμάχια λεπίδας ξίφους.

Αρ. 451.452. 455, 456 και 459. θραύσματα λεπίδων χ. ξιφών[92].

Αρ.295. ελεφαντοστέινο επίμηλο ξίφους (εικ. 26).

Αρ. 484 (εικ. 26), 485 (εικ.26), 487 (εικ. 26), 488 και 489. αλαβάστρινα επίμηλα ξιφών (το πρώτο είναι μεγάλο).

---

84 Id. 1993, 15.
85 Mycenean Age, 95.
86 Karo 1930, 41-66.
87 Id. 1973,142-3 (Λ-386$^{\alpha}$).
88 Schliemann 1879, 229. Mycenean Age, 97.
89 Id. 1993, 24-5.
90 Mylonas 1957, 106.
91 Karo 1930, 71-121.
92 Για τα ξίφη του τφ βλ. εικ. 25.

Αρ. 490. μεγάλο επίμηλο ξίφους από λειασμένο ελεφαντόδοντο (εικ.26).

Αρ. 304. τρεις λοβοί από χρυσό έλασμα, μάλλον από άκρο κολεού ξίφους (εικ.27).

Αρ. 503. κόσμημα από κολεό ξίφους; (εικ 27).

Αρ. 408. θραύσμα φυλακτήρα ξίφους Τύπου Β (εικ.27).

Αρ. 465 και 483. έξι συνολικά ήλοι από ξίφη.

Αρ. 396. χ. πλουμιστό εγχ. (εικ 28).

Αρ.394. λεπίδα εγχ. με σκηνή κυνηγιού λεόντων (εικ. 29).

Αρ.395. λεπίδα εγχ. με θέοντες λέοντες (εικ.29).

Αρ. 397. χ. λεπίδα εγχ. (εικ.30).

Αρ. 406. φυλακτήρας εγχ..

Αρ.486. αλαβάστρινο επίμηλο εγχ. (εικ.26).

Αρ. 298. δύο θολωτοί δακτύλιοι από καυλό εγχ. ή εγχειριδίων.

Αρ. 464. δύο χ. ήλοι από ξίφος και εγχ..

Αρ. 448 (εικ. 31), 449 (εικ.31) και 463. χ. αιχμές δοράτων.

Αρ. 426,454 (εικ. 32), 458, 460 (εικ.32) και 461 (εικ.32). χ. μαχαίρια.

Αρ. 429, 443, 444.445 (εικ.33), 446.447 (εικ.33) και 450 (εικ.33). χ. μαχαίρια σφαγής.

Αρ. 457. μαχαιρίδιο.

Αρ. 536-40. 38 αιχμές βελών από πυριτόλιθο και οψιανό (εικ. 34)[93].

Αρ. 521-31. ελεφαντοστέινα πλακίδια. Προφανώς κάλυπταν κράνος ή κράνη από δέρμα ή ύφασμα θυμίζοντας το κράνος του Μηριόνη (*Ιλιάδα* Χ 261-5)[94] (εικ.35).

Αρ. 532-5. υποστηρίγματα κράνους (εικ.36).

Αγνώστου Τ.Α.. χρυσά ελάσματα από θώρακα (-ες) πανοπλίας (-ών).

Συνολικά απαντούν 27 ξίφη, 5 εγχειρίδια, 3 αιχμές ακοντίων, 7 μαχαίρια σφαγής, 4 μαχαίρια, 1 μαχαιρίδιο, 38 αιχμές βελών, >1κράνος και >1 θώρακας.

Επίσης στον τφ βρέθηκαν: χρυσοί τελαμώνες, πλήθος χρυσών κοσμημάτων ενδυμάτων και σώματος, χρυσή προσωπίδα με λεοντοκεφαλή, χρυσά διαδήματα (κάποια παιδικά), πέντε χρυσά αγγεία, 11 αργυρά, 22 χ., τρία από αλάβαστρο, δύο από φαγεντιανή και οκτώ πήλινα. Δύο χρυσά ρυτά, χρυσά πλακίδια, χρυσά ομοιώματα λουλουδιών, χρυσά ομοιώματα ιερών, χρυσά ομοιώματα θαλασσίων μαλακίων (μάλλον οκτωπόδων), χρυσά δαχτυλίδια και επιρράμματα, αργυρό ομοίωμα ταυροκεφαλής με χρυσά διακοσμητικά στοιχεία, τρία αργυρά ρυτά (μεταξύ τους και το περίφημο ρυτό της Πολιορκίας), χ. λέβητες, σ'έναν από τους οποίους βρέθηκαν περί τα 100 πλακοειδή

[93] Η Hewitt αναφέρει «26 λίθινες αιχμές βελών» από τον ΤΦ IV (Hewitt 1993, 61).
[94] Mylonas 1966, 92.

κομβία, χ. τρίποδας, κεφαλές αγελάδων από πολύτιμα υλικά, θήκες από επιχρυσωμένο ξύλο, διπλοί πελέκεις, χρυσά και οστέινα κομβία, οστέινο χτένι με επίχρυση λαβή, δύο αυγά στρουθοκαμήλου, μινωικοί «ιεροί κόμβοι» από φαγεντιανή, και πάνω από 1000 χάντρες από ήλεκτρο[95].

ΤΦ V. Περιείχε τρεις νεκρούς, μαζί με τους οποίους βρέθηκαν όπλα. Ο Karo τα καταγράφει ως εξής:

Αρ. 727, 728, 730, 731, 748, 750, 751, 766, 767, 768, 769, 770, 771 και 772. ξίφη Τύπου Α (εικ. 37).

Αρ. 729 και 752. ξίφη Τύπου Β (εικ.38).

Αρ. 634, 635, 690 και 730. χ. ξίφη με χρυσή λαβή και επίμηλο Τύπου Β (εικ. 39).

Αρ. 723. ξίφος με χρυσό φυλακτήρα και λαβή (εικ.40).

Αρ. 726.λεπίδα ξίφους Τύπου Α (εικ.37).

Αρ. 732-5. θραύσματα λεπίδας ξίφους.

Αρ. 754. 31 σπασμένα κομμάτια λεπίδας ξίφους.

Αρ. 743. δύο ακανόνιστου σχήματος θραύσματα από λεπίδα ξίφους.

Αρ.745. θραύσμα ξίφους (εικ.41).

Αρ. 779. θραύσμα από ξίφος ή εγχ..

Αρ. 783. μικρό κομμάτι λεπίδας ξίφους με τρεις επίχρυσους ήλους.

Αρ. 638. χρυσή λωρίδα από κολεό ξίφους (εικ. 41).

Αρ. 724. αιχμή ξίφους με χρυσό κάλυμμα κολεού (εικ.41).

Αρ. 725. χρυσός φυλακτήρας ξίφους (εικ.41).

Αρ. 775-7. ελεφαντοστέινο επίμηλο ξίφους.

Αρ. 778. έξι επίμηλα ξιφών από αλάβαστρο (εικ.39).

Αρ.793. κατώτερο τμήμα επιμήλου ξίφους με χρυσή επένδυση (εικ. 41).

Αρ. 780-2. 54 ήλοι ξίφος ή εγχ..

Αρ. 736. πλατύ φυλλόσχημο εγχ. (εικ.42).

Αρ. 764. εγχ. με άνθη κρίνων (εικ. 42).

Αρ. 747. μακρύ εγχ. (εικ.42).

Αρ. 753. εγχ. (εικ. 42).

Αρ. 749. μικροσκοπικό εγχ. (εικ.42).

Αρ. 744. λεπίδα εγχ. με χρυσές σπείρες (εικ.42).

---

[95] Βλ. και ΑΙΓΑΙΟ, 347.

Αρ. 765. λεπίδα εγχ. με Νειλοτική σκηνή (εικ. 42).

Αρ. 737 και 746. λεπίδες εγχειριδίων (εικ. 42).

Αρ. 740. μεγάλη αιχμή δόρατος (εικ. 43).

Αρ. 738. εγχάρακτο μαχ. (εικ. 43).

Αρ. 739. μαχαίρι σφαγής.

Αρ. 741. θραύσμα από μαχαίρι σφαγής.

Αρ. 742. μικρά θραύσματα από τρία ξυρά.

Αρ. 639. χρυσό λοφίο κράνους.

Αρ. 523, 526 και 528/9. οδόντες κάπρου και στην επίχωση και στον τφ[96], πιθανώς από κράνος (εικ. 43).

Τεμάχια χρυσής διακόσμησης θώρακα ή θωράκων[97].

Κάλυμμα ώμου.

Αρ. 652 και 653; Επιγονατίδες (εικ. 43).

Αρ.633. χρυσή λωρίδα ή κρίκος ασπίδας.

Συνολικά απαντούν: 24 ξίφη, 9 εγχειρίδια, 1 αιχμή δόρατος, 1 μαχαίρι >1 μαχαίρι σφαγής, 3 ξυροί, >1 κράνος, >1 θώρακας, επιγονατίδες και 1 ασπίδα.

Ο Taracha ομαδοποιεί τα όπλα ως εξής:στη λεγόμενη «μούμια» (εικ.44β) αποδίδει τα ξίφη υπ' αρ. 634, 635, 763 και 745, το χρυσό λοφίο κράνους υπ' αρ. 639, ένα χρυσό θώρακα, το κάλυμμα ώμου καθώς επίσης μια από τις χρυσές προσωπίδες και ένα περιδέραιο.

Στο νεκρό του Β τμήματος του τφ βρέθηκαν δεξιά και αριστερά του επτά ξίφη, τρία εγχειρίδια, μία αιχμή δόρατος, ενώ στα αριστερά υπήρχε ένα επιπλέον μαχαίρι[98].

Στο νεκρό του Ν τμήματος του τφ, ο οποίος ταυτίζεται με τον Αγαμέμνονα και θεωρείται ότι θάφτηκε τελευταίος, αποδόθηκαν πλούσια κτερίσματα: 15 ξίφη δίπλα του, ένα ξίφος με χρυσούς ήλους, ένα μικρό ξίφος, δύο μακρά χ. μαχαίρια , ένας θώρακας, επιγονατίδες, μία προσωπίδα, ένα περιδέραιο, πολλά φύλλα χρυσού και ένα αλαβάστρινο αγγείο[99].

Συμπληρώνουμε, τέλος, πως ο ΤΦ V περιείχε κεραμική, πλακοειδή χρυσά κομβία, αντικείμενα από χρυσό, ελεφαντοστό, άργιλο, γυαλί, χαλκό κ.α.

---

[96] Taracha 1993, 11.
[97] Αναφέρεται από τον Taracha (id. 1993, 20, 22), όπως και το επόμενο κάλυμμα ώμου.
[98] Αυτόθι, 18.
[99] Αυτόθι, 20 & 22. Η Kilian- Dirlmeier (βλ. εικ. 44 α,γ) δεν συμφωνεί με όλα τα κτερίσματα που αποδίδει στο νεκρό ο Taracha.

ΤΦ VI. Θεωρείται σύγχρονος του ΤΦ ΙΙ, ανήκοντες και οι δύο στους πρωιμότερους του Κύκλου. Περιείχε δύο νεκρούς άνδρες (βάσει ισάριθμων κρανίων), ενώ διαταραγμένα οστά ανήκουν μάλλον σε τρίτη ταφή, την οποία φέρονται ότι συνοδεύουν πέντε ξίφη [αρ. 906, 909, 925, 926 και 928 του Karo], θυμίζοντας το *Σκελετό 1* του ΤΦ Γ του Ταφικού Κύκλου Β. Σε άλλη από τις υστερότερες ταφές ανήκουν τα όπλα υπ' αρ. 904 και 905 κατά Karo, που θυμίζουν τα κτερίσματα του ΤΦ Α του Κύκλου Β. Τέλος, στην πρωιμότερη ταφή ανήκουν οι αιχμές δοράτων[100].

Αναλυτικά στον τφ απαντούν τα παρακάτω όπλα:

Αρ. 909 a-b και 926. ξίφη Τύπου Α.

Αρ. 925. μακρύ αλλά μικρό ξίφος Τύπου Α.

Αρ. 906. ξίφος Τύπου Β (εικ. 45).

Αρ. 905. κοντό ξίφος Τύπου Β (εικ. 45).

Αρ. 928. κοντό ξίφος (εικ. 45).

Αρ. 908. αλαβάστρινο επίμηλο ξίφους.

Αρ. 937. ελεφαντοστέινο τμήμα καυλού από εγχ. ή ξίφος.

Αρ. 904. εγχ. (εικ. 45).

Αρ. 927. εγχ. με ελεφάντινο επίμηλο (εικ. 45).

Αρ. 936. ελεφαντοστέινο επίμηλο εγχ..

Αρ. 902, 903, 910 και 933. αιχμές δοράτων (η υπ' αρ. 933 είναι Τύπου κατά C Höckmann)[101] (εικ. 46).

Αρ. 922. 30 μικροί χρυσοί ήλοι προερχόμενοι μάλλον από ξίφη ή και αιχμές δοράτων.

Αρ. 907. εγχάρακτο μαχαίρι (εικ. 46).

Αρ. 923 α & β και 932. μαχαίρια (εικ. 46).

Αρ. 931. γλωσσοειδής ξυρός (εικ. 46).

Αρ. 934 και 935. δύο τμήματα αιχμών βελών.

Αρ. 913.914. ζευγάρι χρυσών ενδέσμων επικνημίδας (εικ. 47).

Συνολικά αριθμώνται: >6 ξίφη, 2 ή περισσότερα εγχειρίδια, 3 μαχαίρια, 4 αιχμές δοράτων, 1 ξυρός, 1 αιχμή βέλους, 1 ζευγάρι επικνημίδων.

Άλλα ευρήματα του τφ είναι χρυσό κύπελλο τύπου Βαφειού, χρυσή μόνωτη φιάλη, χ. αγγεία, κεραμική (κύπελλο, κάνθαροι, ασκοί κ.α.), χ. τριχολαβίδα .

[100] Taracha 1993, 15, 23.
[101] Αυτόθι, 16.

Στην εφημερίδα *Παλιγγενεσία* (24/11- 6/12 1877) αναφέρονται τα ακόλουθα όπλα από τον ΤΦ VI:

-δύο χρυσά κοσμήματα επικνημίδας (-ων)

-30 χρυσοί ήλοι ανήκοντες σε εξάρτημα ώμου

-τρία χ. ξίφη

-αλαβάστρινο επίμηλο ξίφους

-11 χ. εγχειρίδια, δύο από τα οποία έχουν επίχρυσες διακοσμήσεις

-τέσσερις αιχμές δοράτων[102].

[102] Calder – Traill 1986, 237 .

Ταφικός Κύκλος Β

Βρίσκεται 117μ. από τη ΒΔ γωνία του πύργου της Πύλης των Λεόντων (εικ.48). Η κατασκευή και η χρήση του τοποθετείται από τη ΜΕ ΙΙΙ έως την ΥΕ Ι[103]. Περιλαμβάνει 25 λακκ. τάφους[104] και 44 συνολικά ταφές[105] που δίνουν λεπτομερείς πληροφορίες για την ταφική διαδοχή και για τα επίπεδα στην τυπολογική εξέλιξη των τεχνέργων[106].

ΤΦ Α. Ελλιπή στοιχεία από το Χαριτωνίδη που ανέσκαψε τον τφ. Πιθανώς περιέχονται δύο ταφές: μία γυναικεία, στην οποία ανήκουν οι μεγάλες χ. περόνες, και μία νεαρού άνδρα περίπου 23 χρόνων. Σ'αυτόν πρέπει ν' ανήκουν: τρία χ. ξίφη[107] (Α-250 έως Α-252) (εικ.49 1-3), δύο χ. μάχαιρες (Α-256 και Α-257) (εικ. 50β,2 & 50γ), μία επάργυρη μάχαιρα (ή εγχ., πιθανότερα) (Α-253) (εικ.51), δύο χ. μαχαιρίδια (Α-254 & Α-255) (εικ. 50 α,1 & 50 α,2), χ. αιχμή δόρατος (εικ. 50 β,1) και χρυσή «επιγονατίδα»[108] (;) (εικ. 49 4).

Μαζί με τα όπλα βρέθηκαν πάνω από 25 πήλινα, δύο χ. και δύο αργυρά αγγεία, περόνη με κεφαλή ορείας κρυστάλλου, χρυσό περιβραχιόνιο, χρυσά ελάσματα. Σ' ένα από τα αργυρά αγγεία (πρόχου) βρέθηκαν ίχνη λινού υφάσματος που θεωρείται ότι το κάλυπταν[109] (εικ.52).Τα ευρήματα χρονολογούνται στην ΜΕ, ΥΕ Ι & ΙΙ.

ΤΦ Α1. Γυναικεία ταφή.

ΤΦ Α2. Αναφέρεται μόνον από το Μυλωνά[110]. Περιλαμβάνει οστά και ένα κρανίο.

---

103 Hewitt 1993, xiv-xv.

104 Οι μελέτες που χρησιμοποίησα για την παρουσίαση των τάφων δεν συμφωνούν ως προς τον αριθμό τους: ο Μυλωνάς (id. 1973, 22-237), αναφέρει 12: τους Α, Α1, Α2, Β, Γ, Θ, Πεταλόσχημο κτίσμα, Λ, Ο, Σ, Τ και Φ. Ο Dietz (id. 1991, 106-30), μιλάει για 20: τους Α, Β, Γ, Δ, Ε, Ζ, Η, Ι, Κ, Λ, Λ1, Λ2, Μ, Ν, Ξ, Ξ1, Ο, Π, Ρ και Υ. Περισσότεροι αποτυπώνονται στο σχέδιο της Kilian-Dirlmeier (Kilian 1986, 172, Abb. 9), σχέδιο που θεωρώ ακριβέστερο (τάφοι Α, Α1, Β, Γ, Δ, Ε, Ζ, Η, Θ, Ι, Κ, Λ, Λ1, Λ2, Μ, Ν, Ξ, Ξ1, Ο, Π, Ρ, Σ, Τ, Υ και Φ, συνολικά 25 τον αριθμό). Για 24 τάφους μιλάει ο Μυλωνάς (id. 1966, 92). Βλ. επίσης Παπαδημητρίου 1952, 435-65 και *ΠΑΕ* 1954, 342-62. Για 26 τάφους κάνει λόγο η Hewitt (id. 1993, 12-3).

105 Ο αριθμός προκύπτει από την εικ. 21. Ένας ελάχιστος πάντως αριθμός από τη μελέτη μας είναι 42 ταφές.

106 Dietz 1991, 106. Κύριες πηγές για την περιγραφή των τάφων του Ταφικού Κύκλου Β είναι οι Μυλωνάς 1973 και Dietz 1991. Οποιαδήποτε πληροφορία αντλούμε από άλλη μελέτη θα σημειώνεται με παραπομπή.

107 Για λεπτομερή περιγραφή των όπλων ανά τφ βλ. Μυλωνάς 1973, 27-30, 70-3, 85-9, 105, 109, 118-9, 139-43 και 170-2.

108 Βλ. και Taracha 1993, 22-3.

109 Μυλωνάς 1973, 22. Τζαχίλη 1997, 250-1.

110 Id. 1973, 35.

ΤΦ Β (εικ. 53). ΜΕ, με ένα νεκρό άνδρα. Στο δεξί του χέρι βρέθηκε μια αμφίστομος γλωσσοειδής μάχαιρα (Β-261) (εικ.54). Επίσης πήλινα αγγεία, κοντά σ' ένα από τα οποία βρέθηκαν ίχνη υφάσματος [111] (εικ.55).

ΤΦ Γ. Περιέχει τέσσερις[112] ή πέντε[113] νεκρούς (εικ.56). Από αυτούς τρεις είναι θαμμένοι εκτάδην (*Σκελετοί 1, 3* και *4)*.

Σκελετός 1: (εικ.57). Ο πρωιμότερος. Στα δεξιά του βρέθηκαν μακρύ ξίφος Τύπου Α (Γ-265) (εικ. 58 α,4), εγχ. (Γ-267) (εικ.59 γ)[114]. Κάτω από ξύλινο κιτίο υπήρχαν μακρύ ξίφος Τύπου Β (Γ-262) (εικ. 58 α,1), ξίφος(;) Τύπου Α (Γ-263) (εικ.58 α,2) παράλληλα τοποθετημένο με το [Γ-262], κοντό ξίφος ή παραξιφίδα (Γ-266) (εικ. 59 α & 59 β,1)[115] τοποθετημένο στην άκρη του [Γ-263], επίμηλο από ελεφαντόδοντο (Γ-442). Στην ίδια ταφή πρέπει να ανήκει χρυσό ποτήριο.

Έχει θεωρηθεί ότι τα περισσότερα από τα παραπάνω αντικείμενα – εκτός των τριών όπλων της δεξιάς μεριάς του σκελετού – ίσως ανήκουν σε πρωιμότερη ταφή και μάλλον είναι μετακινημένα.

Σκελετός 2: ανδρός ή, κατά τον Angel[116], γυναικός. Ο Μυλωνάς του αποδίδει τα παρακάτω όπλα: μακρύ ξίφος Τύπου Α (Γ-264) (εικ.58 α,3), άμισχο παραξιφίδα (Γ-268) (εικ. 59 β,2), λεπιδοειδές εγχ. (Γ-269) (εικ. 60 α,1), αιχμή δόρατος ή ακοντίου Τύπου ΙΙ παραλλαγή Α κατά Avila[117] (εικ. 60 γ), λεπίδες μονόστομων μαχαιριών (Γ-271 & Γ-272) (εικ. 61 γ,1 & 61 α,2 αντίστοιχα), λαβή μάχαιρας (Γ-273) (εικ. 61 α,1). Ανάμεσα[118] ,ή κάτω[119] από τα οστά βρέθηκαν ελάσματα τελαμώνος (;) (Γ-265) (εικ. 60 ή 61 β). Στην ταφή ανήκουν η περίφημη μάσκα από ήλεκτρο (εικ. 62), χρυσό διάδημα, ίσως και η χρυσή ταινία (Γ-361).

Ο Taracha[120] θεωρεί πως τα σχέδια του τφ είναι λανθασμένα και πως τα όπλα [Γ-271, Γ-276, Γ-263, Γ-264, Γ-508 και Γ-268] ανήκουν στον *Σκελετό 4*, κάτω από τον οποίο βρέθηκε επίσης χρυσή ζώνη (βλ. παρακάτω).

---

111 Τζαχίλη 1997, 250-1.
112 Μυλωνάς 1957, 137-8. Αυτόθι 1973, 43-50.
113 Dietz 1991, 106.
114 Το [Γ-267] κατά τον Μυλωνά είναι παραξιφίς (Μυλωνάς 1973, 71) ενώ κατά τον Dietz (id. 1991, 106) εγχ. (dagger).
115 Το [Γ-266] απαντά ως παραξιφίδα στο Μυλωνά (id. 1973, 71) και ως κοντό ξίφος στον Dietz (id. 1991, 110). Αυτή η μικρή διαφοροποίηση απαντά και αλλού. Θα ακολουθήσω τις περιγραφές του Μυλωνά αφενός επειδή είναι ο ανασκαφέας αφετέρου γιατί η λέξη «dagger» έχει διάφορες αποδόσεις.
116 Μυλωνάς 1973, 48.
117 Id. 1983, 9-10.
118 Dietz 1991, 110.
119 Μυλωνάς 1973, 73.
120 Id. 1993, 18.

Ο Παπαδημητρίου[121] αναφέρει πως μόνο δύο ξίφη, ένα επίμηλο, μια παραξιφίδα, μια αιχμή δόρατος και δύο μαχαίρια σχετίζονται με την ταφή.

Σκελετός 3: ίσως γυναικός. Σκεπάζεται από τον *Σκελετό 2*.

Σκελετός 4: ανδρός περίπου 28 χρόνων μαζί με τον οποίο, κατά μία άποψη, βρέθηκαν μόνον τρία αγγεία. Ίσως πρόκειται για ασήμαντο πρόσωπο ή για άνδρα που πέθανε πριν γνωρίσει δόξα, ώστε να θαφτεί με τιμές[122]. Κατά τον Taracha ήταν κτερισμένος και με όπλα, όπως προείπαμε.

Δεν γνωρίζουμε σε ποια ταφή ανήκουν οι δύο μύκητες από αλάβαστρο (Γ-440 & Γ-441) και οι δύο αντίστοιχοι ελεφαντοστέινοι (Γ-508 & Γ-509). Είδαμε, βέβαια, πως το [Γ-508] αποδίδεται στον *Σκελετό 4*.

Τέλος, βρέθηκαν ίχνη λινού υφάσματος, με το οποίο θεωρήθηκε ότι καλύπτονταν μερικά από τα ξίφη του τφ[123].

ΤΦ Δ (εικ. 63). Τρεις ταφές. Πιο πρόσφατη είναι ο *Σκελετός 1*, ανδρός. Λίγα μόνο κτερίσματά του δίνονται με αριθμό ταξινόμησης. Ο Μυλωνάς [124] αναφέρει «τέσσερα αγχέμαχα όπλα από χαλκό, ένα μαχαίρι, δύο εγχειρίδια, από τα οποία το ένα φέρει μύκητα από ελεφαντόδοντο και ένα στενό αμφίστομο μαχαίριο». Ωστόσο, στη συνέχεια[125] περιγράφονται περισσότερα όπλα, που κατά τον Dietz[126] αποτελούν κτερίσματα του συγκεκριμένου νεκρού: αργυρόηλος παραξιφίδα (Δ-278) (εικ. 64 & 65 α) με επίμηλο (Δ-446) από αλάβαστρο ή ελεφαντόδοντο[127] στα Α του νεκρού, γλωσσοειδής μάχαιρα (Δ-279) (εικ. 65 β,2), καμπυλόσχημη μάχαιρα (Δ-280) (εικ. 65 β,1), μαχαιρίδιο (Δ-281) (εικ. 65 β,3), στο οποίο ανήκει το τμήμα λαβής που περιλαμβάνεται στα τρίμματα ελεφαντοστού (Δ-512)[128]. Στον ίδιο νεκρό ανήκουν και τα ευρήματα της ΒΔ γωνίας: μαχαιρίδιο (Δ-282) (εικ. 65 γ), αιχμές βελών Τύπου IV κατά Buchholz[129] (Δ-447[130] και Δ-284), 17 από πυρίτη και δύο (πρώιμες) από χαλκό[131]. Οι αιχμές αυτές (εικ.65 δ) βρέθηκαν στην κορυφή του ξύλινου πώματος της χ. φιάλης (Δ-283). Σε μία από τις δύο χ. αιχμές διατηρείται προσκολλημένο τεμάχιο υφάσματος[132]. Ενδεχομένως στο νεκρό ανήκει το μακρύ ξίφος Τύπου Α (Δ-277) με

---

121 Id. 1952, 446-7.
122 Mylonas 1957, 138.
123 Μυλωνάς 1973, 49.
124 Αυτόθι , 81.
125 Αυτόθι, 85-9.
126 Id. 1991, 112, 114.
127 Παπαδημητρίου 1952, 456.
128 Poursat 1977, 232.
129 Id. 1962, 1-58.
130 Και όχι Δ-448 κατά Dietz (id.1991, 112).
131 Hewitt 1993, 60-1.
132 Μυλωνάς 1973, 88. Τζαχίλη 1997, 251.

χρυσή λαβή (εικ. 66), το οποίο, όμως, βρέθηκε στην αριστερή πλευρά του *Σκελετού 2*. Τέλος, την ταφή συνόδευαν τετράωτος στάμνος και τρίωτος αμφορίσκος.

Σκελετός 2: μάλλον γυναικός. Βρίσκεται στο Δ μισό του τφ κοντά σε ασημένιο κύπελλο και στο ξίφος [Δ-277].

Σκελετός 3: ανδρός. Χωρίς όπλα.

ΤΦ Ε. Τουλάχιστον ένας νεκρός. Χωρίς όπλα.

ΤΦ Ζ (εικ. 67). Ένας σκελετός άνδρα σε συνεσταλμένη πλάγια στάση. Τον συνόδευαν μακρύ ξίφος Τύπου Α (Ζ-289) (εικ. 68), ελεφαντοστέινο επίμηλο (Ζ-513), που ανήκει στο παραπάνω ξίφος και έξι ή επτά [133] ΜΕ αγγεία (Ζ-585 έως 590).

ΤΦ Η. Ταφή νεαρού ανδρός σε συνεσταλμένη στάση, κτερισμένη με αμφίστομο γλωσσοειδή μάχαιρα με τρεις επάργυρους ήλους (Η-290) (εικ. 69) στην αριστερή πλευρά του σκελετού (εικ. 70), και πέντε πήλινα αγγεία[134].

ΤΦ Θ (εικ. 71). Αβαθής τφ σκαμμένος στο βράχο κατά τρόπο χαρακτηριστικό των ΜΕ κιβωτ. τάφων[135]. Δυστυχώς ο τφ καταστράφηκε το 1945. Λίγα οστά βρέθηκαν στο δάπεδο κατά την ανασκαφή του 1952[136], που πρέπει να ανήκουν σε γυναίκα και που αποδεικνύουν ότι το λείψανο είχε αποτεθεί σε θέση οκλάζουσα[137]. Το μόνο γνωστό εύρημα είναι ένα χ. μαχαιρίδιο, το οποίο, όμως, καταστράφηκε αμέσως γιατί ήταν πολύ οξειδωμένο.

ΤΦ Ι. Βρέθηκαν: μια ταφή άνδρα, οστά κοντά στο κρανίο του άνδρα και οστά στη ΝΔ γωνία του τφ περιλαμβάνοντα και σπονδύλους νηπίου. Στα δεξιά του ανδρικού σκελετού (εικ. 72) ήταν τοποθετημένα: μακρύ ξίφος Τύπου Α (Ι-291) (εικ. 73), στο οποίο ανήκει ελεφαντοστέινος μύκητας (Ι-514) (εικ. 74) και πλατιά αμφίστομος γλωσσοειδής μάχαιρα (Ι-292) (εικ. 75). Στην ίδια ταφή ανήκουν ένα ζευγάρι χρυσά ελάσματα σε κάθε χέρι και δύο κατά τη λαγόνα, αργυρό κύπελλο τύπου Βαφειού, χ. τριχολαβίδα και δέκα συνολικά αγγεία.

---

[133] Παπαδημητρίου 1952, 464.
[134] Αυτόθι, 464.
[135] Τυπικοί λάκκοι ήταν τουλάχιστον 14 από τους τάφους του Ταφικού Κύκλου Β.
[136] Παπαδημητρίου 1952, 465.
[137] Μυλωνάς 1973, 103.

Κατά τον Taracha στον τφ υπάρχουν δύο αντρικές ταφές και τα όπλα σχετίζονται με την παρεπόμενη[138].

ΤΦ Κ. Ίχνη κακώς διατηρημένου σκελετού· όχι όπλα.

Πεταλόσχημο κτίσμα. Βρίσκεται στα Δ του ΤΦ Κ (εικ. 76). Το αναφέρει μόνον ο Μυλωνάς[139]. Υποτέθηκε ότι στην περιοχή υπήρχαν δύο τάφοι, τους οποίους τότε ονόμασαν Κ1 (τον ανατολικό) και Κ2 (τον δυτικό). Δεν βρέθηκαν ίχνη πυράς ή πυρακτώσεως ή έστω καπνού. Η χρήση του κτίσματος παραμένει άδηλη. Ίσως πρόκειται για κενοτάφειο, δηλ. για τφ άνδρα που πέθανε μακρυά από την πατρίδα του. Κανένα κτέρισμα.

ΤΦ Λ. Δύο ταφές. *Σκελετός 1*: στην Α πλευρά του τφ (εικ. 77). Κάτω από αυτόν βρέθηκαν χ. μαχαίρι και χρυσά αντικείμενα. Στα Α ή τα Δ του[140] βρέθηκαν μονόστομο μαχαιρίδιο (Λ-300) (εικ. 78 γ) και αιχμή βέλους από οψιανό Τύπου IV κατά Buchholz (εικ. 78 δ). Στην ταφή ανήκει επίσης διάδημα από χρυσά φύλλα.

Σκελετός 2: στη Β πλευρά του τφ , ανήκων μάλλον σε άνδρα (εικ. 79). Περιέργως γύρω του δεν βρέθηκε κανένα κτέρισμα[141] . Θεωρείται ότι του ανήκουν τα παρακάτω ευρήματα από τη ΒΔ γωνία του τφ: χ. ξίφος Τύπου Α (Λ-295) (εικ. 80 α & β) που σώζει ίχνη δέρματος προφανώς από τη θήκη του. Στο ξίφος στερεώνονταν τα χρυσά ελάσματα (Λ-386) (εικ. 81 β), ενώ το μηνοειδές χρυσό έλασμα (Λ-385) κοσμούσε την εξωτερική πλευρά της θήκης του κολεού. Από το ίδιο ξίφος προέρχονται κόσμημα θήκης με θυσάνους (Λ-388) (εικ. 82 & 83) και ελεφαντοστέινος μύκητας (Λ-516) (εικ. 80 γ). Την ομάδα όπλων συμπληρώνουν άμισχος παραξιφίδα (Λ-296) (εικ. 84 α), αμφίστομος γλωσσοειδής μάχαιρα (Λ-297) (εικ. 84 β & γ), αιχμή δόρατος που σώζει μέρος του στειλεού (Λ-299) (εικ. 78 β), μονόστομο μαχαιρίδιο (Λ-298) (εικ. 78 α) και, τέλος, 28 αιχμές βελών από πυρίτη, παρόμοιες με τη μοναδική από οψιανό που είδαμε παραπάνω (Λ-450) (εικ. 78 δ). Το χρυσό έλασμα (Λ-387) – κάλυμμα άκρου κολεού δεν διευκρινίζεται πού βρέθηκε ή πού ανήκει (εικ. 81 α,2 & 82 γ).

Εκτός των όπλων, η ταφή πρέπει να συνοδευόταν από τα αγγεία της ΝΔ γωνίας του τφ (στάμνους διαφόρων τύπων, πρόχους, κύπελλα, κυαθίσκο).

---

138 Id. 1993,13.
139 Id. 1973, 124-6.
140 Αυτόθι, 129.
141 Αυτόθι, 130.

Κατά τον Taracha[142], όλα τα προαναφερόμενα όπλα ανήκουν σε μία ταφή, την πρωιμότερη (που δεν διευκρινίζεται αν είναι ο *Σκελετός 1* ή ο *2*).

ΤΦ Λ1 Υστερότερος του ΤΦ Λ, με έναν νεκρό άνδρα, χωρίς όπλα.

ΤΦ Λ2. Πρωιμότερος του ΤΦ Λ, με δύο νεκρούς (έναν άντρα και ένα παιδί). Όχι όπλα.

ΤΦ Ν. Περιείχε ένα σωρό οστών που ανήκουν σε άνδρα (*Σκελετός 1*) και μία κεντρική ταφή (*Σκελετός 2*) (εικ. 85). Οι δύο νεκροί φαίνονται αντίθετα προσανατολισμένοι.

Σκελετός 2: στα δεξιά του βρέθηκαν μακρύ ξίφος Τύπου Α (Ν-301) (εικ.86 α,1 & 86 β,1) με ελεφαντοστέινο επίμηλο (αδημοσίευτο), χ. παραξιφίδα (Ν-303) (εικ. 87α), επίμηλο από αλάβαστρο τοποθετημένο 5 εκ. πάνω από τον ώμο της παραξιφίδας (χωρίς Τ.Α.). Στο νεκρό ανήκουν επίσης χρυσή ταινία, χ. φιάλη, υδρία και τρεις στάμνοι.

Σκελετός 1: δίπλα στον ώμο του βρέθηκε μακρύ χ. ξίφος Τύπου Α (Ν-302) (εικ. 86 α,2 & 86 β,2) μαζί με τμήματα του κολεού. Κοντά στα οστά βρέθηκαν χ. αργυρόηλο εγχ. (Ν-304) (εικ. 88 β) τυλιγμένο με ύφασμα που σώζεται, χ. αιχμή ακοντίου (Ν-308) θαυμάσια διατηρημένη μάλλον γιατί τυλίχτηκε σε λινό ύφασμα αφού πρώτα καλύφθηκε με λίπος ή λάδι[143] (εικ. 89 α & β), αμφίστομος γλωσσοειδής μάχαιρα (Ν-306) (εικ.87 β) κάτω από την αιχμή [Ν-308], αμφίστομος γλωσσοειδής μάχαιρα (Ν-305) (εικ. 88 γ), χ. μονόστομο μαχαιρίδιο (Ν-307) (εικ. 88 α), τέσσερις χαυλιόδοντες κάπρου (Ν-489) (εικ. 90 β) και πέντε ελεφαντοστέινα επίμηλα (χωρίς Τ.Α.). Οι χαυλίοι και τα επίμηλα ήταν κοντά σε χρυσό κύαθο (Ν-389). Στον *Σκελετό 1* θεωρείται ότι ανήκουν και επτά οδόντες κάπρου που βρέθηκαν στην επίχωση του τφ (εικ. 90 γ).Τέλος την ταφή συνόδευαν επτά τεμάχια χρυσών ταινιών, χ. πρόχους και πυξίδα.

ΤΦ Ξ. Ταφές ενός ενήλικα άνδρα (μάλλον) και ενός μικρού κοριτσιού. Όχι όπλα.

ΤΦ Ξ1. Ταφή τρίχρονου παιδιού. Χωρίς όπλα.

ΤΦ Ο. Δύο ταφές, εκ των οποίων ο σκελετός στο κεντρικό τμήμα του τφ ανήκει μάλλον σε γυναίκα. Δεν βρέθηκαν όπλα, αλλά αρκετά κοσμήματα και αντικείμενα από πολύτιμα υλικά.

ΤΦ Π. Μία αντρική ταφή χωρίς όπλα.

---

142 Id. 1993, 19-20.
143 Παπαδημητρίου 1953, 208.

ΤΦ Ρ. Κτιστός θαλ. τφ, ένα από τα πιο εντυπωσιακά παραδείγματα ταφικής αρχιτεκτονικής της Κεντρικής Ελλάδας (εικ. 91), μοναδικό μνημείο, χωρίς παράλληλα σ' αυτήν. Η μορφή του παραπέμπει σε συριακά πρότυπα[144]. Βρέθηκε συλημένος και περιλαμβάνει οστά αδιευκρίνιστου αριθμού νεκρών. Μόνη ένδειξη τα υπολείμματα τριών κρανίων.

Δεν βρέθηκαν όπλα. Ο πλούτος των απομεινάντων (χρυσών κ.α.) ευρημάτων μπορεί να υποδηλώσει πως ο τφ ανήκει σε σημαίνον πρόσωπο ή οικογένεια, ίσως όχι απίθανα ανατολικής προέλευσης.

ΤΦ Σ. Χρονολογείται στο τέλος της ΜΕ και περιλαμβάνει δύο ταφές (εκ των οποίων η μία είναι πλήρης σκελετός). Τα κτερίσματα του πρέπει να μετακινήθηκαν όταν κατασκευάστηκε ο ΤΦ Λ[145].

ΤΦ Τ. Συλημένος, με αποτέλεσμα να μην βρεθεί κανένα οστό ούτε κτέρισμα.

ΤΦ Υ. Ταφή 37χρονής γυναίκας. Όχι όπλα.

ΤΦ Φ. Κομμάτια ανθρώπινων οστών. Όχι όπλα.

144 *ΠΑΕ* 1954, 253-9.
145 Mylonas 1966, 109.

Γενικές παρατηρήσεις στους τάφους του Ταφικού Κύκλου Β

Χρονολογικά στοιχεία

Τους τάφους του Ταφικού Κύκλου Β χρονολογικώς τους διακρίνουμε σε πέντε ομάδες. Αρχαιότερη ομάδα προφανώς αποτελούν οι τάφοι Α[146], Α1 και Ι. Στη δεύτερη συγκαταλέγονται οι τάφοι Α2, Ζ, Ξ, Ξ1, Π, Η, Ρ[147] και Φ. Οι τάφοι Β, Ν, Υ, Σ (;) και Τ (;) αποτελούν τρίτη ομάδα[148], ενώ οι τάφοι Γ, Κ, Λ και Λ1 τέταρτη. Υστερότεροι όλων είναι οι τάφοι Δ, Ε, Μ και Ο (πέμπτη ομάδα). Η χρονική απόσταση των ομάδων ή και μεταξύ ενός πρώτου ενταφιασμού και άλλων υστεροτέρων στον ίδιο τφ είναι μάλλον μικρή, ωστόσο υπαρκτή.

Σημαντικά είναι τα χρονολογικά στοιχεία που προσφέρουν τα όπλα του Κύκλου: οι αναλύσεις του Βαρουφάκη[149] απέδειξαν ότι ο χαλκός των ξιφών [Α-250 και Α-251], της παραξιφίδας ή μάχαιρας [Α-253], της λόγχης / αιχμής ακοντίου [Α-258] και της λαβής της μαχαίρας [Ι-292] προέρχεται από τη Μ. Ασία, ενώ ο χαλκός του ξίφους [Α-252] ίσως είχε εισαχθεί από την Κύπρο. Το μαχαίρι [Α-255] είναι κατασκευασμένο από καθαρό χαλκό, του οποίου η προμήθεια από την Κύπρο ξεκινά τον 16ο αι. Συνεπώς, τα χ. τούτα όπλα αποδεικνύουν τη χρονική προτεραιότητα των τάφων Α και Ι, ενώ το ξίφος [Α-252] υποδεικνύει ίσως την αρχή της χρήσης κυπριακού χαλκού και την πρωιμότητα του ΤΦ Ι έναντι του ΤΦ Α[150].

Αριθμός και θέση των νεκρών

Εννέα τάφοι του Ταφικού Κύκλου Β, οι Α1, Β, Ζ, Η, Θ, Λ1, Ξ1, Π και Υ, χρησιμοποιήθηκαν για περισσότερες ταφές. Σ' αυτές τις περιπτώσεις η θέση των σκελετών και των ευρημάτων δείχνει πως τα οστά των πρωιμότερα θαμμένων ανθρώπων ήταν συνήθως, αλλά όχι πάντα, παραμερισμένα μαζί με τα κτερίσματα τους προκειμένου να αφήσουν χώρο για ένα καινούργιο σώμα (για τις «δευτερεύουσες» δηλ. ταφές). Συσσωρευμένα οστά συναντάμε στους τάφους Α, Δ, Ι, Λ, Μ, Ν, Ξ και Ο[151].

---

[146] Κατά τον Taracha (id. 1993, 13,28) οι τάφοι Α και Β είναι αναμφίβολα από τους υστερότερους. Για τον Α συμφωνούν και οι Cavanagh και Mee (Cavanagh-Mee, 1990, 62).
[147] Η Kilian- Dirlmeier (Kilian 1988a, 162) χαρακτηρίζει τον ΤΦ Ρ ως τον υστερότερο του Ταφικού Κύκλου Β.
[148] Λογικά στην τρίτη ομάδα ή έστω στη δεύτερη πρέπει να ανήκει και ο ΤΦ Λ2 που ο Μυλωνάς (id. 1973, 354) δεν τον αναφέρει.
[149] Id., (1973), «Μεταλλουργική έρευνα αντικειμένων εκ χαλκού εκ του ταφικού περιβόλου Β των Μυκηνών», παράρτημα σε *Μυλωνά 1973*, 363-378, κυρίως 371-2.
[150] Μυλωνάς 1973, 354.
[151] Αυτόθι, 263. Dietz 1991, 106. Hewitt 1993, 14.

Ο ενταφιασμός είναι ο μόνος τρόπος ταφής στους χρόνους των λακκ. τάφων (η καύση είναι άγνωστη στην Ηπειρωτική Ελλάδα σε όλη τη ΜΕ)[152]. Οι νεκροί είναι τοποθετημένοι εκτάδην σε ύπτια στάση (π.χ. ΤΦ Β, *Σκελετός 4* του ΤΦ Γ, *Σκελετός 1* του ΤΦ Δ κ.α. – β' μισό ΜΕ). Επίσης, συναντάμε νεκρούς σε στάση οκλάζουσα (ΤΦ Θ) καθ' όλη τη ΜΕ[153]. Στους τάφους Γ, Μ και Ν βρέθηκαν σκελετοί σε περίεργη στάση: κείτονταν εκτάδην, με τα χέρια και τα κάτω άκρα σε σχήμα ημικυκλίων. Πρόκειται για τη λεγόμενη «στάση ιππέως», η οποία πήρε το όνομά της από την άποψη ότι ο «αρειμάνιος πολεμιστής[154] είχε καλυφθεί από την ποδηνεκή οκτώσχημη ασπίδα του, την οποία αγκάλιασε με τα χέρια και τα πόδια του. Κάτω από την ασπίδα και στη δεξιά του πλευρά αποτέθηκαν η παραξιφίδα [155] και το μεγάλο ξίφος». Δυστυχώς δεν βρέθηκε ίχνος της ασπίδας. Εάν ήταν από δέρμα θα άφηνε ίχνη. Στις εικ. 56 και 57 ο ανασκαφέας διακρίνει[156] τα υπολείμματα των δερμάτινων θηκών του ξίφους και της παραξιφίδας του νεκρού. Επίσης διακρίνει τη θέση των δακτύλων του δεξιού χεριού: οι φάλαγγές τους διασώζονται σε ευθεία γραμμή, αποδεικνύοντας ότι τα δάκτυλα ήταν τεντωμένα και δεν έκλειναν γύρω από κάποιο αντικείμενο[157].

[152] Βλ. σχετικά Hewitt 1993, 1 & 10-1.
[153] Μυλωνάς 1973, 263.
[154] Αναφορά στο *Σκελετό 1* του ΤΦ Γ.
[155] Ή εγχ..
[156] Δυστυχώς στην παρούσα φωτογραφία – φωτοτυπία δεν νομίζω ότι διακρίνονται εύκολα.
[157] Μυλωνάς 1973, 256-7.

Οι άνθρωποι και τα κτερίσματα στους δύο Ταφικούς Κύκλους

Φυσικά χαρακτηριστικά

Τα σκελετικά υπολείμματα των ανδρών που θάφτηκαν στους δύο Ταφικούς Κύκλους δείχνουν ανθρώπους με ψηλά, ογκώδη σώματα, καθώς τόσο η σπονδυλική στήλη όσο και τα μακρά οστά είναι αρκετά μεγάλα. Οι νεκροί είχαν ύψος περίπου 1,70 μ. δηλ. είναι σχεδόν 0,06μ. ψηλότεροι από τους άντρες της ΜΕΧ. Μάλιστα, σε τουλάχιστον τρεις από τους τάφους (Γ, Ζ, Ν) οι νεκροί άντρες είχαν ύψος περίπου 1,80 μ. Ίσως έχουμε την εμφάνιση ενός από αυτούς στο σφραγιδόλιθο από αμέθυστο του ΤΦ Γ (εικ. 102) και ίσως μια γενική ένδειξη των μορφών στη μάσκα από ήλεκτρο του ίδιου τφ (εικ. 63)[158].

Κοινωνική θέση

Είναι αποδεδειγμένο πως αυτοί που θάφτηκαν στους λακκ. τάφους των περιβόλων των Μυκηνών παρέμειναν ανώνυμοι[159]. Τα αντικείμενα, όμως, που τους συνόδευαν φανερώνουν τις ιδιότητές τους. Δύο είναι οι βασικές κατηγορίες κτερισμάτων που μας βοηθούν στην αναζήτηση αυτών των ιδιοτήτων: τα κοσμήματα – αντικείμενα από πολύτιμα υλικά και τα όπλα. Η εντυπωσιακή συγκέντρωση πλούτου σ' αυτούς τους τάφους παραμένει φαινόμενο μοναδικό για ολόκληρο το Αιγαίο[160] χωρίς αυτοί να είναι οι μόνοι «βασιλικοί» λακκ. τάφοι της εποχής[161].

Κτερίσματα από πολύτιμα υλικά, με χαρακτηριστικότερο (ίσως και σπουδαιότερο) τις χρυσές ταφικές προσωπίδες – μάσκες του Ταφικού Κύκλου Α, φανερώνουν, πέρα από την υλική ισχύ των Μυκηνών, ότι οι ενταφιασθέντες ανήκαν πιθανότατα στις ηγετικές οικογένειες της πόλης, σε Μυκηναίους άρχοντες και βασιλείς[162] ή σε ανθρώπους που έθεσαν τα θεμέλια του μεγαλείου του μυκην. κράτους[163].

Ο Μαρινάτος απέδωσε τη χρήση των δύο Κύκλων στην ύπαρξη δύο «βασιλικών» γενών, τα οποία ηγεμόνευαν εκ περιτροπής στις Μυκήνες. Κατά τον Wace ο Ταφικός Κύκλος Β είναι αρχαιότερος και ο Ταφικός Κύκλος Α αποτελεί συνέχειά του. Όμως τα κτερίσματα απέδειξαν πως

---

158 Mylonas 1966, 109.
159 Αυτόθι, 109.
160 Taracha 1993, 7.
161 Iakovidis 1985, 17.
162 Κατά τον Wace οι λακκ. τάφοι αποτελούν «βελτιωμένες» ή «βασιλικές» εκδοχές των συνηθισμένων ΜΕ τάφων (Mylonas 1966, 90).
163 Αυτόθι, 109.

για κάποιο διάστημα οι δύο Κύκλοι λειτουργούσαν παράλληλα. Η πρώτη χρήση του Κύκλου Β ανάγεται σε χρόνους αρχαιότερους της πρώτης χρήσης του Κύκλου Α (εικ. 92). Αυτό υποδεικνύει πως το βασιλικό γένος των Μυκηνών άρχισε να χρησιμοποιεί τον Ταφικό Κύκλο Β τουλάχιστον για δύο γενιές [164] και όταν με την πάροδο του χρόνου δημιουργήθηκε ίσως κενό στη διαδοχή, κατασκευάστηκε ο Κύκλος Α για να χρησιμοποιηθεί από την οικογένεια του νέου ηγεμόνα, ενώ χρησιμοποιείται ο Β' από συγγενείς και φίλους του παλαιότερου ηγεμόνα. Οι δύο πρωιμότεροι τάφοι του Ταφικού Κύκλου Α (ΙΙ & VI) είναι σύγχρονοι με την ύστερη φάση του Ταφικού Κύκλου Β και ανήκουν ήδη στην ΥΕ Ι[165]. Οι νεώτεροι τάφοι του Κύκλου Β (Ε, Μ και Ο) ανήκουν σε γυναίκες και είναι σύγχρονοι του Κύκλου Α. Δεν είναι απίθανο οι γυναίκες αυτές να ήταν βασίλισσες των φιλοπόλεμων Μυκηναίων[166]. Η υψηλή θέση που εν ζωή κατείχαν οι άνθρωποι που θάφτηκαν στους Ταφικούς Κύκλους ενισχύεται και από τις ταφικές στήλες που τοποθετήθηκαν στον Α'[167].

Αναλυτικότερα θα μελετήσουμε την παρουσία των όπλων στους βασιλικούς τάφους.

Πίνακας 5

Ταφικός Κύκλος Α	**Ταφικός Κύκλος Β**
Ξίφη Τύπου Α	Ξίφη Τύπου Α
Ξίφη Τύπου Β	Ξίφη Τύπου Β
Χ. εγχειρίδια	Χ. παραξιφίδες
Χ. αιχμές ακοντίων	Χ. εγχειρίδια
Χ. αιχμές βελών	Χ. δίστομοι γλωσσοειδείς μάχαιρες
Αιχμές βελών από οψιανό και πυρίτη	Χ. μονόστομοι μάχαιρες
Ξυράφια	Χ. αιχμές ακοντίων
Μαχαίρια σφαγής	Χ. μαχαιρίδια
Κράνος οδοντόφρακτο	Χ. αιχμές βελών
Θώρακας	Αιχμές βελών από οψιανό και πυρίτη
Ασπίδα	Οδοντόφρακτο κράνος
	Επιγονατίδα

Όπλα ανά τάφο

Βλ. εικ. 94 α-β. Η άποψη της Hewitt ότι όπλα απαντούν μόνο στους τάφους Α, Γ, Δ, Ζ, Ι, Λ και Ν του Ταφικού Κύκλου Β[168] είναι λανθασμένη.

[164] Dickinson 1999, 3.
[165] Hewitt 1993, 15-6. Taracha 1993, 8.
[166] Μυλωνάς 1973, 259-60.
[167] Βλ. σχετικά Mylonas 1948, 65.
[168] Hewitt 1993, 17.

Η θέση των όπλων σε σχέση με τον σκελετό

Στον Ταφικό Κύκλο Α οι ταφές και τα κτερίσματα που τους αντιστοιχούν δεν παρουσιάζονται με τον ίδιο λεπτομερή τρόπο. Μόνο για τον ΤΦ V έχουμε τέτοια περιγραφή: στα αριστερά και τα δεξιά του νεκρού του Β τμήματος βρέθηκαν τρία εγχειρίδια, επτά ξίφη και μια αιχμή ακοντίου. Στα αριστερά του υπήρχε ένα επιπλέον μαχαίρι[169]. Δίπλα στο νεκρό του Ν τμήματος αναφέρεται ότι υπήρχαν 15 ξίφη[170].

Στη συντριπτική τους πλειοψηφία τα όπλα τοποθετούνται στη δεξιά μεριά του νεκρού, από το ύψος του κρανίου ή και του ώμου μέχρι αυτό της παλάμης. Σημειωτέον βέβαια ότι (α) η τοποθέτηση είναι ανεξάρτητη από τη στάση του νεκρού (ύπτια εκτάδην, οκλάζουσα, «ιππέως») και (β) οι νεκροί δεν φαίνεται πως έπρεπε να έχουν σταθερό προσανατολισμό στους λακκ. τάφους.

Στον παρακάτω πίνακα σχηματοποιούνται όσα αναφέρουμε. Στοιχεία έχουμε μόνο για τον Ταφικό Κύκλο Β. Σημειώνουμε δε ότι ο ΤΦ Α δεν περιλαμβάνεται στους πίνακες της Kilian – Dirlmeier [171], όπως και ο ΤΦ Θ, προφανώς γιατί το χ. μαχαίριο που αναφέρει ο Μυλωνάς[172] καταστράφηκε αμέσως.

Πίνακας 6

ΤΑΦΟΣ	σκελετός	ξίφη	Παρ.	Εγχ.	Επιγ.	Μάχ.	Μονοστ. μαχ.	μαχ.	α. ακοντ.	α. βελών	χαυλίοι
Α	?	*	*	*	*	*	*	*	*		
Β	1					Δ.Χ.					
Γ	1	Δ.Ω./Β;	Β;	Δ.Ω.		Δ.Ω.					
Γ	3	Δ.Ω.	Δ.Ω.	Δ.Ω.			Δ.Ω.		Δ.Ω.		
Δ	1		Δ.Χ.			Δ.Χ.		Δ.Χ./Α.Ν.		Α κάτω	
Ζ	1	Δ.Ω.									
Η	1					Α					
Θ								*			
Ι	2	Δ.Κ.				Δ.Κ.					
Λ	1							Κάτω/*		*	
Λ	2	*	*			*		*	*	*	
Ν	1	Δ.Ω.-Κ		Δ.Κ.		Δ.Κ.		Δ.Κ.	Δ.Κ.		Δ.Κ./*
Ν	2	Δ.Χ.	Δ.Χ.								

α= αιχμές
Α= αριστερά του νεκρού
Ακοντ.= ακόντια
Α.Ν.= αριστερά του νεκρού και νότια αυτού
Β= βόρεια του νεκρού

[169] Taracha 1993, 18.
[170] Αυτόθι, 20 & 22.
[171] Kilian 1988 α, figs. 1 & 5.
[172] Μυλωνάς 1973, 109.

Δ.Κ.= δεξιά του νεκρού στο ύψος του κεφαλιού του
Δ.Χ.= δεξιά του νεκρού στο ύψος του χεριού του
Δ.Ω.= δεξιά του νεκρού στο ύψος του ώμου του
Εγχ.= εγχειρίδια
Επιγ.= επιγονατίδα
Κάτω= κάτω από το νεκρό
μαχ.= μαχαίρια
Μαχ.= μάχαιρες
Μονόστ.= μονόστομα
Παρ.= παραξιφίδες
*= όχι ακριβής η θέση εύρεσής του

Αμυντικά και επιθετικά όπλα

Απουσιάζουν σχεδόν τα εξαρτήματα αμυντικού εξοπλισμού των θαμμένων ανδρών του Ταφικού Κύκλου Β: μόνον στον ΤΦ Α αναφέρεται «επιγονατίδα» και μάλιστα με ερωτηματικό και στον ΤΦ Ν απαντούν 11 δόντια κάπρου, προφανώς ανήκοντα στα λεγόμενα «οδοντόφρακτα κράνη» από δέρμα. Παρόμοια είναι η εικόνα στον Α Περίβολο: υποστηρίγματα κράνους βρέθηκαν στον ΤΦ IV, ενώ λοφίο και οδόντες κάπρου από το ίδιο εξάρτημα στον ΤΦ V. Τμήμα γκέτας απαντά στους ΤΦ V και VI. Διακοσμητικά θωράκων περιείχαν οι τάφοι IV (;) και V, ενώ στον τελευταίο ανήκε και τμήμα ασπίδας.

Αντίθετα συναντάμε μεγάλη ποικιλία των επιθετικών όπλων της εποχής. Στον Κύκλο Α συνολικά αριθμούνται 149 επιθετικά όπλα που αναλύονται σε:

Πίνακας 7

ξίφη	58
εγχειρίδια	18
μαχαίρια	21
Αιχμές ακοντίων	9
ξυροί	5
Αιχμές βελών	38
	Σύνολο 149 επιθετικά όπλα

Αντίστοιχα, τα επιθετικά όπλα του Κύκλου Β αναλύονται σε:

Πίνακας 8

Ξίφη	12
παραξιφίδες	5
εγχειρίδια	4
μάχαιρες	13
μαχαίρια	9
Αιχμές ακοντίων	4
Αιχμές βελών	48
	Σύνολο 95 επιθετικά όπλα

Αμυντικά και επιθετικά όπλα κατανέμονται ως εξής στις ταφές του Κύκλου Α:

Πίνακας 9

Τάφος / σκελετός		**σύνολο**
II / α	1 ξίφος, 1 αιχμή δόρατος, 4 μαχαίρια, 1 εγχ., 1 ξυρός	8
IV / ?	27 ξίφη, 3 αιχμές δοράτων, 12 μαχαίρια, 5 εγχειρίδια, 1 κράνος, 38 αιχμές βελών	86
V/ α	7 ξίφη, 1 αιχμή ακοντίου, 1 μαχαίρι, 3 εγχειρίδια	12
V/ β	17 ξίφη, 2 μαχαίρια, 1 θώρακας, επιγονατίδα	21
V/ ?	6 εγχειρίδια, 3 ξυροί, 1 ασπίδα	10
VI / α	4 αιχμές δοράτων	4
VI / β	1 ξίφος, 1 εγχειρίδιο	2
VI / γ	5 ξίφη	5
		148

Αντίστοιχα, αμυντικά και επιθετικά όπλα κατανέμονται ως εξής στις 13 ταφές του Κύκλου Β:

Πίνακας 10

ΤΑΦΟΣ σκελετός		**σύνολο**
Α	3 ξίφη, 1 εγχ., 1 επιγονατίδα, 2 μαχαίρια, 2 μάχαιρες, 1 αιχμή ακοντίου	10
Β1	1 μάχαιρα	1
Γ1	3 ξίφη, 1 εγχ., 1 μάχαιρα, 1 παραξιφίδα	6
Γ3	1 ξίφος, 1 παραξιφίδα, 1 εγχ., 3 μάχαιρες, 1 αιχμή ακοντίου	7
Δ1	1 παραξιφίδα, 2 μάχαιρες, 2 μαχαίρια, 19 αιχμές βελών	24
Ζ1	1 ξίφος	1
Η1	1 μάχαιρα	1
Θ	1 μαχαίρι	1
Ι2	1 ξίφος, 1 μάχαιρα	2
Λ1	2 μαχαίρια, 1 αιχμή βέλους	3
Λ2	1 ξίφος, 1 παραξιφίδα, 1 μάχαιρα, 1 μαχαίρι, 1 αιχμή ακοντίου, 28 αιχμές βελών	33
Ν1	1 ξίφος, 1 εγχ., 1 αιχμή ακοντίου, 1 μάχαιρα, 1 μαχαίρι, 11 χαυλίοι	6*
Ν2	1 ξίφος, 1 παραξιφίδα	2
		107

*= οι 11 χαυλίοι έχουν υπολογιστεί ως 1 κράνος

Συνδυασμοί όπλων

Ο Taracha διακρίνει τρεις διαφορετικούς συνδυασμούς[173]:

Α' συνδυασμός: μακρά αιχμή ακοντίου, ξίφος και εγχ. (τάφοι ΙΙ, Δ και Ν).

Β' συνδυασμός: 3 ξίφη και εγχειρίδια / παραξιφίδες

ή

2 ξίφη, 1 δόρυ, εγχειρίδια / παραξιφίδες.

Γ' συνδυασμός: (ο πιο πλήρης με:) 1 μακρύ δόρυ, 3 ξίφη και ένα εγχ. / παραξιφίδα (ΤΦ Α).

Χωρίς διαφορές είναι οι συνάφειες που δίνει η Hewitt[174]:

· Δεν έχουμε ακριβή συσχετισμό για τον Ταφικό Κύκλο Α αλλά οπωσδήποτε παρατηρούμε αρκετά ξίφη και κάποια δόρατα με κάθε νεκρό. Στις υστερότερες ταφές δεν προκύπτει ποσοτική αύξηση.

· Ταφικός Κύκλος Β: 1 μακρύ ξίφος

1 κοντό όπλο (ξίφος ή εγχ.) πρωιμότερες ταφές

1 δόρυ

3 ξίφη υστερότερες ταφές

αρκετά εγχειρίδια

Τα δόρατα γενικώς είναι σπάνια, σίγουρα λιγότερα από τα ξίφη[175], πράγμα αξιοσημείωτο, καθώς δεν υπάρχει αμφιβολία περί της αποτελεσματικότητάς τους στη μάχη. Η δε απουσία τους είναι εμφανέστερη στις πιο πλούσιες ταφές, οφειλόμενη , ίσως, στην έμφαση που στις ταφές αυτές δίνεται στα «προσεγμένα» όπλα, παρά στα καθαρά ή κυρίως χρηστικά[176]. Ακόμη πιο σπάνια είναι τα βέλη[177].

Οι συνδυασμοί των όπλων, όπως προκύπτουν από την ταφική παρουσία τους ως κτερίσματα, αντιπροσωπεύουν τύπους πραγματικού εξοπλισμού, ακόμη κι αν το ξίφος αποκτά κάποτε και μια συμβολική σημασία (βλ. παρακάτω).

---

[173] Taracha 1993, 28-30.
[174] Id. 1993, 93-4.
[175] Hewitt 1993, 56-7.
[176] Αυτόθι, 60.
[177] Αυτόθι, 60-1.

Ταφές μη κτερισμένες με όπλα

Επί συνόλου 62 ταφών, ή σωστότερα 27 που είναι οι βεβαιωμένες αντρικές[178], σε 19 τα κτερίσματα περιλαμβάνουν όπλα[179]. Τι σημαίνει αυτό; Οι υπόλοιποι οκτώ νεκροί δεν ήταν πολεμιστές; Αν ξανακοιτάξουμε αναλυτικά τους τάφους θα δούμε πως όπου δεν βρέθηκαν όπλα δεν έχουν βρεθεί ούτε πολύτιμα αντικείμενα[180]. Ένα μόνον όπλο μπορεί να συνοδεύεται από χρυσά *κοσμήματα* (π.χ. ΤΦ Β) – αλλά ποτέ, κι αυτό είναι ενδιαφέρον, από χρυσά, αργυρά ή χ. *αγγεία*[181].

Είναι, νομίζω, δύσκολο να καταλήξουμε με ασφάλεια στην ιδιότητα των μη κτερισμένων με όπλα νεκρών ανδρών, που θάφτηκαν είτε ακτέριστοι είτε με λίγα φτωχά αντικείμενα. Αποκλείοντας να ανήκουν σε ανώτερη κοινωνική ή στρατιωτική τάξη, μπορούμε, πάντα με επιφύλαξη, να εικάσουμε ότι πρόκειται είτε για δούλους – αιχμαλώτους που θάφτηκαν κοντά στους τάφους των αφεντών τους είτε για άνδρες που πέθαναν πριν προλάβουν να φτάσουν σε κοινωνική ή στρατιωτική θέση τέτοια που θα υπαγόρευε την μεγαλοπρεπή ταφή τους (βλ. προηγούμενα κεφάλαια παρουσίασης των Ταφικών Κύκλων). Αξίζει, βέβαια, να σημειώσουμε ότι το *σώμα* τους δεν έτυχε λιγότερης μέριμνας κατά τον ενταφιασμό[182].

Ταφές κτερισμένες με όπλα

Ποια εικόνα αποκομίζουμε για τους 19 άνδρες που μετά θάνατον συνοδεύτηκαν με όπλα; Ειπώθηκε προηγουμένως ότι βάσει των πολλών χρυσών κοσμημάτων και αντικειμένων μιλάμε καταρχήν για μια élite κοινωνική. Τώρα, η παρουσία ικανού αριθμού όπλων, κάποια από τα οποία θα δούμε πως είναι πραγματικά έργα τέχνης, μας κατευθύνει προς την αναγνώριση και μιας στρατιωτικής élite[183].

Κατά τη Hewitt κύρια επιθετικά όπλα την ΜΕ εποχή είναι το εγχ. ή παραξιφίδα και το δόρυ[184], ενώ προοδευτικά τη θέση τους κατέλαβε το ξίφος, ως το σημαντικότερο όπλο κύρους από τα χρησιμοποιούμενα στη μάχη[185]. Με την αποδοχή ότι οι τοξότες και οι πολεμιστές με δόρυ

---

[178] 20 ταφές του Ταφικού Κύκλου Α με 9 αντρικές και 42 του Κύκλου Β με 18 αντρικές είναι τα νούμερα που προκύπτουν από τη δική μας μελέτη.

[179] Τουλάχιστον· γιατί στους τάφους του Κύκλου Α δεν δίνονται ξεκάθαρα τα ευρήματα ανά ταφή. Π.χ. στον ΤΦ IV δεν διευκρινίζεται εάν και ποια όπλα αντιστοιχούν σε καθεμιά από τις αντρικές ταφές.
Κύκλος Α: 7 ανδρ. ταφές με όπλα
Κύκλος Β: 12 ανδρ. ταφές με όπλα.

[180] Μιλάμε πάντα για τις ανδρικές ταφές, όχι π.χ. για τον ΤΦ ΙΙΙ όπου βρέθηκαν κοσμήματα και όχι όπλα, αλλά συνόδευαν γυναικείες ταφές.

[181] Kilian 1988a, 161-3.

[182] Αυτόθι, 165.

[183] Hewitt 1993, ix.

[184] Αυτόθι, 2.

[185] Hewitt 1993, 74.

ανήκουν – σύμφωνα με τους στρατιωτικούς όρους – στα χαμηλότερα επίπεδα «ιεραρχίας», η απουσία στους λακκ. τάφους συναφειών με βέλη ή δόρατα ως *μόνα* όπλα γίνεται αξιοσημείωτη. Οι κατώτεροι στη στρατιωτική κλίμακα πολεμιστές (δηλ. οι «ελαφρά» οπλισμένοι με εκηβόλα όπλα, όπως τόξο – βέλη και ακόντιο, όχι με «βαρύ» οπλισμό, όπως ξίφος, εγχ., ασπίδα) δεν ανήκουν στην προνομιούχο ομάδα που ενταφιάστηκε στους δύο Ταφικούς Κύκλους. Παρ' όλα αυτά δεν μπορούμε να βεβαιώσουμε πως η κατοχή όπλων και συνακόλουθα η – έστω και υψηλή – στρατιωτική θέση ισοδυναμεί με κριτήριο ένταξης κάποιου στην ανώτερη κοινωνική τάξη ή το αντίθετο. Σίγουρα, όμως, αποδεχόμαστε το συσχετισμό πολεμικής και κοινωνικής οργάνωσης[186].

Κατά τον Μυλωνά[187] η πολεμική δεινότητα και τα κατορθώματα των ενταφιασθέντων προκύπτουν από την κατάθεση περισσότερων του ενός ξιφών μαζί τους. «…διότι είναι λογικό να υποτεθεί ότι μαζί με το νεκρό άντρα αποτίθενται στον τφ του το ξίφος του ή ό,τι άλλο χρησιμοποιούσε ως όπλο τη μέρα του θανάτου του. Τα πολλά όμως ξίφη τα οποία βρέθηκαν σε κάποιες από τις ταφές μπορούν να εξηγηθούν μόνον ως μαρτύρια της πολεμικής επίδοσης (…) και αριστείας (…). Πολλά από τα ξίφη εκείνα είχαν αχρηστευθεί κατά το διάστημα της ζωής τους όπως αποδεικνύουν οι ατελώς σωζόμενοι (…) μίσχοι τους (…)· ήταν μνημεία ενός μόνο ατόμου και δεν ήταν δυνατόν να χρησιμοποιηθούν από άλλον»[188].

Ο Μυλωνάς προχωρά ακόμη περισσότερο θεωρώντας πως πρόκειται για πολεμιστές – μισθοφόρους στους γείτονες Αιγυπτίους. Οι τελευταίοι, κατά τη ΜΕ ΙΙΙ, είχαν ανάγκη στρατού καθώς αντιπαρετίθεντο με τους Hyksos, ενώ την ίδια περίοδο στην Ηπειρωτική Ελλάδα, τις Κυκλάδες και την Κρήτη επικρατούν ειρηνικές συνθήκες, που δεν δικαιολογούν τόσες πολεμικές πράξεις, όσες υποδεικνύονται από το πλήθος των ξιφών στους Ταφικούς Κύκλους[189]. Επιπλέον, στην Αίγυπτο, όπου δεν υπήρχε θεσμός επαγγελματικού στρατού, οι πολεμιστές ήταν άνδρες που δεν είχαν στρατιωτικούς τίτλους, αλλά τοπικό πολιτικό κύρος (κυρίως τοξότες και δορυφόροι)[190], γεγονός που ενισχύει τη θεωρία της αναζήτησης μισθοφόρων, χειριστών του λεγόμενου «βαρέως οπλισμού».

Οι επαφές και οι αλληλεπιδράσεις με την Αίγυπτο διαφαίνονται και σε άλλα σημεία: ο τρίτος σκελετός του ΤΦ V είναι θαυμάσια διατηρημένος, θυμίζοντας τη διατήρηση των αιγυπτιακών μουμιών (εικ. 80). Θεωρείται ότι ήταν ταριχευμένος, πράγμα όχι απίθανο, μολονότι δεν έχουμε άλλο σύγχρονο παράδειγμα από τφ. Από τον Όμηρο γνωρίζουμε ότι τα σώματα των αρχηγών κείτονταν εκτός τφ για μέρες ή για εβδομάδες πριν ενταφιαστούν, πράγμα αδύνατον χωρίς

186 Kilian 1988α, 163-5. Hewitt 1993, 96-9. Cavanagh - Mee 1998, 34.
187 Id. 1973, 361-2.
188 Βλ. και Taracha 1993, 11.
189 Hood 1967, 73-4. Hewitt 1993, 97.
190 Taylor 1991, 74.

ταρίχευση[191]. Στον ίδιο τφ (V) βρέθηκαν αυγά στρουθοκαμήλου, χρυσές προσωπίδες και το ψηφιδωτό εγχ. με τη Νειλοτική σκηνή επιβεβαιώνοντας πως οι Μυκηναίοι ηγέτες γνωρίζουν τις μεγαλοπρεπείς ταφές των Φαραώ και τις μιμούνται[192].

Μεταξύ των όπλων στους Ταφικούς Κύκλους απαντά εγχ. με περίτεχνη παράσταση κυνηγιού στη λεπίδα του: πρόκειται για τη λεπίδα εγχ. (αρ. 394) με σκηνή κυνηγιού λεόντων από τον ΤΦ IV. Το μοτίβο του λέοντα εμφανίζεται και αλλού: ΤΦ IV εγχ. [αρ. 395]. ΤΦ IV επίμηλο ξίφους [αρ. 295]. Στη χρυσή λαβή του ξίφους [Δ-277] του ΤΦ Δ. Επίσης, συχνό είναι το μοτίβο γυπών και γρυπών: στη λεπίδα του ξίφους [αρ. 417] του ΤΦ IV, στη λεπίδα του εγχ. [αρ.747] του ΤΦ V, στη λαβή εγχ. [αρ. 294] του ΤΦ IV, στη λεπίδα του ξίφους [Δ-277] του ΤΦ Δ. Μελέτες έχουν δείξει πως το κυνήγι λέοντα και αγριόχοιρου[193] πρέπει να αποτελούσε χαρακτηριστική συνήθεια ή και *άθλημα* των Μυκηναίων και δη των μελών της αριστοκρατίας τους[194]. Κυνήγι και πόλεμος είναι δύο έννοιες που συνυφαίνονται στο Μυκηναϊκό κόσμο και πολιτισμό[195]. Η εύρεση λοιπόν ενός περίτεχνου και πλούσια κοσμημένου όπλου, με εικονογραφική παράσταση που παραπέμπει σε αγαπημένη ενασχόληση των Μυκηναίων αριστοκρατών, μπορεί να υποδηλώσει ανάλογη ιδιότητα του ενταφιασθέντος. Στην ίδια κατεύθυνση οδηγούν και τα μοτίβα λεόντων και γυπών, βασιλικών ζώων και πτηνών αντίστοιχα, ίσως ιδιαίτερα όταν απαντούν στα κύρια επιθετικά όπλα της εποχής.

Η μεγαλοπρέπεια στον τρόπο ταφής της ανώτερης μυκην. στρατιωτικής ομάδας είναι καταφανής στις τελευταίες φάσεις των Ταφικών Κύκλων. Οι πρώιμες φάσεις χαρακτηρίζονται από ταφές με σχετικά φτωχά κτερίσματα, αλλά, ακολουθώντας μια τάση αύξησης του πλούτου, καταλήγουν στην πολυτέλεια των ταφών των φάσεων 3 και 4 [196] (εικ 95 α-ζ). Στις πρωιμότερες φάσεις παρατηρείται προσφορά μεμονωμένων όπλων και χρυσών κοσμημάτων, ενώ σταδιακά οι ταφές κτερίζονται με πλήρη (επιθετικό) εξοπλισμό, συνδυαζόμενο με κοσμήματα και πολύτιμα αγγεία[197] (εικ. 96 & 97 α-β). Διαβαθμίσεις στον πλούτο των κτερισμάτων βλέπουμε και μέσα στην ίδια φάση[198]. Κατά τον Dickinson [199] οι τάφοι III, IV και V του Ταφικού Κύκλου Α περιέχουν

---

191 Mycenean Age, 95. Mylonas 1948, 58. Βλ. και Ομήρου *Ιλ*. Δ 174-77, Τ 38-9, όπου περιγράφεται η ταρίχευση ουσιαστικά του Πατρόκλου: η Θέτις στάζει αμβροσία και νέκταρ στα ρουθούνια του ήρωα, για να μην αποσυντεθεί (Μαζαράκης 2000, 177-8).

192 Mylonas 1966, 90. Για τις επαφές Αιγύπτου – Μυκηνών βλ. Τσούντας 1897, 120, Wace 1964, 108. Για τη θεωρία περί εισαγωγής ή υιοθέτησης «εξωτικών» στοιχείων στην κατασκευή οπλισμού και αντικειμένων πολυτελείας προκειμένου για την έκφραση μιας ιδεολογίας ισχύος βλ. και Burns 1998, 415.

193 Ίσως και ελαφιού.

194 Marinatos 1990, κυρίως 147. Morris 1990, 149. Cavanagh – Mee 1998, 51.

195 Morris 1990, 150.

196 Hewitt 1993, 2. Taracha 1993, 26.

197 Kilian 1988α, 164.

198 Taracha 1993, 7.

199 Id. 1999, 105.

πολύ μεγάλο ποσοστό επί του συνολικού αριθμού των πολύτιμων αντικειμένων των λακκ. τάφων και τα περισσότερα από τα πιο εντυπωσιακά ευρήματα που αναφέρονται.

Υπάρχουν τάφοι που περιλαμβάνουν πλούσια όπλα και συνοδεύονται από άλλα χ. αντικείμενα και άλλοι που περιέχουν όπλα αλλά τους λείπουν άλλα κτερίσματα. Σίγουρα υπάρχει σχέση μεταξύ πλούσιων κτερισμάτων και όπλων. Δεν περιέχουν όλοι οι τάφοι όπλα, μα αυτοί που περιέχουν είναι και οι μόνοι που περιλαμβάνουν αντικείμενα από πολύτιμα υλικά[200]. Η δε διάκριση που παρατηρείται στα κτερίσματα υποδηλώνει κοινωνική διαφοροποίηση[201]. Έτσι, μπορούμε να πούμε πως συμπληρώνεται το τρίπτυχο της υπεροχής των προνομιούχων ανθρώπων που θάφτηκαν στους Ταφικούς Κύκλους: ισχύς σε κοινωνικο – πολιτικό, στρατιωτικό και υλικο – οικονομικό επίπεδο[202].

Όπλα: χρηστικά ή συμβολικά αντικείμενα;

Αποτελεί θέμα κατά πόσον τα όπλα που βρέθηκαν στους δύο Ταφικούς Κύκλους είναι χρηστικά ή χρησιμοποιήθηκαν μόνον ως κτέρισμα στους τάφους πολεμιστών αριστοκρατών.

Καταρχάς, δεν νομίζω πως χωράει αμφιβολία ότι από τη στιγμή που πρόκειται για νεκρούς πολεμιστές, ορισμένα, τουλάχιστον, ήταν τα όπλα τους στον πόλεμο, μαρτύρια των κατορθωμάτων τους, όπως είδαμε ότι υποστηρίζει ο Μυλωνάς[203]. Ομάδα όπλων μπορεί να αντικατοπτρίζει τον εξοπλισμό των ανδρών σύμφωνα με την πολεμική πρακτική της εποχής (βλ. εισαγωγή). Έχει θεωρηθεί ότι κατά τη ΜΕ περίοδο τα όπλα είναι χρηστικά αντικείμενα[204]. Από ’κει και πέρα, όμως, στους δύο Κύκλους συναντήσαμε όπλα που μας υποψιάζουν ότι πρόκειται για κάτι περισσότερο από χρηστικά αντικείμενα: είναι κατά κανόνα πλούσια κοσμημένα ξίφη και εγχειρίδια που σύντομα έγιναν σύμβολο κύρους, μολονότι η αποτελεσματικότητα τους στη μάχη δεν μπορεί να αμφισβητηθεί[205]. Από την άλλη έχει, σωστά νομίζω, υποστηριχτεί πως η μεγάλη επιτήδευση και κόσμηση όπλων (ξιφών κυρίως) με χρυσά ή ελεφαντοστέινα καλύμματα μήλων ή με παραστάσεις στις λεπίδες, δεν έχει να κάνει με την ποιότητα λ.χ. ενός ξίφους ως όπλου ούτε με την βελτίωση της τεχνικής του αποτελεσματικότητας[206]. Δύο είναι τα παραδείγματα που ξεχωρίζουν (α) το μεγάλο ξίφος [Δ-277] του ΤΦ Δ (εικ.66), κλασικό δείγμα όπλου που δεν πρέπει

[200] Αναφερόμαστε στις αντρικές ταφές.
[201] Hewitt 1993, xii.
[202] Βλ. και Cavanagh-Mee 1998, 35.
[203] Mycenean Age, 99. Μυλωνάς 1973, 361-2.
[204] Hewitt 1993, 2.
[205] Taracha 1993, 28.
[206] Kilian 1990, 157.

να χρησιμοποιήθηκε ποτέ στη μάχη και (β) το εγχ. [αρ. 394] από τον ΤΦ IV (εικ. 29)[207]. Τα ζώα σε εραλδική στάση που δαγκώνουν τις λεπίδες των όπλων που κοσμούν έχουν θεωρηθεί ότι αποτελούν μεταφορά της πληγής που προκαλεί το ξίφος στη σάρκα εχθρού[208]. Η συγκεκριμένη ανάγλυφη σκηνή του ξίφους [Δ-277], είχε θεωρηθεί ως κεφαλή σκήπτρου, αλλά πλέον η χρήση της ως κάλυμμα λαβής ξίφους είναι τεκμηριωμένη[209].

Η πλούσια εικονογραφική παραγωγή της εποχής των Ταφικών Κύκλων με ξίφη που εκτελούν κάποια λειτουργία τελετουργική (συνήθως θυσιαστική)[210] καταδεικνύει και αυτή τη διάσταση στη χρήση των όπλων (εικ. 100).

Υπάρχει μία ακόμη περίπτωση κατά την οποία ένα όπλο δεν μπορεί να είναι χρηστικό: να είναι κατασκευασμένο από καθαρό χαλκό. Είναι γνωστό πως ο χαλκός ανήκει στα μαλακά μέταλλα και πως για να σκληρύνει και να αποτελέσει πρώτη ύλη για την κατασκευή ενός όπλου πρέπει να αναμειχθεί με κασσίτερο. Από τα στοιχεία που έχουμε για τους Ταφικούς Κύκλους προκύπτει πως το μαχαίρι [Α-255] του ΤΦ Α είναι από καθαρό χαλκό, συνεπώς δεν αποτέλεσε ποτέ χρηστικό αντικείμενο. Θεωρώ ότι ρόλος του πρέπει να ήταν συμβολικός και μάλλον αναθηματικός.

Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ξεκινώντας από το ξίφος, πως για την εποχή που μας απασχολεί ήταν πρώτα και κύρια ένα όπλο μάχης. Εξαιτίας αυτής της ιδιότητάς του έγινε δηλωτικό κοινωνικής θέσης δίνοντας έμφαση στον πόλεμο, το στρατό και τον πολεμιστή, ως *αξίες* πλέον, στη μυκην. κοινωνία[211]. Ας μην ξεχνάμε πως βρισκόμαστε σε μια κοινωνία εξαιρετικά ανταγωνιστική, στην οποία η εικόνα του ατόμου ήταν προσεκτικά ελεγμένη. Οι νεκροί αρχηγοί – πολεμιστές θεωρούνταν πηγή δύναμης και τα επιτεύγματά τους μνημονεύονταν στα κτερίσματα των τάφων τους[212]. Εκτός του πρωταρχικού, αντικειμενικού τους ρόλου, ξίφη και εγχειρίδια – σπανιότερα τα μαχαίρια – διαδραματίζουν και ρόλο τελετουργικού οργάνου (εδώ κτερίσματος, δηλωτικού κύρους), συνδεομένου με μία προνομιούχο κοινωνική ομάδα[213]. Πλούσια κτερίσματα αποκλειστικά για ταφική / τελετουργική χρήση υποδηλώνουν πως η élite του ΠΜ πολιτισμού

---

207 Πιθανώς τέτοια όπλα να ήταν τα παρακάτω: το εγχ [αρ. 395] από τον ΤΦ IV και τα εγχειρίδια [αρ. 764 & 765] από τον ΤΦ V.
208 Diamant 1988, 155-7.
209 Παράδειγμα σκήπτρου με κεφαλή που παραπέμπει σε εραλδικά απεικονισμένους λέοντες ή γύπες προέρχεται από την Κύπρο και είναι υστερότερο (12ος αι) των Κύκλων (εικ. 98). Επίσης, σκήπτρο θεωρήθηκε η χ. αιχμή δόρατος από τον ΤΦ 6 της Δυτικής Πύλης της Ερέτριας (εικ. 99) και μάλιστα «τελετουργικά θαμμένο» (Μαζαράκης 2000, 203-4), υστερότερο, μάλλον, και αυτό των Ταφικών Κύκλων. Ίσως και οι «σκηπτούχοι» βασιλείς του Ομήρου αφορούν μια εποχή μεταγενέστερη των ηγεμόνων των Κύκλων.
210 Kilian 1990, 158-60.
211 Hewitt 1993, 53 & 103.
212 Cavanagh -Mee 1998, 126.
213 Kilian 1990, 161.

μεριμνά για τον κόσμο των νεκρών αφιερώνοντάς τους, πέρα από τις μνημειώδεις ταφικές κατασκευές, τέχνεργα από πολύτιμα υλικά[214].

Όπλα και υφάσματα

Μία δεύτερη ταφική πρακτική που προκύπτει από την παρατήρηση των όπλων στους Ταφικούς Κύκλους είναι η απόθεση ή τύλιγμα των όπλων σε ύφασμα. Πρόκειται για τις αιχμές βελών [Δ-447 ή Δ-284] και την αιχμή ακοντίου [Ν-308].

Μολονότι έχουμε πάρα πολλά στοιχεία για τα εξαρτήματα ένδυσης (πόρπες, περόνες κλπ.) αλλά και για τον τρόπο ντυσίματος (κυρίως από εικονογραφικές παραστάσεις), γνωρίζουμε λιγότερα για τα υλικά των υφασμάτων και δη εκείνων που χρησιμοποιούνταν σε τάφους ή ταφές σχετιζόμενες με πολεμιστές[215]. Λογικά θα πρέπει να πρόκειται για υφάσματα ανθεκτικά, δεν γνωρίζουμε, όμως, επακριβώς ποια είναι αυτά. Δεν είναι βέβαιο αν το ύφασμα που τύλιγε το σώμα του πολεμιστή [216] είναι το ίδιο με αυτό που τύλιγε τα όπλα του. Τα σώματα των πολεμιστών πρέπει να τυλίγονταν με ύφασμα λινό και μάλιστα χρώματος λευκού[217]. Ενδιαφέρουσα είναι η πίστη Αιγυπτίων και Ινδών ότι σε τάφους (και ιερά) δεν χρησιμοποιείται το μαλλί, που, όντας ζωικό προϊόν, είναι, κατά την αντίληψή τους πάντα, μιαρό, όχι αγνό· έτσι, αντίθετα, προτιμάται το λινάρι[218]. Λινό πρέπει να χρησιμοποιήθηκε και στις Μυκήνες[219]. Ο Schliemann συχνά αναφέρει την ανακάλυψη λινών τεμαχίων συνδεομένων με ξίφη[220]. Στην περίπτωση της «ηρωικής» ταφής του Λευκαντιού Ευβοίας (μέσων 10ου αι. π.Χ.) τα καμένα οστά του νεκρού τυλίχθηκαν σε νεκρικό ένδυμα, του οποίου η μία πλευρά είναι λεία, η άλλη έχει δασεία ύφανση, ενώ υπήρχαν και κρόσσια, θυμίζοντας σε ένα βαθμό τη σημερινή ελληνική φλοκάτη[221] (εικ. 101).

Σίγουρα η παρουσία υφάσματος δηλώνει φροντίδα για το νεκρό και τα αγαπημένα του αντικείμενα, στην προκειμένη περίπτωση όπλα, φροντίδα που, προφανώς, υπαγορεύεται από τον κοινωνικό ρόλο και θέση του όσο ζούσε.

---

[214] Diamant 1988, 158.
[215] Σταμπολίδης 1996, 113. Τζαχίλη 1997, 250-1.
[216] Είναι κοινά αποδεκτό πως οι νεκροί θάβονταν ενδεδυμένοι: οι πόρπες και άλλα επιρράμματα της ενδυμασίας τους βρίσκονταν στις κανονικές τους θέσεις (Ιακωβίδης 1969, 123. Protonotariou – Deilaki 1990a, 79).
[217] Βλ.: Tubb – Chapman 1990, 105. Σταμπολίδης 1996, 113, υπ. 170.
[218] Τζαχίλη 1997, 105.
[219] Mylonas 1966, 92.
[220] Βλ. και παρουσίαση τάφων του παρόντος.
[221] Popham et alii 1982, 173.

ΟΜΑΔΑ ΙΙ : ΤΟ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

Μετά τις ανακαλύψεις του Schliemann περί του Ταφικού Κύκλου Α, η ευρύτερη περιοχή της ακρόπολης των Μυκηνών ανασκάφηκε συστηματικά φέρνοντας στο φως, μεταξύ άλλων, πάρα πολλούς τάφους και ταφές, που συνθέτουν την εικόνα ενός εκτεταμένου νεκροταφείου τόσο χρονικά (ΜΕ – ΥΕ Ι-ΙΙ) όσο και τοπικά, εφόσον φαίνεται πως περιλαμβάνει την περιοχή από τα Δ της Πύλης των Λεόντων, τους δύο Κύκλους, τον ΤΦ του Αιγίσθου[222], τάφους κάτω από το Σιτοβολώνα, κάτω από την Επικλινή Οικία[223], από τη Ν Οικία και κάτω από την Οικία του Αγγείου των Πολεμιστών[224].

Λόγω μάλλον της παλαιότητας κάποιων από τις ανασκαφές, οι πληροφορίες μας (ιδίως αναφορικά με τον αριθμό ταφών ανά τφ, αλλά και γενικότερα) είναι κάπως αποσπασματικές. Θυμίζουμε πως βάσει του θέματος μας απασχολούν μόνον οι μυκην. τάφοι.

ΕΝΤΟΣ ΤΩΝ ΤΕΙΧΩΝ

Τάφοι, εκτός των βασιλικών, στον Ταφικό Κύκλο Α

Κρανία και σκελετοί βρέθηκαν στην πλαγιά του βράχου, δίπλα σε αυτό που ο Schliemann ονόμασε «στόμιο του ΤΦ ΙΙΙ»[225] του Κύκλου Α, σε μεγάλη αταξία και κακή διατήρηση. Μαζί τους βρέθηκαν μόνο ΜΕ[226] αγγεία, γεγονός που οδήγησε τον ανασκαφέα να θεωρήσει πως μάλλον πρόκειται για δούλους ή αιχμαλώτους που «θυσιάστηκαν» πάνω στον τφ του αφέντη τους. Έχει ειπωθεί ότι οι νεκροί και τα αγγεία ανήκαν σε τάφους που καταστράφηκαν κατά το άνοιγμα του ΤΦ ΙΙΙ, αν και περισσότερο πιθανό μοιάζει να βρήκε άθικτες τις ταφές ο Schliemann[227] (εικ.104 Β).

---

[222] Βλ. παρακάτω, σελ. 103 .
[223] Ή αλλιώς «Οικία της Κλίμακας».
[224] Wace 1950, 204.
[225] Schliemann 1879, 212 & 229.
[226] Στη βιβλιογραφία δε δίνεται ακριβέστερη χρονολογία. Εμείς, λόγω της άμεσης σχέσης των ταφών αυτών με τον Κύκλο Α, δεν μπορούμε να τις αποκλείσουμε από τις μυκην.. Το ίδιο εφαρμόζουμε και σε άλλες περιπτώσεις.
[227] Mycenean Age, 97. Wace 1950, 206. *ΠΑΕ* 1952, 465-72. Alden 2000, 7.

Στο Α μισό του Κύκλου Α, δίπλα σε οστά ζώων και σε τέσσερα διαφορετικά σημεία, βρέθηκαν θαμμένοι τέσσερις νεκροί [228]. Ο Σταματάκης, που ανέσκαψε τους τάφους τους, τούς θεωρεί νεώτερους των «βασιλικών» του Κύκλου Α, ενώ κατά άλλους είναι σύγχρονοί τους (ΥΕ Ι-ΙΙΙ Β). Δύο από τους τάφους ήταν συνηθισμένου ορθογωνίου σχήματος, ενώ άλλοι είχαν στρογγυλούς λάκκους. Μοναδικό τους εύρημα τα ίδια τα οστά. Η απουσία κτερισμάτων οδήγησε κι εδώ στο συμπέρασμα ότι οι ενταφιασθέντες ήταν δούλοι ή αιχμάλωτοι των ηγεμόνων του Κύκλου Α (εικ.104 C).

Εύρεση μικρού λακκ. τφ ακανόνιστου σχήματος κάτω από τις όρθιες πλάκες του κυκλικού τοίχου του Κύκλου Α. Πρέπει να ήταν παλαιότερος του ΤΦ IV. Περιλαμβάνει όστρακα Μινύεια και της ΥΕ ΙΙΙ Β. Δεν αναφέρονται ταφές. Καταστράφηκε από τις διαδοχικές διαμορφώσεις του χώρου[229] (εικ.104, μάλλον πρόκειται για τον "possible grave" Δ του τοίχου).

Κοντά στον παραπάνω τφ βρέθηκαν δύο μικροί φρεατοειδείς, ορθογωνίου σχήματος, εντελώς άδειοι[230] (εικ. 104, μάλλον πρόκειται για τους δύο C* του τοίχου).

Κοντά, επίσης, στον τοίχο του Κύκλου Α υπήρχε τεχνητό λάξευμα στο βράχο, πιθανώς τφ, που καταστράφηκε με την κατασκευή του τοίχου[231] (εικ.19 [63][232]).

Όλων αυτών των τάφων μία πρώτη νύξη έκαναν οι Τσούντας και Manatt[233] περιγράφοντάς τους γενικά ως «επιμήκεις αβαθείς λάκκους σκαμμένους στο μαλακό βράχο». Θεώρησαν ότι είναι τάφοι ταπεινοί που συλήθηκαν με τη διεύρυνση της ακρόπολης και παραμελήθηκαν όταν πάνω τους χτίστηκαν εξίσου απλά οικήματα της ΥΕ[234].

[228] Τσούντας 1893, 115-6. Mycenean Age, 97. *ΠΑΕ* 1957, 106-7. Alden 2000, 7.
[229] *ΠΑΕ* 1957, 105-9. *BCH* 92 , 703-5. Alden 2000, 7.
[230] *ΠΑΕ* 1957, 108. Alden 2000, 7.
[231] Wace 1921a, 105. Id. 1950, 207. Id. 1964, 61. Alden 2000, 7.
[232] Αν και δεν έχει το σύμβολο του τφ.
[233] Mycenean Age, 114.
[234] Βλ. και Wace 1950, 204-8. Id. 1964, 60-3 και υπ.5.

Ο «Χρυσός Θησαυρός» (εικ. 19 & 105)

Στον αναλημματικό τοίχο Ν του Ταφικού Κύκλου Α οι Δροσινός και Σταματάκης βρήκαν το λεγόμενο «Χρυσό Θησαυρό», ΥΕ ΙΙ χαρακτήρα, αποτελούμενο από τέσσερα χρυσά δίωτα κύπελλα, που, σωστά μάλλον, έκριναν ότι πρέπει ν' ανήκει σε μερικώς συλ. τφ. Τα μόνα σκελετικά υπολείμματα που βρέθηκαν προέρχονται από ζώο (-α)[235].

Τάφοι Ν του Ταφικού Κύκλου Α

Σε δωμάτια οικιών, που είχε ανακαλύψει ο Schliemann, βρήκε ο Τσούντας έξι συνολικά τάφους μικρούς, χτιστούς, καλυμμένους με πλάκες. Όλοι περιείχαν οστά παιδιών. Σε δύο μόνον από αυτούς βρέθηκαν αγγεία και λίγα χ. αντικείμενα που χρονολογούν τις ταφές στην ΥΕ ΙΙΙ Α-Γ, αν και ορισμένα αγγεία και κάποιες περόνες μπορεί να ανήκουν και στη Γεωμετρική περίοδο[236].

Τάφοι περιοχής της Οικίας της ακρόπολης (εικ.107)

Τφ στο Δωμάτιο Τ 7 (εικ.108)του λεγόμενου Θρησκευτικού Κέντρου (εικ.109). Μικρός, ΜΕ, με μία πρόχου[237], χωρίς άλλα στοιχεία.

Τφ κάτω από το Δωμάτιο Ζ 3 των κτιρίων του ΝΔ τετραγώνου[238].

Κατά τις Ελληνοβρετανικές ανασκαφές των ετών 1966-1968 ήρθαν στο φως 18 τάφοι της ΜΕ – ΥΕ ΙΙ Β, καθώς και δύο πίθοι ενδεχομένως περιέχοντες ταφές. Από αυτούς μυκην. πρέπει να είναι οι παρακάτω:

---

[235] *BSA* 39, 65-87. Wace 1950, 207. Id. 1964, 61. Alden 2000, 9.
[236] Schliemann 1879, 206. Τσούντας 1891α, 27. Desborough 1973, 98-9. Δεν τους αναφέρει η Alden (id. 2000). Σημειώνουμε ότι για τους δύο «Θησαυρούς του Τσούντα» που ο ίδιος αναφέρει (id. 1891α , 23-4) , που περιγράφονται από το Σπυρόπουλο (id. 1972, 8-51) και που περιλαμβάνουν σημαντικό αριθμό όπλων, δεν δίνεται η ακριβής θέση στην οικία και δεν αναφέρεται καμία σχέση τους με ταφές.
[237] *ΠΑΕ* 1973, 101. Alden 2000, 9.
[238] *ΠΑΕ* 1973, 103. Alden 2000, 9.

ΤΦ 14 . Περιέχει αρκετά οστά ζώων και ξεχωριστά τα οστά ενός μικρού παιδιού (ταφή Α), κτερισμένου με αγγεία ΥΕ ΙΙ Α.
ΤΦ 18 . Φρεατοειδής, πιθανώς ΥΕ ΙΙΙ. Χρησιμοποιήθηκε κατ' επανάληψιν για ταφές, οι οποίες κτερίστηκαν με κεραμική ΥΕ ΙΙΙΑ1[239].

Κάτω από τα υπολείμματα των ΥΕ ΙΙΙ οικιών κλπ. υπάρχουν και άλλοι, μη ανεσκαμμένοι τάφοι[240] .

Τφ στη ΒΔ πλευρά της ακρόπολης – Κτίριο Μ

Μάλλον λακκ.. Ανήκει σε παιδί[241].

Τάφοι ΒΔ της ακρόπολης (Β κλιτύ λόφου Παναγίτσας)[242]

Δεν είναι διασταυρωμένο ότι ανήκουν στο Προϊστορικό Νεκροταφείο. Προσωπικά το θεωρώ πιθανό λόγω του χαρακτήρα τους αλλά και της χρονολογίας τους (ιδίως του δεύτερου).
ΤΦ 1. Τετράπλευρο όρυγμα. Σκελετός σε ύπτια στάση λίγα όστρακα ΥΕ ΙΙΙ Β.
ΤΦ 2. Λακκ. με λίγα οστά (άνω του ενός νεκρού) και τρία αγγεία ΥΕ ΙΙ – ΙΙΙ Α, και ψήφους από υαλόμαζα.

Ο Τφ της Οικίας Τσούντα (εικ. 110 [προφανώς το Θ], 111 [περιοχή του Κ] & 109 [περιοχή του Κ]).

Οι μυκην. κατασκευές της Οικίας ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΙ Β, ίσως και στη μεταβατική προς την ΥΕ ΙΙΙ Γ εποχή, ενώ γενικά δεν έχουμε στοιχεία υστερότερα της Ελληνιστικής εποχής. Οι τάφοι της Οικίας αποτελούν άλλη μιαν απόδειξη ότι οι μυκην. οικίες χρησιμοποιούνταν ως χώροι ταφής , κυρίως νηπίων, στις ΥπΜ και ΠρΓ περιόδους (βλ. παρακάτω Οικία Τάφου Τριπόδων κ.α.). Υπάρχουν τρεις βεβαιωμένοι και ένας μη τάφοι (Γ 21, Γ 23 και Γ 31), των οποίων η αρίθμηση έγινε βάσει των τομέων όπου βρέθηκαν και οι οποίοι δεν αποτελούν ομάδα.

---

[239] Alden 2000, 9 & 33-4.
[240] Αυτόθι, 9.
[241] *ΠΑΕ* 1963, 102. Alden 2000, 9.
[242] *ΠΑΕ* 1972, 115-6.

Από αυτούς μόνον ο Γ 31 είναι μυκην.. Βρέθηκε στην υπ' αριθμόν 3 βαθμίδα της κλίμακας της Δ κλιτύος της ακρόπολης. Ανήκει στην ΥΕ ΙΙΙ Γ. Περιέχει τον σκελετό ενός παιδιού 8-9 χρόνων, μάλλον κοριτσιού, κτερισμένου με επτά αγγεία και πέντε συνολικά κοσμήματα ρούχων και σώματος (χ. δαχτυλίδι, δύο χ. πόρπες κ.α.)[243].

Τάφοι στην περιοχή του Σιτοβολώνα

Μεταξύ του ΤΦ IV του Κύκλου Α και του Δ κρηπιδώματος του Σιτοβολώνα βρέθηκε λαξευμένος στο βράχο τφ[244] (χωρίς άλλα στοιχεία). Βλ. εικ. 104 G "possible grave" & 19 [62][245].

Κάτω από το δάπεδο του Α κρηπιδώματος του Σιτοβολώνα ανακαλύφθηκε λακκ. τφ (εικ.104 D). Ήταν συλημένος και χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙ. Περιείχε δύο ταφές κτερισμένες με οδόντες κάπρου, χρυσά κοσμήματα ενδύματος και κεραμική, που υποδηλώνουν πως μάλλον πρόκειται για ζεύγος άνδρα – γυναίκας αριστοκρατικής οικογένειας[246].

Τάφοι κάτω από την Επικλινή Οικία

Τρεις λακκ. είναι βέβαιοι και άλλοι πέντε[247]πιθανοί (εικ. 105 Ε & 19 [39, 40, 44]).

ΤΦ 39. Ένας σκελετός και λίγα ΜΕ όστρακα.

ΤΦ 40. Ένας σκελετός. Όστρακα ΜΕ, ΥΕ ΙΙ και ΙΙΙ, και μια χ. αιχμή βέλους πρώιμου τύπου (εικ. 106).

ΤΦ 44. Ένας σκελετός παιδιού και ΜΕ όστρακα.

Θεωρείται ότι αυτοί οι τρεις τάφοι σχηματίζουν ομάδα με τον ΤΦ 58 που θα δούμε παρακάτω[248].

---

[243] *Έργον* 1971, 133. Desborough 1973, 91, 94-5 & 100. Δεν τον αναφέρει η Alden (id. 2000).
[244] Wace 1950, 206-7. Alden 2000, 9.
[245] Αν και δεν υπάρχει το σύμβολο του τφ.
[246] Wace 1921a, 206. Id. 1950, 55-9. Alden 2000, 7.
[247] Σύμφωνα τουλάχιστον με την εικ. 105.
[248] Wace 1921a, 76, 78 & 118. Id. 1950, 206. Id. 1964, 61. Alden 2000, 9.

Τφ κάτω από τη Νότια Οικία

ΤΦ 58. Αβαθής λάκκος με έναν σκελετό ενήλικα και ΜΕ όστρακα[249] (εικ. 107 AREA F & 19 [82]).

Υπάρχουν και άλλοι τάφοι κάτω από την ίδια οικία, μη ανεσκαμμένοι[250].

Τάφοι κάτω από την Οικία του Αγγείου των Πολεμιστών[251] (εικ. 19, 105 & 112)

18 τάφοι που μοιράζονται στο Δωμάτιο 50 (τάφοι 1-11) και στο Δωμάτιο 48 (τάφοι 12-16). Βάσει κτερισμάτων χρονολογούνται από τη ΜΕ έως και την ΥΕ ΙΙ. Από το μικρό μέγεθος των σκελετών φαίνεται πως πρόκειται για τμήμα νεκροταφείου παιδιών.

Τάφοι 1 και 1c. Μικροί λαξευτοί στο βράχο, τελείως άδειοι.

Τάφοι 1b και 2. Σχηματίζουν έναν τφ, μάλλον οικογενειακό, που χρησιμοποιήθηκε για ορισμένες διαδοχικές παιδικές ταφές. Βρέθηκαν οστά τριών μάλλον παιδιών, ένα ΜΕ αγγείο και όστρακα ΥΕ κεραμικής.

ΤΦ 3. Μικρός αβαθής τφ, διαταραγμένος. Λίγα μικρά οστά και δύο όστρακα.

ΤΦ 4. Περίπου αψιδωτός τφ με οστά ενός μάλλον παιδιού και κεραμικής ΜΕ και ΥΕ.

ΤΦ 5. Μικρός, ακανόνιστου σχήματος. Οστά ενός μάλλον παιδιού και λίγα όστρακα.

ΤΦ 6. Μικρός λάκκος.

ΤΦ 7. Ορθογώνιος λάκκος. Περιέχει μόνον ένα τεμάχιο χαλκού.

ΤΦ 8. Πιθανός, λακκ., χωρίς άλλα στοιχεία.

ΤΦ 9. Πιθανός, στρογγυλός, χωρίς άλλα στοιχεία.

ΤΦ 10. Ορθογώνιος λάκκος με κεραμική ΥΕ ΙΙ.

ΤΦ 11. Λαξευτός, σχεδόν άδειος.

ΤΦ 12. Λαξευτός, με ΜΕ και ΥΕ όστρακα.

Τάφοι 13, 14 και 15. Ακανόνιστου σχήματος.

ΤΦ 16. Λαξευτός με ΜΕ και ΥΕ Ι όστρακα.

[249] Wace 1921a, 94-5 & 118. Id. 1950, 206. Desborough 1973, 99-100. Alden 2000, 9.
[250] Alden 2000, 9.
[251] Τσούντας 1893, 111. *BSA* 50, 191-3. Alden 2000, 9.

ΕΚΤΟΣ ΤΩΝ ΤΕΙΧΩΝ

Τάφοι Περιοχής 1[252] (εικ. 103 Area 1, 112 [No 12], 114 &115)

Στα ΒΔ της Πύλης των Λεόντων ανακαλύφθηκε ομάδα 24 συνολικά τάφων, λαξευμένων στο μαλακό βράχο, κατά κανόνα ορθογωνίου ή ακανόνιστου σχήματος. Σύμφωνα με τον Wace οργανώνονται σε ομάδες ανά οικογένεια ή οικογένειες, όπως και οι τάφοι εντός των τειχών.

ΤΦ Ι. Διαταραγμένος, χωρίς ανθρώπινα οστά, με ορισμένα ΜΕ, ΥΕ ΙΙ και ΙΙΙ όστρακα.

ΤΦ ΙΙ. ΜΕ.

ΤΦ ΙΙΙ. Ο μοναδικός λακκ., με λίγα σκελετικά υπολείμματα ΜΕ – ΥΕ Ι.

ΤΦ ΙV. Χωρίς ευρήματα.

ΤΦ V. Ταφή δεκάχρονου παιδιού κτερισμένου με κεραμική.

ΤΦ VI. ΥΕ ΙΙΙ, χωρίς οστά.

ΤΦ VII. Ταφή εξάχρονου παιδιού.

ΤΦ VIII. ΥΕ ΙΙ, με ένα παιδί.

ΤΦ ΙΧ. Χωρίς οστά.

ΤΦ Χ. Ταφή ενός παιδιού.

ΤΦ ΧΙ. Ένας από τους δύο κτιστούς τάφους. ΜΕ, με μια παιδική ταφή κτερισμένη με κεραμική και μια λεπίδα οψιανού.

ΤΦ ΧΙΙ. ΜΕ, χωρίς άλλα στοιχεία.

ΤΦ ΧΙΙΙ. Ο δεύτερος κτιστός, με ΜΕ – ΥΕ ΙΙΙ (;) ταφή ενός παιδιού. Έξω από αυτόν, στα Ν, μεταξύ άλλων αναφέρονται μια αιχμή βέλους από πυριτόλιθο και μια χ. αιχμή δόρατος· περισσότερες πληροφορίες, όμως, γι' αυτές δεν δίνονται.

ΤΦ ΧΙV. ΜΕ, με μία ταφή δωδεκάχρονου παιδιού.

ΤΦ ΧV. Μία ή περισσότερες ταφές παιδιών.

Οι 15 παραπάνω τάφοι χρονολογούνται από τη ΜΕ έως την ΥΕ ΙΙ. Η απουσία ΥΕ ΙΙΙ τάφων επιβεβαιώνει ότι το Προϊστορικό Νεκροταφείο έπεσε σε αχρηστία την ΥΕ ΙΙΙ όταν δημιουργήθηκαν η Πύλη των Λεόντων, τα Κυκλώπεια Τείχη, ο Σιτοβολώνας, ο Κύκλος Α και η οικία στα Ν αυτού.

[252] Wace 1950, 208-18 & 225-6. Id. 1951, 254. Alden 2000, 11.

Το 1950 ανακαλύπτονται εννέα ακόμη τάφοι (XVI – XXIV), όλοι συλημένοι, εκτός του XXII, όπου βρέθηκε ταφή ενήλικα άνδρα και ΜΕ αγγεία. Στην ίδια περιοχή βρέθηκε ελεφαντοστέινο ομοίωμα οκτώσχημης ασπίδας.

Περιοχή 2 [253] (εικ. 103 &116)

Δεν βρέθηκαν τάφοι, μόνον ΥΕ ΙΙΙ Β όστρακα και κύπελλο με ανάγλυφη παράσταση πολεμιστών.

Τάφοι Περιοχών 3 και 4 [254] (εικ.115)

Οι περισσότεροι τάφοι είναι ΜΕ. Τα μόνα στοιχεία που έχουμε από τις σχετικές δημοσιεύσεις είναι ότι πρόκειται για τάφους παιδικούς. (τάφοι XXV-XXXIII, XLI).

Δύο είναι σίγουρα μυκην.: ΤΦ XXVI. Μικρός, λακκ., της ΥΕ Ι. Περιέχει ένα σκελετό ενήλικα, ενώ στα πόδια του υπήρχαν οστά άλλου νεκρού, μάλλον πρωιμότερου, ενώ δεν υπάρχει κανένα κτέρισμα.

ΤΦ XXXIX. Κτιστός τφ της ΥΕ ΙΙΙ Γ. Περιέχει έναν σκελετό παιδιού τοποθετημένο μαζί με λίθινο κιτίο (casket) και κτερισμένο κυρίως με κεραμική.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στην περιοχή ακριβώς όπου ανακαλύφθηκαν οι παραπάνω τάφοι, δηλ. στο κεντρικό τμήμα του Προϊστορικού Νεκροταφείου, και 20 εκ. περίπου κάτω από το έδαφος βρέθηκαν, μεταξύ άλλων χ. αντικειμένων (εργαλείων και αγγείων), χ. όπλα. Βρέθηκαν μαζί, σ' ένα μικρό σωρό, σαν να ήταν θαμμένα σε σάκο από υλικό που έχει φθαρεί εντελώς, χωρίς να διευκρινίζεται αν αποτελούν κτερίσματα κάποιας ταφής.

- (αρ. 411): θραύσμα λεπίδας ξίφους (εικ. 117). Δεν πρέπει να είναι ύστερο της ΥΕ ΙΙ.
- (αρ. 409): παραξιφίδα[255] (εικ.118). Ομοιάζει με αντίστοιχες της ΥΕ ΙΙΙ από την Πρόσυμνα.
- (αρ. 403):μαχαίρι (εικ. 119). Τυπικό της ΥΕ ΙΙ.
- (αρ.420): πέντε θραύσματα από μαχαίρι.

[253] Wace 1950, 223.
[254] *BSA* 48, 7. *BSA* 49, 232, 258 & 292-3. Alden 2000, 11-3.
[255] Για περιγραφή των όπλων βλ. *BSA* 49, 292-3.

Τάφοι Δ της ακρόπολης

Είδαμε προηγουμένως την ομάδα 15 τάφων της «Περιοχής 1». Στην ίδια περιοχή ανεσκάφησαν άλλοι τέσσερις τάφοι (στους οποίους δε δίνεται αρίθμηση).

***** Κατεστραμμένος τφ, ίσως ΥπΜ, στη ΒΔ γωνία του «πύργου», «προμαχώνα» ή «έπαλξης» (bastion or tower) που φυλάσσει την είσοδο προς την Πύλη των Λεόντων[256].

* Λακκ. μάλλον τφ, που βρέθηκε 8 περίπου μ. Δ της παραπάνω «έπαλξης». Περιέχει υπολείμματα ανθρώπινου κρανίου. Κατά την ΥΜ σκάφθηκε στη Δ του πλευρά από άλλο λάκκο και το «σύνολο» αυτό χρησιμοποιήθηκε ως *βόθρος*. Από το *βόθρο* αυτό προέρχεται αρκετή ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ κεραμική, μολονότι ο τφ ήταν συλημένος[257].

* Δύο μικροί λακκ. τάφοι, που βρέθηκαν 2 μ. περίπου από την πρόσοψη του Κυκλώπειου Τείχους, συλημένοι. Προορίζονταν μάλλον για παιδικές ταφές. Στον ένα βρέθηκε ΥΕ ΙΙ αλάβαστρο[258].

Περιοχή Μουσείου (εικ.120)

Επτά μεμονωμένες ταφές ενηλίκων και παιδιών βρέθηκαν να καταλαμβάνουν το εσωτερικό ισάριθμων χώρων, οι οποίες ανήκαν στο Προϊστορικό Νεκροταφείο. Οι περισσότερες είναι πρόχειρες (π.χ. χώροι 7 (ΙΙ), 1β (IV) με τους νεκρούς εκτάδην σε αβαθείς λάκκους, ή οι παιδικές στους χώρους 16 (ΙΙΙ), 8 (V) και 1α (VII)). Δύο από τις ταφές βρίσκονταν σε λάκκους σκαμμένους στο παρθένο έδαφος στους χώρους 22[259] (Ι) και 17 (IV). Ανήκουν στη ΜΕ – ΥΕ ΙΙ και δεν έχουν κτεριστεί. Μοναδικές εξαιρέσεις η παιδική ταφή [VIII] και η [1] του 22, η οποία παρουσιάζει ενδιαφέρον: αποτελείται από ένα σκελετό ανδρός γύρω στα 30-35, θαμμένο σε ύπτια στάση. Στα κτερίσματά του περιλαμβάνονται 20 χ. διπλοί πελέκεις, χ. λέβητες, χ. εργαλείο, που δίνουν ως terminus post quem την ΥΕ ΙΙΙ Β2. Η ακριβής χρονολόγηση του τφ είναι δύσκολη, πάντως σίγουρα είναι μυκην.[260].

---

[256] Wace 1955, 117. *BSA* 51, 107. Alden 2000, 13.
[257] *BSA* 51, 107. Alden 2000, 13.
[258] *Έργον* 1955, 93-4. *BSA* 51, 107. Alden 2000, 13.
[259] Η 20.
[260] *ΑΔ* 40 (χρον.), 93. Ωνάσογλου 1995, 25-9 & 146-7. Alden 2000, 15.

Συμπεράσματα

Στο Προϊστορικό Νεκροταφείο των Μυκηνών έχουν καταμετρηθεί με ασφάλεια 85 τάφοι μυκην. εποχής, στους οποίους βρέθηκαν σκελετικά υπολείμματα 57 ανθρώπων. Μόλις εννέα μπορούμε, βάσει των ανασκαφέων και των περιγραφών τους, να πούμε ότι ανήκουν σε ενήλικες άνδρες. Δεν υπολογίζουμε, βέβαια, τους δύο Ταφικούς Κύκλους και τον θολ. τφ του Αιγίσθου που μελετώνται σε χωριστό κεφάλαιο.

Η σχέση των αντρικών μυκην. ταφών με όπλα είναι σχεδόν ανύπαρκτη: μόνο στον τφ κάτω από το δάπεδο του Α κρηπιδώματος του Σιτοβολώνα δηλώνεται αντρική ταφή με οδόντες κάπρου (που πιθανότατα ανήκουν σε κράνος).

Η εν γένει παρουσία των όπλων στους εκτός των βασιλικών τάφους του Προϊστορικού Νεκροταφείου είναι ισχνή:

- χ. αιχμή βέλους βρέθηκε στον ΤΦ 40 κάτω από την Επικλινή Οικία, ανήκουσα σ' ένα νεκρό.
- αιχμή βέλους από πυρίτη και χ. αιχμή δόρατος βρέθηκαν έξω από τον ΤΦ XIII της Περιοχής 1, που σημειωτέον περιέχει παιδική ταφή.

Η μόνη αξιόλογη συγκέντρωση όπλων (ξίφος, παραξιφίδα και δύο μαχαίρια) δεν απαντά εντός κάποιου τφ αλλά ανεξάρτητα από αυτόν.

Μπορούμε, επομένως, να πούμε πως στο Προϊστορικό Νεκροταφείο οι μόνες ταφές πολεμιστών είναι αυτές των Κύκλων, όπου έχουμε όχι μόνον πολεμιστές αλλά μάλιστα αρχηγούς του πολεμικού δυναμικού της εποχής. Οι ίδιοι τάφοι είναι και οι μόνοι που συγκεντρώνουν αντικείμενα πλούτου (από πολύτιμα δηλ. υλικά), γεγονός που μας οδηγεί να εικάσουμε ότι όσοι ενήλικες[261] θάφτηκαν εκτός των Κύκλων στο Νεκροταφείο δεν είχαν σχέση με τη λεγόμενη «ανώτερη τάξη», ούτε στρατιωτικά ούτε πολιτικά ούτε οικονομικά. Ήταν άνθρωποι ταπεινοί, ενδεχομένως – όπως είδαμε σε κάποιες περιπτώσεις – αιχμάλωτοι ή δούλοι των επιφανών Μυκηναίων.

[261] Γιατί η συντριπτική πλειοψηφία των ταφών ανήκουν σε παιδιά.

ΟΜΑΔΑ ΙΙΙ: ΟΙ ΘΑΛΑΜΩΤΟΙ ΤΑΦΟΙ

Οι περισσότεροι (103) από αυτούς τους οικογενειακούς τάφους στις Μυκήνες ανασκάφηκαν από τον Τσούντα μόλις κατά τη β' δεκαετία της μυκην. και γενικά της αιγαίας αρχαιολογίας. Τα ημερολόγια της εποχής δεν έχουν την πληρότητα των πληροφοριών που σήμερα απαιτούμε: οι τάφοι περιγράφονται με μεγάλη ακρίβεια όταν έχουν ενδιαφέρουσα μορφή, ενώ οι άτυποι και κοινοί δεν απασχολούν τον ανασκαφέα.

Κατά κανόνα οι τάφοι αυτοί εντάσσονται σε νεκροταφεία (εικ. 121) για ορισμένους, όμως, δεν δίνεται η ακριβής θέση[262] (εικ. 122 & 123).

Εκτός των τάφων του Τσούντα έχουν ανασκαφεί άλλοι 70 περίπου μυκην. θαλ. τάφοι, που είτε είναι μεμονωμένοι είτε ανήκουν σε συστάδες είτε σε κάποιο από τα μεγάλα νεκροταφεία σε όλη την περιοχή των Μυκηνών (εικ. 124).

ΤΑΦΟΙ ΤΣΟΥΝΤΑ[263]

Α. Νεκροταφείο Λόφου Παναγιάς

ΤΦ 15. Έξι ανθρώπινοι σκελετοί και οστά βοδιού. Καλύμματα προστασίας χειριού «περιχειρίδες» (αρ. 2780) (εικ. 126).

[ΤΦ 16]. Θα πρέπει να ταυτιστεί με το θολ. τφ της Παναγιάς (βλ. επόμενο κεφ.- ΟΜΑΔΑ IV). Φαίνεται πως ο Τσούντας στην αρχή των ερευνών αριθμούσε μαζί θολ. και θαλ. τάφους και αργότερα απέκλεισε τους θολ. από την αρίθμηση.

ΤΦ 26. Δεν αναφέρονται ταφές. Στη ΒΑ γωνία του τφ βρέθηκαν μόνον έξι χ. αιχμές βελών, οι πέντε Τύπου VI b κατά Buchholz. Από αυτές καταγεγραμμένη είναι μόνον μία (αρ. 2335) (εικ. 127).

ΤΦ 27. Σωροί οστών και ένα κρανίο.

ΤΦ 28. Πολλά οστά. Μεταξύ των ευρημάτων χ. αιχμή βέλους Τύπου ΙΧ κατά Buchholz ή σουβλί (χλ. 2394 [6]) (εικ. 128).

---

[262] Ξενάκη 1985, 21 & 26.

[263] Για την περιγραφή των τάφων και του περιεχομένου τους ακολούθησα τη μελέτη της Ξενάκη – Σακελλαρίου (Ξενάκη 1985, 53-291). Εδώ, οι τάφοι θα παρατεθούν όχι κατά Α/Α αλλά ανά νεκροταφείο.

ΤΦ 29. Μάλλον τρεις νεκροί. Ανάμεσα στους λίθους του διατειχίσματος βρέθηκαν: αιχμές βελών από πυρίτη (αρ. 2329 [4] & Λ 2339 [4], εκ των οποίων η δεύτερη είναι Τύπος ΙΙ α κατά Buchholz) (εικ. 129α)· επίσης, κομβίο βακτηρίας ή σκήπτρου από στεατίτη (αρ. 2329 [5]), μήλο ξίφους από ημιπολύτιμο λίθο (αχάτη ή ίασπη) σε σχήμα μανιταριού (αρ. 2339 [3]) (εικ.129 β). Μαζί τους υπήρχαν χρυσά φύλλα και χ. δίσκος ίσως καθρέφτη. Στο σωρό με τα καμένα χώματα του θαλάμου βρέθηκαν, μαζί με κοσμήματα από υαλόμαζα, μερικές χ. αιχμές. βελών (μη καταγεγραμμένες).

ΤΦ 30. Παιδική ταφή.

ΤΦ 31. Δεν αναφέρονται ταφές. Βρέθηκαν αρκετά τεμάχια από δόντια κάπρου (αρ. 2496) (εικ. 130) επεξεργασμένα για την προστασία κράνους και ανήκοντα σε δύο τύπους: στενόμακρα και τριγωνικά ισοσκελή. Στον ίδιο τφ ανήκουν χρυσά κοσμήματα, χάντρες και μικροαντικείμενα.

Τάφοι 32 και 46. Χωρίς στοιχεία για ταφές.

ΤΦ 47. Στο Δ τμήμα του τφ υπήρχαν μαύρα χώματα ανακατεμένα με οστά και κτερίσματα. Στο Α τμήμα βρέθηκαν πολλά οστά ενώ στη ΝΑ γωνία δύο κρανία και οστά . Τέλος, σκόρπια οστά υπήρχαν στη Β πλευρά και περισσότερα σε κόγχη.

Κατά μήκος της Β πλευράς του πρώτου λάκκου, ο οποίος περιείχε δύο κρανία, βρέθηκαν περισσότερες από 10 αιχμές βελών, που δεν έχουν καταγραφεί, και τρεις αιχμές δοράτων (αρ. 2480-2482) (εικ. 131), δύο από τις οποίες διατηρούν μέρος του ξύλινου στειλεού, η θέση τους δε ήταν τέτοια, ώστε τα ξύλα τους θα πρέπει να ήταν σπασμένα σε κομμάτια. Στον ίδιο λάκκο βρέθηκαν:φύλλα χρυσού με έκτυπους ρόδακες, ελεφάντινες ταινίες και κοσμήματα, σφραγιδόλιθος εννέα χ. αγγεία, πήλινη πρόχους και πήλινο τριποδικό σκεύος.

ΤΦ 48. Δεν αναφέρονται ταφές.

ΤΦ 49. Ένα κρανίο και ένα μαχαίρι (αρ. 2485), που, όμως, λόγω του μικρού μεγέθους του θεωρείται πως δεν αποτελεί όπλο (εικ. 132).

ΤΦ 50. Ο Τσούντας δεν τον αναφέρει καν. Μάλλον θα ήταν άσημος και χωρίς κτερίσματα.

Τάφοι 51 και 52. Δεν αναφέρονται ταφές.

ΤΦ 53. Οστά και ένα κρανίο κάτω από αγγείο.

ΤΦ 54. Δεν αναφέρονται ταφές.

ΤΦ 81. Δεν αναφέρονται ανθρώπινα οστά, μόνον οστά ζώων. Στο δρόμο βρέθηκε χ. ξίφος Τύπου C κατά Sandars (αρ. 3118)[264] (εικ. 133), μαζί με τεμάχια χ. αγγείου. Στην αριστερή πλευρά του στομίου βρέθηκαν λαβή χ. ξίφους με τρεις χ. ήλους (αρ. 3111) (εικ. 133), αιχμή βέλους (μάλλον αρ. 3116) (εικ.133), μαζί με χ. δίσκο καθρέπτη, δύο χ. δίσκους, χρυσά φύλλα και χρυσά

[264] Για τα όπλα του τφ βλ. και Hewitt 1993, 29-30.

κομβία. Στο θάλαμο μπροστά από το στόμιο υπήρχε τεμάχιο ξίφους (πιθανότατα αρ. 3108) (εικ. 133) και όχι μακρυά του αλαβάστρινο αγγείο τύπου «αλαβάστρου» και δύο άλλα αγγεία. Σε άλλα σημεία του τφ: δύο τμήματα λαβής ξίφους από αχάτη (αρ. 3110) (εικ.133), δύο δεσμίδες αιχμών βελών (από 10 η καθεμιά) (αρ. 3116), χρυσά φύλλα και τεμάχια, τεμάχια αργυρών και χ. αγγείων και σκευών, και σφραγιδόλιθος.

ΤΦ 88. (11ος ανασκαφής 1895). Στο δρόμο βρέθηκαν παραπάνω από τέσσερα κρανία και πιο βαθιά ένας σκελετός. Επίσης, στο δρόμο βρέθηκαν δύο ελάσματα από την επένδυση της λαβής και των ώμων εγχ. Τύπου Β, με χαρακτή διακόσμηση σπειρών (αρ. Χ 3153 [20]) (εικ. 134). Δεν ξέρουμε πού βρέθηκε το χ. μαχαίρι (αρ. χλ. 3213 [1]) (εικ. 134) και οι περίπου 30 χ. αιχμές βελών Τύπου V κατά Buchholz, σε μια από τις οποίες σώζονται ίχνη ξύλου. Μαζί με τα όπλα βρέθηκαν οστέινη πυξίδα περίεργου σχήματος, λίθινο αγγείο και τεμάχια μεγάλης μαρμάρινης λεκάνης.

ΤΦ 89. (12ος ανασκαφής 1895). Δεν αναφέρονται ταφές. Μεταξύ των κτερισμάτων σημειώνεται μαρμάρινο μήλο ξίφους (αρ. Λ 3281) (εικ. 135) χωρίς να διευκρινίζονται τα συνευρήματά του.

ΤΦ 90. (13ος ανασκαφής 1895). Δεν αναφέρονται ταφές.

ΤΦ 91. (14ος ανασκαφής 1895). Στο λάκκο βρέθηκαν τρία κρανία μαζί με χ. ξίφη (αρ. 3196-3197) Τύπου D1 της Sandars (εικ. 136), με ίχνη υφάσματος στο πρώτο από αυτά[265]. Στην ίδια συνάφεια ανήκουν πολλά χρυσά κοσμήματα, πολλές μικρές χρυσές χάντρες, χρυσοί δακτύλιοι, χρυσές ταινίες, χρυσά ελάσματα (κάποια διατηρούν ίχνη υφάσματος), κοσμήματα από υαλόμαζα, δύο κάτοπτρα με ίχνη υφάσματος, λίγες λίθινες χάντρες και κρίκοι.

ΤΦ 92. Βρίσκεται στα ΒΑ του λόφου Πέρα Σφαλάκτρα. (15ος ανασκαφής 1895). Δεν αναφέρονται ταφές αλλά «ελάχιστα κτερίσματα»: λεπίδα χ. ξίφους (χλ.3215 [5]), ελεφάντινο μήλο ξίφους (Ε 3212 [7]) (εικ. 137), χ. αιχμή και τεμάχια βέλους Τύπου V κατά Buchholz (αρ. χλ. 3212 [4]), 25 περίπου δόντια αγριόχοιρου, επεξεργασμένα για την επένδυση κράνους (Δ 3212 [8]) (εικ.137), χρυσό έλασμα, τεμάχια ασημένιου αγγείου, τέσσερις χ. ήλοι χρυσεπένδυτοι και χ. σύρματα.

ΤΦ 96. Πολλά οστά.

ΤΦ 100. Μία γυναικεία και μία μάλλον αντρική ταφή.

ΤΦ 101. Δεν αναφέρονται ταφές.

ΤΦ 102. Αναφέρονται μόνον σωροί από κάρβουνα. Στα κτερίσματα περιλαμβάνεται τμήμα υάλινου μήλου λαβής εγχ. καλυκοειδούς σχήματος (Γ 4919 [1]) (εικ. 138). Αξιοσημείωτο το ομοίωμα λαβής ξίφους από φαγεντιανή. Δεν δίνονται τα συνευρήματά τους.

[265] Βλ. και Hewitt 1993, 29-30, 50 & 52.

ΤΦ 103. Δεν αναφέρονται ταφές.

Β. Νεκροταφείο Ασπροχώματος~Αγριοσυκιάς

ΤΦ 1. Μία ταφή ανθρώπου και μία ζώου. Κυρίως κεραμική.

ΤΦ 2. Λίγα οστά στο βάθος του τφ. Μικροαντικείμενα.

ΤΦ 3. Δύο κρανία.

ΤΦ 4. Μερικά οστά.

ΤΦ 5. Στον α' θάλαμο βρέθηκαν λίγα οστά, ενώ στον β' πολλά, τουλάχιστον πέντε νεκρών. Σε κοιλότητα του α' θαλάμου κοντά σε χ. αγγείο βρέθηκαν χ. μαχαίρι (αρ. 2327) (εικ. 139) Τύπου L3c του Deshayes[266], χ. καθρέφτης και χ. βελόνη.

ΤΦ 6. Καμένα οστά.

ΤΦ 7. Σχεδόν σε πέντε σημεία βρέθηκαν καμένα χώματα ενώ σ' ένα σημείο μαζί τους υπήρχαν και οστά. Κεραμική και μικροαντικείμενα.

ΤΦ 8. Οστά στην πρώτη κοιλότητα, ένας νεκρός στη δεύτερη, κάρβουνα και λίγα σκόρπια οστά αλλού στον τφ.

ΤΦ 9. Αναφέρονται νεκροί αλλά όχι ο αριθμός τους.

ΤΦ 10. Αδιευκρίνιστος αριθμός νεκρών.

Τάφοι 11 και 12. Μόνο λίγα οστά βρέθηκαν και στους δύο.

ΤΦ 13. Δεν αναφέρεται στο Ημερολόγιο του Τσούντα. Γίνεται μνεία του όταν αναφέρονται τα ευρήματα του 29^{ου} τφ (13^{ος} του 1888).

ΤΦ 14. Δεν έχουμε στοιχεία.

Τάφοι 17 έως 21. Μοναδική μας πληροφορία είναι πως στον ΤΦ 20 βρέθηκαν δύο κρανία.

ΤΦ 39. Δεν έχουμε στοιχεία.

Τάφοι 40 και 41. Δεν αναφέρονται ταφές.

ΤΦ 93. Δύο νεκροί.

ΤΦ 94. Δεν αναφέρονται ταφές.

ΤΦ 95. Ελάχιστα οστά. Στο δρόμο βρέθηκαν τρεις χ. αιχμές βελών Τύπου VIIa κατά Buchholz (αρ. 4555) (εικ.. 139), όστρακα αγγείων και δύο μικρά χρυσά φύλλα. Στο στόμιο βρέθηκε χ. αιχμή βέλους (αρ. 4562). Διασκορπισμένα δε στον τφ υπήρχαν κρυστάλλινη λαβή ξίφους (αρ. 4561 [11]), χάντρες, χρυσά φύλλα και αγγεία (πυξίδα, αμφορέας, «οξύβαφο»).

[266] Deshayes 1960, 316-18 (κυρίως 318).

Γ. Νεκροταφείο στο Καλκάνι (θέση Κάτω Πηγάδι)

Η Δανιηλίδου αναφέρει πως το νεκροταφείο αποτελείται από 12 ή 14 τάφους (βλ. και παρακάτω, στους τάφους που δεν ανέσκαψε ο Τσούντας). Οι περισσότεροι είναι τετράπλευροι, με «αετοειδή στέγη», ένας έχει σχήμα ημικυκλίου και τρεις (οι τάφοι 70, 83 και 84) είναι κυκλοτερείς, σχεδόν κυκλικοί[267].

ΤΦ 70. Δεν αναφέρονται ταφές. Στο δάπεδο του θαλάμου υπήρχε λάκκος. Βάσει κτερισμάτων (κυρίως κεραμικής και μικροαντικειμένων) τοποθετείται στην ΥΕ ΙΙΙ Α-Β[268].

ΤΦ 78. (1ος ανασκαφής 1895). Δύο ανθρώπινα κρανία, οστά ανθρώπων και ζώων. Στα Β του κρανίου της ΒΔ γωνίας υπήρχε χ. ξίφος Τύπου D1 της Sandars (αρ. 3084) (εικ. 140), μικρό χ. μαχαίρι Τύπου K1 του Deshayes[269] (αρ. 3086) (εικ. 141) και χ. εγχ. ή παραξιφίδα Τύπου Α της Sandars (αρ. 3081) (εικ. 140). Στην τελευταία ανήκουν: χρυσοί ήλοι με κεφαλή έχουσα κυανή υάλωση (αρ. 3082 [4]) (εικ. 140), δύο χρυσά ελάσματα (αρ. 3082 [3]) (εικ. 141) και δύο μικρές χρυσές «δακτυλήθρες», που θα κάλυπταν τις κεφαλές των ήλων (αρ. 3082 [1]). Τα όπλα συνόδευαν ελεφάντινο χτένι, μικρά καρφοειδή χρυσά βελονίδια και χ. φιάλη.

Εντελώς στον τοίχο βρέθηκε χ. μαχαίρι Τύπου L1 του Deshayes (αρ. 3083) (εικ. 141), μαζί με λαβή σαν σκήπτρο που δεν έχει καταγραφεί, χ. αντικείμενο και αγγείο τύπου τρίωτου αλαβάστρου[270].

ΤΦ 79. (2ος ανασκαφής 1895). Τρία ή τέσσερα ανθρώπινα κρανία και ταφές ζώων.

ΤΦ 82. (5ος ανασκαφής 1895). Μικρά τεμάχια κρανίου.

ΤΦ 83. (6ος ανασκαφής 1895). Στο δρόμο υπήρχαν λείψανα τριών κρανίων, ενώ στην πρώτη κόγχη δεν έχει θαφτεί άνθρωπος - κατά τον Τσούντα. Σύμφωνα με τη Δανιηλίδου[271] άλλες δύο κόγχες υπήρχαν στην περιφέρεια του θαλάμου, ενώ στο δάπεδό του λάκκος. Τα κτερίσματα (κυρίως μικροαντικείμενα από πολύτιμους λίθους) χρονολογούν τον τφ στην ΥΕ ΙΙΙ Α-Β.

ΤΦ 84. (7ος ανασκαφής 1895). Ενδιαφέρων τφ κυρίως λόγω των κατασκευαστικών του χαρακτηριστικών. Παρουσιάζει ομοιότητες με το θολ. τφ του Ατρέα (βλ. επόμενο κεφάλαιο). Στο ΝΔ τμήμα του θαλάμου ήταν σκαμμένοι δύο μικροί ακανόνιστοι λάκκοι γεμισμένοι και οι δύο με

[267] Δανιηλίδου 2000, 161.
[268] Αυτόθι, 164.
[269] Deshayes 1960, 313-5.
[270] Βλ. και Hewitt 1993, 29-30, 51-2 & 95.
[271] Id. 2000, 164.

παραμερισμένα οστά. Η χρήση του τφ, που είναι από τους πρωιμότερους των Μυκηνών, καλύπτει την ΥΕ ΙΙ έως και την ΥΕ ΙΙΙ Α-Β[272].

ΤΦ 85. (8ος ανασκαφής 1895). Δεν αναφέρονται ταφές.

ΤΦ 86. (9ος ανασκαφής 1895). Δεν αναφέρονται ταφές.

ΤΦ 87. (10ος ανασκαφής 1895).Δεν έχουμε στοιχεία.

ΤΦ 97. Πολλά οστά.

ΤΦ 98. Δεν αναφέρονται ταφές. Στα κτερίσματα περιγράφεται - χωρίς να καταγράφεται - αμφίστομο σιδερένιο μαχαίρι· ο ανασκαφέας δεν γνωρίζει αν είναι αρχαίο ή σύγχρονο, πάντως βρέθηκε στα ανώτερα χώματα του τφ. Επίσης μη καταγεγραμμένο αναφέρεται μικρό χ. μαχαίρι κολοβό στην αιχμή. Συνοδευόταν από σπασμένα και ακέραια αγγεία, χάντρες, ειδώλια και σφονδύλια.

Δ. Νεκροταφείο Κάτω Φούρνου

ΤΦ 22. Συλημένος. Δεν αναφέρονται ταφές.

ΤΦ 23.Λίγα οστά ανθρώπου ή ζώου.

ΤΦ 24. Δεν αναφέρονται ταφές στο Ημερολόγιο.

ΤΦ 25. Ένας τουλάχιστον νεκρός.

Τάφοι 42 και 43. Λίγα σκόρπια κάρβουνα.

ΤΦ 44. Λίγα κάρβουνα.

ΤΦ 45. Δεν αναφέρονται ταφές.

Ε. Νεκροταφείο του Σουλεϊμάνι

Τάφοι 35 και 36. Δεν αναφέρονται ταφές.

ΤΦ 37. Τρεις νεκροί.

ΤΦ 38. Δεν έχουμε στοιχεία.

[272] Δανιηλίδου 2000, 161& 163-4.

ΣΤ. Μεμονωμένες θέσεις

Καψαλά

ΤΦ 33. Τρεις νεκροί. Κάτω από το κρανίο του νεκρού της ΝΑ γωνίας βρέθηκε χ. μαχαίρι μήκ. 0,29 μ. (δεν έχει καταγραφεί). Έξω από λάκκο του τφ βρέθηκαν τέσσερις αιχμές βελών Τύπου V του Buchholz (μόνο μία έχει καταγραφεί στον αρ. 2335, μαζί με αιχμή βέλους του ΤΦ 26. Βλ. εικ. 127) και τεμάχια αγγείου.

ΤΦ 34. Δεν αναφέρονται ταφές.

Στο δρόμο από το Χαρβάτι στο Καλκάνι

ΤΦ 80. (3ος ανασκαφής 1895). Δεν αναφέρονται ταφές.

Βρασέρκα

ΤΦ 99. Τουλάχιστον ένας νεκρός. Μαζί του υπήρχαν δύο χ. μαχαίρια και κοπίδια / ξυράφια, που, όμως, θεωρήθηκαν εργαλεία και όχι όπλα Στον ίδιο νεκρό ανήκουν: χ. αγγεία, κύπελλα, τάσι, σφονδύλια.

Ζ. Αγνώστου νεκροταφείου

ΤΦ 55. Περιείχε κοσμήματα και άλλα αντικείμενα[273].

Τάφοι 56 και 57. Στοιχεία μόνο για ευρήματα.

ΤΦ 58. Αναφέρονται αρκετά τεμάχια αιχμών βελών πιθανότατα Τύπων V και VI του Buchholz (χλ. 2792 [10]), τμήμα και τεμάχια αιχμών Τύπου συγγενικού προς τον VI a του Buchholz (χλ. 2887 [1]) (εικ.142), πολλά τεμάχια αιχμών βελών Τύπου V του Buchholz (χλ. 2887 [2]) και χ. βέλος Τύπου IX του Buchholz (χλ. 2887 [3]) (εικ. 142). Ο τφ περιείχε πολλά αντικείμενα αλλά δεν δίνονται τα συνευρήματα των όπλων.

ΤΦ 59. Δεν δίνονται στοιχεία.

Τάφοι 60, 61 και 64. Δεν αναφέρονται ταφές[274].

[273] Οι τάφοι 55 έως 61 ανήκουν στην ανασκαφή του 1892.

ΤΦ 65. Δεν αναφέρονται ταφές αλλά εύρεση χ. μαχαιριού Τύπου Κ2 του Deshayes (αρ. 3022)[275] (εικ. 142) μαζί με ψηφίδα, ειδώλιο βοδιού και αγγείο.

ΤΦ 66. Δεν αναφέρονται ταφές.

ΤΦ 68. Δεν αναφέρονται ταφές, μόνον η εύρεση 30 χ. αιχμών βελών, από τις οποίες καταγράφονται οι δέκα (χλ. 30007), Τύπου VIIc του Buchholz (εικ. 143), ενώ δεν διευκρινίζονται τα συνευρήματά τους.

Τάφοι 69, 71 και 72. Δεν αναφέρονται ταφές.

ΤΦ 75. Δεν αναφέρονται ταφές αλλά κτερίσματα, μεταξύ των οποίων: τεμάχιο αιχμής ξίφους ή παραξιφίδας που φέρει διακόσμηση στη μία όψη από χρυσά σύρματα (αρ. 2988 [1]) (εικ.144), χ. αιχμή βέλους Τύπου V του Buchholz και τεμάχια άλλης όμοιας που σώζουν υπολείμματα χρυσής επένδυσης (εικ. 144).

ΤΦ 76. Δεν αναφέρονται ταφές, μόνον η εύρεση δύο χ. αιχμών βελών Τύπων V και VI b κατά Buchholz.

ΤΦ 77. Δεν αναφέρονται ταφές. Βρέθηκαν χ. αιχμές δοράτων (αρ. 2937 [1-4]), εκ των οποίων οι τρεις κολοβές (εικ. 145), χ. αιχμές βελών (αρ. 2930 [1-3]) (εικ. 145), καθώς και 150 πήλινα σφονδύλια[276].

Η. Τάφοι χωρίς αριθμό κατάταξης και ένδειξη νεκροταφείου

-τάφων Μυκηνών 1887 / 88. Μεταξύ των ευρημάτων συγκαταλέγονται 17 συνολικά χ. αιχμές και τεμάχια βελών Τύπων V, VI και IX κατά Buchholz (αρ. 2329 [7-10] έως 2334) (εικ. 146) και μαχαίριο (αρ. 2328).

-τάφων Μυκηνών. Δεν αναφέρονται ταφές.

-τάφων Μυκηνών 1895. Ταφές δεν αναφέρονται. Βρέθηκαν, μεταξύ πολλών άλλων, πέντε χ. αιχμές βελών (αρ. 3224 και 3258 [12]) Τύπου V και μία (αρ. 3258 [13]) (εικ. 147) Τύπου VIII a κατά Buchholz.

---

[274] Στα *ΠΑΕ* δεν δίνεται η αρίθμηση των τάφων, αλλά οι 16 της ανασκαφής του 1893 αντιστοιχούν με τους Τάφους 62 έως 77 της ενιαίας αρίθμησης (Ξενάκη 1985, 188. Βλ. και id. 47-51). Για τους τάφους 63, 67, 73 και 74 δεν δίνονται καθόλου στοιχεία ούτε από την Ξενάκη –Σακελλαρίου.

[275] Deshayes 1960, 313-5.

[276] Βλ. σχετικά και Σπυρόπουλου 1972, 153.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΑΦΩΝ ΤΣΟΥΝΤΑ[277]

Κεραμική

Οι Τάφοι 1 – 52 έδωσαν λίγη κεραμική. Οι αντίστοιχοι 53 – 103 περιείχαν αγγεία κυρίως της ΥΕ ΙΙΙ Α-Β. Η απουσία ΥΕ ΙΙ κεραμικής αποδίδεται στους διαδοχικούς καθαρισμούς που υπέστησαν οι τάφοι κατά τη μακρά διάρκεια χρήσης τους (δύο – τριών αιώνων). Η απουσία δε ΥΕ ΙΙΙ Γ κεραμικής υποδηλώνει ότι οι τάφοι δεν χρησιμοποιούνταν πλέον τότε.

Μετάλλινα ευρήματα

Τα *μαχαίρια* που βρέθηκαν στους τάφους καλύπτουν είτε όλη την Μυκην. περίοδο είτε μόνο την ΥΕ ΙΙΙ. Για τα *ξίφη* και τα *ακόντια* δεν δίνονται σαφή χρονολογικά στοιχεία. Τέλος, τα *χ. αγγεία* και *σκεύη* των τάφων ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΙ Α-Β.

Συμπερασματικά

Οι τάφοι που ανέσκαψε ο Τσούντας ανήκουν στην πλειοψηφία τους στην ΥΕ ΙΙΙ Α-Β περίοδο. Λίγοι χρονολογούνται στην προηγούμενη, ΥΕ ΙΙ: πρόκειται για τους τάφους 70, 78, 81, 84, 88, 91 και 102. Από τους τελευταίους οι 70, 78 και 84 ανήκουν στο Νεκροταφείο του Καλκάνι, ενώ οι υπόλοιποι στο Νεκροταφείο του Λόφου Παναγιάς. Δεν είναι άτοπο να συμπεράνει κανείς πως τα δύο αυτά νεκροταφεία είναι τα πρώτα που χρησιμοποιήθηκαν από τους Μυκηναίους για την ταφή των νεκρών τους.

[277] Ξενάκη 1985, 316-9.

ΤΑΦΟΙ ΠΟΥ ΔΕΝ ΑΝΕΣΚΑΨΕ Ο ΤΣΟΥΝΤΑΣ

Ν του Ταφικού Κύκλου Β[278] (εικ. 148)

ΤΦ 1. Δεν δίνεται ο αριθμός των νεκρών. Αναφέρεται μόνον στρώμα καμένων χωμάτων, εντός των οποίων υπήρχαν και οστά ζώων, μάλλον θυσιασμένων. Λάκκος υπήρχε κοντά στην είσοδο του τφ, αλλά χωρίς οστά ή όστρακα. Η εύρεση αρκετών αντικειμένων από πολύτιμα υλικά μαρτυρά τον πλούτο των κτερισμάτων, που σε συνδυασμό με την κεραμική χρονολογούν τον τφ στην ΥΕ ΙΙΙ Α.

Ν του θολ. τφ της Παναγιάς [279]

ΤΦ 1. Τυπικός θαλ. Περιείχε μία παιδική ταφή στην είσοδο του δρόμου, ενώ οστά πρωιμότερων ταφών υπήρχαν σε αβαθή λάκκο στην είσοδο του θαλάμου. Στον ίδιο το θάλαμο βρέθηκαν οστά ανήκοντα σε κάμποσους σκελετούς, αγγεία και ειδώλια.

ΤΦ 2. Δεν διευκρινίζεται ο τύπος του τφ. Στο δρόμο του βρέθηκε ένας νεκρός.

ΤΦ 3. Αδιευκρίνιστος αριθμός νεκρών, θαμμένων τόσο στο δάπεδο, όσο και σε λάκκο. Αγγεία του τέλους της ΥΕ ΙΙ.

Ο Grossman χρονολογεί τους τάφους, βάσει αγγείων και οστράκων, στους τελευταίους χρόνους της ΥΕ ΙΙΙ Β.

600 μ. ΒΔ της ακρόπολης. Β κλιτύ λόφου Παναγίτσας[280]

ΤΦ 1. Προ της εισόδου υπήρχε λάκκος με οστά παιδιού και αγγεία ΥΕ ΙΙΙ Β. Στο κέντρο του θαλάμου υπήρχε σκελετός ενήλικα και οστά παιδιού μαζί με αγγεία και ειδώλια. Οι ταφές ήταν διαταραγμένες.

ΤΦ 2. Μόνον ίχνη του σώζονται και ένας σκελετός της ύστερης ΥΕ ΙΙΙ Β, χωρίς κανένα κτέρισμα.

---

[278] Παπαδημητρίου 1952, 465-72. Id. 1953, 207-9.
[279] *AJA* 1977, 215.
[280] Μυλωνάς 1972, 115.

Νεκροταφείο στο 3ο χλμ. από το Χαρβάτι στην ακρόπολη[281] (εικ. 149)[282]

ΤΦ 502. Κοντά στην είσοδο του ταφικού θαλάμου βρέθηκαν πολλοί σκελετοί με αγγεία. Διάσπαρτα οστά υπήρχαν στο ΒΑ τοίχο του θαλάμου, επίσης με κεραμική. Υστερότερες αυτών θεωρούνται τρεις ταφές (αρ. Ι-ΙΙΙ), όλες με κεραμική. Ο τφ ανήκει στην ΥΕ ΙΙΙ.

ΤΦ 504. Μικρός τφ της ΥΕ ΙΙΙ. Υπολείμματα ενός σκελετού στο θάλαμο. Πολλά ειδώλια.

ΤΦ 505. Ο μεγαλύτερος θαλ. τφ των Μυκηνών, ΥΕ ΙΙΙ εποχής, συλημένος. Περιείχε συνολικά 15 ταφές. Θεωρείται ότι ανήκει σε μεγάλη και πλούσια οικογένεια. Άφθονη κεραμική προέρχεται από το δρόμο, ενώ στο θάλαμο είναι σχεδόν ανύπαρκτη. Δεν αναφέρονται άλλα κτερίσματα, μόνον ύπαρξη οστών ζώων.

Θέση Άνω Πηγάδι[283]

ΤΦ 1. Καταμετρήθηκαν έξι ακέραια ή τεμαχισμένα κρανία και οστά στο Α τμήμα του τφ. Ουδέν κτέρισμα.

ΝΔ κλιτύ του λόφου Καλκάνι[284]

Κατά τον καθαρισμό τεσσάρων [285] θαλ. τάφων προέκυψαν τα εξής:

ΤΦ Α. Αδιευκρίνιστος αριθμός νεκρών. Ίσως ένας σκελετός να ανήκει σε γυναίκα. Πιθανώς στον τφ αυτό ενταφιάστηκαν τα μέλη μιας μόνον οικογένειας, διάρκειας το πολύ δύο γενιών (δηλ. γονείς και τέκνα). ΥΕ κεραμική.

ΤΦ Β. Ένας νεκρός.

ΤΦ Γ. 18 κρανία και δύο ολόκληροι σκελετοί. Κεραμική ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ.

---

[281] Wace 1932, 3-18.
[282] Στο σχέδιο οι τάφοι 102, «της Συκιάς» ("Fig Tree Tomb") και ένας τρίτος, που ανέσκαψε ο Τσούντας, φαίνεται πως ανήκουν σ' αυτό το νεκροταφείο.
[283] *ΠΑΕ* 1963, 111 &113.
[284] *ΠΑΕ* 1962, 67-78. *Έργον* 1962, 99-102.
[285] Ο τέταρτος τφ βρέθηκε στη θέση Παληομάνδρι (βλ. παρακάτω).

Νεκροταφείο στο Καλκάνι (Β κλιτύ) [286] (εικ. 150)

Όλοι οι τάφοι ανήκουν στις ΥΕ Ι-ΙΙΙ περιόδους.

ΤΦ 520. Βάσει κρανίων αριθμούνται τρεις νεκροί. Στα κτερίσματα περιλαμβάνονται κεραμική αλλά και πολλά αντικείμενα από χρυσό και ημιπολύτιμους λίθους (πολλές χάντρες).

ΤΦ 521. Μετρήθηκαν τέσσερα κρανία, κτερισμένα κυρίως με κεραμική και λίγα υάλινα κοσμήματα. Απουσία μετάλλινων αντικειμένων.

ΤΦ 522. Συλημένος. Δεν αναφέρονται ταφές. Βρέθηκε κεραμική Γεωμετρικής περιόδου, Πρωτοκορινθιακή και Ανατολίζουσα, καθώς και λίγη ΥΕ.

ΤΦ 523. Περιλαμβάνει δέκα ταφές κτερισμένες με αγγεία, κοσμήματα και μικροαντικείμενα.

ΤΦ 524. Περιλαμβάνει 16 συνολικά ταφές με τα συνήθη κτερίσματα.

ΤΦ 531. Βρέθηκαν δύο σκελετοί στον σχεδόν άδειο ταφικό θάλαμο. Η κεραμική από τον δρόμο και το θάλαμο είναι το μοναδικό εύρημα. Δεν αναφέρονται ίχνη σύλησης.

Νεκροταφείο στο Καλκάνι (Ν κλιτύ) [287] (εικ. 150)

ΤΦ 513. Μάλλον τρεις ταφές. Συνήθη ευρήματα.

ΤΦ 514. Δέκα νεκροί. Κανένας από αυτούς δεν βρέθηκε in situ στο δάπεδο μαζί με τα κτερίσματά του.

ΤΦ 515 (εικ. 151). Στο δρόμο βρέθηκαν δύο ΥΕ ΙΙ ταφές. Στο context τους αναφέρονται: δύο χ. μαχαίρια (Να.17 & 18) (εικ.152), δύο αιχμές βελών από οψιανό, μία αιχμή βέλους από πυριτόλιθο (No. 23) (εικ. 152), δύο κατεργασμένοι οδόντες κάπρου (No. 22) (εικ. 152), δίσκοι από τερρακόττα, χάντρες από χαλκό, αμέθυστο, ήλεκτρο και γυαλί, κομμάτια από ασήμι, φύλλα χρυσού, σφραγιδόλιθοι και κεραμική (τρίωτος αμφορέας, οκτώ αλάβαστρα, ασκός, κύλικα, δύο αρύταινες,).

Στην είσοδο του θαλάμου δεν βρέθηκαν σκελετικά υπολείμματα αλλά δύο χ. αιχμές βελών (No. 38) (εικ. 152), δέκα χαυλίοι κάπρου, κατεργασμένοι (εικ. 152 [46]), μαζί με δύο χ. μικροαντικείμενα και χάντρες από αμέθυστο, όνυχα, κορνηλίτη και γυαλί, όλα της ΥΕ ΙΙ. Πιθανότατα να ανήκουν στις ταφές του δρόμου.

[286] (Η μεριά που ανέσκαψε ο Τσούντας). Wace 1932, 19-45.
[287] Wace 1932, 45-120.

Σε λάκκο στο θάλαμο, μάλλον προορισμένο για την πρώτη ταφή, βρέθηκαν αιχμή βέλους από πυρίτη (παρόμοια με της εικ.152), μαζί με άφθονα μικροαντικείμενα από χρυσό και ημιπολύτιμους λίθους.

Αιχμή βέλους από πυριτόλιθο μαζί με χάντρες από αμέθυστο και ήλεκτρο απαντούν και επί του δαπέδου του θαλάμου (επίσης παρόμοια με της εικ. 152).

Στον τφ συνολικά αριθμώνται περίπου 21 ταφές.

ΤΦ 516. Πέντε νεκροί, εκ των οποίων ο ένας είναι σίγουρα ενήλικη γυναίκα. Ευρήματα συνήθη.

ΤΦ 517. Περιλαμβάνονται 11 ταφές. Οι έξι από αυτές (ΙΙ έως VII) βρέθηκαν σε λάκκο (εικ. 153)[288]. Πρόκειται για προγενέστερες ταφές (της ΥΕ Ι-ΙΙ) μαζί με τις οποίες βρέθηκαν δύο κατεργασμένοι οδόντες κάπρου από δερμάτινο κράνος (Νο 36) (εικ. 154), χάντρες από διάφορα υλικά, σφραγίδα από φαγεντιανή και 23 αγγεία διαφόρων τύπων (κύπελλα, αλάβαστρα, ρυτό κ.α.).

ΤΦ 518 (εικ. 155). Περιείχε περίπου 11 νεκρούς. Σε κόγχη στο θάλαμο βρέθηκαν χ. εγχ. (εικ. 159 γ), δύο αιχμές βελών από οψιανό, κατεργασμένοι οδόντες κάπρο από κράνος (βλ. ανασύσταση του στην εικ. 157), μαζί με ελεφάντινο αντικείμενο και αγγεία (πύραυνο, σαλτσιέρα, κύπελλα, ποτήρια, αλάβαστρα, άωτο αγγείο, στάμνος κ.α.). Σχετίζονται με τρεις πρωτογενείς ταφές.

Στη ΝΑ γωνία του θαλάμου βρέθηκε χ. μαχαίρι (Νο 50) (εικ. 159 α), ενώ στη ΝΔ επίσης χ. μαχαίρι (Νο 51) (εικ. 159 β), παρόμοιου τύπου. Με το δεύτερο σχετίζονται τρίωτος αμφορέας, τρία, τουλάχιστον, αλάβαστρα και λίχνος.

ΤΦ 519. Έξι περίπου νεκροί με κεραμική και μικροαντικείμενα.

ΤΦ 525. Επτά νεκροί με λίγα κτερίσματα.

ΤΦ 526. Βρέθηκε μια μόνο ταφή, ενήλικης γυναίκας, κτερισμένης με αρκετά μικροαντικείμενα.

ΤΦ 527. Δέκα ταφές κτερισμένες αποκλειστικά με κεραμική.

ΤΦ 528. Κανένα ίχνος οστών ή ταφής.

ΤΦ 529 (εικ. 158). Περίπου 18 ταφές. Μαζί με τρεις από τις πρωιμότερες (Να IV, V και VI) βρέθηκαν: θραύσμα λαβής εγχ. (Νο 27) (εικ. 156), επίμηλο εγχ. από φαγεντιανή (Νο 31) (εικ. 159), χάντρες από ήλεκτρο και τρία αλάβαστρα. Ένα χ. μαχαίρι (Νο 25) (εικ. 156) και ένα αλάβαστρο ανήκουν είτε σε μία από τις παραπάνω πρωιμότερες ταφές είτε στο σκελετό Νο VIII, ενήλικα άνδρα, που κείτονταν πάνω στον πάγκο με το κεφάλι στα Ν. Δεν γνωρίζουμε πού βρέθηκε η χ. αιχμή δόρατος της εικ. 156.

ΤΦ 530. Πέντε νεκροί με συνήθη ευρήματα.

[288] Βλ. και Cavanagh- Mee 1998, 55. Ομοίως και για τους Τάφους 518 και 529.

ΤΦ 532. Αριθμώνται 21 ταφές κτερισμένες κυρίως με κεραμική. Δεν βρέθηκε κανένα μετάλλινο αντικείμενο αξίας.

ΤΦ 533 (εικ. 160). Περιλαμβάνει επτά ταφές. Σε λάκκο σκαμμένο στο δάπεδο του θαλάμου βρέθηκε ένα κρανίο (No I) και μαζί του σπασμένη αιχμή βέλους από οψιανό (No 8b), θραύσματα χ. σουβλιού και αβαθής σαλτσιέρα της ΥΕ ΙΙ. Στον τφ βρέθηκαν αντικείμενα της εποχής του Σιδήρου.

Οι τάφοι της Ν κλιτύος του λόφου Καλκάνι χρονολογούνται από την ΥΕ Ι έως την ΥΕ ΙΙΙ.

Ασπριά ~ κοντά στο λόφο Καλκάνι [289]

ΤΦ 1. Μικρός τφ, μ' έναν εκτάδην σκελετό μικρού παιδιού και αγγεία ΥΕ ΙΙ Β καλής ποιότητας.

Θέση Παληομάνδρι (1,5 χλμ. Δ της ακρόπολης)[290]

ΤΦ Δ. Λίγα οστά, χωρίς κτερίσματα. Λίγα ΥΕ ευρήματα.

Θέση Μπολιάρη (3 χλμ. ΒΔ της ακρόπολης)[291]

ΤΦ 1. Στο μέσον και προς το Ν άκρο βρέθηκε μηριαίο οστό από σκελετό παιδιού (θηλυκού, βάσει κτερισμάτων: κυρίως κεραμικής και ειδωλίων). Η καύση οστών του ποδιού μαρτυρά ότι υπήρξε και ύστερος ενταφιασμός νεκρού. Υποθέτουμε ή ότι ο τφ εγκαταλείπεται μετά τον τελευταίο ενταφιασμό ή ότι ο τελευταίος ανήκει σε πολύ μικρό παιδί, του οποίου ο σκελετός διαλύθηκε χωρίς να αφήσει ίχνη.

[289] Δημακοπούλου 1981, 99.
[290] *ΠΑΕ* 1962, 78-81. *Έργον* 1962, 102-3.
[291] *ΑΔ* 19 (χρον.), 118-21.

Θέση Βύθισμα (Β της ακρόπολης)[292]

ΤΦ 1. Δεν έχουμε πολλά στοιχεία. Θεωρείται πως ανήκει σ' ένα από τα μεγάλα νεκροταφεία.

Θέση Ασπρόχωμα (Β της ακρόπολης)[293]

Επτά θαλ. τάφοι, που κατά τη Δημακοπούλου ανήκουν στα απέραντα νεκροταφεία που είχαν αναπτυχθεί γύρω από την ακρόπολη. Περιέχουν κεραμική ΥΕ ΙΙΙ Α-Β. Δεν δίνονται στοιχεία για ταφές.

Θέση Γκορτσούλα (2χλμ. ΒΑ της ακρόπολης)[294]

Βρέθηκαν τέσσερις θαλ. τάφοι, που χρονολογούνται στη ΥΕ ΙΙΙ Γ. Ανήκουν σε μικρό μυκην. νεκροταφείο. Στα τοιχώματα των τάφων 2 και 3 υπήρχαν κόγχες για ταφές παιδιών. Δεν δίνεται ο αριθμός των ενταφιασθέντων. Οι τάφοι ήταν σχετικά φτωχοί· τα κτερίσματα τους αποτελούνταν από αγγεία, ειδώλια, χάντρες και χ. δίσκο.

Θέση Βλαχόστρατα (2 χλμ. ΒΑ της ακρόπολης)[295]

ΤΦ 1. Χωρίς οστά ή κτερίσματα.

ΤΦ 2. Ήταν ήδη ερευνημένος όταν ανακαλύφθηκε και δημοσιεύτηκε. Σε κόγχη υπήρχαν αγγεία ΥΕ ΙΙΙ Β. Στη Ν πλευρά του θαλάμου βρέθηκε σκελετός του τελευταίου ενταφιασθέντος, ακτέριστος.

---

292 *ΑΔ* 35 (χρον. Β1-2), 110.
293 Αυτόθι, 110.
294 Τσούντας 1888 α, 123. *ΠΑΕ* 1964, 98.
295 Μυλωνάς 1972, 114-5.

Θέση Καψαλά (250 μ. Ν των τάφων της θέσης Βλαχόστρατα)[296]

Βρέθηκαν τρεις τάφοι. ΤΦ 1. Ασύλητος. Οστά παιδιών στο θάλαμο και τις κόγχες, και αγγείο ΥΕ ΙΙΙ Β.

Σουλεϊμάνι[297] (εικ. 161)

Το 1981 άρχισε σωστική ανασκαφή κατά την οποία ερευνήθηκαν 11 θαλ. τάφοι, όλοι συληµένοι, αποτελούντες πυκνή συστάδα. Σ' αυτούς βρέθηκαν πολλές ταφές είτε μέσα σε λάκκους είτε παραμερισμένες προς τα τοιχώματα. Στα κτερίσματα περιλαμβάνονται λίγα χ. αντικείμενα (αιχμές, μαχαίρια, τριχολαβίδες), άφθονα αγγεία ΥΕ ΙΙ Α-Β - μερικά πολύ καλής ποιότητας -, ειδώλια, χάντρες από υαλόμαζα και φαγεντιανή, σφονδύλια.

Δεν ξεκαθαρίζεται, αλλά πιθανότατα οι 11 αυτοί τάφοι να ανήκουν στο νεκροταφείο που ανέσκαψε ο Τσούντας. Αν ισχύει κάτι τέτοιο είναι ενδιαφέρον, καθώς οι τάφοι της ανασκαφής των ετών 1887 έως 1898 δεν πρέπει να ήταν σημαντικοί (ο Τσούντας δεν τους περιγράφει λεπτομερειακά), ενώ η προκειμένη συστάδα είναι πιο πλούσια σε ευρήματα.

Βρασέρκα[298]

Έχουν εντοπιστεί τρεις ασύλητοι θαλ. τάφοι με κεραμική ΥΕ ΙΙΙ Α2-Β1. Ο ένας περιέχει πήλινη ζωγραφική λάρνακα. Δεν δίνονται άλλα στοιχεία. Στο δρόμο που οδηγεί στο νεκροταφείο βρέθηκε άλλος θαλ. τφ, με μια ταφή κτερισμένη με ένα αγγείο, της ΥΕ εποχής.

Χωριό Πριφτιάνι[299]

ΤΦ 1. ΥΕ ΙΙΙ Α. Δύο ταφές: ενός ενήλικα και ενός παιδιού.

ΤΦ 2. ΥΕ ΙΙΙ Β. Δεν δίνεται αριθμός ή έστω ύπαρξη ταφών.

---

[296] Μυλωνάς 1972, 115.
[297] Δημακοπούλου 1981, 99.
[298] *ΑΔ* 36 (χρον.), 85. Δημακοπούλου 1981, 97. *ΑΔ* 46 (χρον. Β1), 104.
[299] *ΑΕ (αρχαιολογικά χρονικά)* 1952, 19-33.

Συμπεράσματα

Στις Μυκήνες έχουν έρθει στο φως συνολικά 175 θαλ. τάφοι, στη συντριπτική τους πλειοψηφία (103) ανασκαμμένοι από τον Τσούντα. Δυστυχώς, λόγω του παλαιού της ανασκαφής, στοιχεία που εδώ μας ενδιαφέρουν (κυρίως ο αριθμός των ταφών και το φύλο των ενταφιασθέντων) δεν υπάρχουν πάντα. Έτσι καθίσταται μάλλον αδύνατο να καταλάβουμε σε τι ποσοστό ανδρικών, κατά κανόνα, ταφών απαντούν όπλα. Ωστόσο, δεν είναι δύσκολο να δει κανείς ότι, ακόμη κι αν θεωρήσουμε πως κάθε τφ περιείχε έναν νεκρό (πράγμα απίθανο), το ποσοστό παρουσίας όπλων είναι ήδη πάρα πολύ μικρό (βλ. πίνακα 11).

Πίνακας 11

Τόπος εύρεσης τφ	**Σύνολο τάφων κατά Τσούντα**	**Σύνολο τάφων εκτός Τσούντα**	**Σύνολο ταφών κατ' ελάχιστον***	**Τάφοι με όπλα**
Νεκροταφείο Λόφου Παναγιάς	28	3	44	11
Νεκροταφείο Ασπροχώματος- Αγριοσυκιάς	25	7	25	2
Καλκάνι – Άνω Πηγάδι	-	1	6	-
Νεκροταφείο στο Καλκάνι	-	21	136	5
Καλκάνι - Ασπριά	-	1	1	-
Νεκροταφείο Κάτω Φούρνου	8	-	8	-
Νεκροταφείο Σουλεϊμάνι	4	11;	17;	>1
Νεκροταφείο Γκορτσούλα	-	4	>4	-
Καψαλά	2	3	7	1
δρόμος Χαρβάτι - Καλκάνι	1	-	1	-
Νεκροταφείο 3^{ου} χλμ.	-	3	>19	-
Βρασέρκα	1	4	>5	1
Πριφτιάνι	-	2	3	-
Νότια του Ταφικού Κύκλου Β	-	1	1	-
Μπολιάρη	-	1	>2	-
Βύθισμα	-	1	1	-
Λόφος Παναγίτσας	-	2	4	-
Παληομάνδρι	-	1	1	-
Βλαχόστρατα	-	2	2	-
Καλκάνι – Κάτω Πηγάδι	11	-	16	2
[άγνωστος]	20	-	20	8

* σε τάφους όπου δεν αναφέρονται ταφές έχω θεωρήσει ότι περιέχεται ένας τουλάχιστον νεκρός, καθώς δεν συνάντησα ενδείξεις πως υπάρχει κάποιος θαλ. τφ που κατασκευάστηκε για να χρησιμοποιηθεί ως κενοτάφιο.

Η μεγαλύτερη συγκέντρωση όπλων απαντά στο νεκρ. Λόφου Παναγιάς, που ούτως ή άλλως αριθμεί τους περισσότερους τάφους. Όπλα σε τάφους συναντάμε σε ελάχιστες άλλες θέσεις (Νεκρ. Ασπροχώματος – Αγριοσυκιάς, Καλκάνι, Σουλεϊμάνι, θέσεις Καψαλά, Βρασέρκα) καθώς και σε αρκετούς από τους τάφους, των οποίων οι θέση δεν ορίζεται. Βλ. πίνακα 12:

Πίνακας 12

ΟΠΛΑ/ΤΦ	28	29	31	47	81	92	88	89	102	26	5	95	78	98	515	517	518	529	533	**Σ.**
α.β. II a																				
α.β. V						1	30													**31**
α.β. VI a												3								**3**
α.β. VI b										5										**5**
α.β. VII c																				
α.β. VIII a																				
α.β. IX	1																			**1**
α.β. α.τ.		1		>10	21					1	1									**>35**
α.δ.				3																**3**
κράνος			1			1									1	1	1			**5**
Εγχ. Α													1							**1**
Εγχ. Β							1													**1**
Εγχ. α.τ.									1								1	>1		**>3**
Μαχ. Κ1													1							**1**
Μαχ. Κ2																				
Μαχ. L1													1							**1**
Μαχ. L3c											1									**1**
Μαχ. α.τ.							1							1	2		2	1		**7**
Ξίφ. C					1															**1**
Ξίφ. D1													1							**1**
Ξίφ. α.τ.		1			2	1		1												**5**
Σύνολο	**1**	**3**	**1**	**>13**	**24**	**3**	**32**	**1**	**1**	**6**	**1**	**3**	**4**	**1**	**10**	**1**	**6**	**>2**	**1**	

ΟΠΛΑ/ΤΦ	?	99	33	58	65	68	75	76	77	Τάφ. Μυκ. ΄87/88	Τάφ. Μυκ. ΄95	**Σύνολο**
α.β. II a										>1		**>1**
α.β. V			4	>1			2	1		>1	5	**>14**
α.β. VI a				>1						>1		**>2**
α.β. VI b								1		>1		**>2**
α.β. VII c						10						**10**
α.β. VIII a											1	**1**
α.β. IX				1								**1**
α.β. α.τ.						20						**20**
α.δ.									4			**4**
κράνος												
Εγχ. Α												
Εγχ. Β												
Εγχ. α.τ.												
Μαχ. Κ1												
Μαχ.Κ2					1							**1**
Μαχ. L1												
Μαχ. L3c												
Μαχ. α.τ.	?	2										**2**
Ξίφ. C												
Ξίφ. D1												
Ξίφ. α.τ.							1					**1**
Σύνολο	**?**	**2**	**4**	**>3**	**1**	**30**	**3**	**2**	**4**	**17**	**6**	

α.β.= αιχμές βελών Τύπου…
α.δ.= αιχμές δοράτων
α.τ.= άγνωστου τύπου
Εγχ.= εγχειρίδια Τύπου…
Μαχ.= μαχαίρια Τύπου…
Ξίφ.= ξίφη Τύπου…

Η μικρή παρουσία όπλων (και γενικότερα χ. αντικειμένων) στους τάφους οφείλεται, κατά μία άποψη, στην επαναχρησιμοποίησή τους. Ορισμένοι μελετητές την αποδίδουν στη συνήθεια των απογόνων των νεκρών να απομακρύνουν αντικείμενα χρησιμοποιήσιμα ή αξίας από τους τάφους όταν τους ξανάνοιγαν για τις μεταγενέστερες ταφές. Κατά τον Wace αυτό είναι διαπιστωμένο στους τάφους 515, 517, 518, 520 και 529. Συνεπώς, η εικόνα της συχνότητας των όπλων είναι κάπως πλασματική· θα υπήρχαν περισσότερα[300].

Ποια είναι τα αντικείμενα που συνοδεύουν τα όπλα ως κτερίσματα των νεκρών; Βλ. πίνακα 13:

Πίνακας 13

ΤΦ/ταφή	Χρ.κ.	Χρ.φ.	Χρ.μ.	κ.	Πολ. μ.	Ασ. Αγ.	Χ. αγ.	Χ. αντ.	Χα.	μ.	Σφ.	Ειδ.	Π. αγ.	Δ.	?
26/;															√
28/’1’														√	
28/’2’				√											
31/?	√	√							√	√					
47/λάκκος				√	√		√						√		
81/’1’							√								
81/’2’		√	√												
81/’3’	√		√		√	√	√						√	√	
88/;														√	
89															√
91/τρεις ταφές	√		√	√					√	√					
92/;			√			√		√							
102/;															√
5/;								√							
95/δρόμος		√											√		
95/θαλ.		√							√				√		
78/’1’			√		√		√								
78/’2’							√	√					√		
98/’1’									√		√	√	√		
33/’1’															√
33/’2’													√		
58/;															√
65/;										√		√	√		
68/;															√
75/;															√
76/;															√
77/;											√				

[300] Wace 1932, 187. Mylonas 1948, 70. Id. 1966, 133. Ιακωβίδης 1969, 125.

ΤΦ/ταφή	Χρ.κ.	Χρ.φ.	Χρ.μ.	κ	Πολ. μ.	Ασ. αγ.	Χ. αγ.	Χ. αντ.	Χα.	μ.	Σφ.	Ειδ.	Π. αγ.	Δ.	?
Χ.Α./;															√
Χ.Α./;															√
517/ II-VII					√				√				√		
515/δρόμος	√	√			√			√	√				√		
515/λάκκος			√		√										
515/θαλ.									√						
518/κόγχη					√								√		
518/ΝΔ γωνία													√		
529/IV-VI									√				√		
533/I								√					√		
Σουλεΐμ.								√	√			√	√		
Σύνολο	**4**	**5**	**6**	**3**	**7**	**2**	**5**	**7**	**9**	**3**	**3**	**3**	**15**	**3**	**10**

Αγ.= αγγεία

Αντ.= αντικείμενα

Ας.= ασημένια

Δ= διάφορα (κομβίο βακτηρίας ή σκήπτρου, αλαβάστρινο αγγείο, οστέινη πυξίδα, λίθινο αγγείο, μαρμάρινη λεκάνη, δίσκοι

Ειδ.= ειδώλια

κ.= κοσμήματα

Μ.=μικροαντικείμενα

π.= πήλινα

Πολ.= πολύτιμα

σφ.= σφονδύλια

φ. = φύλλα

Χα.= χάντρες

Χ.Α.= χωρίς αριθμό

Χρ. = χρυσά

?= δεν αναφέρονται συνευρήματα

Κοινότερο συνεύρημα αποτελεί, όπως είναι αναμενόμενο, η κεραμική (κυρίως αλάβαστρα [18], κύπελλα [4], δύο τρίωτοι αμφορείς, δύο κουτάλες, δύο σαλτσιέρες και από ένα: λίχνος, στάμνος, ρυτό, πρόχους, τριποδικό, πυξίδα, αμφορέας, «οξύβαφο», άωτο, τρίωτο αλάβαστρο, ασκός, κύλικα), ενώ συχνότατη είναι η παρουσία χαντρών τόσο χρυσών όσο και από άλλα πολύτιμα υλικά. Στους περίπου 30 τάφους όπου απαντούν όπλα συναντάμε χρυσά αντικείμενα σε λιγότερους από τους μισούς (είτε πρόκειται για κοσμήματα είτε για άλλα διακοσμητικά). Δυστυχώς οι πηγές δεν διευκρινίζουν πάντα αν οι τάφοι είναι συλημένοι ή ξανανοιγμένοι, περιπτώσεις δηλ. που μπορούν να δικαιολογήσουν τη μικρή παρουσία μετάλλινων και δη χρυσών κτερισμάτων[301].

Από τα παραπάνω νομίζω πως μπορούμε να καταλήξουμε ότι στους θαλ. τάφους των Μυκηνών θάφτηκαν άνθρωποι διαφόρων κοινωνικών ομάδων, πλην, οπωσδήποτε, της ανωτάτης. Δεν συναντήσαμε ταφή ούτε πάρα πολύ πλούσια κτερισμένη ούτε, ακόμη, κτερισμένη με τα «βαριά» εκείνα όπλα των Λακκοειδών τάφων: 11 μόλις ξίφη απαντούν, επί συνόλου 31 ταφών με

[301] Όπως δηλώνεται ότι συμβαίνει στους τάφους 517, 518, 522 και 529 (Wace 1932, 138).

όπλα, και 4(;) εγχειρίδια. Θυμόμαστε δε ότι κατά την εποχή που μας ενδιαφέρει η, θεωρητικά, ανώτερη κοινωνικά τάξη συγκέντρωνε και στρατιωτική και οικονομική ισχύ, που αντικατοπτρίζεται, αντίστοιχα, στα ισχυρότερα και πλουσιώτερα κτερίσματα. Κοινότερο όπλο στους θαλ. τάφους είναι τα βέλη και οι χαυλίοι κάπρου από οδοντόφρακτο κράνος. Συνεπώς έχουμε να κάνουμε κατά βάση με τοξότες και με πολεμιστές που χρησιμοποιούν κυρίως μαχαίρια και δόρατα, σπανιώτερα εγχειρίδια και ξίφη· μόνα μαρτύρια του αμυντικού εξοπλισμού τους είναι τα κράνη και σε μία περίπτωση οι χ. περιχειρίδες. Παρατηρούμε δε ότι συνήθως οι τάφοι με όπλα περιλαμβάνουν κάτι παραπάνω από τα συνήθη κτερίσματα, χωρίς όμως να συμβαίνει πάντα το αντίστροφο: δηλ. σχετικά πλούσιοι τάφοι δεν περιλαμβάνουν πάντα οπλισμό.

Είναι γεγονός πως κανένα νεκροταφείο των Μυκηνών δεν είχε αποκλειστικά πλούσιους τάφους. Το νεκροταφείο του Λόφου Παναγιάς, με τις ενδείξεις για μνημειακές προσόψεις και με τον πλούτο των κτερισμάτων σε αρκετούς τάφους του ήταν το κατεξοχήν νεκροταφείο των πλούσιων οικογενειών, ασφαλώς και των αυλικών τους. Η άποψη αυτή ενισχύεται από τη συγκέντρωση σ'αυτό πέντε από τους εννέα θολ. τάφους των Μυκηνών[302]. Τα νεκροταφεία του Καλκάνι και του Κάτω Φούρνου δεν έχουν τον πλούτο του Λόφου της Παναγιάς, αν και μερικά από τα κτερίσματα των τάφων τους είναι μοναδικά δείγματα μυκην. τέχνης, π.χ. το ξιφίδιο (ή εγχ. ή παραξιφίδα) [αρ.3081,3082] του ΤΦ 78. Κατά δε τον Wace[303], οι χρυσές ροζέττες του ΤΦ 515 υποδηλώνουν πως οι γυναίκες θάβονταν πλούσια κτερισμένες με κοσμήματα που θυμίζουν τα αντίστοιχα των Λακκοειδών τάφων. Πλούσιους και φτωχούς τάφους περιελάμβανε το νεκροταφείο του Ασπροχώματος – Αγριοσυκιάς, ενώ αποκλειστικά φτωχοί ήταν οι τάφοι της θέσης Καψαλά[304]. Οι τάφοι στο Σουλεϊμάνι που ανέσκαψε ο Τσούντας χαρακτηρίζονται φτωχοί, ενώ η πυκνή συστάδα των 11 τάφων, που πιο πρόσφατα ερευνήθηκαν, μοιάζουν πιο αναβαθμισμένοι, χωρίς βέβαια να χαρακτηρίζονται πλούσιοι. Με εξαίρεση τον θαλ. τφ Ν του Ταφικού Κύκλου Β και τον ΤΦ 515, όπου βρέθηκαν πολύτιμα αντικείμενα, κανένας άλλος από τους μη υπό του Τσούντα ανεσκαμμένους δεν μπορεί να χαρακτηριστεί πλούσιος τφ. Οι Τάφοι 70, 83 και 84, που κατά τη Δανιηλίδου προορίζονταν για «εκλεκτά μέλη της άρχουσας τάξης», περιέχουν ορισμένα πολύτιμα αντικείμενα, είναι αρχιτεκτονικά προσεγμένοι, όσο και ιδιόμορφοι, αλλά δεν είναι οι πλουσιώτεροι του νεκροταφείου στο οποίο ανήκουν.

Πρέπει να είναι ορθή η άποψη του Τσούντα ότι στις Μυκήνες δεν έχουμε νεκροταφεία κοινωνικών ή οικονομικών στρωμάτων αλλά νεκροταφεία κωμών, από τις οποίες άλλες είχαν

[302] Ξενάκη 1985, 314.
[303] Id. 1932, 139.
[304] Ξενάκη 1985, 320-1.

φτωχό πληθυσμό και άλλες ανάμεικτο με διάφορες αναλογίες[305]. Αναφερόμενος στους τάφους 515 και 529 ο Wace θεωρεί πως η φτωχή ποιότητα των YE III κτερισμάτων υποδηλώνει πως κάποιες οικογένειες παρήκμασαν οικονομικά, ίσως και πολιτικά στα τέλη της ΕΧ, μολονότι συνέχισαν να θάβουν τα μέλη τους σε οικογενειακούς τάφους[306].

Ίσως, λοιπόν, ο μικρός αριθμός όπλων στους θαλ. τάφους να μην είναι πάντα επίπλαστος (αποτέλεσμα δηλ. αφαίρεσής τους από τους μεταγενέστερους επισκέπτες των τάφων – βλ. σελ. 98) αλλά πραγματικός. Εφόσον στη μυκην. κοινωνία η άρχουσα τάξη θεωρείται ότι ταυτίζεται με τους υψηλόβαθμους πολεμιστές και τους οικονομικά εύρωστους κατοίκους και τα μέλη της θάφτηκαν στους δύο Ταφικούς Κύκλους, τότε στους θαλ. τάφους των νεκροταφείων των Μυκηνών είναι ενταφιασμένες οικογένειες των κοινών θνητών ή έστω και κάποια πρόσωπα των ανώτερων κοινωνικά – στρατιωτικά – οικονομικά ομάδων, με τα ανάλογα κτερίσματα: ως επί το πλείστον κεραμική, όχι άφθονα πολύτιμα αντικείμενα και ομοίως όχι πολλά και όχι «βαρέα» όπλα – δηλώνοντας ελαφρά οπλισμένους αλλά σίγουρα ενεργούς πολεμιστές. Δεν είναι, ίσως, τυχαίο πως το πιο «περιεκτικό» σε όπλα νεκροταφείο (του Λόφου Παναγιάς) είναι το πιο κοντινό στην ακρόπολη και συνεπώς στους δύο Κύκλους (εικ. 121)[307].

[305] Ξενάκη 1985, 313 & 321. Cavanagh-Mee 1990, 62-3.
[306] Wace 1932, 124.
[307] Βλ. σχετικά Dickinson 1977, 63. Cavanagh-Mee 1990, 58-9.

ΟΜΑΔΑ IV: ΟΙ ΘΟΛΩΤΟΙ ΤΑΦΟΙ

Στις Μυκήνες απαντούν εννέα θολ. τάφοι (εικ. 162), τους οποίους ο Wace διαιρεί σε τρεις ομάδες βάσει αρχιτεκτονικού χαρακτήρα (εικ. 163)[308] και χρονολογίας[309].

Η σύληση που παρατηρείται σε όλους τους θολ. τάφους των Μυκηνών δεν επιτρέπει να γνωρίσουμε διεξοδικά τον τρόπο ταφής σε αυτούς. Ωστόσο, τα ανασκαφικά δεδομένα φανερώνουν αρκετές ομοιότητες ως προς τα ταφικά έθιμα μεταξύ θολ. και θαλ. τάφων, καθώς και οι δύο είναι οικογενειακά ταφικά μνημεία, με τη διαφορά ότι οι πρώτοι πιστεύεται πως αποτελούν μία πιο «βελτιωμένη» και προσεγμένη εκδοχή των δεύτερων, προορισμένοι για τους «βασιλείς» και τα άμεσα μέλη των οικογενειών τους[310]. Η δε χωροταξική διασπορά των θολ. τάφων ανάμεσα στα νεκροταφεία των θαλ. (βλ. εικ. 121) αντανακλά ενδεχομένως την οργάνωση των κοινωνικών ομάδων των Μυκηνών της ΥΕΧ: οι θαλ. δηλ. τάφοι είναι εκφράσεις των οριζόντια διαβαθμισμένων κοινωνικών ομάδων[311] και οι θόλοι εκφράσεις του ανώτερου στρώματος κάθε ομάδας[312].

Κατά τον Evans[313] οι δύο διαφορετικοί τρόποι ταφής των Μυκηναίων ηγεμόνων στους λακκ. τάφους των Κύκλων και στους θολ. υποδηλώνουν την παρουσία μιας πρώιμης και μιας ύστερης δυναστείας αντίστοιχα, καθώς είναι αδύνατον να υπήρχαν στην περιοχή δύο διαφορετικές, σύγχρονες δυναστείες (θυμόμαστε μια παρόμοια θεωρία για τους δύο Κύκλους. Βλ. σελ. 58-9). Σύμφωνα, μάλιστα, με τον Wace[314], τμήμα του παλαιού νεκροταφείου (χαρακτηριστικό από τους κιβωτ. τάφους με τα ταπεινά ευρήματα) χρησιμοποιήθηκε από μία νέα δυναστεία, η οποία ήρθε όχι πολύ πριν τις αρχές του 16ου αι. π.Χ. και που συμβατικά ονομάζουμε "Shaft Grave Dynasty". Στα τέλη της ΥΕ Ι αρχίζουν να χρησιμοποιούνται οι θολ. τάφοι για να δεχτούν τα σώματα των βασιλέων της δεύτερης δυναστείας, της λεγόμενης "Tholos Tomb Dynasty".

---

308 Wace 1921β, 285. Id. 1964, 16-8.
309 Για τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά και τη χρονολόγηση των εννέα τάφων βλ. και WACE, A.J.B. (1954), "Mycenae1953", *JHS* 74, 170-1 και Pelon 1976, 157-77.
310 Mylonas 1948, 67.Wace 1964, 18-9. Mylonas 1966, 118-20.
311 "Soladities", "moieties", "clans" είναι οι όροι που απαντούν στην ξένη βιβλιογραφία.
312 Wright 1987, 176.
313 Id. 1929, 1.
314 Id. 1921β, 391.

1. Κυκλώπειος ΤΦ[315] (εικ. 164)

1510-1460 π.Χ. Δεν αναφέρεται αριθμός ταφών. Μεταξύ των ευρημάτων απαντούν: μεγάλο χ. μαχαίρι με λαβή που πρέπει να ήταν καλυμμένη με φύλλο χρυσού (εικ. 165)· θυμίζει τα μαχαίρια του ΤΦ IV του Ταφικού Κύκλου Α. Επίσης: αιχμή βέλους από οψιανό. Μαζί με τα όπλα βρέθηκαν μικροαντικείμενα από χαλκό και ημιπολύτιμους λίθους, και κεραμική.

2. ΤΦ Επάνω Φούρνου[316] (εικ. 166)

1510-1460 π.Χ. Κατά τους ανασκαφείς ο τφ αυτός εμπίπτει στην κατηγορία των θολ. μυκην. τάφων που εμφανίζονται ως «βασιλικοί» (όπως π.χ. των Δενδρών, που θα δούμε σε άλλο κεφάλαιο), περιέχοντες λίγους νεκρούς και χρησιμοποιούμενοι μάλλον μόνο για πρωτογενείς ταφές. Ακριβής αριθμός ταφών δε δίνεται. Στα ευρήματα συγκαταλέγονται χ. αιχμή ακοντίου (No 26) (εικ. 167), μικρού μεγέθους, η οποία βρέθηκε στο δάπεδο της θόλου και έτσι θεωρήθηκε ότι μάλλον ανήκει στα πρώτα και αυθεντικά κτερίσματα του τφ (πιθανώς ΥΕ ΙΙΙ Β), και θραύσμα επεξεργασμένου οδόντος κάπρου, ανήκον μάλλον σε οδοντόφρακτο κράνους, που επίσης βρέθηκε στο δάπεδο της θόλου. Κατά τον ανασκαφέα η λεηλάτηση του τφ έγινε στο τέλος της ΥΕ ΙΙΙ Β.

3. ΤΦ Αιγίσθου[317] (εικ. 168)

1510-1460 π.Χ. Δεν αναφέρεται αριθμός νεκρών και δεν γνωρίζουμε καν αν υπήρχαν λάκκοι με ταφές στο δάπεδο. Αναφέρονται, ωστόσο, ορισμένα ευρήματα: από το δρόμο προέρχεται οδόντας αγριόχοιρου, προφανώς ανήκων σε κράνους (εικ.169α), τρεις αιχμές βελών από οψιανό (εικ. 169 b-d), κόσμημα από στεατίτη, χρυσά και ελεφαντοστέινα μικροαντικείμενα.

4. ΤΦ Παναγιάς[318]

1460-1400 π.Χ. Συλημένος στην αρχαιότητα. Δε αναφέρεται αριθμός ταφών, οι οποίες, πάντως, ήταν κτερισμένες μόνον με κεραμική.

5. ΤΦ Κάτω Φούρνου[319]

1460-1400 π.Χ. Δεν δίνεται αριθμός ταφών. Βρέθηκε μόνον κεραμική.

---

[315] Wace 1921β, 287-91.
[316] Αυτόθι, 294. Id. 1951, 255. *BSA* 48, 73 & 78-9. Σπυρόπουλου 1972, 153 & 156.
[317] Wace 1921β, 296-304. Παπαδημητρίου 1955, 218-23. Για μια ερμηνεία ως προς τη θέση του βλ. Wace 1950, 220.
[318] Wace 1921β, 316-20. Ξενάκη 1985, 80.
[319] *ΠΑΕ* 1893, 8. Wace 1921β, 320-5.

6. ΤΦ Λεόντων[320]

1460-1400 π.Χ. Δεν αναφέρεται αριθμός νεκρών. Μόνον κεραμική.

7. ΤΦ των Δαιμόνων[321]

Περίπου 1400 π.Χ. ή λίγο υστερότερος. Αδιευκρίνιστος αριθμός ταφών. Ευρήματα: πολύτιμα μικροαντικείμενα, κοσμήματα και λίγη κεραμική.

8. Θησαυρός του Ατρέα[322] (εικ. 170)

Ο τφ χρονολογείται στα 1350-1330 π.Χ. περίπου, ενώ κάποιοι κατεβάζουν τη χρονολογία του «*Θησαυρού*» κατά έναν αιώνα. Αρχιτεκτονικά αποτελεί το πιο εντυπωσιακό παράδειγμα θολ. τφ. Δεν αναφέρονται σκελετικά υπολείμματα Ευρήματα: στο δρόμο βρέθηκαν πολλά χρυσά κοσμήματα και μικροαντικείμενα από πολύτιμα υλικά, καθώς και ένα δόντι αγριόχοιρου σπασμένο. Το γεγονός ότι ήταν ακατέργαστο θεωρώ ότι δεν συνηγορεί υπέρ του ν' ανήκει σε οδοντόφρακτο κράνος, χωρίς, βέβαια, να είμαστε απόλυτοι.

9. ΤΦ Κλυταιμνήστρας[323] (εικ.148)

1300 ή 1220 π.Χ. σύμφωνα με το Μυλωνά[324]. Δεν έχουμε ακριβή στοιχεία για τις ταφές, εκτός από αυτήν μιας γυναίκας στο δρόμο του τφ, που θεωρήθηκε σύζυγος ή κόρη του βασιλιά που πέθανε και θάφτηκε πρώτος στον ίδιο, προφανώς, τφ. Τα κτερίσματα περιλαμβάνουν κοσμήματα, κεραμική και ειδώλια.

10 μ. από την κορυφή του θόλου του ΤΦ της Κλυταιμνήστρας αποκαλύφθηκε σκαπτός λακκ. τφ ανάλογος με αυτούς των Ταφικών Κύκλων[325]. Εντός του βρέθηκαν δύο σκελετοί, αγγεία του 1600 π.Χ. περίπου, τρία χ. ξίφη με εγχάρακτη διακόσμηση ελίκων (εικ. 171α), χ. εγχ. κοσμημένο με σπείρες (εικ. 171β), χρυσά αντικείμενα, ανάμεσά τους και χρυσό κόσμημα (ίσως επιγονατίδα) (εικ. 171γ) και χ. αγγεία. Εκτός του τφ, αλλά κοντά σ' αυτόν, βρέθηκαν όστρακα ΥΕ Ι-ΙΙ.

Δεν γνωρίζουμε το φύλο των δύο νεκρών. Αναμφίβολα ο ένας είναι άνδρας πολεμιστής και μάλιστα υψηλόβαθμος, αν κρίνουμε τόσο από το πλήθος των όπλων όσο και από την ποιότητά

---

[320] Wace 1921β, 325-30. Id. 1951, 255.
[321] Id. 1921β, 376-87.
[322] Id 1921, 338-57. Mylonas 1966, 120. Hood 1967, 115-7. Cavanagh-Mee 1998, 124.
[323] Wace 1921β, 357-76. Παπαδημητρίου 1952, 428-31. Wace 1964, 19. Για μια ερμηνεία ως προς τη θέση του βλ. Wace 1950, 220.
[324] Mylonas 1966, 120.
[325] *ΠΑΕ* 1951, 197-203. Ο τφ δεν απαντά πουθενά αλλού στη βιβλιογραφία και, βέβαια, λόγω θέσης δεν περιλαμβάνεται στο Προϊστορικό Νεκροταφείο. Τον παραθέτουμε εδώ γιατί δεν μπορούμε να τον εντάξουμε σε άλλη ομάδα.

τους. Ακόμη και στην περίπτωση που και οι δύο νεκροί είναι άντρες[326] και «μοιράζονται» τα κτερίσματα –όπλα, δεν αλλάζει η εικόνα του τι αντιπροσώπευαν εν ζωή.

Συμπεράσματα

Η έλλειψη στοιχείων για τις ταφές που περιείχε κάθε τφ δεν μας επιτρέπει να διαμορφώσουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα του αριθμού των ανθρώπων και δη των αντρών που σε αυτούς ενταφιάστηκαν. Από τα δεδομένα πάντως ένας ελάχιστος αριθμός είναι δέκα νεκροί.

Λίγα είναι τα όπλα που φέρονται ότι συνόδευσαν αυτούς τους νεκρούς και που για τον ίδιο παραπάνω λόγο δεν μπορούμε να συμπεράνουμε ούτε τη θέση τους σε σχέση με το σκελετό ούτε πόσα αντιστοιχούν σε κάθε νεκρό. Τα όπλα και τα συνευρήματά τους ανά τφ συγκεντρώνονται στον παρακάτω πίνακα:

Πίνακας 14

ΤΑΦΟΙ	Μαχαίρι	Αιχμές βελών	Αιχμές ακοντίων	κράνη	κεραμική	κοσμήματα	μικροαντικείμενα
Κυκλώπειος	1	1			√	√	√
Επάνω Φούρνου			1	1	√		√
Αιγίσθου		3		1		√	√
Παναγιάς					√		
Κάτω Φούρνου					√		
Λεόντων					√		
Δαιμόνων					√	√	√
Ατρέα				1;		√	√
Κλυταιμνήστρας					√	√	

Είναι αποδεδειγμένο ότι οι θολ. τάφοι των Μυκηνών συλήθηκαν ήδη στην αρχαιότητα, αλλοιώνοντας σε ’μας την πραγματική εικόνα των προσφερόμενων αντικειμένων. Είναι δύσκολο να πιστέψει κανείς πως σε τάφους βασιλικούς ή έστω της élite της μυκην. κοινωνίας, που θυμόμαστε από τη μελέτη των τάφων των Ταφικών Κύκλων ότι τα μέλη της κατέχουν και υψηλή στρατιωτική θέση, δεν προσφέρθηκαν ως κτερίσματα ξίφη – το κατεξοχήν όπλο αλλά και status symbol των Μυκηναίων ηγεμόνων / πολεμιστών. Πολύ περισσότερο δε, από τη στιγμή που οι θολ. τάφοι χρονολογούνται στην ΥΕ Ι / ΙΙ έως και την ΥΕ ΙΙΙ Β, περίοδο κατά την οποία τα ευρήματα στους λακκ. τάφους φανερώνουν μια σταδιακά αυξανόμενη τάση πλούτου. Πιθανόν, λοιπόν, είναι

[326] Δεν γίνεται αναφορά σε κοινά γυναικεία κοσμήματα (χρυσούς ρόδακες κλπ.).

ξίφη και εγχειρίδια, τα οποία σε άλλο σημείο είδαμε πως αφενός αποτελούν τα βασικά όπλα του επιθετικού εξοπλισμού αφετέρου «ενδείκνυνται» για πλούσια και επιτηδευμένη κόσμηση, να αφαιρέθηκαν όταν οι τάφοι ξανανοίχτηκαν. Ίσως αυτό συνακόλουθα υποδηλώνει πως τα σωζόμενα όπλα (ένα μαχαίρι, αιχμή ακοντίου, τέσσερις αιχμές βελών και τρία [;] κράνη) διέφυγαν της σύλησης γιατί δεν θεωρήθηκαν πολύ σημαντικά ως αντικείμενα καθαυτά. Εάν, μολαταύτα, υποστηριχτεί πως οι τάφοι συλήθηκαν ως προς τα πολύτιμα αντικείμενά τους, στα οποία εν γένει δεν συμπεριλαμβάνονται όπλα όπως ξίφη και εγχειρίδια, τότε προφανώς έχουμε να κάνουμε με μόλις τρεις πολεμιστές, τοξότες ή δορυφόρους, δηλ. όχι της ανώτερης στρατιωτικά κλίμακας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΆΡΓΟΣ

Η κύρια ταφική περιοχή του ΜΕ Άργους εκτείνεται Α του λόφου της Ασπίδος (εικ. 173), όπου ανεσκάφησαν εκατοντάδες ΜΕ τάφοι «οργανωμένοι» και ομαδοποιημένοι είτε κάτω από τύμβους (Α'-ΙΑ') είτε σε νεκροταφεία. Η οδός Ηρακλέους είναι η γραμμή, δεξιά και αριστερά της οποίας εκτείνεται το νεκροταφείο των τύμβων και οι συνοικισμοί των ΜΕ και Μυκην. χρόνων. Οι ταφές, επομένως, γίνονταν σε μικρή από το συνοικισμό απόσταση[327].

Η νεκρόπολη, που περιλαμβάνει λακκ., κιβωτ., θαλ. τάφους αλλά και κάποιες πιθοταφές, χρησιμοποιούνταν ήδη από τη ΜΕ Ι, αν και η πλειοψηφία των τάφων ανήκει στην ύστερη φάση της ΜΕ: κατά τις ΜΕ ΙΙΙ Α & Β παρατηρείται μεγάλη αύξηση του αριθμού των τάφων. Σποραδικές ταφές της ΜΕ ΙΙΙ απαντούν στο Ν τμήμα της πόλης ("Quartier Sud") (εικ. 173), ενώ από την ΥΕ Ι οι ταφές περιορίζονται στο ΝΑ τμήμα του παλιού νεκροταφείου και γύρω από την περιοχή του Τύμβου Γ (σύγκριση εικ. 172 a & b). Από τον ίδιο Τύμβο αλλά και από γειτονικές περιοχές προέρχονται οι μυκην. τάφοι της ΥΕ Ι-ΙΙ. Τέλος, λίγοι μεμονωμένοι τάφοι ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΙ, οπότε και πέφτει σε αχρηστία το νεκροταφείο Α της Ασπίδος. Αυτό μπορεί να οφείλεται στην εγκαθίδρυση δύο νέων νεκροταφείων: (1) της Δειράδος (ΥΕ) με θαλ. τάφους, από τους οποίους λίγοι χρονολογούνται πριν την ΥΕ ΙΙΙ και κανείς πριν την ΥΕ Ι[328] και (2) της Κόκλας, κυρίως θαλ. τάφων της ΥΕ ΙΙ Β – ΙΙΙ Α.

Πρέπει να σημειώσουμε πως πολύ λίγοι ΥΕ Ι-ΙΙ τάφοι έχουν δημοσιευτεί.

ΟΙ ΤΥΜΒΟΙ

ΤΥΜΒΟΙ Α & Β

Ανήκουν στη ΜΕ[329]. Ο Τύμβος Α καλύπτει το οικόπεδο του Γ. Οικονόμου (εικ. 174), όπου εμφανίζονται τα πρώτα στοιχεία για την αποκάλυψη ΜΕ και μυκην. τάφων διατεταγμένων σε τύμβο, χωρίς να δίνονται άλλες πληροφορίες[330].

---

[327] ΤΥΜΒΟΙ, 6. Βλ. και εικ. 174.
[328] *ΑΔ* 16 (χρον. Β'), 93. *ΑΔ* 19 (χρον.), 172 κεξ. Papadimitriou 2001α, 74. Id. 2001β, 20-1.
[329] ΤΥΜΒΟΙ, 159 κεξ. (κατάλογος Τύμβων και των τάφων τους).

ΤΥΜΒΟΣ Γ (εικ. 175)

Περιουσία Θεοδωρόπουλου, Προκοπίου και Ρέντα[331]

Χρονολογία μυκην. τάφων: ΜΕ ΙΙΙ – ΥΕ Ι.

ΤΦ Ι. Κτιστός κιβωτ.[332]. Βρέθηκαν τρεις ταφές σε δύο επίπεδα.

ΤΦ ΙΙ. Τουλάχιστον δύο ενήλικες. Κατά μήκος της Β πλευράς βρέθηκαν υπολείμματα άλλης ταφής μαζί με πολλά κτερίσματα, μεταξύ των οποίων χ. μαχαίρι (Α.Μ.Α. 5503).

ΤΦ V. Τρεις ταφές.

ΤΦ VI. Μάλλον παραβιασμένος. Στο άθικτο τμήμα του βρέθηκε ένας νεκρός.

ΤΦ VIII.Δεν βρέθηκαν οστά.

ΤΦ XXII. Εντελώς κενός.

ΤΦ XXIV (25)[333]. Μάλλον δύο νεκροί.

ΤΦ XXVII (28). Δύο νεκροί (άντρας και γυναίκα).

ΤΦ Φ. Κανείς σκελετός.

ΤΦ 12 (XII). Δύο σκελετοί ενηλίκων.

ΤΦ 14 (XIII). Ένας ενήλικας.

ΤΦ 21 (XX). Τουλάχιστον δύο νεκροί.

ΤΦ 22 (XXI).Ένας σκελετός.

ΤΦ 27 (XXVI). Δύο ταφές.

ΤΦ 29 (XXVIII). Από τους σημαντικότερους τάφους του Τύμβου. Ανήκει στον τύπο των ορθογωνίων χτιστών θαλ. τάφων. Συλημένος, με έναν σκελετό.

ΤΦ 33. Δύο ταφές.

Τάφοι 35, 61και 65. Από έναν νεκρό.

ΤΦ 71. Ένας ενήλικας. Στο δεξί του χέρι βρέθηκαν κομμάτια οψιανού και μια φυλλόσχημη αιχμή δόρατος (Α.Μ.Α. 4817)[334].

Τάφοι 73 και 75. Με αδιευκρίνιστο αριθμό νεκρών.

ΤΦ 79. Ενήλικας νεκρός.

---

[330] Πρωτονοταρίου 1971, 79-80.
[331] Πρωτονοταρίου 1971, 81. Δεϊλάκη 1973, 97-100. Pelon 1976, Appendix. ΤΥΜΒΟΙ, 27-88, όπου ως μυκην. αναφέρονται οι τάφοι I, II, V, VI, VIII, XXII, XXIV & XXVII.
[332] Όπως και οι II, V, VI, VIII, XXII, XXIV & XXVII.
[333] Έτσι απαντούν στη βιβλιογραφία, χωρίς αντιστοιχία μεταξύ του λατινικού και του αραβικού αριθμού.
[334] Βλ. Avila 1983, 5 κεξ., Tafel I.

Τάφοι 82 και 83. Από έναν σκελετό.

ΤΦ 86. Δεν έχουμε στοιχεία.

[χωρίς αριθμό] Δύο τουλάχιστον τάφοι ΠρΜ με αγγεία ΜΕ ΙΙΙ / ΥΕ Ι. Κτιστοί κιβωτ., καλυπτόμενοι από μεγάλες πλάκες. Τα μόνα στοιχεία που έχουμε είναι ότι πάνω σ' αυτούς υπήρχε επίχωση από χαλίκια εν είδει τύμβου.

Οικόπεδο Δημ. Τρίκκα και Ανδρομάχης Κουτσαχείλη[335]

ΤΦ 164 (εικ. 176). Από τους σημαντικότερους τάφους του Τύμβου. Ορθογώνιος κτιστός θαλ.. Περιείχε μία πρωτογενή και τέσσερις παραμερισμένες ταφές επί του δαπέδου, ενώ σε λάκκους ανοιγμένους στο δάπεδο βρέθηκαν και άλλες ταφές[336]. Στο λάκκο Α υπήρχαν τουλάχιστον άλλες πέντε ταφές (και αγγεία ΥΕ Ι-ΙΙ Α) και τουλάχιστον ισάριθμες στο λάκκο Β (αν και τα οστά ήταν διαταραγμένα). Στα κτερίσματα του λάκκου Β περιλαμβάνεται ένα χ. μαχαίρι, μάλλον της ΥΕ ΙΙ (εικ. 177α), θραύσματα δύο ελεφαντοστέινων πυξίδων, μικρά ελάσματα χαλκού, αρκετές υάλινες χάντρες, λίθινο εργαλείο, οστέινη περόνη, κομβίο (όλα ΥΕ ΙΙ Α – ΙΙΙ Α1) και 14 ΥΕ ΙΙ Α αγγεία.

Στο Β τοίχο του δαπέδου βρέθηκε χ. εγχ., εκτός context, και κατά τον ανασκαφέα δεν πρέπει να αποτελεί κτέρισμα. Τυπολογικά ανήκει την ΠρΜ περίοδο (εικ. 177β).

ΤΦ Ξ2. Ανακαλύφθηκε λίγες εκατοντάδες μέτρα Β του Τύμβου Γ και στα θεμέλια του ανεγειρόμενου Δημοτικού Νοσοκομείου. Μικρός ορθογώνιος κτιστός θαλ.. Περιείχε τουλάχιστον τρεις ταφές (βάσει κρανίων), ενώ τα σκελετικά υπολείμματα ανεβάζουν τον αριθμό των νεκρών σε έξι ή επτά. Χρονολογείται από το τέλος της ΥΕ Ι έως την ΙΙΙ Α1. Πρόκειται για οικογενειακό τφ[337].

ΤΥΜΒΟΣ Δ (εικ. 174)[338]

Χρονολογία: ΜΕ ΙΙΙ Β.

Οδός Νιόβης. Περιουσία Χ. Βλάχου

[335] *ΑΔ* 46 (χρον. Β1), 96. Papadimitriou 2001α, 41-79. Id. 2001β, 17-9.
[336] Στην εικ. 176 φαίνεται πως ο τφ περιλαμβάνει 15 συνολικά ταφές.
[337] Πρωτονοταρίου 1966, 239-47.
[338] Δεϊλάκη 1973, 100-2. ΤΥΜΒΟΙ, 89-109. Dietz 1991, 136-8 & 276.

Τάφοι 1, 2, 3, 4, 6, 161 και 162[339]. Όλοι περιέχουν από μία ταφή (σίγουρα ανδρός ο ΤΦ 4), εκτός από τον ΤΦ 1, που περιέχει ζευγάρι, και τον ΤΦ 161, που περιέχει δύο νεκρούς.

ΤΥΜΒΟΣ Ε (εικ. 174)[340]
Χρονολογία: ΜΕ ΙΙΙ Α.

Οδός Ηρακλέους. Περιουσία Καζά

Τάφοι 1, 3, 5 και 6. Όλοι οι τάφοι περιέχουν από ένα νεκρό. Ειδικά για τον ΤΦ 5 (κτιστός κιβωτ.) γνωρίζουμε ότι πιθανότατα έχει θαφτεί ένα παιδί. Το αξιοσημείωτο είναι πως στα κτερίσματά του περιλαμβάνονται ένα μακρύ ξίφος Τύπου Α (μηκ. 83,5 εκ.) και δύο χ. μαχαίρια, που ίσως οδήγησαν στο χαρακτηρισμό του νεκρού ως «νεαρού πρίγκιπα» (εικ. 178).

ΤΥΜΒΟΣ ΣΤ (εικ. 174)

Οι τάφοι των ΜΕ και Μυκην. χρόνων είναι 10, οι περισσότεροι χωρίς κτερίσματα. Σ' αυτόν τον Τύμβο η Πρωτονοταρίου - Δεϊλάκη[341] τοποθετεί τον ΤΦ Ξ2.

ΤΥΜΒΟΣ Ζ (εικ. 174)[342]

(Οικόπεδο αδερφών Μιχαλόπουλου). Τύμβος Ζ χαρακτηρίστηκε το νεκροταφείο των ΜΕ ΙΙ Β / ΙΙΙ Α τάφων κοντά τον Τύμβο Ε.

[339] Στους ΤΥΜΒΟΥΣ, 159 κεξ., οι τάφοι δεν χαρακτηρίζονται μυκην..
[340] Δεϊλάκη 1973, 102. ΤΥΜΒΟΙ, 110-22. Dietz 1991, 139-40 & 276. Dickinson 1999, 104-5.
[341] ΤΥΜΒΟΙ, 191. *ΑΔ* 47 (χρον. Β1), 91.
[342] ΤΥΜΒΟΙ, 191-3. Dietz 1991, 140 & 276.

ΤΥΜΒΟΣ Η (εικ. 174)[343]

Οικόπεδο Αλεξ. Ξενάκη

Ο χώρος χρησιμοποιούνταν ως νεκροταφείο από τη ΜΕ μέχρι και, τουλάχιστον, τους Αρχαϊκούς χρόνους. Σ' αυτόν αποκαλύφθηκε ένα κλειστό φρέαρ Μυκην. χρόνων. Η ερμηνεία του είναι δύσκολη: εκεί βρέθηκε τμήμα πήλινου ζωόμορφου ειδωλίου και ενός ανθρώπινου κρανίου δίνοντας αρχικά την εντύπωση ότι επρόκειτο για δευτερογενείς αποθέσεις οστών, λίθων και οστράκων εν είδει οστεοφυλακίου. Η εντύπωση όμως αυτή διαψεύστηκε αμέσως με την εύρεση πλήρων σκελετών: μετρήθηκαν περί τα 18 κρανία· οι νεκροί είχαν ριχτεί ο ένας πάνω στον άλλον κατά στρώσεις, στο μέσο δε αυτών υπήρχαν λίθοι (πολλοί ευμεγέθεις). Οι θέσεις των σκελετών και η απουσία κτερισμάτων μαρτυρούν ότι δεν έχουμε κανονικές – τυπικές ταφές. Πρόκειται για σπάνια περίπτωση.

ΤΥΜΒΟΣ Θ (εικ. 174)

ΜΕ ταφές[344].

ΤΥΜΒΟΣ Ι (εικ. 174)

Οικόπεδο Λάπατα Τάφοι ΜΕ ΙΙ – ΙΙΙ Α[345].

ΤΥΜΒΟΣ ΙΑ (εικ. 174)

* *Οικία Ιωαννίδου*. Μέχρι τώρα έχουν βρεθεί μόνον Γεωμετρικές ταφές[346].

[343] *ΑΔ* 27 (χρον. Β1), 198-201. Pelon 1976, Appendix. *ΑΔ* 47 (χρον. Β1), 91.
[344] ΤΥΜΒΟΙ, 193.
[345] Αυτόθι, 194-5.
[346] Αυτόθι, 195.

ΤΑΦΟΙ ΕΚΤΟΣ (;) ΤΥΜΒΩΝ

Υπάρχουν τάφοι σε οικόπεδα που δεν αποσαφηνίζεται αν ανήκουν σε κάποιο Τύμβο (σύγκριση εικ. 174 & 179).

* *Οικόπεδο Παναγιωτόπουλου*. Κιβωτ. τφ με πρώιμη ΥΕ κεραμική[347] (εικ.179).

* *Ν της οδού Διομήδους* (εικ. 174). Αναφέρεται εύρεση λακκ. μυκην. τφ με μεταλλικά κτερίσματα (κύαθο και σφηκωτήρα) της εποχής των λακκ. τάφων των Μυκηνών[348].

* *Οικόπεδο Γεωργόπουλου* (εικ. 180)[349]. Χρησιμοποιείται ως νεκροταφείο από τη ΜΕ εποχή. Στη Μυκην. Περίοδο ανήκουν οι παρακάτω τάφοι:

Τ 1. Μεγάλος κιβωτ., συλημένος.

Τ 7. Λαξευμένος. Ένας νεκρός.

Τ 11. Μικρός λίθινος κιβωτ., με μία ταφή μικρού παιδιού.

Τ 12. Μεγάλος κτιστός τφ, που χρησιμοποιείται ήδη από το τέλος της ΜΕ. Περιείχε παραμερισμένα οστά και σκελετό κατά χώραν νεαρού ατόμου, με αγγεία ΥΕ ΙΙ Β. Κάτω από το δάπεδο του τφ υπήρχε μικρός λάκκος (Τ 16) με παραμερισμένα οστά, ΜΕ και μυκην. αγγεία.

Τάφοι 13 και 17. Λαξευμένοι στο χαλίκι.

Τ 19. Λαξευμένος. Οστά νηπίου και κεραμική ΥΕ ΙΙΙ.

Τ 20. Βρέθηκαν παραμερισμένα οστά μικρών παιδιών και δύο κάλαθοι της ΜΕ ΙΙΙ.

Λάκκοι 39 και 40. Περιέχουν μυκην. όστρακα. Δεν βρέθηκαν οστά.

* *Οικόπεδο Γιαννάκη* (εικ. 179 & 181)[350]. Περιλαμβάνει πέντε τάφους, χτιστούς κιβωτ., της ΜΕ-ΥΕ. Σημαντικότερος θεωρείται ο ΤΦ 4. Σ' αυτόν δεν βρέθηκαν σχεδόν καθόλου σκελετικά υπολείμματα, εκτός από κομμάτια κρανίου και τέσσερα δόντια, ανήκοντα σε παιδί τριών περίπου χρόνων. Η κεραμική χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙ Β – ΙΙΙ Α1, ενώ πολύ ενδιαφέρον είναι το περιδέραιο με χάντρες από αμέθυστο σε σχήμα οκτώσχημης ασπίδας (εικ. 182 α) (που απαντά σε τοιχογραφίες των Μυκηνών, της Τίρυνθας και της Πύλου – εικ. 182 β)

---

[347] Papadimitriou 2001α, 74.
[348] *ΑΔ* 47 (χρον. Β1), 91.
[349] *ΑΔ* 47 (χρον. Β1), 87-9. Papadimitriou 2001α, 73-4. Id. 2001β, 21.
[350] *ΑΜ* 100, 1-21. Papadimitriou 2001α, 74. Id. 2001β, 21.

* *Οικόπεδο Χρ. Αντωνόπουλου*[351] (τέρμα οδού Ηρακλέους)[352]. Στο χώρο του ΥΕ οικισμού στο Δ τομέα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν δύο τάφοι, κυκλικοί λακκ., της ΥΕ ΙΙΙ Α1-2– ΙΙΙ Β. Χωρίς άλλα στοιχεία.

* *Οικόπεδα Β. Μητσάκου και Χρ. Κριεμάδη* (γωνία Ηρακλέους και παρόδου της)[353]. Δεν απαντά κανένα ίχνος μυκην. κατασκευής: από τα ΜΕ στρώματα πηγαίνουμε κατευθείαν στα Ελληνιστικά και Ρωμαϊκά. Μοναδική εξαίρεση δύο νηπιακές μυκην. ταφές με στήλη κατά χώραν.

* *Νοσοκομείο Άργους*[354]. Μεγάλος αριθμός ταφών διαφορετικών εποχών. Στη Μυκην. ανάγεται ο ΤΦ Φ.Α.1.: κιβωτ., με ένα νεκρό και δύο ΥΕ ΙΙΙ αγγεία.

Κατά τον Lewartowski[355] στην ΥΕ ανάγονται άλλοι τρεις τάφοι (σ.σ. εκτός του ΤΦ Ξ2, που βρέθηκε στην ίδια περιοχή). Όμως ο ανασκαφέας δεν δίνει τέτοια στοιχεία: αναφέρει είτε ύπαρξη ΜΕ κεραμικής είτε ότι οι τάφοι είναι Γεωμετρικοί.

ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΔΕΙΡΑΔΟΣ

Το μυκην. νεκροταφείο της Δειράδος εκτεινόταν όχι μόνο επί των υπωρειών της Ασπίδος αλλά και επί των αντίστοιχων της Λάρισας· πρόκειται δηλ. για τη συνήθη χρήση και των δύο πλευρών μιας κοιλάδας για τη διάνοιξη τάφων[356] (εικ. 183).

Οι περισσότεροι μυκην. τάφοι[357] είναι θαλ., συχνά με λάκκους σκαμμένους στο έδαφος, ή λακκ.. Εξαιρούνται οι Τ 26 (λακκ., ειδικού τύπου) και ο Τ 7 (υποτυπώδης, κιβωτ.)[358].

Τάφοι Ι – ΙΧ. Ανεσκάφησαν από τον Vollgraff και είναι όλοι θαλ., με μεγαλύτερο τον ΤΦ V. Δεν δίνονται οι ταφές ανά τφ. Στα ευρήματα περιλαμβάνονται: (ΤΦ ΙΙΙ) θραύσμα λεπίδας αιχμής δόρατος μαζί με δύο λίθινα αντικείμενα και αγγεία (υδρίες κυρίως). (ΤΦ IV) τρία θραύσματα λεπίδων μαχαιριών ή εγχειριδίων[359], πέντε αιχμές βελών καθώς και πλήθος κοσμημάτων.

---

[351] Όμορο με το οικόπεδο Κυρίμη.
[352] *ΑΔ* 35 (χρον. Β 1-2), 118.
[353] *ΑΔ* 36 (χρον.), 109.
[354] *ΑΔ* 19 (χρον.), 122-6. Πιθανώς οι τάφοι της περιοχής αυτής ανήκουν στον Τύμβο Γ, όπως ο ΤΦ Ξ2, ή στον Τύμβο ΣΤ, σύμφωνα με την εικ. 174.
[355] Id. 2000, 65.
[356] Πρωτονοταρίου 1971, 78.
[357] Για την περιγραφή των μυκην. τάφων της Δειράδος βλ. Vollgraff 1904, 364-99. *BCH* 79, 310-2. *BCH* 80, 361-4. *BCH* 83, 769-74. Deshayes 1966, 28-112. Cavanagh-Mee 1978, 32-4.
[358] Εδώ θα παραθέσουμε τους τάφους κατά Α/Α, πρώτα τους λατινικούς, έπειτα τους αραβικούς.
[359] "poignards" είναι ο όρος που χρησιμοποιήθηκε.

Δρόμος Χ. Κατά τον Vollgraff προς τον δρόμο υπήρχε κατεστραμμένος σήμερα θολ. τφ. Κεραμική ΥΕ Ι-ΙΙΙ Α2.

ΤΦ ΧΙ. Τρεις συνολικά ταφές. Κεραμική ΥΕ ΙΙΙ Β.

ΤΦ ΧΙ bis. Αδιευκρίνιστος αριθμός ταφών.

ΤΦ ΧΙΙ. Σημαντικός τφ. Χρησιμοποιήθηκε σίγουρα για πολλές ταφές, όμως οστά δεν σώζονται, μόνον κάποια ευρήματα (ΥΕ ΙΙΙ Α2-Β c.).

ΤΦ ΧΙΙΙ. Μάλλον περιείχε παιδικές ταφές.

ΤΦ ΧΙV. Δύο ταφές (διαφορετικών εποχών: ΥΕ ΙΙΙ Β και Γ, αντίστοιχων των δύο εποχών χρήσης του τφ[360]).

ΤΦ ΧV. Ένας νεκρός.

ΤΦ ΧVΙ. Περιλαμβάνει σκελετικά υπολείμματα εννέα συνολικά νεκρών (ΥΕ ΙΙΙ Α1-Γ).

ΤΦ ΧVΙΙ. Βρέθηκαν οστά εννέα νεκρών ενώ στο δάπεδο λεπίδα μαχαιριού (DB 5) χωρίς συνευρήματα (ΥΕ ΙΙΙ Β).

ΤΦ ΧVΙΙΙ. Συνολικά έξι ταφές.

Δρόμος ΧΙΧ. Δεν αναφέρονται ταφές, μόνον λίγα ευρήματα. Όχι ύστερος της ΥΕ ΙΙΙ Β.

ΤΦ ΧΧ. Δύο νεκροί.

ΤΦ ΧΧΙ. ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ Β βάσει ευρημάτων. Βρέθηκαν πολλά οστά.

ΤΦ ΧΧΙΙ. ΥΕ ΙΙΙ Γ. Δεν αναφέρονται ταφές.

ΤΦ ΧΧΙΙΙ. ΥΕ ΙΙΙ Β. Δεν περιλαμβάνει οστά.

ΤΦ ΧΧΙV. Δύο νεκροί. Με τον δεύτερο βρέθηκαν μεγάλο χ. μαχαίρι (DB 14) (εικ. 184), χ. καθρέφτης, οστέινα αντικείμενα και λίθινη σφραγίδα (ΥΕ ΙΙΙ Α1-2).

ΤΦ ΧΧV. Ένας νεκρός (ΥΕ ΙΙΙ Β).

ΤΦ ΧΧVΙ. Πλήθος οστών, 11 τουλάχιστον νεκρών.

ΤΦ ΧΧVΙΙ. Περιλαμβάνει πέντε συνολικά νεκρούς. Μακράς διάρκειας χρήση που καλύπτει την ΥΕ ΙΙΙ Α2.

ΤΦ ΧΧVΙΙΙ. Τρεις νεκροί (σίγουρα ο ένας είναι παιδί) της πρώιμης ΥΕ ΙΙΙ Β.

ΤΦ ΧΧVΙΙΙ bis. Σίγουρα ένας νεκρός (ΥΕ ΙΙΙ Α2).

ΤΦ ΧΧΙΧ. Βρέθηκαν συνολικά πέντε νεκροί. Ο τφ χρησιμοποιήθηκε σε δύο διαφορετικές περιόδους: ΥΕ ΙΙΙ Α2-Β και ΥΕ ΙΙΙ Γ.

ΤΦ ΧΧΧ. Βρέθηκαν πολλά οστά και επί του δαπέδου και στους τρεις λάκκους, χωρίς, όμως, να αποσαφηνίζεται ο αριθμός των νεκρών που αντιστοιχούν. Τα ευρήματα καλύπτουν όλες τις

[360] Παραπάνω από μία χρήσεις παρατηρούνται και στους τάφους ΧΧ, ΧΧΙV, ΧΧΙΧ, ΧΧΧ, ΧΧΧΙΙΙ, ΧΧΧΙV & ΧΧΧVΙ (Cavanagh-Mee 1978, 32-4).

χρονικές περιόδους της ΥΕ και δηλώνουν πρώτη χρήση του τφ την ΥΕ ΙΙΙ Α1-Β και κατόπιν κατά την ΥΕ ΙΙΙ Γ.

ΤΦ ΧΧΧΙ. Λίγα οστά, λεπίδα χ. μαχαιριού (DB 6) (εικ. 184) και χ. δακτύλιος.

ΤΦ ΧΧΧΙΙ. Βρέθηκε μόνον μια ταφή παιδιού.

ΤΦ ΧΧΧΙΙΙ. Βάσει των κρανίων αριθμώνται τέσσερις νεκροί. Ο κύριος όγκος των ευρημάτων ανήκει στην ΥΕ ΙΙΙ Α2 και λίγα στην ΥΕ ΙΙΙ Γ.

ΤΦ ΧΧΧΙV. Επί του δαπέδου βρέθηκαν δύο σκελετοί ενηλίκων (ανδρός και γυναικός). Ως terminus post quem δίνεται η ΥΕ ΙΙΙ Α2. Κατά μία πηγή τα κτερίσματα του τφ δεν είναι χρονολογήσιμα[361].

ΤΦ ΧΧΧV. Βρέθηκαν τέσσερα κρανία και αρκετά οστά.

ΤΦ ΧΧΧVΙ. Βρέθηκαν συνολικά πέντε ταφές. Από αυτές κτερισμένη είναι μόνον η πέμπτη, που ανακαλύφτηκε στη ΒΔ γωνία: τη συνόδευαν χ. μαχαίρι (DB 22) (εικ. 184) κι ένα αγγείο (ΥΕ ΙΙΙ Α2-Β). Οι Cavanagh και Mee, αντιθέτως, αναφέρουν πως η ταφή ήταν ακτέριστη[362].

Τάφοι 1 έως 4. Λακκ.. Για τους τάφους 3 και 4 γνωρίζουμε ότι ο καθένας περιείχε από ένα νεκρό (ΥΕ ΙΙΙ Α2 c.).

ΤΦ 5. Μάλλον με παιδικές ταφές (ΥΕ ΙΙΙ Α2).

Τάφοι 6 έως 11. Λακκ. Ένας νεκρός στους τάφους 6 (ΥΕ ΙΙΙ Α), 9 και 11, και ταφή βρέφους στον 10.

Τάφοι 12 και 13. Λακκ.. Ένας νεκρός στον ΤΦ 12 και τουλάχιστον δύο στον 13.

ΤΦ 14. Λακκ.. Ένας σκελετός ακτέριστος.

ΤΦ 15. Ένας νεκρός.

ΤΦ 16. Λακκ.. Κανένα οστό.

ΤΦ 16 bis. Δεν δίνονται στοιχεία.

ΤΦ 17. Λακκ.. Ένας σκελετός (ΥΕ ΙΙΙ Α2).

ΤΦ 18. Μετρήθηκαν μέχρι έξι κρανία (ΥΕ ΙΙΙ Β).

ΤΦ 19. Αρκετά οστά (ΥΕ ΙΙΙ Α2).

ΤΦ 20. Οστά παιδιού.

Τάφοι 21 και 21 bis. Από ένα τουλάχιστον νεκρό.

ΤΦ 22. Ένας σκελετός (ΥΕ ΙΙΙ Α2).

ΤΦ 23. Σκελετός γυναίκας (ΥΕ ΙΙΙ Α2).

Τάφοι 24 και 25. Λακκ. με ένα νεκρό. Ο ΤΦ 24 χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙ Γ.

---

[361] Cavanagh-Mee 1978, 33.
[362] Αυτόθι, 33.

ΤΦ 26. Δεν χαρακτηρίζεται λακκ. ή θαλ., αλλά περιγράφεται ως ορθογώνιο όρυγμα με μια νεκρική κόγχη ανοιγμένη παράλληλα αυτού, η οποία περιείχε έναν σκελετό. Μη χρονολογήσιμος.

ΤΦ 27. Λακκ. με ένα νεκρό (ΥΕ ΙΙΙ Α1).

ΤΦ 27 bis. Πιθανώς σκελετός παιδιού σε κόγχη.

ΤΦ 28. Λακκ. με ένα νεκρό.

ΤΦ 28 bis. Ένας σκελετός (ΥΕ ΙΙΙ Α2-Β).

ΤΦ 29. Λακκ. Δεν αναφέρονται ταφές ή κτερίσματα.

Το 1971 η Δεϊλάκη δημοσιεύει δύο ακόμη μυκην. θαλ. τάφους του νεκροταφείου της Δειράδος[363] (εικ. 185).

ΤΦ Λ1. Στη Δ του πλευρά υπήρχε κόγχη με λείψανα νεκρού και δύο ΥΕ ΙΙΙ Β αγγεία.

ΤΦ Λ2. Άριστη κατασκευή. Η πρώτη χρήση του τφ ταυτίζεται με την πρώτη ταφή, που είναι μυκην. (ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ Α), ενώ η χρησιμοποίησή του διαρκεί μέχρι και τους Ελληνιστικούς χρόνους. Μέχρι το τέλος της Μυκην. εποχής χρησιμοποιούσαν τη θύρα της εισόδου του τφ για ταφή με πρόχειρο τρόπο: εκεί βρέθηκε ένας σκελετός. Η κύρια ταφή ήταν εξαιρετικά πλούσια, διαταραγμένη ήδη από τους Μυκην. χρόνους, δεδομένου ότι τα χρυσά ευρήματα, όπως και τεμάχια ΥΕ ΙΙ Α αγγείων βρέθηκαν και εκτός του θαλάμου, σε επίπεδα υψηλότερα της αρχικής ταφής, και εκτός του στομίου του τφ. Κυρίως κεραμική και ελάσματα χρυσού.

ΛΑΡΙΣΑ

Οικόπεδο Καρκαλέμη

Θαλ. τφ ΥΜ χρόνων.

Οικόπεδο Καρκαλέμη – Τσίτσου

Μεγάλος θαλ. τφ. Η επίχωση του θαλάμου περιέχει πλήθος ΜΕ κεραμικής. Η πρώτη κατασκευή του ανάγεται στους ΥΕ Ι χρόνους. Ευρέθησαν λεπτά χρυσά κοσμήματα, ψήφοι από υαλόμαζα και αγγεία.

Για κανέναν από τους δύο παραπάνω τάφους δεν δίνεται αριθμός ταφών.

[363] Πρωτονοταρίου 1971, 76-8.

ΘΕΣΗ ΞΕΡΙΑΣ (Α ΛΑΡΙΣΑΣ)

Βρέθηκαν κιβωτ. τάφοι, μάλλον μυκην.[364] (εικ. 173).

Οδός Περρούκα

Τάφοι Ι έως IV. Όλοι περιέχουν από μια ταφή. Κοινό κτέρισμα είναι η κεραμική, ενώ στους τάφους Ι και ΙΙ βρέθηκαν ένα χ. και ένα σιδερένιο αντικείμενο αντίστοιχα.

Οδός Κοραή[365]

Τάφοι Ι και ΙΙ. Στον πρώτο αναφέρονται μόνο δύο κρανία και οστά, ενώ για τον δεύτερο δεν δίνεται αριθμός νεκρών.

Οδός Βασιλέως Γεωργίου και Νικηταρά[366]

ΤΦ VI[367]. Μόνο γνωστό στοιχείο ότι περιέχει κεραμική της ΥΕ ΙΙΙ Α2 / Β.

Οδός Γόρδωνος και Κολοκοτρώνη (οικόπεδο Κων/νου Κολοβέντη)

Κάτω από το δάπεδο μυκην. οικίας βρέθηκαν πέντε λακκ. τάφοι της ύστερης ΜΕ.

ΤΦ 4. Δεν βρέθηκαν οστά.

ΤΦ 6. Μόνο κεραμική ΥΕ ΙΙΙ Α1.

ΤΦ 8. Ένας ακτέριστος σκελετός. Δ του τφ βρέθηκε εγχυτρισμός, προγενέστερος.

ΤΦ 11. Ένας σκελετός και κεραμική.

ΤΦ 13. Ακτέριστη ταφή νηπίου.

Οι υπόλοιποι τάφοι του οικοπέδου είναι ΜΕ.

QUARTIER SUD

Αδημοσίευτος κιβωτ. τφ της ΥΕ Ι, πλούσιος σε ευρήματα, μεταξύ των οποίων όπλα και πολύτιμα αντικείμενα[368] (εικ. 179).

---

[364] *ΑΔ* 21 (χρον.), 125-7. *ΑΔ* 49 (χρον.), 128-30.
[365] Δεν αποτυπώνονται στην εικ. 173.
[366] Δεν αποτυπώνονται στην εικ. 173.
[367] Οι τάφοι I-V είναι Γεωμετρικοί.
[368] Papadimitriou 2001α, 74.

ΟΔΟΣ ΤΡΙΠΟΛΕΩΣ (εικ. 173)

Οικόπεδο Ν. Κούρου

Το οικόπεδο περιλαμβάνει συνολικά 43 τάφους. Η πρώτη χρησιμοποίηση του χώρου ως νεκροταφείου ανάγεται στους ΥπΜ χρόνους, στους οποίους ανήκουν οι επτά κτιστοί λίθινοι τάφοι που θα μελετήσουμε. Μετά την ΥπΜ εποχή εγκαταλείπεται ο χώρος και επαναχρησιμοποιείται στους Κλασικούς χρόνους.

ΤΦ 33. Μία ταφή ενήλικα.

ΤΦ 35. Μία ταφή παιδιού. Κεραμική.

ΤΦ 36. Ένας σκελετός ενήλικα, κεραμική και μικροαντικείμενα από χαλκό και υαλόμαζα.

ΤΦ 38. Μία ταφή ενήλικα και κεραμική.

ΤΦ 39. Μία ταφή ενήλικα. Βρέθηκαν μύκητας ξίφους και κεφαλή περόνης από ορεία κρύσταλλο (εικ. 186 α), και κεραμική.

ΤΦ 41. Μία ταφή ενήλικα, κτερισμένου μόνο με μία χ. αιχμή δόρατος (Ε 709) (εικ. 186 β), που βρέθηκε πάνω από τον τφ[369].

«ΤΟΜΕΑΣ Γ» Ν ΤΟΥ ΩΔΕΙΟΥ (εικ. 173)

Ήρθαν στο φως δύο λακκ. τάφοι, του τέλους της ΜΕ.

ΤΦ 301. Ένα κρανίο.

ΤΦ 302. Ένας σκελετός ενήλικα[370].

Ν ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

Μεταξύ άλλων βρέθηκαν πέντε μυκην. τάφοι, λακκ. και κιβωτ., εκ των οποίων ένας είναι παιδικός και ανήκει στην ΥπΜ. Στα ευρήματα περιλαμβάνεται κεραμική, απλές περόνες και δύο χ. δαχτυλίδια[371].

[369] *ΑΔ* 18 (χρον.), 57-63. Kanta 1975, 259-75.
[370] *BCH* 92, 1038-9.
[371] *BCH* 78, 177-80.

ΜΑΓΟΥΛΑ ΚΕΦΑΛΑΡΙΟΥ

Οικόπεδο Γεωργ. Μπιλιώνη

Σε στρώμα της ΜΕ περιόδου βρέθηκαν τέσσερις ταφές, μέσα σε λάκκους ακάλυπτους, κτερισμένες με κεραμική[372]. Ο Lewartowski[373] τις χρονολογεί στην ΥΕ Ι.

ΘΕΣΗ ΤΖΙΒΡΗΣ

Εύρεση δύο κιβωτ. ΥπΜ τάφων[374]. Δεν κατορθώσαμε να συλλέξουμε άλλες πληροφορίες.

ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΚΟΚΛΑΣ

Η θέση βρίσκεται 5χλμ. ΝΔ του Άργους. Αποκάλυψε μυκην. νεκροταφείο θαλ. και λακκ. κυρίως τάφων της ΥΕ ΙΙ Β – ΙΙΙ Α1, ασύλητων[375] (εικ. 187).

ΤΦ Ι Θολ.. Πρόκειται ουσιαστικά για συνδυασμό θολ. και θαλ. τφ (εικ. 188). Βάσει της κεραμικής του χρονολογήθηκε στην ΥΕ ΙΙΙ Α1. Ανήκει στην πρώιμη ομάδα των αργολικών θολ. τάφων (εικ. 163) και η σημασία του είναι μεγάλη: αποτελεί ξεχωριστό ταφικό μνημείο της ΠΜ με ενδιαφέροντα στοιχεία, όπως το χτιστό θρανίο και την τοιχογραφία της εισόδου.

Στα τοιχώματα του δρόμου υπήρχαν σκαλισμένες δύο κόγχες με τρεις συνολικά ταφές. Μέσα στη θόλο αριστερά της εισόδου υπήρχε χαμηλό χτιστό θρανίο, όπου βρέθηκαν ασημένια αγγεία. Πάνω στο δάπεδο και κοντά στο θρανίο βρέθηκαν δύο χρυσά κι ένα ελεφάντινο αντικείμενο εξαιρετικής τέχνης. Στο θόλο βρέθηκαν επίσης 14 χ. αιχμές βελών σκορπισμένες σε διάφορα σημεία (εικ. 189), χάντρες, σφραγιδόλιθοι, περόνες, χ. δαχτυλίδι κι ένα πήλινο αγγείο.

Ταφή κατά χώραν και παραμερισμένα οστά δεν βρέθηκαν στη θόλο, χωρίς, όμως, αυτό να σημαίνει πως πρόκειται για κενοτάφιο. Πιθανώς κατά τον τελευταίο καθαρισμό του τφ, όταν έπιασε μεγάλη φωτιά, να συγκεντρώθηκαν τα οστά των νεκρών από τις οικογένειές τους και να μεταφέρθηκα αλλού.

---

[372] *ΑΔ* 29 (χρον. Β2), 246.
[373] Id. 2000, 65.
[374] Αυτόθι, 66.
[375] Δημακοπούλου 1972, 83-5. Demakopoulou 1990, 113-23.

Σύμφωνα με τη Δημακοπούλου, οι 14 χ. αιχμές βελών, με τον τρόπο που βρέθηκαν, πρέπει να αποτελούν τμήμα ταφικής τελετουργίας. Θυμίζουν τη θεωρία του Μαρινάτου για τους θολ. τάφους της Πύλου – που θα δούμε σε άλλο σημείο της παρούσας εργασίας – σύμφωνα με την οποία κατά την ταφή επιφανούς προσώπου, φίλοι και συγγενείς συνήθιζαν να «αποχαιρετούν» τον θανόντα ρίχνοντας βέλη μέσα στον τφ[376]. Δεν νομίζω πως μπορούμε να αμφιβάλουμε για την υψηλή θέση του / της ή των νεκρών του τφ – βάσει κυρίως των χρυσών κτερισμάτων – και, συνακόλουθα, δεν έχουμε λόγο να μην αποδεχτούμε την παραπάνω άποψη.

Τάφοι ΙΙ έως Χ και 1 έως 5. Εκτός από τον παραπάνω θολ. τφ ήρθαν στο φως εννέα θαλ. τάφοι, ένα μακρόστενο όρυγμα με δύο λακκ. τάφους στο εσωτερικό του και πέντε απλοί λακκ. τάφοι που είχαν ανοιχτεί στο βράχο ανάμεσα στους θαλ.[377]. Οι τάφοι περιείχαν ταφές κατά χώραν πάνω στο δάπεδο αλλά και ανακομιδές οστών μέσα σε λάκκους, ακριβής αριθμός τους, όμως, δεν δίνεται. Στον ΤΦ ΙΙ μαζί με τα παραμερισμένα ανθρώπινα οστά βρέθηκαν και σκελετοί ενός σκύλου και τεσσάρων αλόγων.

Όλοι οι τάφοι ήταν ασύλητοι και με πλούσια κτερίσματα: πολυάριθμα αγγεία (περίπου 230) πολύ καλής ποιότητας[378], χ. εγχειρίδια, μαχαιρίδια, μεγάλα μαχαίρια κοπής, χάντρες από ημιπολύτιμους λίθους, μία χρυσή χάντρα σε σχήμα οκτώσχημης ασπίδας, ταλισμανική σφραγίδα και αρκετά πήλινα σφονδύλια. Δυστυχώς, όμως, δεν γνωρίζουμε τη συνάφεια κάθε τφ.

Ο οικισμός στον οποίο ανήκε το νεκροταφείο εντοπίστηκε σε γειτονικό λόφο, 300-400 μ. Β των τάφων, όπου υπήρχαν λείψανα κυκλώπειων αναλημματικών τειχών.

ΤΑΦΟΙ ΕΚΤΟΣ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ ΚΟΚΛΑΣ

800 μ. από το νεκροταφείο της Κόκλας, στο κτήμα των αδελφών Κορδοπίτουλα, αποκαλύφθηκαν δύο(;) μυκην. τάφοι[379].

Θέση «Γ1». Θαλ. τφ (εικ. 190). Υπολείμματα οστών σε παρειές θαλάμου. Ευρέθησαν ένα εγχ., μία χ. παραξιφίδα και μαζί τους δύο ψευδόστομοι αμφορείς, τρία αλάβαστρα, 53 χάντρες από υαλόμαζα, τρεις χ. περόνες και ένας χ. δακτύλιος, όλα των ΥΕ ΙΙΙ Α2 και ΙΙΙ Γ περιόδων.

---

[376] *ΠΑΕ* 1956, 205. Demakopoulou 1990, 122.
[377] Όλοι σύγχρονοι με τους θαλ..
[378] Τα περισσότερα είναι της ΥΕ ΙΙ Α-Β και της ΥΕ ΙΙΙ Α1 (τάφοι IV, V, VI, VII & VIIA). Αρκετά ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΙ Α2 και ΙΙΙ Β1 (τάφοι ΙΙΙ, VIII, IX & X), ενώ ελάχιστα στην ΥΕ Ι.
[379] *ΑΔ* 47 (χρον. Β1), 92.

Θέση «Γ2». Α της «Γ1». Ίσως και δεύτερος μυκην. τφ.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΡΓΟΥΣ

Χωριό Φίχτια

ΤΦ 1. Δ του χωριού Φίχτια βρέθηκε συλημένος μυκην. θαλ. τφ[380].

Κίβερι

Συστάδα επτά λαξευτών μυκην. τάφων με κεραμική ΥΕ ΙΙΙ Α-Β[381].

Σχινοχώρι

11χλμ. από το Άργος στην περιοχή Λύρκεια ανακαλύφθηκε «Μυκην.» νεκρόπολη (εικ. 191). Μελετήθηκαν πέντε θαλ. τάφοι, παρόμοιοι με της Δειράδος. Πρόκειται για γενικά φτωχούς τάφους, χωρίς κανένα χρυσό αντικείμενο, ενώ τα χ. και τα ελεφάντινα είναι εξαιρετικά σπάνια.

ΤΦ Α. Ένα κρανίο και λίγα οστά. Αγγεία και ειδώλια.

ΤΦ Β. Τέσσερις ταφές και αγγεία.

ΤΦ Γ. Πέντε ταφές. Κεραμική και περιδέραιο.

ΤΦ Δ. Μάλλον τρεις νεκροί. Κεραμική.

ΤΦ Ε. Τέσσερις νεκροί. Κεραμική[382].

Συμπεράσματα

Καταμετρήθηκαν 217[383] τάφοι στο Άργος, οι οποίοι περιλαμβάνουν περίπου 281 ταφές. Από αυτές μόνο τρεις δηλώνεται σαφώς ότι ανήκουν σε άνδρες, αριθμός που βέβαια μεγαλώνει, αν θεωρήσουμε ότι όπου βρέθηκαν όπλα υποδηλώνεται ανδρική ταφή.

---

[380] *ΑΔ* 36 (χρον.), 85.
[381] *ΑΔ* 22 (χρον.), 179.
[382] *BCH* 45, 190-240.
[383] Όπού αναφέρεται «συστάδα» «ομάδα» ή «νεκροταφείο» υπολογίζουμε δύο τάφους, ως το ελάχιστο δυνατό.

Ισχνή είναι η παρουσία των όπλων στους τάφους. Στους τάφους των Τύμβων απαντούν μόνο δύο μαχαίρια (ΤΦ ΙΙ και ΤΦ 164 Τύμβου Γ), μία αιχμή δόρατος (ΤΦ 71 Τύμβου Γ), ενώ η μεγαλύτερη συγκέντρωση προέρχεται από τον ΤΦ 5 του Τύμβου Ε, όπου βρέθηκαν μακρύ ξίφος και δύο μαχαίρια, χαρακτηρίζοντας μάλιστα το νεαρό νεκρό που συνόδευαν ως «πρίγκιπα». Το χ. εγχ. του ΤΦ 164, που προαναφέραμε, δεν θεωρήθηκε κτέρισμα. Κατά τη Δεϊλάκη η μικρή αυτή παρουσία όπλων στους Τύμβους οφείλεται ίσως στην ύπαρξη περισσότερων γυναικείων ταφών ή στο γεγονός ότι μέχρι το 1980 δεν είχαν ανασκαφεί οι τάφοι των επιφανών προσώπων και δεν έχει αποκαλυφθεί το «βασιλικό» νεκροταφείο της πόλης[384].

Στο ιδιαίτερα εκτεταμένο νεκροταφείο της Δειράδος η εικόνα δεν διαφοροποιείται: συγκριτικά συχνότερο όπλο είναι τα μαχαίρια[385], που απαντούν σε μόλις πέντε από τους 71 τάφους του (τάφοι IV, XVII, XXIV, XXXI και XXXVI). Επίσης, ο Vollgraff αναφέρει εύρεση αιχμής δόρατος (ΤΦ ΙΙΙ) και αιχμών βελών (ΤΦ IV). Στα συμφραζόμενα των παραπάνω τάφων συνήθως περιλαμβάνεται κεραμική και σπανιώτερα χ., οστέινα ή άλλα αντικείμενα. Κατά τον Deshayes οι θαλ. τάφοι της Δειράδος είναι ταπεινοί[386], αντικατοπτρίζοντας πιθανώς το status των νεκρών που φιλοξένησαν. Μοναδική εξαίρεση πλούσιας ταφής φαίνεται πως αποτελεί η του ΤΦ Λ2, που ανάσκαψε μεταγενέστερα η Δεϊλάκη, όπου και πάλι όμως απουσιάζουν τα όπλα (ίσως να ανήκει σε γυναίκα).

Εντονότερη κάνουν την παρουσία τους τα όπλα στους τάφους της Κόκλας, οι οποίοι γενικότερα δίνουν την εντύπωση πλούσιων ταφικών μνημείων. Δεν δίνονται αναλυτικά τα κτερίσματα ανά τφ, ωστόσο αναφέρεται εύρεση εγχειριδίων και μικρών και μεγάλων μαχαιριών σε συνδυασμό με πολύτιμα αντικείμενα και καλής ποιότητας κεραμική. Μάλιστα, στον μοναδικό – ως τώρα – θολ. τφ του Άργους, παρατηρήθηκε μεγάλη συγκέντρωση αιχμών βελών, που ίσως υποδηλώνει ταφικό έθιμο προς τιμήν επιφανούς νεκρού. Αν και ρητή αναφορά από τους ανασκαφείς δεν γίνεται, δεν είναι, νομίζω, πολύ παρακινδυνευμένο να εικάσουμε πως το νεκροταφείο της Κόκλας προοριζόταν για την ταφή υψηλών την κοινωνική ιεραρχία προσώπων, τη στιγμή μάλιστα που έχει βρεθεί ο τόπος ενταφιασμού των απλών ανθρώπων της ίδιας περιόδου (νεκροταφείο Δειράδος, περιοχές Λάρισας, Ν της Ασπίδος).

Σε μεμονωμένους τάφους των περιοχών της Λάρισας, του Ν τμήματος της πόλης και της θέσης Ξεριάς απαντούν μόνον ένα τμήμα (μύκητας) χαμένου σήμερα ξίφους και μία χ. αιχμή δόρατος. Τέλος, από έναν θαλ. τφ σχετικά κοντά στο νεκροταφείο της Κόκλας προέρχεται εγχ. και παραξιφίδα μαζί με χ. και άλλα αντικείμενα.

---

[384] TYMBOI, 188.
[385] Deshayes 1966, 201-2.
[386] Αυτόθι, 238.

Από τα παραπάνω δεν προκύπτει, πιστεύω, πως έχουμε να κάνουμε σε κάποια περίπτωση με ταφή πολεμιστή, έτσι τουλάχιστον όπως τις γνωρίσαμε στους τάφους των Μυκηνών. Η παρουσία των όπλων στους τάφους του Άργους είναι σποραδική. Ακόμη και στο νεκροταφείο της Κόκλας, αν θεωρήσουμε πως τα όπλα που επιγραμματικά αναφέρονται δεν αφορούν σε περισσότερες από δύο ή τρεις ταφές, δεν έχουμε να κάνουμε με κάτι παραπάνω από ελαφρά οπλισμένους πολεμιστές (με εγχ., μαχαίρι-μαχαίρια, κάποτε και δόρυ). Στη βιβλιογραφία, η μοναδική περίπτωση που χρησιμοποιείται ο όρος «πολεμιστής» είναι για να χαρακτηρίσει την εξέλιξη που θα είχε ο νεαρός «πρίγκιπας» του ΤΦ 5 από τον Τύμβο Ε[387], εάν δεν τον προλάβαινε ο θάνατος. Είναι δε μόλις η δεύτερη (και τελευταία) στο Άργος φορά που σε τφ απαντά ξίφος.

[387] Cavanagh-Mee 1998, 109 & 111.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΕΠΑΡΧΙΑ ΕΡΜΙΟΝΙΔΑΣ – ΚΑΡΑΚΑΣΙ

Πρόκειται για την αρχαία πόλη *Ειλέαι* ή *Ειλεαί*. Σ' αυτήν αναφέρεται εύρεση πλήθους τάφων λακκ. καλυμμένων με πλάκες, της τελευταίας Μυκην. περιόδου[388]. Κανένα άλλο στοιχείο δεν έχουμε.

[388] *ΠΑΕ* 1909, 182-3.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΛΕΡΝΑ

Στα πλαίσια των εργασιών καθαρισμού της περιοχής Α της περίφημης *Οικίας των Κεράμων* έγιναν ανασκαφικές έρευνες, οι οποίες έφεραν στο φως λίγα ευρήματα Μυκην. περιόδου, μεταξύ τους και ορισμένους τάφους, τέλους ΜΕ – ΥΕ Ι (Lerna VI).

ΤΦ 219 (F 2). Λακκ., όχι πλήρως ανασκαμμένος. Περιείχε μια σιαγόνα και λίγα οστά, καθώς και όστρακα της ανωτέρω εποχής[389].

ΤΦ 220 (Περιοχή Β, Λακκ. τφ 1) (εικ. 192 - "shaft grave"). Απομονωμένος και εύκολα διακρινόμενος. Περιέχει άφθονα όστρακα ΜΕ και πρώιμης ΥΕ, κομμάτια λίθινων και οστέινων αντικειμένων, τρία αντικείμενα από τερρακόττα και κομμάτι οδόντος κάπρου. Στο βοτσαλωτό δάπεδο του τφ δεν βρέθηκε ούτε θραύσμα οστού, ούτε κτερίσματα κατά χώραν· πιθανότατα να είχαν μετακινηθεί ή απομακρυνθεί από τους συλητές.

Εάν ο τφ χρονολογηθεί βάσει κεραμικής, τότε τοποθετείται στην αρχή της ΥΕ. Είναι σχεδόν σύγχρονος με τον ΤΦ VI του Ταφικού Κύκλου Α και με αρκετούς του Κύκλου Β με τους οποίους ομοιάζει και στο μέγεθος και στον τύπο. Κατά τον ανασκαφέα πρόκειται για τφ βασιλιά ή έστω κάποιου πλούσιου και ισχυρού ευγενούς, του οποίου, ωστόσο, παραμένει αδιευκρίνιστος ο τόπος διαμονής[390].

ΤΦ 221 (Περιοχή Β, Λακκ. τφ 2) (εικ. 193- πρόκειται μάλλον για το τετράγωνο F6, για τον δεξιό τφ). Βρίσκεται 5 μ. ανατολικότερα του ΤΦ 220, με τον οποίο και ομοιάζει. Μεγάλος, βασιλικός. Περιέχει λίγα οστά ενήλικα, περίπου στο μέσο του, καθώς και αντικείμενα από χαλκό, οστό, λίθο και τερρακόττα, κεραμική και όστρακα ΜΕ ΙΙΙ-ΥΕ Ι[391].

[389] Caskey 1954, 12. Blackburn 1971, 168.
[390] Caskey 1955, 32-4. Blackburn 1971, 168-70.
[391] Caskey 1956, 155-6. Blackburn 1971, 171-3.

Λακκ. τφ «3» (Περιοχή Β)[392]. Μικρά οστά ενήλικα. Λίγα κομμάτια χαλκού, κεραμική τέλους ΜΕ – αρχών ΥΕ Ι και λίγα ΜΕ ΙΙΙ όστρακα. Δίνεται η εντύπωση ότι ο τφ, πριν συληθεί ήδη στην αρχαιότητα, ήταν πλούσια κτερισμένος[393].

(Περιοχή Β. Ανατολικό τμήμα)[394]

ΤΦ Β.9. Κιβωτ.. Ένας σκελετός ενήλικα ακτέριστος. Η ταφή βρίσκεται δίπλα στον ΤΦ 220 και ίσως σχετίζεται με αυτόν.

ΤΦ Β.12. Δύο σκελετοί ενηλίκων και κεραμική.

ΤΦ Β.13. Ένας σκελετός ενήλικα.

ΤΦ ΒΑ. 3. Ταφή παιδιού κτερισμένη με χ. δαχτυλίδι και μικροαντικείμενα.

ΤΦ 222 (Τομή DE 44). Ημικιβωτ., με λίγα σκελετικά υπολείμματα και ΥΕ όστρακα[395].

ΤΦ 223 (Τομή DC 2). Κιβωτ.. Σκελετός μικρού παιδιού και κεραμική[396].

ΤΦ 224 (Τομή DC 1) (εικ. 193). Κιβωτ.. Τρεις σκελετοί ενηλίκων, κτερισμένοι με κεραμική και μία χ. περόνη[397].

ΤΦ 225 (Τομή DC 3). Κιβωτ.. Μάλλον μία ταφή παιδιού. Όστρακα, οστέινη χάντρα, χ. ήλος[398].

ΤΦ 226 (Τομή DC 4). Κιβωτ.. Ταφή παιδιού με χάντρες (μεταξύ τους και μία χ.) και λίγη κεραμική[399].

ΤΦ 227 (Τομή DB 1) (εικ. 193). Φρεατοειδής τφ με έναν σκελετό αγοριού και όστρακα[400].

---

[392] Υπάρχουν τάφοι όπως ο συγκεκριμένος που δεν δίνεται η ακριβής θέση τους, με αποτέλεσμα να είναι δύσκολος ο εντοπισμός τους στα σχέδια των ανασκαφών.
[393] Caskey 1956, 155-6.
[394] Caskey 1955, 35-6.
[395] Caskey 1957, 178. Blackburn 1971, 178.
[396] Caskey 1957, 144-5. Blackburn 1971, 174-5.
[397] Caskey 1957, 143-4. Blackburn 1971, 175-6.
[398] Caskey 1957, 145. Blackburn 1971, 176-7.
[399] Caskey 1957, 145. Blackburn 1971, 177-8.
[400] Caskey 1957, 143. Angel 1971, 66. Blackburn 1971, 178.

ΤΦ 228 (Περιοχή DB, χωρίς αριθμό τομής). Φρεατοειδής τφ με σκελετό παιδιού και όστρακα[401].

ΤΦ D2 (Περιοχή D. Βόρεια του κεντρικού τμήματος). Υπολείμματα μικρού κιβωτ. τφ. Οστά μικρού παιδιού. Κυρίως κεραμική ΥΕ ΙΙΙ[402].

ΤΦ D10 (Περιοχή D. Βόρεια του κεντρικού τμήματος). Κιβωτ., της ΥΕ Ι, με μια ταφή ενήλικα[403].

Ταφή DD (εικ. 193 – μάλλον τετράγωνο Ι4). ΥΕ ταφή ενήλικης γυναίκας, με ένα αγγείο[404].

ΤΦ D13 (Περιοχή D. Δυτική προέκταση). Κιβωτ., κατεστραμμένος, με λίγα οστά στο δάπεδο. Ο τφ δεν μπορεί να είναι πρωιμότερος της ΥΕ ΙΙΙ, αλλά ίσως να είναι και αρκετά υστερότερος (υπάρχουν και Γεωμετρικά ευρήματα)[405].

ΤΦ 1 (Περιοχή Κ). Κιβωτ. Περιείχε ταφή άνδρα 28 χρόνων. Όστρακο /-α της ΥΕ ΙΙΙ[406].

<u>Συμπεράσματα</u>

Στη Λέρνα μελετήθηκαν 20 βεβαιωμένοι μυκην. τάφοι, με περίπου ισάριθμες ταφές, ανήκοντες κυρίως στην εποχή των Λακκ, τάφων των Μυκηνών. Δύο μάλιστα από αυτούς, λακκ. και οι δύο, θεωρήθηκαν «βασιλικοί». Σε καμιά από τις τουλάχιστον 16 ταφές δεν βρέθηκαν όπλα, ούτε στους δύο «βασιλικούς τάφους». Ο οδόντας κάπρου του ΤΦ 220 δεν ερμηνεύτηκε από τον ανασκαφέα ως ανήκων σε κράνος[407]. Δεν πρέπει, βέβαια, να παραβλέψουμε ότι και ο ΤΦ 220 αλλά και ο «Λακκ. 3», που χαρακτηρίστηκε πλούσιος, ήταν συλημένοι.

[401] Blackburn 1971, 178.
[402] Caskey 1954, 9.
[403] Αυτόθι, 8.
[404] Caskey 1956, 154.
[405] Caskey 1952, 27.
[406] Angel 1971, 54.
[407] Δεν διευκρινίζεται δε αν ήταν ή όχι κατεργασμένος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: ΜΥΛΟΙ

Στο ***Οικόπεδο Μαντή*** ανασκάφηκε ομάδα εννέα τάφων της ΜΕ ΙΙΙ / ΥΕ Ι περιόδου[408] (εικ. 194). Πρόκειται για extramuros νεκροταφείο. Τέτοιου είδους νεκροταφεία χρησιμοποιούνταν νωρίτερα από την τελική φάση της ΜΕ και βρίσκονται σε ικανή απόσταση από τις κατοικημένες περιοχές. Μέσα σε μια ή δύο γενιές αυτά τα νεκροταφεία αντικαταστάθηκαν σχεδόν ολοκληρωτικά από το νέο έθιμο της ταφής σε θαλ. τάφους.

ΤΦ Ι. Χαμηλός κιβωτ.. Ένας ενήλικας ακτέριστος.

ΤΦ ΙΙ. Διαταραγμένος τφ, που δύσκολα αναγνωρίζεται ο τύπος του. Δεν βρέθηκαν οστά, μόνον δύο αγγεία.

ΤΦ ΙΙΙ. Κιβωτ.. Κατά τον Dietz βρέθηκε ένας νεκρός και ένα αγγείο, ενώ σύμφωνα με τον Παπαχριστοδούλου[409] στον τφ υπάρχουν ένας σκελετός και μια παιδική ταφή μαζί με κεραμική.

ΤΦ ΙΙΙα. Άγνώστου τύπου. Ένας σκελετός.

ΤΦ ΙV. Μερικά κατεστραμμένος κιβωτ. τφ. Ένα κρανίο και ένα μικρό αγγείο.

ΤΦ V. Μερικά κατεστραμμένος κιβωτ. τφ μικρού μεγέθους. Ένας σκελετός και κεραμική.

ΤΦ VI. Κιβωτ. τφ με ένα νεκρό και ένα ζευγάρι τριχολαβίδων.

ΤΦ VII. Μεγάλος κιβωτ. τφ με δύο νεκρούς (εικ. 195 α). Μάλλον στα Ν του ενός βρέθηκε μονόστομο μαχαίρι (Νο 6102) καλά διατηρημένο (εικ. 195 β), ενώ κάτω από τον ίδιο σκελετό ξυρός ή παραξιφίδα (Νο 6103) (εικ. 195 γ). Επίσης, αρκετή κεραμική.

ΤΦ VIII. Λακκ.(;) τφ με έναν σκελετό και αγγεία.

Στη ***διασταύρωση της δημοσίας οδού του Άργους με την Τρίπολη και το Κύβερι*** ανεσκάφη συλημένος πρόσφατα θαλ. τφ[410]. Περιείχε δύο λακκ. τάφους, με λίγα οστά στον έναν. Οστά εν αταξία βρέθηκαν σε διάφορα σημεία του θαλάμου. Τα ευρήματα περιελάμβαναν μόνον δέκα αγγεία και κομβία.

Πρόχειρα μελετήθηκαν άλλοι δύο θαλ. τάφοι εκατέρωθεν του πρώτου.

---

[408] *ΑΕ (αρχαιολογικά χρονικά)* 1955, 1-8. *ΑΔ* 22 (χρον.), 182. TYMBOI, 202-3. MYLOI, 45-62. Dietz 1991, 147.
[409] *ΑΔ* 22 (χρον.), 182.
[410] Βερδελής 1956, 12-3.

Συμπεράσματα

Από τους 12 παραπάνω τάφους των Μύλων της Μυκην. περιόδου μόνον ένας δίνει στοιχεία που μπορούν να παραπέμψουν σε ταφή ελαφρά οπλισμένου πολεμιστή (ΤΦ VII), συνοδευόμενου από δύο αγχέμαχα όπλα (μαχαίρι και παραξιφίδα ή ξυρό).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: ΑΣΙΝΗ

Κατά την ΥΕΧ η ακρόπολη της Ασίνης βρισκόταν στο μικρό βράχο Καστράκι. Αυτή και η ευρύτερη περιοχή στη Β πλευρά του λόφου αποτελούσαν τη λεγόμενη Κάτω Πόλη που χρησιμοποιούνταν για κατοίκηση[411], και στην οποία βρέθηκαν λίγοι μυκην. τάφοι αλλά και περίπου 108 ΜΕ περιόδου. Στα ΒΔ, ο χαμηλός λόφος της Μπαρμπούνας (εικ. 196) ανασκάφηκε συστηματικά το διάστημα 1922-1930 από τους Frödin και Persson φέρνοντας στο φως δύο νεκροπόλεις θαλ. τάφων (Ι και ΙΙ) (εικ. 196). Σ' αυτές αναγνωρίστηκαν 25 και 24 τάφοι αντίστοιχα, χωρίς όμως να ανασκαφούν όλοι συστηματικά, μολονότι οι εργασίες επαναλήφθηκαν τη δεκαετία του ΄70[412]. Τέλος, ως χώρος ταφής, με λίγα μυκην. κατάλοιπα, χρησιμοποιήθηκε η περιοχή Α της ακρόπολης, το λεγόμενο «Ανατολικό Νεκροταφείο»[413].

ΚΑΤΩ ΠΟΛΗ

Κάτω από τις οικίες βρέθηκαν οι παρακάτω κιβωτ. μυκην. τάφοι όλοι της ΜΕ ΙΙΙ Β / ΥΕ Ι[414].

ΤΦ ΜΗ 4. Μία ταφή ενήλικα.

ΤΦ ΜΗ 8. Μία ταφή παιδιού.

ΤΦ ΜΗ 23. Μία ταφή ενήλικα άνδρα.

Οι Frödin και Persson αναφέρουν ότι μεταξύ πολλών ΜΕ και ΠρΓ τάφων της Κάτω Πόλης βρέθηκαν και 13 μυκην. – εκτός των τεσσάρων που είδαμε προηγουμένως. Από αυτούς εννέα (;) είναι λακκ. (Τάφοι 1-9), δύο δρόμοι θαλ. (Τάφοι 10 και 12) και δύο κιβωτ. (Τάφοι 11 και 13)[415].

Τάφοι 1 και 2. Από έναν ακτέριστο σκελετό.

ΤΦ 3. Παιδική ταφή με ένα αγγείο.

ΤΦ 4. Δεν αναφέρεται καν[416].

Τάφοι 5 έως 9. Από μία ακτέριστη παιδική ταφή ο καθένας.

Τάφοι 10 και 12. Δεν έχουμε στοιχεία.

ΤΦ 11. Μία παιδική ταφή με κεραμική.

---

411 Hägg 1975, 151. Dietz 1975, 157.
412 ASINE III, 93.
413 Nordquist 1987, 91. Συγκεντρωτικό πίνακα των τάφων της Ασίνης βλ. σε Nordquist 1987, 128-35.
414 ASINE I, 116-7. Nordquist 1987, 129. DIETZ 1991, 146 & 275. ASINE III, 20 & 22-3.
415 ASINE I, 128-9.
416 Ενώ οι τάφοι αριθμώνται κανονικά στη βιβλιογραφία από το 1 έως το 9.

ΤΦ 13. Αναφέρεται μόνο στον κατάλογο των ευρημάτων[417]. Δεν γνωρίζουμε για τις ταφές, μόνον ότι βρέθηκαν κεραμική και κομβίο από στεατίτη.

Διαφορετική εικόνα δίνουν άλλες πηγές: ο Wells[418] αναφέρει ότι στην Κάτω Πόλη βρέθηκαν 10 λακκ. τάφοι, κοντά στον ΥΕ οικισμό, όλοι με ταφές παιδιών. Τέλος, οι Cavanagh και Mee στον κατάλογό τους[419] μιλούν για 12 συνολικά κιβωτ. και δύο θαλ. τάφους στην Ασίνη της ΥΕ Ι-ΙΙ. Θεωρώ, βέβαια, ορθότερο να ακολουθήσουμε τις δημοσιεύσεις των ανασκαφέων.

ΜΠΑΡΜΠΟΥΝΑ

Μυκηναϊκή Νεκρόπολη Ι

Οι μυκην. τάφοι της Νεκρόπολης (επτά τον αριθμό) είναι τυπικοί θαλ. λαξευμένοι στο βράχο κι ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΙ Α-Β[420] (εικ. 197).

ΤΦ 1 (εικ. 198). Υπολείμματα έξι-επτά σκελετών. Στο δρόμο βρέθηκε μία χ. αιχμή βέλους, ενώ νεώτερες μελέτες στον τφ αναφέρουν εύρεση δύο χ. ξυρών – του ενός σώζεται μόνον η λεπίδα (εικ. 199) – και «χ. μαχαίρι»[421]. Ο τφ περιείχε άφθονη κεραμική και πολλά χρυσά μικροαντικείμενα (κυρίως κοσμήματα ενδυμάτων), ένα αργυρό και ένα σιδερένιο αντικείμενο, μικροαντικείμενα από πολύτιμους λίθους, ελεφαντοστό, οστό, ήλεκτρο, ρητίνη και στεατίτη.

ΤΦ 2 (εικ. 200). Είναι ο μεγαλύτερος. Χαρακτηριστική η στέγη σε σχήμα σέλλας (βλ. σελ. 149-50: θαλ. ΤΦ 2 Δενδρών). Υπολείμματα δύο νεκρών, σε μεγάλη αταξία. Πιθανώς ήταν πολύ περισσότεροι αλλά μετακινήθηκαν. Ο μόνος αδιατάρακτος σκελετός, μάλλον γυναίκας, ήταν στο λάκκο. Δεν δίνεται η σχέση ταφών με κτερίσματα.

Στο ανώτερο επίπεδο (Ι) βρέθηκαν μικροαντικείμενα από χρυσό, γυαλί κ.α. και 18 κατεργασμένα δόντια αγριόχοιρου, διαφόρων μεγεθών (από οδοντόφρακτο κράνος). Στο επίπεδο ΙΙ βρέθηκαν χρυσά και ελεφάντινα αντικείμενα. Στο επίπεδο ΙΙΙ, ξανά μεταξύ άλλων αντικειμένων, βρέθηκαν χ. αιχμές βελών, τριών διαφορετικών τύπων[422]. Τέλος, διάσπαρτα στον τφ απαντούν κατεργασμένοι οδόντες κάπρου.

ΤΦ 3. Μία ταφή σε κόγχη. Οι παλαιότερες ταφές πρέπει να είχαν αφαιρεθεί.

ΤΦ 4. Όχι στοιχεία για ταφές και κτερίσματα στο θάλαμο. Ένα αγγείο σε κόγχη δρόμου.

---

[417] ASINE I, 354-5.
[418] Id. 1990, 139.
[419] Cavanagh-Mee 1998, 57-60.
[420] ASINE I, 151-88. Cavanagh-Mee 1998, 83.
[421] ASINE III, 73.
[422] ASINE I, 390.

ΤΦ 5. Τρεις νεκροί στο δάπεδο, δύο σε λάκκο, ο ένας κτερισμένος με οκτώ χ. αγγεία και λίγα πολύτιμα μικροαντικείμενα, οι άλλοι με κεραμική.

ΤΦ 6. Μάλλον εννέα νεκροί. Στα κτερίσματα του τφ περιλαμβάνονται πολλά αγγεία και πολλά αντικείμενα από πολύτιμα υλικά (χρυσό, ασήμι, χαλκό, φαγεντιανή, υαλόμαζα, στεατίτη, ελεφαντοστό).

ΤΦ 7. Το ταφικό στρώμα περιλαμβάνει πλήθος οστών, πλήρως ανακατεμένων, που – βάσει κυρίως των κρανίων – πρέπει να ανήκουν σε δέκα νεκρούς. Δεν αναφέρονται κτερίσματα.

Μυκηναϊκή Νεκρόπολη ΙΙ

Απέχει 200μ. περίπου από τη Νεκρόπολη Ι (εικ. 201). Περιλαμβάνει 24 θαλ. τάφους, από τους οποίους έχει ανασκαφεί μόνον ένας (**ΤΦ 13**), πολύ φτωχός. Σ' αυτόν βρέθηκε ένας εκτάδην σκελετός (ΥπΜ), που πρέπει να φορούσε ζώνη με πόρπη, καθώς και αρκετά οστά[423].

«Τομέας Λεβέντη»

Στη βιβλιογραφία δε διευκρινίζεται η τομή όπου βρέθηκαν οι παρακάτω τάφοι. Εικάζουμε ότι πρόκειται για την Τομή Η, όπου έχουν αποκαλυφθεί και άλλοι (ΜΕ όμως) τάφοι με την ένδειξη «Β»[424] (εικ. 202).

ΤΦ Β 12. Λακκ.. Ταφές δύο παιδιών. ΜΕ ΙΙ / ΙΙΙ.

ΤΦ Β 15. Κιβωτ.. Ταφές δύο παιδιών. ΜΕ ΙΙΙ.

ΤΦ Β 30. Λακκ.. Ταφή ενήλικα άνδρα. ΜΕ ΙΙΙ / ΥΕ Ι.

ΤΦ Β 32. Λακκ.. Ταφή νεαρής γυναίκας. Ύστερη ΜΕ ΙΙΙ.

ΤΦ Β 34. Λακκ.. Ταφή ενήλικα άνδρα. ΥΕ Ι.

ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

ΜΕ νεκροταφείο με υστερότερες αποθέσεις στην επιφάνειά του, που περιλαμβάνουν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και τάφους σε χρήση κατά τη Μυκην. Εποχή, τους Σκοτεινούς Αιώνες

[423] ASINE I, 189-92.
[424] Βλ. γενικά Hägg 1973. Για τους συγκεκριμένους τάφους βλ. Hägg 1975, 154-5. Nordquist 1987, 135. Dietz 1991, 146.

έως τους Ελληνιστικούς χρόνους. Αναφέρεται τύμβος τελικής ΜΕ, που καλύπτει τρεις κιβωτ, τάφους[425], ένας από τους οποίους θεωρείται μυκην. (ο ΤΦ 1971-3)[426].

Από τις περιγραφές του Dietz[427] μυκην πρέπει να είναι οι παρακάτω κιβωτ. τάφοι:

ΤΦ 1971-2. Γυναικεία ταφή[428]. ΜΕ ΙΙΙ / ΥΕ Ι.

ΤΦ 1971-3 (εικ. 203). Ταφή ενήλικα άνδρα[429] της ΥΕ Ι. Μαζί της βρέθηκαν χ. μακρύ εγχ. με τρεις ήλους (Νο 39) (εικ 204), επίμηλο σε σχήμα μανιταριού από λευκό ασβεστόλιθο (Νο 42) (εικ. 204), δύο αγγεία και ένα κύπελλο τύπου Βαφειού, όλα στην Α πλευρά του τφ[430]. Συνολικά στον τφ βρέθηκαν 16 αγγεία[431].

ΤΦ 1971-10 (εικ. 205). Ταφή νεαρού άνδρα, περίπου 21 ετών, της ΜΕ / ΥΕ Ι (;), κτερισμένου με χ. μαχαίρι με τρεις ήλους (ΑΕ 2), Τύπου ΙΙ (6b της Sandars) (εικ. 206), χρυσό σκουλαρίκι και κάνθαρο(;)[432].

Οι πηγές δεν συμφωνούν ως προς τη χρονολόγηση του **ΤΦ 1971-12**: ο Nordquist στον κατάλογό του [433] τον τοποθετεί στην ύστερη ΜΕ ΙΙ (οπότε δεν είναι μυκην. και δεν μας αφορά). Ο Dietz[434] τον αναφέρει μεταξύ των τάφων της μεταβατικής ΜΕ ΙΙΙ – ΥΕ Ι περιόδου. Πρόκειται για κιβωτ. τφ με μια ταφή νεαρής γυναικός. Δεν αναφέρονται κτερίσματα.

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, στην Ασίνη, με τα μέχρι τώρα στοιχεία, έχουν παρατηρηθεί 55 βεβαιωμένοι μυκην. τάφοι, εκ των οποίων 32 έχουν ανασκαφεί συστηματικά. Πρόκειται για τάφους που ανήκουν σε διαφορετικά είδη (κιβωτ., λακκ. και θαλ.) διάφορου χαρακτήρα: οι λακκ. και οι κιβωτ. είναι κοινοί, απλά κτερισμένοι (αν όχι φτωχοί), με μοναδικές εξαιρέσεις τον κιβωτ. του Α Νεκροταφείου. Πλούσια κτερισμένοι είναι οι νεκροί των θαλ. τάφων, όπου συναντήσαμε κτερίσματα από πολύτιμα υλικά.

---

[425] Dietz 1975, 159.
[426] Για τον τύμβο βλ. και Pelon 1976, Appendix και ΤΥΜΒΟΙ, 195-6.
[427] ASINE II, passim. Dietz 1991, 145.
[428] ASINE II, 33-4.
[429] Όχι γυναικεία όπως λέει ο Nordquist (Id. 1987, 134).
[430] Στην εικ. 203 δεν αποδίδεται το επίμηλο.
[431] Dietz 1975, 159-61, όπου αναφέρεται ότι το εγχ. [Νο 39] θεωρείται πρότυπο για τα μεταγενέστερα μυκην. εγχειρίδια. ASINE II, 83. Nordquist 1987, 46.
[432] ASINE II, 58-60. Nordquist 1987, 46.
[433] Id. 1987, 135.
[434] Id. 1991, 145.

Τόσο στους τάφους (όσο και στους οικισμούς) τα όπλα είναι σπάνια[435]:

Εγχειρίδια: 1

Μαχαίρια: 2

Ξυροί: 2

Αιχμές βελών: >3

Οδόντες κάπρου: >18

Τα μαχαίρια χαρακτηρίζονται στη βιβλιογραφία ως «εργαλεία», ενώ οι ξυροί αλλού συγκαταλέγονται στον οπλισμό πολεμιστή[436] αλλού περιγράφονται απλά ως «προσωπικά αντικείμενα»[437]. Ωστόσο, περί της πολεμικής ιδιότητας των νεκρών που τους ανήκουν το εγχ., οι χαυλίοι από το οδοντόφρακτο κράνος και οι αιχμές βελών, δεν νομίζω πως χωράει αμφιβολία. Δεν είναι βεβαίως βαριά οπλισμένοι, υπήρξαν όμως ενεργοί πολεμιστές, της τάξης, θα λέγαμε, των «οπλιτών».

Στους τάφους όπου απαντούν όπλα παρατηρείται σχετικά μεγάλη συγκέντρωση είτε κτερισμάτων από πολύτιμα υλικά (θαλ. τάφοι 1 και 2) είτε κεραμικής (κιβωτ. τφ 1971-3). Τέτοιος συσχετισμός όπλων – πλούτου μπορεί να θεωρηθεί μικρογραφία του αντίστοιχου των Λακκ. τάφων των Μυκηνών, με τη διαφορά ότι εδώ συμβαίνει το αντίστροφο: δηλ. υπάρχουν πλούσιοι τάφοι χωρίς όπλα. Ενδεχομένως, στην κατηγορία των ανθρώπων με κάποια οικονομική επιφάνεια της μυκην. Ασίνης να εντάσσονται και οι ελαφρά οπλισμένοι πολεμιστές.

[435] Nordquist 1987, 46.
[436] ASINE III, 70.
[437] Nordquist 1987, 46.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7: ΝΑΥΠΛΙΟ

Από τον προπερασμένο ήδη αιώνα είναι γνωστή η ύπαρξη μυκην. νεκροταφείου θαλ. τάφων επί των Α κλιτύων του Παλαμηδίου[438], στην περιοχή της Ευαγγελιστρίας (εικ. 207), το οποίο ίσως εντάσσεται σε παλαιότερο τυμβοειδές σύνολο[439]. Η νεκρόπολη διακρίνεται σε δύο κυρίως συστάδες (άνω και κάτω). Αμφότερες χαρακτηρίζονται από τη μέγιστη πυκνότητα και κανονικότητα της διάταξης των τάφων σε οριζόντιες, σχεδόν ευθύγραμμες σειρές[440]. Ο συνολικός αριθμός των τάφων θα υπερέβαινε τους 500. Πολλοί από τους θαλάμους, καθώς βρίσκονται εντός του σύγχρονου οικισμού, είναι κενοί και χρησιμοποιούνται ως βοηθητικοί χώροι των σύγχρονων οικιών. Κανένας από τους ανεσκαμμένους τάφους δεν έφερε ίχνη σύλησης[441], ωστόσο τα παλαιότερα ευρήματα των εργασιών παραμένουν – γενικά – αδημοσίευτα.

(1) Από το 1878 έως το 1895 ο Στάης δημοσιεύει τα αποτελέσματα των ανασκαφών επί των κλιτύων του Παλαμηδίου, όπου αποκαλύφθηκαν άνω των 31 θαλ. τάφοι. Δυστυχώς, λόγω του παλαιού των ανασκαφών δεν υπάρχει ενιαία αρίθμηση των τάφων. Όπου αυτή δε δίνεται, ο τφ θα αριθμείται μέσα σε εισαγωγικά – όπως γίνεται εξάλλου σε όλο το παρόν κείμενο.

Στους περισσότερους (αν όχι σε όλους) τους τάφους ενταφιάστηκαν πάνω από δυο νεκροί, σε διαφορετικές διευθύνσεις είτε εκτάδην είτε συνεσταλμένοι, ανάλογα με τις διαστάσεις του θαλάμου. Κάποιοι έχουν θολοειδή στέγαση, κόγχες ή και μικρότερους θαλάμους. Πρόκειται για τάφους οικογενειακούς. Ελάχιστοι περιγράφονται[442]:

ΤΦ «1». Ασύλητος. Οστά εν αταξία, εξαίσια αγγεία, χρυσό κόσμημα, χρυσά μικροαντικείμενα, κομμάτια ηλέκτρου.

ΤΦ «2». Ένας σκελετός κτερισμένος με ένα αγγείο. Αλλού βρέθηκαν σωροί οστών με κεραμική και χάντρες από ήλεκτρο.

ΤΦ «3». Βρέθηκε ένας ανθρώπινος σκελετός και δίπλα του σκελετός αλόγου. Ο νεκρός ήταν ακτέριστος και θεωρήθηκε πολεμιστής, προς τιμήν του οποίου θυσιάστηκε το άλογο (πρβ. *Ιλιάδα* Ψ 175).

---

[438] Δεϊλάκη 1973, 91.
[439] TYMBOI, 203-4.
[440] Χαριτωνίδου 1953, 196.
[441] Δείλάκη 1973, 91.
[442] *ΑΘΗΝΑΙΟΝ* VII (1878), 183-201. *ΑΘΗΝΑΙΟΝ* VIII (1879), 515-26. *ΑΜ* 5, 143-63. *ΠΑΕ* 1892, 52-4.

ΤΦ ΙΙ. Από τους μεγαλύτερους. Περιλάμβανε χρυσούς ρόδακες, χρυσά κοσμήματα και κομμάτια ελεφαντοστού.

ΤΦ ΙΙΙ. Βρέθηκαν: περιδέραιο με χρυσό κόσμημα, τεμάχια ελεφαντοστού, μαρμάρινο και αλαβάστρινο αγγείο.

Στα ευρήματα των τάφων γενικά περιλαμβάνονται: πάνω από 25 ακέραια αγγεία, όστρακα, άνω των 45 ξοανοειδή πήλινα ειδώλια ανθρώπων και ζώων, λίγα χ. αντικείμενα, τα κυριώτερα των οποίων είναι αιχμή δόρατος, περόνη και κάτοπτρο, και, τέλος, τα χρυσά που είδαμε στους ανωτέρω τάφους.

(2) Το 1953 δημοσιεύονται τέσσερις τάφοι της κάτω συστάδας, σκαμμένοι μέσα στον πωρόλιθο[443].

Τάφοι 21, 22 και 23. Έλλειψη λειψάνων και ευρημάτων. Λίγη κεραμική.

Φρεατοειδής τφ. Δεν υπάρχει ίχνος οστών. Μόνον τρία όστρακα ΥΕ ΙΙΙ Α1 ή και παλαιότερα, και ένα χ. κάτοπτρο.

(3) Το 1971 οι ανασκαφέντες τάφοι προέρχονται από τη Δ και Ν πλευρά του λόφου που βρίσκεται απέναντι από τη Β κλιτύ του Παλαμηδίου. Καλύπτουν την περίοδο 1550-1250 π.Χ.[444]. Αρχιτεκτονικά παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές μεταξύ τους (και στο θάλαμο και στο δρόμο), ενώ πολλοί φέρουν πλευρικές κόγχες και λακκ. ταφές εντός των δρόμων. Υπάρχουν και μικροί ατομικοί παιδικοί τάφοι με πολύ μικρούς θαλάμους. Επίσης, απαντούν μικροί αβαθείς λάκκοι με πλευρικές κόγχες.

Οι μεγαλύτεροι και πλουσιώτεροι σε περιεχόμενο τάφοι ήταν οι Β, ΣΤ, ΙΘ, Κ και ΚΒ.

ΤΦ Β. Χρησιμοποιείται κατ' επανάληψιν επί 200-300 χρόνια κατά τους Μυκην. χρόνους. Δεν παρουσίασε καμιά ταφή κατά χώραν. Πολυάριθμα αγγεία ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ, αρίστης ποιότητας.

ΤΦ ΣΤ. Δεν δίνεται αριθμός ταφών. Έδωσε την καλλίτερη συλλογή ΥΕ Ι-ΙΙ αγγείων.

ΤΦ Ι. Παιδικός τφ με ιδιαίτερο ενδιαφέρον λόγω της ανεύρεσης των κοσμημάτων του νεαρού κοριτσιού αλλά κυρίως του πρώτου γραπτού συμβόλου Γραμμικής Β στη Ναυπλία πάνω σε μικρό κωνικό κομβίο από ορεία κρύσταλλο.

---

[443] Χαριτωνίδου 1953, 197-200 & 204.
[444] Δεϊλάκη 1973, 91-3. Δημοσιεύονται πολύ λιγότεροι από όσους αναφέρεται ότι ανακαλύφθηκαν.

ΤΦ ΙΘ. Πιθανώς στεγασμένος. Στο δρόμο παρουσίασε δέκα τουλάχιστον επάλληλα στρώματα ταφής, που ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΙ Α. Μόνο μαρτυρίες κεραμικής έχουμε, ανήκουσας στις ΥΕ ΙΙ και ΙΙΙ.

ΤΦ Κ (εικ. 208). Μνημειώδης, θυμίζει θολ.. Από το σχέδιο και μόνον πληροφορούμαστε ότι περιέχει τουλάχιστον ένα λάκκο. Έδωσε, εκτός της πλούσιας κεραμικής, ιατρικά εργαλεία (1450-1400 π.Χ.), λαβίδες, οπείς, μαχαιρίδια, ψαλίδα, λίθινους και μαρμάρινους τριπτήρες.

ΤΦ ΚΒ. Παρόμοιας κατασκευής με τον ΤΦ Κ, αλλά μικρότερος. Χωρίς άλλα στοιχεία.

ΤΦ Λ. Ενδείξεις για στέγαση. Αδιευκρίνιστος αριθμός νεκρών.

Τάφοι Γ, ΙΖ, ΚΖ, ΚΗ και ΚΘ. Αναφέρεται απλώς ότι ήταν συλημένοι.

(4) Σε οικόπεδο της Δ πλευράς του λόφου της Ευαγγελιστρίας η Δεϊλάκη αναφέρει την εύρεση δύο μυκην. θαλ. τάφων και μιας μυκην. παιδικής ταφής, των οποίων δεν δίνει Τ.Α. ούτε ανασκαφικά στοιχεία[445].

(5) Το 1977 δημοσιεύονται δύο θαλ. τάφοι στην οδό Ευαγγελιστρίας 5 (οικόπεδο Αναστ. Σμυρλή) (εικ. 207).

ΤΦ ΙV. Δεν βρέθηκε κατά χώραν ταφή, αλλά δύο λάκκοι με υπολείμματα καμένων οστών και κτερισμάτων (ένα φυλλάριο χρυσού, τρεις χρυσές ψήφοι, μολύβδινα ελάσματα, ειδώλιο, όστρακα, τμήμα αγγείου με παράσταση κιθαρωδού) της ΥΕ ΙΙΙ Α-Β.

ΤΦ VII. Περιείχε έναν κανονικό λάκκο και τρία κοιλώματα με λείψανα παλαιότερων ταφών και μία in situ ταφή. Πολλά και πλούσια κτερίσματα, περισσότερα από του ΤΦ IV (αγγεία, κομβία, ειδώλια, χ. εργαλεία, χρυσές ψήφοι)[446].

(6) Τα επόμενα χρόνια ανασκάπτονται στην περιοχή «Λαγούμια» (του ιδίου πάντα νεκροταφείου), οι **Τάφοι ΙΓ, ΛΒ, ΛΓ, ΛΔ, ΛΕ, ΛΣΤ και ΛΖ**. Δεν δίνεται καμιά πληροφορία για αριθμό νεκρών. Υποστηρίζεται πως τα κινητά ευρήματα στο σύνολό τους αποτελούν ένα από τα πιο αξιόλογα σύνολα στην Αργολίδα από καλλιτεχνικής άποψης. Περιλαμβάνουν χρυσό

[445] *ΑΔ* 29 (χρον. Β2), 203.
[446] *ΑΕ* 1977, 86-8.

περιδέραιο (ΤΦ ΙΓ), ελεφαντοστέινο σκήπτρο, σφραγιδόλιθο και κεραμική· πουθενά δεν αναφέρονται όπλα[447].

Στην ίδια νεκρόπολη αναφέρεται νεώτερη εύρεση τριών θαλ. τάφων της ΥΕ ΙΙΙ Α-Β, χωρίς καμία άλλη λεπτομέρεια[448].

ΕΠΑΡΧΙΑ ΝΑΥΠΛΙΑΣ - ΛΥΓΟΥΡΙΟ

Στην αυλή του Γυμνασίου αποκαλύφθηκαν δύο κυκλοτερείς θαλ. μυκην. τάφοι. Από αυτούς καθαρίστηκε μόνον ο ένας: είναι ο βορειότερος και ο καλλίτερα διατηρούμενος. Περιείχε τέσσερις σκελετούς, συνοδευόμενους μόνο με κεραμική[449].

ΆΡΕΙΑ

Σε απόσταση τριών χιλιομέτρων από το Ναύπλιο βρέθηκαν δύο μικροί μυκην. τάφοι, περίεργου τύπου, με κεραμική ΥΕ ΙΙ - ΙΙΙ Α. Δεν δίνονται άλλα στοιχεία.

Συμπεράσματα

Κανένας από τους τάφους του Ναυπλίου και της επαρχίας του δεν έδωσε αριθμό ή συλλογή όπλων τέτοια που να υποδηλώνει ενταφιασμό άνδρα με πολεμική ιδιότητα. Μοναδικές περιπτώσεις όπλων είναι η χ. αιχμή δόρατος της συστάδας τάφων που ανέσκαψε ο Στάης και τα μαχαίρια από τον μνημειώδη ΤΦ Κ· πιθανότατα δε, τα τελευταία να αποτελούν εργαλεία και όχι πολεμικά όπλα, καθώς βρέθηκαν σε σχετικό context (λαβίδες, οπείς κλπ.).

[447] *ΑΔ* 29 (χρον. Β2), 202-3.
[448] *ΑΔ* 36 (χρον.), 85.
[449] *ΑΔ* 27 (χρον. Β1), 215.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8: ΤΙΡΥΝΘΑ

Οι ανασκαφές της Γερμανικής Αρχαιολογικής Σχολής στην ακρόπολη, την ευρύτερη περιοχή της και την πόλη της Τίρυνθας έφεραν στο φως, μεταξύ άλλων, και αρκετούς τάφους μυκην. περιόδου. Οι τάφοι αυτοί απαντούν στις παρακάτω περιοχές: Άνω, Μέση και Κάτω ακρόπολη (εικ. 209), Αγροτικές Φυλακές, Κάτω πόλη, αγρό Γ. Πέτρουλα και τη νεκρόπολη του Προφήτη Ηλία.

Άνω ακρόπολη[450]

ΤΦ η8. Κιβωτ., της ΥΕ (;) Με έναν ακτέριστο νεκρό.

ΤΦ η9. Λακκ.(;) της ΥΕ (;) Με έναν ακτέριστο νεκρό.

ΤΦ «Δωματίων XIII και XIIIα». Κιβωτ. της ΥΕ I-II (;) Με ένα μικρό παιδί, ακτέριστο[451].

Κεντρικό τμήμα ακρόπολης[452]

Αναφέρεται ύπαρξη δύο τάφων στο έδαφος[453], χωρίς κανένα άλλο στοιχείο[454].

Κάτω ακρόπολη[455]

Κατά τις εργασίες του 1965 στο Β - Ν - Α τμήμα ΙΙ / 2 βρέθηκαν τέσσερις σκελετοί, με προσανατολισμό ΒΔ. Νοτιώτερα, υπήρχαν υπολείμματα άλλων πέντε ανθρώπων, εκ των οποίων το ένα ήταν παιδί. Όλες οι ταφές ήταν ακτέριστες και χρονολογούνται στην ΥΕ I – III A/B (εικ. 210).

---

[450] TIRYNS III, 101 & 110-1.
[451] Για τους τάφους αυτούς βλ. TIRYNS III, 101 & 110-1.
[452] Αυτόθι, 112.
[453] Στη γερμανική βιβλιογραφία απαντούν και ως "Körpergräber". Πρόκειται για ταφές σε αβαθή «σκάμματα», ούτε καν λάκκους, που ακολουθούν το περίγραμμα και το «πάχος» του σώματος. Εδώ θα τους ονομάσουμε «ταφές στο έδαφος».
[454] Βλ. TIRYNS III, 112.
[455] Βιβλιογραφία: *ΑΔ* 19 (χρον.), 108-18. Grossmann – Schäfer 1971, 63-4 & 75. *AA* 1979, 386-7. Avila et alii 1980, 7-8. *AA* 1981, 150-3. *AR* 1981, 14-7. *BCH* 105, 789 & 792. *AA* 1982, 420. *AA* 1983, 289. Wells 1990, 139. Cavanagh-Mee 1998, κατάλογος τάφων. Lewartowski 2000, 70.

Στην περιοχή του επιπέδου 2 αποκαλύφθηκαν επτά τάφοι (**Τάφοι I-VII**), με έναν σκελετό έκαστος (παιδιών και ενηλίκων), λιθοπερίκλειστοι. Δεν αναφέρονται κτερίσματα (εικ. 211).

Επίπεδο VI. Αποκαλύφθηκε ταφή (**ΤΦ 14**) ΥΕ ΙΙΙ Α-Β περιόδου (εικ. 212).

Επίπεδο LXII. 37. Βρέθηκαν επτά μυκην. τάφοι της ΥΕ ΙΙΙ Γ. Αναφέρεται μόνον ότι οι σκελετοί Να 5, 6, 10Β και 11 είναι παιδιών, ενώ οι 7, 8, 9 και 10Α ενηλίκων ανδρών.

Επίπεδο LXII. 39/41. ΥΕ ΙΙ ταφή παιδιού.

Επίπεδο LXIII. 42.33. Παιδική ταφή εδάφους της ΥΕ ΙΙ, συνοδευμένη από κρυστάλλινη χάντρα και κύπελλο (εικ. 213).

Επίπεδο LXIV – LXV. 37/38. Θαμμένος στα ερείπια βρέθηκε ανθρώπινος σκελετός, ενώ στο στρώμα καταστροφής βρέθηκαν δύο ακόμη ταφές, ακτέριστες.

Επίπεδο LXV. 38. Παιδικός κιβωτ. τφ, της περιόδου των Λακκοειδών τάφων. Το παιδί ήταν κτερισμένο με άφθονη κεραμική (17 συνολικά αγγεία), ενώτια, περιδέραιο από χ. χάντρες, δακτυλιόσχημη χάντρα και κρεμαστό κόσμημα.

Επίπεδο LXVI – LXVII. 36/37. Σε ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ οίκημα βρέθηκε παιδική ταφή εδάφους κτερισμένη με χάντρα και κύπελλο.

Στο ΒΔ άκρο της Κάτω ακρόπολης εμφανίστηκαν δύο σήραγγες και αναλημματικοί τοίχοι παραπλεύρως των εισόδων των σηράγγων. Η στρωματογραφία έδωσε όστρακα που αντιπροσωπεύουν όλες τις φάσεις της Μυκην. περιόδου.

Αριστερά της εισόδου της Ν σήραγγας βρέθηκε ισχυρός αναλημματικός τοίχος, παράπλευρα του οποίου υπήρχε φυσικός βράχος που σχημάτιζε ένα είδος κλίμακας. Δεξιά της κλίμακας αυτής βρέθηκε δωμάτιο, Α του οποίου υπήρχε στρώμα κιτρινωπής γης. Εκεί ανακαλύφθηκαν οι σκελετοί επτά ανθρώπων σε συνεσταλμένη στάση, όλοι ακτέριστοι. Σίγουρα οι τάφοι είναι παλαιότεροι του 13^{ου} αι. (εικ.214).

Κατά τον Wells οι μυκην. ταφές της Κάτω ακρόπολης ανέρχονται σε πάνω από 42, όλες ακτέριστες. Η διασπορά των νεκρών φανερώνει πως κατά κάποιον τρόπο ετάφησαν κοντά ή μέσα στα οικήματα που διαβιούσαν. Ο ιδιαίτερα δε πρόχειρος και «συνοπτικός» τρόπος ενταφιασμού τους, πρέπει να υποδηλώνει την κοινωνική τους θέση: ήταν οικιακοί δούλοι.

Δ κλιτύ ακρόπολης (εικ. 215)

Μεταξύ στρώματος με κεραμικά θραύσματα της ΥΕ ΙΙΙ Β και του ακόλουθου από κιτρινωπή γη βρέθηκαν δύο ανθρώπινοι σκελετοί. Δεν πρόκειται για κανονικούς ενταφιασμούς. Οι άνθρωποι θάφτηκαν κάτω από τα πεσμένα ερείπια χωρίς καμμία φροντίδα. Πιθανώς να πρόκειται για άνδρες που φονεύτηκαν σε εχθρική επιδρομή [456]. Οι ταφές χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙ Β.

Αγροτικές Φυλακές (εικ. 216)[457]

170 μ. από την ακρόπολη βρίσκεται το οικόπεδο των Αγροτικών Φυλακών. Εκεί αποκαλύφθηκαν δύο φάσεις: η μία καλύπτει την εποχή των Σκοτεινών Αιώνων και τη Γεωμετρική χωρίς διακοπή, ενώ η δεύτερη ανάγεται σε ΠΕ ΙΙ (κυρίως) αλλά και ΠΕ ΙΙΙ χρόνους.

Στην πρώτη ανήκει εκτεταμένο νεκροταφείο του οποίου ανακαλύφθηκαν 46 τάφοι τριών κατηγοριών: (α) κτιστοί κιβωτ. – οι περισσότεροι, (β) ταφικοί πίθοι και (γ) απλές ταφές στο έδαφος, ίσως καλυπτόμενες από πλάκες.

Πέντε τάφοι μπορούν να αποδοθούν στην ΥπΜ περίοδο: τρεις σκαμμένοι στη γη, ένας κιβωτ. και ο πέμπτος πολύ κατεστραμμένος, που δεν αναγνωρίζεται τυπολογικά (εικ. 217).

ΤΦ XIIIα. Τέλους ΥπΜ, με μια ταφή κτερισμένη με δύο χ. δακτυλίδια και κεραμική.

ΤΦ XIIIb. Ένας σκελετός με χ. κοσμήματα και κεραμική.

ΤΦ XVI. Γυναικείος σκελετός με χ. ήλους και αγγεία.

ΤΦ XXIII. Περιείχε έναν σκελετό κτερισμένο με τρεις σιδερένιες αιχμές δοράτων (εικ. 219:3), θραύσμα σιδερένιου όπλου, σιδερένιους και χ. ήλους, εννέα χ. δακτυλίδια και περιδέραιο από σιδερένιους κρίκους.

ΤΦ XXVIII (εικ. 218). «Λακκ.», με διπλή ταφή – ανδρική και γυναικεία. Περιελάμβανε δύο δαχτυλίδια από κρατέρωμα αλλά και λαμπρή σειρά επιθετικού και αμυντικού οπλισμού μαζί με τον νεκρό άντρα: χ. αιχμή δόρατος (εικ. 219:1) και χ. ομφαλό ασπίδας (εικ. 219:2) δίπλα στον

[456] *AE* 1956 (παράρτημα), 5-13. *ΑΔ* 16 (χρον.), 80.
[457] *ΑΔ* 16 (χρον.), 80. Verdelis 1963, 6-24 & 32-40. *BCH* 92, 706-7. *ΑΔ* 35 (χρον. Β1), 123-4. Desborough 1995, 76.

αριστερό ώμο, δύο σιδερένια εγχειρίδια δίπλα στην οσφύ (εικ. 219:4), το ένα από τα οποία διατηρεί τεμάχια οστέινου κολεού, τεμάχια χ. κράνους πάνω στο κεφάλι (εικ. 219:5)· βλ. αναπαράσταση σε εικ. 13. Πίσω από το κεφάλι του νεκρού υπήρχε ψευδόστομος αμφορίσκος που χρονολογεί τον τφ στην ΥπΜ περίοδο.

Κάτω πόλη[458]

Γεωμετρική Νεκρόπολη (εικ. 220). Δύο τάφοι ανάγονται στη Μυκην. περίοδο:

ΤΦ 3. Παιδικός, κιβωτ., της ΥΕ ΙΙΙ Γ1, με λίγα όστρακα.

ΤΦ 35. Πιθοταφή, με ένα νεκρό παιδί, της ΥΕ ΙΙΙ Γ1 περιόδου.

Τομέας Γ – παράρτημα 4 . Στην εικ. 221 βλέπουμε τρεις τάφους. Από αυτούς περιγράφεται μόνον ένας, λακκ., με έναν ακτέριστο νεκρό.

Τομέας Η – Οικία Ο (Α του Μεγάρου W) (εικ. 222). Περιλαμβάνει τέσσερις τάφους:

* Β του μικρού τοίχου βρέθηκε μυκην. λακκ. τφ, με μία παιδική ταφή, μάλλον ακτέριστη.
* Υστερότερη ταφή βρέθηκε στην ίδια περιοχή μέσα σε πρόχειρο κιβωτ. τφ.
* Σε πρόχειρα κατασκευασμένο κιβωτ. τφ βρέθηκε ταφή μάλλον μικρού παιδιού, την οποία συνόδευαν δύο χ. δαχτυλίδια και ΥπΜ κύπελλο.
* Ν της Οικίας Ο αποκαλύφθηκε μυκην. λακκ. τφ με έναν σκελετό.

Αγρός Γ. Πέτρουλα. Η συγκεκριμένη ιδιοκτησία βρίσκεται 150 μ. ΒΔ της ακρόπολης. Σ' αυτήν αποκαλύφθηκε μεγάλος κιβωτ. τφ, ΠρΜ εποχής. Περιείχε έναν νεκρό σε ύπτια στάση, εξαιρετικής διατήρησης, χωρίς όμως κτερίσματα.

Η εύρεση του συγκεκριμένου τφ, σε συνδυασμό με άλλα ευρήματα της περιοχής επιβεβαιώνει την επέκταση του μυκην. οικισμού σε μεγάλη ακτίνα γύρω από τη μυκην. ακρόπολη.

[458] Müller – Oelman 1912, 128 & 133. *ΑΑ* 1913, 110-4. Gercke – Hiesel 1971, 8. Gercke – Hiesel 1975, 11-2. *ΑΑΑ* 7, 16-9. *ΑΔ* 37 (χρον. Β1), 85.

Νεκρόπολη Προφήτη Ηλία (εικ. 223)[459]. Βρίσκεται 1,5 χλμ. Α της ακρόπολης της Τίρυνθας. Περιλαμβάνει 16 θαλ. και δύο λακκ. τάφους (Τάφοι ΙΙΙ και IV).

ΤΦ Ι (Α). ΥΕ ΙΙΙ Α. Δύο νεκροί. Κεραμική και μικροαντικείμενα.

ΤΦ ΙΙ (F). ΥΕ ΙΙΙ Α/Β. Αναφέρεται μόνο κεραμική.

ΤΦ ΙΙΙ (G). ΥΕ ΙΙΙ Α1. Μία ταφή. Κεραμική και μικροαντικείμενα.

ΤΦ IV (Η). ΥΕ ΙΙ Α – ΙΙΙ Β. Μάλλον τρεις νεκροί. Κεραμική.

ΤΦ V (D) (εικ. 224). ΥΕ ΙΙΙ Β/Γ. Περιείχε τουλάχιστον επτά νεκρούς. Μαζί με ένα νεκρό στον ταφικό θάλαμο βρέθηκαν χ. μαχαίρι (2304 – εικ. 225), μικρό αγγείο και λίθινη χάντρα.

Στο Β μισό του τφ βρέθηκε χ. αιχμή βέλους (χωρίς Τ.Α.) κοντά σε δύο χρυσά δαχτυλίδια και αγγεία.

Οι υπόλοιποι νεκροί ήταν κτερισμένοι με κεραμική και μικροαντκείμενα.

ΤΦ VI (C) (εικ. 226). ΥΕ ΙΙΙ Α/Γ. Τουλάχιστον οκτώ νεκροί. Μαζί με έναν βρέθηκε μεγάλο χ. μαχαίρι (2342 – εικ. 226:31 & 227).

ΤΦ VII (Β) (εικ. 228). ΥΕ ΙΙ / ΙΙΙ Γ. Περιείχε μάλλον τρεις νεκρούς. Δύο από αυτούς ήταν θαμμένοι σε λάκκο της Β πλευράς του τφ, ο ένας πάνω στον άλλο. Ο ένας από τους ανωτέρω νεκρούς συνοδευόταν από χ. εργαλείο (2363 – εικ. 228:19 & 229)[460] και χάντρες από γυαλί, κορναλίνη[461] και αμέθυστο.

ΤΦ VIII (Ε) (εικ. 230). ΥΕ ΙΙΙ Α-Γ. Τουλάχιστον τρεις νεκροί. Στο θάλαμο βρέθηκε χ. αιχμή βέλους (2383 – εικ. 231) χωρίς να δίνονται οι ανασκαφικές της συνάφειες. Επίσης, σε λάκκο στη ΒΑ γωνία του θαλάμου αναφέρεται εύρεση χ. μαχαιριού, χαμένου σήμερα, μαζί με κεραμική.

ΤΦ XI (Ρ). Γνωρίζουμε μόνο ότι από το δρόμο προέρχεται περιδέραιο από φαγεντιανή.

ΤΦ XIII (W). ΥΕ ΙΙΙ Α/Β. Τουλάχιστον τρεις νεκροί. Κεραμική και ειδώλια.

ΤΦ XV. ΥΕ ΙΙΙ Α-Γ. Τουλάχιστον τέσσερις ή πέντε νεκροί. Περιελάμβανε κυρίως κεραμική αλλά και μικροαντικείμενα και ειδώλια.

ΤΦ XVI (Χ). ΥΕ ΙΙ – ΙΙΙ Γ. Ετάφησαν τέσσερις μάλλον άνθρωποι, κτερισμένοι με κεραμική και μικροαντικείμενα, αρκετά από πολύτιμα υλικά.

ΤΦ XVII (Υ). ΥΕ ΙΙ. Βρέθηκαν μόνο μία ταφή και ένα αγγείο.

ΤΦ XVIII (Ζ). ΥΕ ΙΙ / ΙΙΙ Α1. Μάλλον τέσσερις νεκροί, με αγγεία και λίγα μικροαντικείμενα.

ΤΦ XIX (Άλφα). ΥΕ Ι-ΙΙΙ Α. Τουλάχιστον πέντε ταφές. Απαντούν αγγεία και λίγα κοσμήματα (εκ των οποίων κάποια χρυσά).

---

[459] Rudolf 1973, 23-126.
[460] Στην περιγραφή του τφ αναφέρεται ως "Bronzetülle" (χ. εργαλείο). Στον κατάλογο των ευρημάτων περιγράφεται ως "Swertknauf und Griffumkleidung , Bronze" (επίμηλο ξίφους και πόρπη ρούχων).
[461] Ή από καρναλίτη.

ΤΦ ΧΧ (U). ΥΕ ΙΙ. Δεν αναφέρονται ταφές, μόνον εύρεση ενός αλαβάστρου.

ΤΦ ΧΧV (Γάμμα). ΥΕ ΙΙΙ Α-Β. Δεν διευκρινίζεται η ύπαρξη / εύρεση ή όχι ταφών. Απαντούν αρκετά αγγεία.

ΤΦ ΧΧΧVΙ. ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ Β. Βρέθηκαν αρκετά αγγεία.

Θολωτοί τάφοι[462]

ΤΦ 1. Βρίσκεται στους πρόποδες του λόφου του Προφήτη Ηλία, 800 μ. Α της ακρόπολης. Καλυπτόταν από τύμβο, ορατό και χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙ. Δυστυχώς, το περιεχόμενο του τφ μας λείπει· η βιβλιογραφία δίνει περισσότερο κατασκευαστικές πληροφορίες. Κατά τον Müller στον τφ θάφτηκε ένας από τους άρχοντες που κατοικούσε στον τρίτο πύργο (της ακρόπολης)[463].

Ιδιαίτερα έντονα τα ίχνη και τα ευρήματα από χρήση του τφ κατά τη Ρωμαϊκή εποχή.

ΤΦ 2. ΝΔ του ΤΦ 1. Δεν έχει ερευνηθεί.

Συμπεράσματα

Στην Τίρυνθα καταγράφηκαν τουλάχιστον 111 μυκην. ταφές, πάρα πολλές από τις οποίες είναι παιδικές. Από αυτές, κτερισμένες με όπλα είναι ελάχιστες, γεγονός που πιθανότατα να οφείλεται ακριβώς στην πληθώρα των παιδικών ταφών.

Πίνακας 15

ΤΑΦΟΣ/ταφή	εγχ.	αιχμές δοράτων	μαχ.	άγνωστο όπλο	αιχμές βελών	κράνη	ασπίδες	αγγεία	κοσμήμ.	μικρ.
(κιβ.) XXIII/α		1		1					√	√
(λακκ.) XXVIII/ανδρ.	2	1				1	1			
(θαλ.) V/α			1					√		√
(θαλ.) VI/α			1							
ΤΑΦΟΣ/ταφή	εγχ.	αιχμές δοράτων	μαχ.	άγνωστο όπλο	αιχμές βελών	κράνη	ασπίδες	αγγεία	κοσμήμ.	μικρ.
VIII/Λάκκος			1							
(θαλ) VIII					1					

[462] *AM* 1913, 347-354. Müller 1975, 1-6. Pelon 1976, 181-2. TYMBOI, 205-6.
[463] TIRYNS III, 218.

εγχ.= εγχειρίδια
κιβ.= κιβωτιόσχημος
κοσμήμ.= κοσμήματα
θαλ.= θαλαμοειδής
μαχ.= μαχαίρια
μικρ.= μικροαντικείμενα

Θεωρώ πως ως τφ πολεμιστή μπορεί να χαρακτηριστεί με ασφάλεια ο XXVIII. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία του σιδερένιου εγχ. που αποδεικνύει ότι η χρήση του μετάλλου αυτού προς κατασκευή όπλων άρχισε στην Αργολίδα σύγχρονα με την Αττική, δηλ. στα τέλη του 12^{ου} ή στις αρχές του 11^{ου} αι. π.Χ. Παράλληλα, επίδραση αλλά και εμπορικές σχέσεις με τη Β. Ευρώπη καταφαίνονται στο κράνος του τφ, ιδιαίτερα στη διακόσμησή του, ενώ τα εγχειρίδια και ο ομφαλός της ασπίδας φανερώνουν ίσως δεσμούς με την Ανατολή (Κύπρο)[464].

Εάν τα ευρήματα αντιστοιχούν με τον εν ζωή οπλισμό του άνδρα, προκύπτει πως αυτός χρησιμοποιούσε δύο αγχέμαχα (εγχειρίδια) και ένα εκηβόλο (δόρυ) όπλο, ενώ αμυνόταν με κράνος και ασπίδα, συνδυασμός που θυμίζει τον αντίστοιχο των πρωιμότερων (ΜΕ ΙΙΙ – ΥΕ Ι) ταφών του Ταφικού Κύκλου Β (Βλ. σελ. 63 - βεβαίως, ο εδώ τφ είναι υστερότερος: ΥπΜ).

[464] *ΑΔ* 16 (χρον.), 80. Desborough 1995, 76.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9: ΔΕΝΔΡΑ – ΜΙΔΕΑ

Η νεκρόπολη της Μιδέας βρίσκεται περίπου 1 χλμ. Δ της ακρόπολης, πέρα από το χωριό των Δενδρών (εικ. 232-233). Οι τάφοι, που βρίσκονται στο πρανές ενός λόφου που υψώνεται 266 πόδια από τη θάλασσα, συνδέονται με την ακρόπολη και την παρακείμενη στους πρόποδες του λόφου πόλη[465] και καλύπτουν την ΥΕ I – III Α-Β περίοδο[466].

Ο ΘΟΛΩΤΟΣ ΤΑΦΟΣ[467]

Τυπικού σχήματος και αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών. Ο Wace τον τοποθετεί στην ΥΕ ΙΙ και μάλιστα στο β' μισό του 15ου αι.. Τα ευρήματα, όμως, κατεβάζουν τη χρονολόγηση στην ΥΕ ΙΙΙ, μετά το 1400. Καλύπτει μια περίοδο τουλάχιστον ενάμιση αιώνα, πράγμα που καθιστά πολύ προσεκτική τη χρονολόγησή του βάσει των αντικειμένων που βρίσκονται σ' αυτόν. Ανήκει στην τρίτη ομάδα των θολ. τάφων των Μυκηνών (μαζί με τους τάφους των Δαιμόνων, του Ατρέα και της Κλυταιμνήστρας)[468]. Ο τφ πέφτει σε δυσχρηστία γύρω στα 1050 π.Χ..

Προ του θαλάμου βρέθηκαν δύο νεκροί: ένας στο στόμιο της εισόδου κι ένας σε κόγχη στον τοίχο του θαλάμου, ο τελευταίος με ΠρΓ ευρήματα.

Στο δάπεδο του θαλάμου υπήρχαν κάμποσα διάσπαρτα ανθρώπινα οστά, τριών τουλάχιστον ταφών, μαζί με θραύσματα ΥΜ αγγείων, χρυσά μικροαντικείμενα και χάντρες, όλα διαταραγμένα, προφανώς ύστερα από σύληση του τφ (εικ. 234, όπου και τα ευρήματα στο δάπεδο του θαλάμου).

Σκαμμένοι στο δάπεδο του θαλάμου ήταν τέσσερις λάκκοι. *Λάκκος Ι* : αδιατάρακτος. Σε γύψινο «στρώμα» κείτονταν οι σκελετοί ενός άνδρα και μιας γυναίκας. Η γυναίκα ήταν θαμμένη εκτάδην και κτερισμένη με πολύτιμα αντικείμενα (ασημένιο και χρυσό κύπελλο με επίθετη διακόσμηση ταυροκεφαλών κ.α.). Ο ανασκαφέας χαρακτηρίζει τη νεκρή «βασίλισσα».

Ο νεκρός άνδρας, θαμμένος κατά την ίδια στάση με τη γυναίκα, ήταν επίσης πλούσια κτερισμένος (εικ. 235-236): ψηλά στο στήθος του βρέθηκαν χρυσό κύπελλο, τέσσερα δαχτυλίδια και έξι ημιπολύτιμοι λίθοι με έγλυφη διακόσμηση. Γύρω από το κεφάλι του βρέθηκαν πολλά και

---

[465] Persson 1931, 3.
[466] Cavanagh-Mee 1998, κατάλογος τάφων.
[467] Βιβλιογραφία: Persson 1931, 10-8, 24-6 & 29-65. Mylonas 1966, 127-30 & 133. Pelon 1976, 180. Huches 1991. Hewitt 1993, 18-9. Cavanagh-Mee 1998, 58 & 81.
[468] Wace 1964, 17.

σπάνια μικροαντικείμενα από υαλόμαζα (πλάκες, φύλλα και ομοιώματα οδόντων κάπρου) πιθανότατα τμήματα διακόσμησης μυκην. κράνους (εικ. 237). Χαμηλότερα στο στήθος του κείτονταν ασημένιο αγγείο με διακοσμητική κυνηγετική σκηνή, μεγάλο αβαθές κύπελλο από ασήμι και κύπελλο τύπου Βαφειού. Στο κατώτερο μέρος του σώματος υπήρχε αβαθές χ. αγγείο. Στη δεξιά πλευρά του σώματος και στο ύψος του ώμου βρέθηκε κοντό χ. ξίφος Τύπου Β της Sandars[469] με επίχρυση λαβή (εικ. 238: IV). Στην αριστερή πλευρά , κατά τον ίδιο τρόπο, υπήρχαν τρία χ. ξίφη, όλα με χρυσές λαβές και πλούσια κόσμηση: ξίφος Τύπου Α (εικ. 238: I, εικ. 238: κάτω αριστερά), ξίφος Τύπου Β (εικ. 238: II, 238: κάτω δεξιά & 239: I), ξίφος Τύπου C (εικ. 238: III, 239: II & 240). Τέλος, στα πόδια του νεκρού κείτονταν ένας άτακτος σωρός αποτελούμενος από ξίφος Τύπου C κατά Sandars [470], με επίχρυση λαβή (εικ. 238: V), τέσσερις αιχμές δοράτων (εικ. 238: VI, VII, VIII & IX), δύο μονόστομα μαχαίρια (εικ. 238: X & XI), όλα χ., και δύο μολύβδινα κέρατα (εικ. 241).

Ο ανδρικός σκελετός, που κατά τον ανασκαφέα ανήκει σε «βασιλιά» καλυπτόταν πλήρως από τον παραπάνω θησαυρό.

Παρεμπιπτόντως αναφέρουμε δύο θεωρίες γι' αυτό το «βασιλικό ζεύγος»: (α) ότι οι δύο ταφές είναι σύγχρονες μεταξύ τους, και μάλιστα η γυναικεία αποτελεί περίπτωση "suttee", θυσίας δηλ. ή φόνου της συζύγου κατά / στην κηδεία του άντρα της. (β) ότι οι ταφές δεν είναι σύγχρονες. Ο σωρός των όπλων που βρέθηκε στα πόδια του «βασιλιά» είχε παραμεριστεί για τον ενταφιασμό της «βασίλισσας», που είναι ύστερος, βάσει του χρυσού αγγείου που χρονολογείται περίπου στα 1400, ενώ το χρυσό αγγείο που συνόδευσε τον «βασιλιά» είναι σχεδόν έναν αιώνα παλαιότερο. Όπως και να 'χει, το ζευγάρι θάφτηκε γύρω στο α' μισό του 14^{ου} αι. π.Χ..

Λάκκος ΙΙ. Ο μικρότερος. Περιέχει μόνον άκαυτα οστά ανθρώπου /-ων και ζώων, μεταξύ των οποίων πολύ καλά διατηρούμενο κρανίο σκύλου. Μαζί τους βρέθηκαν χάντρες φαγεντιανής κι ένα αγγείο. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα πρόκειται για μικρό «θυσιαστήριο λάκκο» - οπότε μιλάμε για τον υπηρέτη και το κατοικίδιο του «βασιλιά» του *Λάκκου Ι*. Κατά άλλους χρησιμοποιήθηκε για την απόθεση των προγενέστερων ταφών.

Λάκκος ΙΙΙ. Περιέχει το σκελετό μιας νεαρής κοπέλας, «πριγκίπισσας» σύμφωνα με τον ανασκαφέα, κτερισμένης με χρυσό περιδέραιο και ζώνη. Θεωρείται ταφή πρωιμότερη εκείνων του *Λάκκου Ι*. Αξίζει να σημειωθεί πως ταφή παιδιού σε θολ. τφ είναι περίπτωση ιδιαίτερα σπάνια[471], γεγονός που ίσως να ισχυροποιεί την άποψη περί θαμμένης εδώ πριγκίπισσας, η οποία απολάμβανε αυτό το προνόμιο – αν τέτοιο θεωρείται ο ενταφιασμός σε θολ. τφ.

---

[469] Id. 1963, 117.
[470] Αυτόθι, 119.
[471] Cavanagh-Mee 1998, 52.

Οι τρεις σκελετοί (ζεύγος και κοπέλα) είναι οι μόνοι αδιατάρακτοι του θολ. τφ.

Λάκκος IV. Μαζί με τον *I* είναι οι μεγαλύτεροι του τφ. Ήταν πλήρως γεμισμένος με χώμα και ξυλάνθρακα. Δεν βρέθηκαν οστά. Περιείχε χρυσούς κόμπους, θραύσματα χαλκού, τεμάχια καμένου ελεφαντοστού, χάντρες από φαγεντιανή και ημιπολύτιμους λίθους, θραύσματα αγγείου κ.α..

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η συλλογή όπλων που βρέθηκαν μαζί με το νεκρό βασιλιά του *Λάκκου I*. Αναμφίβολα ανήκουν όλα στο ίδιο πρόσωπο. Πρέπει να είχαν διακόσμηση, που δεν σώζεται λόγω κακής διατήρησης του χαλκού. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία τριών διαφορετικών τύπων ξιφών (Τύποι Α, Β, C): πρόκειται για «*πλήσσοντα*» όπλα, τα πρώτα γνωστά δείγματα των οποίων προέρχονται από τους Λακκοειδείς τάφους των Μυκηνών και χρονολογούνται στον 17^{ο} αι. π.Χ.. Τα σωζόμενα σπειροειδή διακοσμητικά μοτίβα των ξιφών της Μιδέας παρουσιάζουν ομοιότητες, πράγματι, με τα αντίστοιχα των βασιλικών τάφων των Μυκηνών.

Συνολικά στον τφ βρέθηκαν πέντε ξίφη (δύο Τύπου Β, δύο Τύπου C και ένα Τύπου Α), τέσσερις αιχμές δοράτων, δύο μαχαίρια και εξαρτήματα κράνους. Σωστά, νομίζω, ο Persson συμπεριλαμβάνει στα τελευταία τα δύο μολύβδινα κέρατα, αφού έτσι αποδίδονται οι πολεμιστές στο περίφημο ομώνυμο αγγείο των Μυκηνών (εικ. 11β).

Θεωρώ πως ο αριθμός των όπλων που συνόδευσαν τον νεκρό είναι μεγαλύτερος από τον συνήθη οπλισμό που συναντάμε (ανά άτομο) στους τάφους των πολεμιστών. Ακόμη και στον Κύκλο Β των Μυκηνών το maximum είναι τρία ξίφη + κάποια εγχειρίδια, ενώ αν θυμηθούμε τον πολεμιστή του ΤΦ Α (βλ. σελ. 49) θα δούμε ότι συνοδευόταν από εννέα επιθετικά όπλα και ένα αμυντικό εξάρτημα. Ο νεκρός των Δενδρών συνοδεύτηκε με 11 επιθετικά όπλα και ένα κράνος. Τέτοιο πλήθος οπλισμού συναντάμε μόνον στον Κύκλο Α, όπου π.χ. στον ΤΦ V, τον ένα νεκρό πλαισίωναν 12 επιθετικά όπλα και τον άλλο 19 (+ αμυντικός εξοπλισμός). Πιθανότατα, λοιπόν, κάποια από τα όπλα του θολ. τφ των Δενδρών να αποτέθηκαν «τιμήν ένεκεν» προς τον εξέχοντα κοινωνικά και στρατιωτικά νεκρό. Η προσεγμένη δε διακόσμηση κάποιων ξιφών τους προσδίδει ένα συμβολισμό κύρους, χωρίς να ακυρώνει τη χρηστική τους αξία.

Στα συνευρήματα των όπλων περιλαμβάνονται πολύτιμα αντικείμενα, θυμίζοντας ξανά την τακτική των Λακκοειδών τάφων: τέσσερα χρυσά και ασημένια αγγεία, ένα από τα οποία έφερε σκηνή με την αγαπημένη βασιλική ενασχόληση του κυνηγιού, δαχτυλίδια, περιδέραιο και ημιπολύτιμοι λίθοι. Δίκαια, συνεπώς, ο τφ χαρακτηρίστηκε ως ο πλουσιώτερος ασύλητος του β' μισού του 15^{ου} αι.[472].

[472] Sandars 1963, 120.

ΟΙ ΘΑΛΑΜΟΕΙΔΕΙΣ ΤΑΦΟΙ

Α. Εντός της ακρόπολης

ΤΦ 1[473]. Περιείχε πέντε λάκκους, ενώ μετρήθηκαν ισάριθμοι σκελετοί. Τα κτερίσματα περιλαμβάνουν μικρά αγγεία και ειδώλια από τερρακόττα.

ΤΦ 2[474]. Ασυνήθιστων διαστάσων με δρόμο 20 Χ 2 μ. (εικ. 242). Ομοιάζει προς τον Θαλ. ΤΦ 2 της Ασίνης (Νεκρόπολη Μπαρμπούνας) (σελ. 131) κυρίως αναφορικά με την στέγη σχήματος σέλλας.

Έξω από το στόμιο υπήρχε *Λάκκος 1* με κακοδιατηρημένο σκελετό γυναίκας και λίγα κτερίσματα: λεπτά φύλλα χρυσού, χ. περόνη, αντικείμενα από υαλόμαζα, κ.α..

Λάκκος 2. Περιλαμβάνει 35 περίπου χ. αντικείμενα, κάποια καλά διατηρημένα, μεταξύ των οποίων: χ. κοντό ξίφος, χρονολογούμενο βάσει παραλλήλων γύρω στα 1200 (εικ. 243 κάτω), χ. αιχμή δόρατος που σώζει υπολείμματα ξύλινου στειλεού (εικ. 243 πάνω), δύο χ. μαχαίρια (εικ. 244 πάνω & κέντρο), δύο ξυρούς (εικ. 244 κάτω), αγγεία (κυρίως υδρίες), καθρέφτη και έξι αγκίστρια.

Χαμηλή εστία ή βωμός. Υπολείμματα ξυλάνθρακα.

Λάκκος 3. Μικρού μεγέθους, χωρίς ευρήματα, μόνον με οστά μικρού αιλουροειδούς και νυχτερίδων.

Λάκκος 4. Λίγο μεγαλύτερος του *3*, με υπολείμματα άνθρακα και οστά ζώων. Στα ευρήματά του περιλαμβάνεται χ. μαχαίρι (εικ. 245 κάτω), ασημένιο κύπελλο, δύο μικροαντικείμενα από αχάτη και ελεφαντόδοντο.

Στο *δάπεδο του θαλάμου* υπήρχαν διάσπαρτα: τμήμα κοντού ξίφους ή εγχ., τύπου άγνωστου ή σπάνιου στην Ελλάδα (εικ. 245 πάνω), έξι χ. αιχμές βελών δύο διαφορετικών τύπων (εικ. 246), 15 διάτρητα τεμάχια οδόντων κάπρου, ανήκοντα σε κράνος, παρόμοια με του ΤΦ IV του Κύκλου Α των Μυκηνών (σελ. 44) (εικ. 247), στήριγμα λοφίου κράνους(;) Επίσης μικροαντικείμενα από χρυσό και υαλόμαζα, οστέινα και λίθινα αντικείμενα, λίθινα αγγεία.

Σε αγγείο του τφ βρέθηκαν ίχνη υφάσματος[475].

Κατασκευαστικά ο ΤΦ 2 δεν διαφέρει καθόλου από τους τυπικούς μυκην. θαλ. τάφους. Ωστόσο, όσα βρέθηκαν, ή μάλλον όσα δεν βρέθηκαν, οδήγησαν σε ορισμένα συμπεράσματα. Αφού απέρριψε τη θεωρία περί τεχνητού θαλ. ιερού, ο ανασκαφέας υποστήριξε ότι πιθανότατα

---

[473] Persson 1931, 81.
[474] Persson 1931, 74-5 & 91-105. Mylonas 1948, 75. Wells 1990, 126.
[475] Persson 1931, 94. Τζαχίλη 1997, 251.

πρόκειται για κενοτάφιο, ίσως μάλιστα συλημένο ήδη από τους μυκην. χρόνους. Με ισχυρότερο επιχείρημα την πλήρη απουσία ανθρώπινων οστών (εκτός του σκελετού γυναίκας από το *Λάκκο Ι*) ο Persson θεωρεί πως ο νεκρός ή οι νεκροί[476] για τους οποίους προοριζόταν αυτό το ταφικό μνημείο χάθηκαν μακριά από την πατρίδα τους. Οι συγγενείς τους κατασκεύασαν έναν θαλ. τφ, απέθεσαν σ' αυτόν πολλά, όσο και πλούσια, αντικείμενα προκειμένου να «γαληνέψουν οι ψυχές των αγαπημένων τους νεκρών» - τεχνική που απαντά και στον Όμηρο[477].

Παρατηρούμε πως όπλα απαντούν σε τρεις διαφορετικές περιοχές – «σύνολα», ίσως αντιστοιχούμενα με (τουλάχιστον) ισάριθμες ταφές (βλ. πίνακα 16).

Πίνακας 16

	Ξίφ.	Α.δ.	Μαχ.	Α.β.	Ξυρ.	Κρ.	Χρ./ασ. Αγγ.	Χ./λίθ. Αγγ.	Κερ.	Χ./πολ. Αντ.	Χ./οστ. Αντ.
Λάκκος 2	√	√	√		√			√	√		√
Λάκκος 4			√				√			√	
δάπεδο	√			√		√		√		√	√

Α.= αιχμές
Αντ.= αντικείμενα
Β.= βελών
Κερ.= κεραμική
λίθ.= λίθινα
Ξυρ.= ξυροί
πολ.= πολύτιμα
Αγγ.= αγγεία
Ασ.= ασημένια
δ.= δοράτων
Κρ.= κράνη
ξίφ.= ξίφη
οστ.= οστέινα
Χρ.= χρυσά

ΤΦ 3[478] (εικ. 248). Ορθογώνιος θάλαμος με στρογγυλεμένες γωνίες. Διαταραγμένα οστά, τουλάχιστον επτά νεκρών. Στα κτερίσματα περιλαμβάνονται μικρό χ. μαχαίρι (εικ. 244 κέντρο), τριχολαβίδες, μικροαντικείμενα, λίθινο αγγείο και κεραμική, χωρίς να δίνεται η ακριβής θέση του καθενός.

ΤΦ 4[479]. Ανεσκάφη από τον Ν. Βέρτο το 1927 μαζί με τον ΤΦ 5 αλλά δεν δημοσιεύτηκαν ποτέ. Τότε είχε βρεθεί ένας νεκρός σε κόγχη του δρόμου (πρβ. ΤΦ 14, παρακάτω). Ο τφ καθαρίστηκε ξανά το 1962. Η οροφή του θαλάμου, οι πλευρές του στομίου και το εσωτερικό του δρόμου είχαν καταρρεύσει. Σε κάθε πλευρά του θαλάμου υπήρχε από μία κόγχη: στην αριστερή

[476] Κατά τον Μυλωνά ο τφ έγινε για δύο πρόσωπα, ισάριθμα των δύο άμορφων ανθρώπινων «ειδωλίων» ("menhirs") που βρέθηκαν.
[477] Persson 1931, 108-9. Mylonas 1948, 75.
[478] Persson 1931, 86-90.
[479] Åstrom 1983, 6.

βρέθηκε κομμάτι χαλκού, ενώ στη δεξιά δύο λεπίδες ξυρών από οψιανό. Τα αντικείμενα αυτά ίσως έφτασαν στον τφ μετά την ανασκαφή.

ΤΦ 5[480] . Δεν έχουμε στοιχεία.

ΤΦ 6[481] (εικ. 249). Χρονολογείται στην ΥΕ Ι. Περιείχε τρεις τουλάχιστον νεκρούς. Σε μακρύ λάκκο στον κύριο θάλαμο βρέθηκε χ. αιχμή βέλους (εικ. 250:4). Στο δάπεδο του ίδιου θαλάμου βρέθηκε δεύτερη χ. αιχμή βέλους (εικ. 250:7) και κομμάτια δοντιών αγριόχοιρου, μάλλον από κράνος.

ΤΦ 7[482] (εικ. 251). Περιέχει πέντε λάκκους, με σκελετικά υπολείμματα στους τέσσερις. Είναι δύσκολο να καταλήξουμε στον ακριβή αριθμό των νεκρών, καθώς όλοι οι λάκκοι, εκτός του *V*, είναι συλημένοι. Βάσει πάντως κρανίων ένας ελάχιστος αριθμός είναι πέντε.

Ο ασύλ. *Λάκκος V* περιλαμβάνει ενδιαφέροντα αντικείμενα: κοντό ξίφος Τύπου D (ΥΕ ΙΙΙ), όπλο «νύσσον» (< *νύσσω* = τρυπώ με οξύ όργανο) (εικ. 252:1), μακρύ μονόστομο μαχαίρι (εικ. 252:2), δύο ξυρούς (εικ. 252: 3 & 4), καθρέφτη και δύο ανοιχτά αγγεία.

Ο τφ χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙ και χρησιμοποιούνταν για ταφές σε διάφορες φάσεις αυτής της περιόδου.

ΤΦ 8[483]. *Ταφές*. Τέσσερα κρανία βρέθηκαν στο θάλαμο. Ένα σίγουρα ανήκει στο σκελετό που βρέθηκε in situ μέσα στα υπολείμματα ενός ξύλινου φερέτρου κοντά σε λίθινο πάγκο (εικ. 253-255). Οστά συναντάμε στο κατώτερο τμήμα του εξωτερικού θαλάμου. Στο δρόμο βρέθηκε μια σιαγόνα. Συνεπώς ένας ελάχιστος αριθμός είναι έξι νεκροί.

Χρονολογία. Η δομή του τφ μας οδηγεί να διακρίνουμε τρεις περιόδους στην ιστορία του. Η «γενική εντύπωση» τοποθετεί τον τφ στην ΥΕ Ι. Τα υπολείμματα του νεκρού στο φέρετρο ανήκουν σε επόμενη φάση (ΥΕ Ι-ΙΙ), το ίδιο και τα κτερίσματά του. Τέλος, ένα χ. μαχαίρι χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙ.

Οπλισμός και συνευρήματα. Στο νεκρό του ξύλινου φερέτρου φέρονται πως ανήκουν ελάχιστη κεραμική, ακονόπετρα, σφραγιδόλιθος, αμυντικός και επιθετικός οπλισμός: στην αριστερή πλευρά του σκελετού υπήρχε χ. εγχ., παρόμοιο με των Λακκοειδών τάφων των Μυκηνών, που

[480] Åstrom 1983, 6.
[481] Persson 1942, 23-9.
[482] Αυτόθι, 31-7.
[483] Αυτόθι, 41-51. Mylonas 1948, 74.

χρονολογείται όχι ύστερα από το α' μισό της ΥΕ ΙΙ (εικ. 256:1). Κοντό αμφίστομο χ. μαχαίρι Τύπου Β κατά Blegen κάτω από το λίθινο πάγκο (εικ. 256:2). Αρκετά υστερότερο χρονολογικά (ΥΕ ΙΙΙ) και γι' αυτό αμφίβολο αν ανήκει σ' αυτόν το νεκρό, μολονότι βρέθηκε πάνω στον πάγκο, είναι ένα χ. μονόστομο μαχαίρι (εικ. 256:3). 28 ακέραιες αιχμές βελών και θραύσματα από δύο ακόμη βρέθηκαν κυρίως κάτω από τον πάγκο αλλά και στο δρόμο: 21 είναι από οψιανό, έξι από ερυθρό και μία από κιτρινωπό πυριτόλιθο (εικ. 257). 93 ακέραια και 44 θραύσματα κατεργασμένων οδόντων κάπρου, τριών διαφορετικών τύπων (εικ. 258): τα περισσότερα βρέθηκαν κάτω από τον πάγκο, αλλά διάσπαρτα στο δάπεδο του θαλάμου και ορισμένα στην επίχωση του δρόμου· θεωρείται ότι ανήκουν σε οδοντόφρακτο κράνος.

Ιδιαίτερης μνείας αλλά και διαφορών μεταξύ των επιστημόνων έτυχε χ. εύρημα στη γωνία της προεξοχής του βράχου και του λίθινου πάγκου. Πρόκειται για χ. σφυρηλατημένο κωδωνόσχημο αντικείμενο[484] (εικ. 259), το οποίο ο Persson, που το ανακάλυψε, χαρακτήρισε κράνος (εικ. 260). Επιχειρήματα του η απεικόνιση του στη στήλη του ΤΦ V του ΤΚΑ Μυκηνών και οι Ομηρικές αναφορές περί αμιγώς μεταλλικών κρανών[485].

Το παρόν εξάρτημα χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙ (1400 π.Χ.)[486]. Δημοσιεύεται και στο εξής χρησιμοποιείται με τον χαρακτηρισμό «κράνος»[487]. Αναφέρεται ως το μοναδικό παράδειγμα χ. κράνους στο Αιγαίο, εκτός των τάφων των πολεμιστών της Κρήτης, από των οποίων και διαφέρει. Θεωρείται ότι ομοιάζει με τα κράνη του «Αγγείου του Πυγμάχου» και με το Κορινθιακό κράνος των Κλασικών χρόνων[488].

Τα δεδομένα άλλαξαν ύστερα από νεώτερες μελέτες πάνω στο αντικείμενο και σε ένα αντίστοιχο του ΤΦ 12 της ίδιας νεκρόπολης (βλ. παρακάτω). Το 1957 ο Βερδελής θεωρεί «πιθανότερο ότι πρόκειται περί ενός εξαρτήματος θώρακος δια την προστασία των ώμων («*γύαλον*»)[489]». 30 χρόνια αργότερα ο Α. Åkestrom καταλήγει στο ίδιο συμπέρασμα[490]. Το χ. κωδωνόσχημο εύρημα δεν είναι κράνος διότι (α) είναι πολύ μεγάλο για να εφαρμόσει σε ανθρώπινο κεφάλι, (β) δεν προφυλάσσει το κεφάλι - όπως υποτίθεται ότι πρέπει να κάνει - καθώς το μεγάλο και βαθύ άνοιγμά του στο ύψος του μετώπου είναι σαν να καθοδηγεί τον αντίπαλο πού να στοχεύσει και (γ) ακριβώς δίπλα του και δίπλα στο νεκρό βρέθηκαν κατεργασμένοι οδόντες κάπρου που μαρτυρούν τυπικό μυκην. οδοντόφρακτο κράνος, με άλλα λόγια υπάρχει ήδη κράνος

[484] Åkestrom 1987, 129.
[485] Persson 1942, 119-26.
[486] Åkestrom 1987, 133.
[487] Αυτόθι, 129.
[488] *BSA* 47, 256-60.
[489] Βερδελής 1957, 18.
[490] Åkestrom 1987, 129-34.

στο context της ταφής. Μία υστερότερη εικονογραφική παράσταση (εικ. 261) και κυρίως η εύρεση του θώρακα στον ΤΦ 12 οδήγησαν τον Åkestrom να ταυτίσει το αντικείμενο με τμήμα του θωρακικού εξαρτήματος «*γύαλον*» και να θεωρήσει ότι το υπόλοιπο τμήμα χάθηκε κατά τη σύληση[491] του τφ.

Μετά την εξέταση και του θώρακα του ΤΦ 12 θα διερευνήσουμε τι είδους πολεμιστές (;) ήταν οι άνδρες που τους φορούσαν.

Δεν διευκρινίζεται αν τα κοσμήματα από χρυσό, ασήμι, πέτρα και υαλόμαζα σχετίζονται με τον εν λόγω νεκρό[492].

ΤΦ 9[493]. Η πολύ κακή κατάσταση των οστών καθιστά αδύνατη την αρίθμηση σκελετών. Από τα ευρήματα ο τφ χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙ αλλά σίγουρα ήταν σε χρήση κατά τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙ.

ΤΦ 10[494]. Μόνον ένας σκελετός, κακά διατηρημένος, ανακαλύφθηκε στον Λάκκο Ι του θαλάμου. Τα αντικείμενα τον χρονολογούν στην ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ. Πρόκειται για πολύ πλούσιο τφ και μάλιστα προορισμένο για μια, όπως φαίνεται, ταφή, πράγμα σημαντικό. Η εύρεση πάρα πολλών γυναικείων κοσμημάτων σε συνδυασμό με την απόλυτη απουσία όπλων οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το ταφικό αυτό μνημείο ανήκει σε κάποια εξέχουσα γυναικεία μορφή, ίσως βασίλισσα.

ΤΦ 11[495]. Σχετικά μικρός τφ με υπολείμματα τριών τουλάχιστον σκελετών. Τα κινητά ευρήματα και το σχήμα του τον χρονολογούν στην ΥΕ ΙΙΙ. Στο δρόμο βρέθηκε μεγάλος αριθμός χ. τεμαχίων, κάποια από τα οποία ανήκουν σε αμφίστομη λεπίδα πλάτους 3 εκ., με ισχυρή διαμήκη ράχη, ενώ άλλα ανήκουν σε χ. εξαρτήματα (ένα έχει έναν ήλο).

ΤΦ 12[496]. Μικρός ορθογώνιος θάλαμος και πλατύς δρόμος (εικ. 262). Εντός του θαλάμου βρέθηκε σκελετός άνδρα κατεστραμμένος στο ανώτερο τμήμα του από τους συλήσαντες και στερημένος των πολύτιμων κτερισμάτων του. Δεδομένου ότι ο τφ χρησιμοποιήθηκε για μια μόνον

---

491 Μόνον ο Åkestrom (id. 1987, 130) κάνει λόγο για «σύληση» του συγκεκριμένου τφ, αναφορά που δύσκολα, πιστεύω, επιβεβαιώνεται, καθώς ο τφ δεν στερείται πολύτιμων αντικειμένων.
492 Βλ. και Cavanagh-Mee 1998, 55.
493 Persson 1942, 56-9.
494 Αυτόθι, 63 & 94-5. Hewitt 1993, 29.
495 Persson 1942, 95-7.
496 Βιβλιογραφία: Βερδελής 1957, 15-8. Id. 1960, 93-4, όπου προφανώς εκ παραδρομής οι τάφοι 12 και 13 χαρακτηρίζονται «θολωτοί». *ΑΔ* 16 (χρον.), 94. Δεϊλάκη 1970, 106-8. Åstrom 1977, 7-22. Åkestrom 129-34. Hewitt 1993, 67-8. Cavanagh-Mee 1998, 211.

ταφή (ίσως σ' αυτό οφείλεται το τόσο μικρό μέγεθός του) και τα αγγεία που συνόδευσαν το νεκρό ανήκουν στην ΥΕ ΙΙ Β έως την ΥΕ ΙΙΙ Α1 περίοδο συμπεραίνεται ότι και τα υπόλοιπα ευρήματα ανήκουν στο β' μισό του 15ου αι. (1450-1400 π.Χ.).

Παρά το μικρό του μέγεθος και τη σύληση, ο τφ έδωσε πλούσια και σημαντικά αντικείμενα: χ. ήλους με επίχρυση κεφαλή προερχόμενους από λαβή χ. χρυσοποίκιλτου ξίφους, αιχμή χ. εγχ., χ. λαβή κυπέλλου τύπου Βαφειού κοσμημένη με ένθετες χρυσές ταινίες, τμήμα χ. κτενίου με επίχρυσους οδόντες, τρία πήλινα αλάβαστρα και τρίωτο αγγείο.

Σε άλλο σημείο του θαλάμου βρέθηκε ολόκληρος χ. θώρακας και δεξιά του τρία χ. αγγεία (κάδος, οινοχόη, αβαθής λέβητας), δίσκος, πιθανώς κατόπτρου (εικ. 263) και χ. στεφάνη για το λαιμό. Ο παραπάνω λέβης καλυπτόταν από υπολείμματα ξύλου αναμεμειγμένου με ίχνη δέρματος: πρόκειται ίσως για ξύλινο πώμα αγγείου επενδεδυμένου με δέρμα ή για σκελετό ασπίδας. Εντός του λέβητα βρέθηκαν δύο χ. ελάσματα, που θεωρήθηκαν παραγναθίδες, και ορισμένοι χαυλιόδοντες, όλα προερχόμενα από οδοντόφρακτο κράνος (εικ. 264. Βλ. και εισαγωγή, σελ. 29). Πάνω στο θώρακα βρέθηκαν θραύσματα που αποτελούν ίσως φαρέτρα.

Σπουδαιότερο από τα ευρήματα θεωρείται η πανοπλία (εικ. 265. Για την περιγραφή βλ. εισαγωγή, σελ. 30), από τη μελέτη της οποίας μπορεί να διαγνωστεί η ιδιότητα του νεκρού άνδρα που την έφερε. Στις πινακίδες της Γραμμικής Β η λέξη ΘΩΡΑΚΑΣ συνδυάζεται με τις λέξεις ΆΡΜΑ και ΆΛΟΓΑ (εικ. 266 α-γ) Όσο οι θώρακες ήταν γνωστοί μόνο από τις πινακίδες των Αρμάτων της Γραμμικής Β από την Κνωσό και την Πύλο φανταζόμασταν ότι ο ηνίοχος και ο πολεμιστής (οι αναβάτες δηλ. του άρματος) έφεραν τον ίδιο μεταξύ τους οπλισμό. Με την εύρεση αφενός του «*γύαλου*» του ΤΦ 8 φάνηκε πως ένας άνδρας που ήθελε να χρησιμοποιεί τα όπλα που κρατούσε δεν ήταν δυνατόν να φορά τόσο βαρύ εξάρτημα, που δυσχεραίνει την ανύψωση του χεριού. Παράλληλα, το εύρημα του ΤΦ 12 φανερώνει την ύπαρξη ενός τύπου πανοπλίας κατασκευασμένης από πλάκες χαλκού. Μία τέτοια πανοπλία μπορούσε να φορεθεί και από πολεμιστή άρματος και από τον ηνίοχο, ίσως ιδιαίτερα από τον τελευταίο, καθώς προσέφερε πλήρη κάλυψη και προστασία στο σώμα, από το λαιμό ως τα πόδια, ταυτόχρονα όμως «εγκλώβιζε» το κορμί, καθιστώντας πρακτικά «άχρηστο» ως πολεμιστή εδάφους τον άντρα που τον φορούσε. Κι όμως η παρουσία της πανοπλίας αυτού του τύπου στο πεδίο της μάχης δεν μπορεί να αποκλειστεί. Καθώς άφηνε ελεύθερα τα χέρια από τη μέση του μπράτσου και κάτω, ο πολεμιστής μπορούσε κάλλιστα να κρατά τα γκέμια του άρματος. Καθόλου άτοπο λοιπόν να θεωρήσουμε πως ο χαλκόφρακτος πολεμιστής ήταν ο ηνίοχος, πίσω ή δίπλα από τον οποίο στεκόταν ο επιτιθέμενος πολεμιστής.

Συγκρίνοντας το θώρακα του ΤΦ 8 (που μπορεί να σταθεί ως πλήρης πανοπλία), χρονολογούμενο στην ΥΕ ΙΙ, με αυτόν του ΤΦ 12, υστερότερος, της ΥΕ ΙΙ Β – ΙΙΙ Α1, βλέπουμε

πως, μολονότι τελικά και οι δύο προορίζονται για τον ηνίοχο, ο πρώτος είναι «ανελαστικός», καλύπτοντας την ωμοπλάτη έως κάτω από τον ώμο· ο δεύτερος είναι χαμηλότερος έχοντας ωστόσο μια επίθετα προσαρμοζόμενη ταινία που τον κάνει πιο ευκίνητο στο σημείο των ώμων και συνεπώς καταλληλότερο για τον ηνίοχο.

Επανερχόμενοι στα ευρήματα του ΤΦ 12, παρατηρούμε πως ο αμυντικός οπλισμός του από άρματος πολεμιστή συμπληρώνεται από το κωνικό με παραγναθίδες κράνος και τη «στεφάνη» για το λαιμό, που βρέθηκαν στο χ. αγγείο. Στο ίδιο αγγείο συναντάμε και τα εξαρτήματα που έφερε ο ίδιος άνθρωπος όταν δεν μαχόταν από άρματος, δηλ., εκτός του πάντα απαραίτητου κράνους, τις χειρίδες και λείψανα ασπίδος.

Ελάχιστα είναι, συγκριτικά με τα αμυντικά, τα αντικείμενα επιθετικού οπλισμού που ευρέθησαν (υπολείμματα ενός ξίφους και ενός εγχ.), πράγμα που πιθανόν να οφείλεται στη σύληση του τφ. Εάν όχι, θεωρώ πως υπάρχει σύνδεση με την παραπάνω ανάλυση περί του ρόλου του συγκεκριμένου νεκρού πολεμιστή. Κυριότερος, τελικά, στόχος του ηνίοχου – πολεμιστή είναι όχι η εξουδετέρωση των αντιπάλων όσο η προφύλαξη του ιδίου.

ΤΦ 13[497]. Συλημένος. Δέκα μικροί λάκκοι ήταν ανοιγμένοι στο δάπεδό του, στους οποίους βρέθηκαν εν αταξία οστά και μικρά αγγεία, χρονολογούμενα από το τέλος της ΥΕ ΙΙ μέχρι την ΥΕ ΙΙΙ Α-Β. Υστερότερες μελέτες καταλήγουν ότι στον τφ ενταφιάστηκαν 15 άνθρωποι.

ΤΦ 14[498]. Σε κόγχη βρέθηκε ένας νεκρός ακτέριστος. Στην έξοδο του δρόμου υπήρχε πρόχειρα ενταφιασμένος νεκρός. Κατά τον Βερδελή πρόκειται μάλλον για δούλο θυσιασμένο προς τιμήν του νεκρού κυρίου του. Από την άλλη, όμως, ο Hughes που μελετά τις περιπτώσεις ανθρωποθυσιών στους θαλ. τάφους της Αργολίδας[499] δεν αναφέρει τη συγκεκριμένη περίπτωση. Στο θάλαμο βρέθηκαν αρκετά οστά σε αταξία. Θεωρείται ότι ο τφ χρησιμοποιήθηκε συνολικά για 17 ταφές. Στα κτερίσματα αναφέρεται κεραμική της ΥΕ ΙΙΙ Β.

Τάφοι 15 και 16[500] (εικ. 267). Ήρθαν στο φως με την ανακάλυψη του Τύμβου C των Δενδρών (βλ. παρακάτω). Αναφέρεται μόνον ότι περιέχουν αντικείμενα και όστρακα της ΥΕ ΙΙΙ Α.

---

[497] Βερδελής 1960, 94. Åstrom 1977, 66-103.
[498] *ΑΔ* 18 (χρον.), 63-5: μελετάται από τον Βερδελή, που δεν τον αριθμεί. Πρέπει πάντως βάσει της τοπογραφίας του, «3χλμ. ΝΑ του ΤΦ 13», να ταυτίζεται με τον ΤΦ 14 της εικ. 233. Åstrom 1977, 104-22.
[499] Hughes 1991, 31-4.
[500] TUMULI, 95.

Β. Εκτός ακρόπολης

Στη θέση Παναρίτι του δήμου Μιδέας, στην περιοχή Μάζι – «Σχολείο», περίπου 1,5 χλμ. Ν της ακρόπολης της Μιδέας βρέθηκε θαλ. τφ, συλημένος. Δεν δίνονται στοιχεία για ταφές. Περιελάμβανε κυρίως κεραμική και μικροαντικείμενα. Ήταν σε χρήση από την ΥΕ ΙΙ έως την ΥΕ ΙΙΙ Β1[501].

ΟΙ ΤΥΜΒΟΙ

Την ανακάλυψη των 14 πρώτων θαλ. και του ενός θολ. τφ ακολούθησε η εύρεση τριών τύμβων[502] στο Δ τμήμα του νεκροταφείου, όπου βρίσκονται οι τάφοι 1 και 2 (εικ. 267). Με τη σειρά τους οι τύμβοι (ο C συγκεκριμένα) κάλυπταν δύο ακόμη θαλ. τάφους, όπως είδαμε, τους 15 και 16.

Τύμβος Α. Όστρακα ΜΕ αλλά και μυκην. κυρίως στην επιφάνεια[503].

Τύμβος Β. Χρησιμοποιείται κατά τη Μυκην. περίοδο, ίσως και λίγο νωρίτερα. Περιλαμβάνει (α) έναν ΜΕ (αρχιτεκτονικά) τφ, λακκ., με ένα σκελετό και μυκην. όστρακα, και (β) αβαθή λάκκο με δύο ταφές αλόγων, που πιθανότατα έσερναν άρμα και ίσως θυσιάστηκαν. Οι ταφές τοποθετούνται στην ΜΕ ΙΙ-ΙΙΙ.

Τύμβος C (εικ. 268). Είναι πρωιμότερος της Μυκην. εποχής, αλλά εκτός των άλλων περιλαμβάνει δύο ταφές αλόγων της ΜΕ ΙΙ-ΙΙΙ[504].

Μολονότι τα ευρήματα των τύμβων δεν ανήκουν στην εποχή που μας ενδιαφέρει, οι τέσσερις ταφές των αλόγων συμπληρώνουν την εικόνα της Μιδέας ως περιοχής με ισχυρή παράδοση και παρουσία χαλκόφρακτων ιππέων – ηνιόχων. Τα τέσσερα άλογα θεωρούνται πολεμικά, καθώς ανήκαν σε πολεμικό άρμα που οδηγούσε άντρας τον οποίο ακολούθησαν στον τφ. Όταν θυσιάστηκαν, αν και γερασμένα ήταν μάχιμα.

---

[501] *ΑΔ* 49 (χρον.), 151-2.
[502] TUMULI, 94-5 & 102.
[503] Βλ. και TYMBOI, 197-8.
[504] Βλ. και TYMBOI, 199-200.

Συμπεράσματα

Στον κάτωθι πίνακα συγκεντρώνονται τα ευρήματα ανά θαλ. τφ.

Πίνακας 17

ΤΦ	1	2	2	2	3	6	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	Εκτός ακρόπολης
ταφές	5	1	1	1	7	>3	>3	>5	>6	;	1	>3	1	15	17	;	;	;
Ανδρικές ταφές	;	-	-	-	;	;		;	>1		-	;	1	9	5			
Ταφές με όπλα		*	*	*	;	1	1	>1	1			;	1	-	-			
ξίφη		1	1					1					1					
Αιχμές δοράτων		1																
ξυροί		2						2										
Μαχαίρια		2		1	1			1	1 ή 2									
κράνη			1				1		1				1					
Αιχμές βελών			6			1	1		30									
Εγχειρίδια									1				1					
Θώρακες									1				1					
Ασπίδες																		
Κεραμική	○				○			●					●	○	○	○	○	○
ειδώλια	○																	
Χ. αγγεία		●											●					
καθρέφτες								●	●				●					
αγκίστρια		●																
Πολ. μικρ.			○	●									●					
μη πολ. μικρ.			○		○													
Τριχολαβίδες					○													
Λίθινα αγγεία			○		○													
Λίθ. Αντ.									●									
Κοσμήματα									○		○							
Χρ./ασ. Αγγεία				●									●					
λεπίδες												>1						
Φαρέτρα;													1					

Ασ.= ασημένια
Πολ.= πολύτιμα
○= ή δεν δίνεται η θέση τους ή δεν σχετίζονται με όπλα
μικρ.= μικροαντικείμενα
χρ.= χρυσά
●= μαζί με όπλα

Συνολικά απαντούν:

Πίνακας 18

ξίφη	εγχειρίδια	Αιχμές δοράτων	μαχαίρια	Αιχμές βελών	ξυρά	κράνη	θώρακες
4	2	1	6 ή 7	38	4	4	2

Ανά τφ απαντούν:

Πίνακας 19

ΤΦ 2	ΤΦ 3	ΤΦ 6	ΤΦ 7	ΤΦ 8	ΤΦ 12
6 όπλα (όλα επιθετικά)	1 όπλο επιθετικό	1 αιχμή βέλους	4 όπλα (όλα επιθετικά)	2 ή 3 επιθετικά όπλα, 30 αιχμές βελών, 2 αμυντικά όπλα	3 επιθετικά όπλα, 1 αμυντικό

Βλέπουμε πως δεν υπάρχει μεγάλη συγκέντρωση όπλων ανά ταφή, αφού δεν ξεπερνούν τα έξι. Ο συνήθης συνδυασμός είναι ένα ξίφος ή δόρυ μαζί με δύο περίπου «κοντά» όπλα (μαχαίρια ή ξυρούς). Στους τάφους που απαντούν αιχμές βελών συναντάμε ένα ακόμη επιθετικό όπλο κι σχεδόν πάντα αμυντικό εξάρτημα.

Δεν συναντάμε ιδιαίτερα πλούσια αντικείμενα στους τάφους των πολεμιστών, αντίθετα με την εικόνα του θολ. τφ της περιοχής. Βεβαίως, αυτό δεν σημαίνει πως έχουμε να κάνουμε με τάφους απλών ή «κατώτερης στάθμης» πολεμιστών. Λ.χ. στον ΤΦ 2 αποτέθηκαν κτερίσματα που μόνον τιμημένους κι εξέχοντες νεκρούς φανερώνουν, ενώ αντίστοιχα ο γενικότερος χαρακτήρας και η φροντίδα στους τάφους 8 και 12 υποδηλώνουν το κύρος και το σεβασμό που οι νεκροί τους ενέπνεαν. Τέλος, η ίδια η σύνδεση κάποιων από τους νεκρούς με άλογα και άρματα αναβαθμίζει το ρόλο τους και την κοινωνικο-οικονομική τους θέση στην περιοχή / εποχή, που θα τους «συνοδεύει» μετά θάνατον με τη μορφή επιμελημένης ταφής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10: ΠΡΟΣΥΜΝΑ (ΜΠΕΡΜΠΑΤΙ)

Η Πρόσυμνα (εικ.269-270) ανασκάφηκε συστηματικά από τον Καθηγητή C. Blegen. Ήδη γνωστή για το ιερό «Ηραίον Άργους», στο οποίο βρέθηκαν και μυκην. τάφοι, έγινε ευρύτερα οικεία για το ασυνήθιστα μεγάλο και καλά διατηρημένο νεκροταφείο της ΥΕ περιόδου (περίπου 1600-1200 π.Χ.)[505]. Το νεκροταφείο οργανώνεται σε τέσσερις[506] ή περισσότερες (12)[507] χωρικές ομάδες (εικ. 271) παρόμοιων σχετικά τάφων. Απομονωμένοι από τους θαλ. τάφους απαντούν δύο θολ., ενώ στην περιοχή αναφέρονται κιβωτ. και λακκ. τάφοι.

<u>Α. ΥΕ Νεκροταφείο θαλ. τάφων</u>[508] (εικ. 272)

ΤΦ XVI. ΥΕ ΙΙΙ. Δύο σκελετοί και οστά στο θάλαμο. Σε κόγχη δεξιά του θαλάμου βρέθηκαν τα μόνα αντικείμενα του τφ: λίγη κεραμική.

ΤΦ XVII (εικ. 273). ΥΕ Ι-ΙΙ. Τουλάχιστον 13 ταφές. Στα δεξιά βρέθηκε λάρνακα από τερρακόττα με σκελετό παιδιού και τέσσερα κρανία (εικ. 273: 14, 15, 16, & 34). Με τα τρία τελευταία βρέθηκε χ. εγχ. (εικ. 273:35) και κεραμική.

ΤΦ VIII. Κατασκευάστηκε την ΥΕ Ι και χρησιμοποιούνταν έως την ΥΕ ΙΙΙ. Βρέθηκαν τουλάχιστον τέσσερις ταφές με κεραμική και μικροαντικείμενα.

ΤΦ XIX. ΥΕ ΙΙΙ αλλά και με Γεωμετρικές αποθέσεις. Δεν βρέθηκαν σκελετικά υπολείμματα, μόνον κεραμική και χ. αντικείμενα.

ΤΦ XX. ΥΕ ΙΙΙ. Δύο σκελετοί, κεραμική, χάντρες και κομβίο.

---

[505] Van Leuven 1994, 42-3.
[506] Wells 1990, 128.
[507] Blegen 1937, passim.
[508] Αυτόθι, 51-227. Hewitt 1993, 24-9. Η παράθεση εδώ των τάφων ακολουθεί την αντίστοιχη του ανασκαφέα.

ΤΦ XXI. ΥΕ ΙΙ. Τουλάχιστον οκτώ ταφές, κυρίως με κεραμική.

ΤΦ XXII. ΥΕ ΙΙΙ. Τουλάχιστον οκτώ ταφές, κυρίως με κεραμική.

ΤΦ WI. ΥΕ Ι-ΙΙΙ. Τουλάχιστον τρεις νεκροί. Άφθονη κεραμική και άλλα αντικείμενα.

ΤΦ Ι. ΥΕ Ι-ΙΙΙ. Περισσότεροι από τέσσερις νεκροί. Στη ΒΔ γωνία του θαλάμου βρέθηκε σωρός οστών, μεταξύ των οποίων υπήρχε χ. μαχαίρι και έξι αγγεία.

ΤΦ XXX. ΥΕ ΙΙΙ. Πέντε ταφές με κεραμική και μικροαντικείμενα[509].

ΤΦ XXIX (εικ. 274). ΥΕ ΙΙ – πρώιμη ΥΕ ΙΙΙ. Ιδιαίτερη κατασκευή, με επτά λακκ. τάφους στο εσωτερικό της, οι οποίοι περιελάμβαναν το σύνολο (12) των ευρεθέντων στον τφ κρανίων – βεβαίως οι θαμμένοι θα ήταν πολύ περισσότεροι. Στο ΒΔ τμήμα του τφ βρέθηκε χ. μαχαίρι (εικ. 275) μαζί με τρία αγγεία, συνοδεύοντα μάλλον την τελευταία χρονικά ταφή.

ΤΦ XXVIII (εικ. 276). ΥΕ Ι-ΙΙ. Με δύο λακκ. τάφους και 11 ταφές. Στο μεγάλο λάκκο μαζί με τέσσερα κρανία βρέθηκε πλατύ, καλά διατηρημένο εγχ. και τρία αγγεία.

ΤΦ XXIII. Δεν χρονολογείται πριν την ΥΕ ΙΙΙ. Δεν βρέθηκε ούτε ένα οστό, μόνον διάσπαρτα μεμονωμένα όστρακα.

ΤΦ XXIV. Μεγάλος αλλά συλημένος. Τουλάχιστον 12 νεκροί. Μεταξύ των ευρημάτων αναφέρεται μεγάλος ήλος από ξίφος ή εγχ..

ΤΦ XXV (εικ. 277). Σπάνια κατασκευή: από τον κύριο θάλαμο ανοίγονται με δρόμο και στόμιο άλλοι τρεις, από ισάριθμες πλευρές του, εν είδει σταυρού.

Στον *κύριο θάλαμο* ήταν ένας νεκρός θαμμένος, κτερισμένος με χ. εγχ. (εικ. 277: 15 & 278 α) και επτά αγγεία.

Δ θάλαμος: τρεις συνολικά νεκροί. Ένας νεκρός ήταν κτερισμένος με χ. εγχ. (εικ. 278 β) και δύο αγγεία.

[509] Βλ. και Cavanagh-Mee 1998, 55.

Β θάλαμος: στη δεξιά πλευρά υπήρχε μικρός λακκ. τφ, με οστά ενός μάλλον σκελετού (εικ. 277: 26) κτερισμένου με χ. ξίφος (εικ. 277: 50 & 278 γ), χ. εγχ. (εικ. 277: 49 & 278 δ) και δύο χάντρες από υαλόμαζα. Στο θάλαμο θάφτηκαν συνολικά πέντε άνθρωποι.

Α θάλαμος: τουλάχιστον οκτώ νεκροί. Με το κρανίο [εικ. 277: 34] σχετίζονται χ. αιχμή δόρατος (εικ. 277: 52 & 278 ε), χ. καθρέφτης και αγγείο.

Τα όπλα και τα σχετικά αγγεία χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙ, την τελευταία δηλ. φάση του τφ.

ΤΦ XXVI (εικ. 279). Συνολικά στον τφ πρέπει να θάφτηκαν πάνω από πέντε άνθρωποι σε τρεις διαφορετικές περιόδους. Στο *δρόμο* βρέθηκε χ. αιχμή βέλους (εικ. 280 α) μαζί με αρκετή κεραμική.

Κύριος θάλαμος: βρέθηκε σχεδόν άδειος. Πρέπει, όμως, να περιείχε άφθονα, ίσως και πολύτιμα αντικείμενα, τα οποία μετακινήθηκαν ήδη από τους Μυκην. χρόνους. Ευρήματα: τρεις χ. αιχμές βελών στο δάπεδο (εικ. 280 β), χ. αιχμή βέλους στο Δ λάκκο (εικ. 280:5) και μία αιχμή βέλους από οψιανό επίσης στο Δ λάκκο (εικ. 280:4). Ο Δ λάκκος περιελάμβανε επίσης θραύσματα οδόντων κάπρου (εικ. 280: 1-3), χ. ήλο, κομμάτια οστού και οψιανού, κομβία και λίγα οστά.

Πλευρικός θάλαμος: στο <u>ανώτερο επίπεδο</u> βρέθηκε ένας σκελετός (εικ.279:22) συνοδευόμενος από τα παρακάτω αντικείμενα που βρέθηκαν ανάμεσα στα οστά: κοντό ευρύστομο εγχ. με επάργυρους ήλους (εικ. 279:7 & 280:9), χ. μαχαίρι (εικ. 280:5), τρία θραύσματα δεύτερου μαχαιριού (εικ. 279:9 & 280:6), χ. αιχμή δόρατος (εικ. 280:7), 13 χ. αιχμές βελών (εικ. 279:1-4, 10-12, 14-21 & 280:10), αιχμή βέλους από οψιανό (εικ. 284:11), ένας οδόντας κάπρου (εικ. 280:12), οκτώσχημο χρυσό αντικείμενο, χ. ήλος με χρυσά τελειώματα, χ. δαχτυλίδι, θραύσμα ελεφάντινου αγγείου και πολλά όστρακα. Στη <u>ΝΔ γωνία</u> και επί του δαπέδου υπήρχε σκελετός και δίπλα του καλά διατηρημένα χ. εγχ., κοντό ευρύστομο μαχαίρι (εικ. 279:29[510] & 280:13) και αγγείο. Λίγο μακρύτερα βρέθηκαν δύο χ. αιχμές βελών (εικ. 280:10). Στον πλευρικό θάλαμο αναφέρεται εύρεση συνολικά 24 ακέραιων και πέντε σπασμένων αιχμών βελών, αλλά δεν δίνεται όλων η θέση[511].

ΤΦ XXVII. ΥΕ ΙΙΙ. Βάσει κρανίων μετρώνται 13 νεκροί. Στο δρόμο βρέθηκε μικρό μαχαίρι (εικ. 281), ένας από τους ήλους του, και συνήθη όστρακα.

ΤΦ XXXII. ΥΕ Ι και ΙΙ. Περίπου 12 ταφές. Φτωχό περιεχόμενο.

---

[510] Στην εικόνα νομίζω εκ παραδρομής αναφέρεται αγγείο στο 29. Στην αυθεντική εικόνα (Blegen 1937, pl. 15) φαίνεται καθαρότερα.

[511] Βλ. και Cavanagh-Mee 1998, 55.

ΤΦ XXXIII. ΥΕ ΙΙΙ. Αβέβαιος αριθμός νεκρών. Το minimum που προκύπτει (11 ταφές ενηλίκων) είναι σίγουρα πλασματικό και πολύ μικρότερο του πραγματικού, ενώ σ' αυτό πρέπει να προσθέσουμε και αρκετές παιδικές ταφές – όπως φαίνεται από τα μικρά σκελετικά τους υπολείμματα). Βρέθηκαν αγγεία, μικροαντικείμενα και ειδώλια.

ΤΦ XXXIV (εικ. 282). ΥΕ ΙΙ και ΙΙΙ. Τουλάχιστον 15 νεκροί. Στο *μυκην. στρώμα* του θαλάμου βρέθηκαν τα παρακάτω: στην εσωτερική αριστερή γωνία υπήρχε σκελετός (εικ. 282:85) και ακριβώς πίσω του χ. στενόμακρο μαχαίρι ή στιλέτο (εικ. 282:87 & 283:1).

Στη δεξιά εσωτερική γωνία υπήρχε σωρός οστών (εικ. 282:37) μαζί με μικρό σπασμένο μαχαίρι (εικ 282:86 & 283:7), δύο χ. αιχμές βελών, τέσσερις αιχμές βελών από οψιανό (εικ. 283:2, 3, 4), σφραγίδα, 22 χάντρες, τρία όστρεα και 16 αγγεία.

Στη ΝΔ γωνία του τφ και μέσα σε κόγχη βρέθηκε μία ταφή με χ. αιχμή βέλους (εικ. 283:6), χ. περόνες, 35 χάντρες, κομβία και 14 αγγεία.

Πέντε λάκκοι είχαν σκαφτεί στο δάπεδο. Μας ενδιαφέρουν ο λάκκος Ι, όπου ανακαλύφθηκαν δύο κρανία (εικ. 282:23-4), τέσσερις αιχμές βελών από οψιανό (εικ. 283:1β) αιχμή βέλους από πυρίτη (εικ. 283:1 α), χάντρες και αγγεία, και ο λάκκος V, πολύ βαθύς, με ένα νεκρό, χ. αιχμή βέλους (εικ. 283:5), τρεις αιχμές βελών από οψιανό (εικ. 287:8), μία χάντρα και αγγεία.

ΤΦ LII (εικ. 284). Αρχών ΥΕ. Χρησιμοποιήθηκε για δύο ταφές. Στο Β τοίχο βρέθηκε στενόμακρο μαχαίρι (εικ. 284:3 & 285) μαζί με χ. δαχτυλίδι.

ΤΦ XXXV. ΥΕ ΙΙΙ. Τρεις ταφές με λίγη κεραμική και λίγα αντικείμενα.

ΤΦ XXXVI. ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ. Τουλάχιστον 11 ταφές. Κοντά στον πίσω τοίχο βρέθηκε ευρύστομο χ. μαχαίρι (εικ. 286), τριχολαβίδες, και μικροαντικείμενα.

ΤΦ XXXVII (εικ. 287). ΥΕ ΙΙΙ. Τουλάχιστον 13 ταφές. *Μυκην. ευρήματα*: Δρόμος: ανάμεσα στα οστά βρέθηκαν λεπτό μαχαίρι (εικ. 287:1 & 288 β) και όστρακα.

Κατά μήκος της αριστερής πλευράς του θαλάμου υπήρχε σωρός ανακατεμένων οστών έξι νεκρών και κεραμικής. Δ του σωρού αυτού βρέθηκε μακρύ χ. ξίφος (εικ. 287:45 & 288 α) με έξι επίχρυσους ήλους, ίχνη επικάλυψης χρυσού και θραύσματα της λαβής από ξύλο και ελαφαντοστό. Δίπλα στο ξίφος ήταν κοντό ευρύστομο και φυλλόσχημο εγχ. (εικ. 287:44 & 288 γ). Διάσπαρτα

στην ίδια περιοχή του θαλάμου βρέθηκαν κομβία, μεγάλες χάντρες και θραύσμα κατεργασμένου οστού.

ΤΦ XXXVIII (εικ. 289). ΥΕ ΙΙΙ. Τουλάχιστον οκτώ ταφές. Στον απέναντι της εισόδου τοίχο βρέθηκε ένα κρανίο, ένα χ. μαχαίρι σφαγής (εικ. 290:1), μακρύ μαχαίρι (εικ. 290:2) και κεραμική. Αλλού βρέθηκαν τρεις χ. αιχμές βελών (εικ. 290:6).

ΤΦ XXXIX. ΥΕ ΙΙΙ. Πέντε ταφές συνοδευμένες μόνο από πέντε αγγεία και ένα κομβίο.

ΤΦ XL. ΥΕ ΙΙΙ. Πιθανόν συλημένος. Περιείχε τρεις τουλάχιστον νεκρούς και λίγα κτερίσματα.

ΤΦ XLIX. ΥΕ Ι-ΙΙΙ. Τουλάχιστον 23 ταφές. Σε λάκκους στο έδαφος καταμετρήθηκαν συνολικά δέκα χ. αιχμές βελών και μία από οψιανό (εικ. 291).

ΤΦ L. ΥΕ Ι-ΙΙΙ. Τουλάχιστον έξι – επτά ταφές. Λίγα κτερίσματα.

ΤΦ XLI (εικ. 292). Εννέα ταφές. Στο δρόμο βρέθηκαν χ. αιχμές βελών, χάντρες από χρυσό και άλλα υλικά, τέσσερις χ. ήλοι.

Θάλαμος. Στο κέντρο υπήρχε κρανίο με χ. μαχαίρι σφαγής (εικ. 292:50 & 293:6), πολλές χρυσές χάντρες, μικροαντικείμενα και κεραμική. Ο λάκκος ΙΙ περιείχε ένα νεκρό, χ. αιχμή βέλους (εικ. 293:5) και μικροαντικείμενα. Στον οπίσθιο τοίχο απαντούν τέσσερις χ. αιχμές βελών (εικ. 293:1).

ΤΦ WII. ΥΕ ΙΙΙ. Δεν διευκρινίζεται αν υπάρχουν ταφές και πόσες. Βρέθηκαν μικροαντικείμενα και κεραμική.

ΤΦ XLII (εικ. 294). ΥΕ ΙΙΙ. Οκτώ νεκροί. Στο θάλαμο προς τον πίσω τοίχο υπήρχαν κάποια οστά και μαζί τους μαχαίρι (εικ. 294:41 & 295:6), τριχολαβίδες, χρυσές χάντρες και αγγεία. Στο δεξί εσωτερικό τμήμα του θαλάμου, αν και δεν βρέθηκαν οστά, υπήρχαν κοντό ευρύστομο εγχ. (εικ. 294:24 & 295:5), χ. περόνη και τέσσερα αγγεία. Στην αριστερή πλευρά του θαλάμου υπήρχε σωρός οστών και βαρύ χ. εγχ. (εικ. 294:46 & 295:1), τριχολαβίδα και μεγάλος αμφορέας.

Σε άλλο σημείο του τφ – αδιευκρίνιστο – βρέθηκαν έξι θραύσματα χ. αιχμών βελών (εικ. 295:7-8).

ΤΦ V. ΥΕ ΙΙΙ. Αδιευκρίνιστος αριθμός νεκρών. Ελάχιστα κτερίσματα.

ΤΦ VI. ΥΕ ΙΙ; - ΙΙΙ. Μικρός και φτωχός τφ με τουλάχιστον δύο ταφές και λίγα κτερίσματα.

ΤΦ VII. ΥΕ ΙΙΙ. Από τους μεγαλύτερους του νεκροταφείου. Τουλάχιστον τρεις ταφές. Από αυτές οι πρωιμότερες ήταν σε λάκκο όπου βρέθηκε και μια χ. αιχμή βέλους (εικ. 296:6). Στα δεξιά της εισόδου υπήρχε θραύσμα χ. μαχαιριού ή πιθανότατα ξυρού.

ΤΦ VIII. ΥΕ ΙΙΙ. Τουλάχιστον 16 ταφές. Αρκετά αντικείμενα από πολύτιμους λίθους και κεραμική.

ΤΦ IX. ΥΕ ΙΙΙ και αρκετά ίχνη – αντικείμενα Γεωμετρικής περιόδου. Τουλάχιστον τέσσερις ταφές. Λίγα τα μυκην. κτερίσματα.

ΤΦ XIV (εικ. 297). ΥΕ ΙΙΙ. Τουλάχιστον επτά ταφές. Στα δεξιά μισά του τφ βρέθηκαν μία χ. αιχμή βέλους και τρεις από πυρίτη μαζί με άλλα χ. αντικείμενα.

Ο λάκκος ΙΙ περιείχε λίγα οστά, αιχμές βελών από οψιανό και πυριτόλιθο και έναν οδόντα κάπρου (εικ. 298:1 & 4).

Ο λάκκος ΙΙΙ ήταν ο μεγαλύτερος. Περιείχε πάνω από μία ταφές, χ. εγχ. διακοσμημένο με επίθετη παράσταση από χρυσό, ασήμι και niello (εικ. 297:24 & 298:2), χ. καυλό με ίχνη ξύλου (εικ. 298:5), αιχμή βέλους από οψιανό (εικ. 297:26 & 298:3), ελεφάντινο αντικείμενο και κομβία.

ΤΦ XV. ΥΕ ΙΙΙ. Δεν αναφέρονται ταφές. Επί του δαπέδου βρέθηκε χ. ξυρό (εικ. 299:1) και αγγεία.

ΤΦ II (εικ. 300). ΥΕ ΙΙΙ. Από τους μεγαλύτερους στο Ηραίο. Αδιευκρίνιστος αριθμός ταφών. Στο δρόμο βρέθηκαν οκτώ χ. αιχμές βελών (εικ. 301:3), θραύσμα χ. μαχαιριού (εικ. 301:5) και όστρακα.

Το πλουσιώτερο τμήμα του θαλάμου ήταν στη δεξιά του μεριά, όπου μεταξύ άλλων βρέθηκαν αιχμές βελών και κομμάτια χαλκού που ίσως ανήκουν σε εγχειρίδια, μαχαίρια και αιχμές βελών (εικ. 302).

ΤΦ ΙΙΙ (εικ. 303). ΥΕ ΙΙΙ. 15 νεκροί. Κοντά στην είσοδο βρέθηκε[512] χ. ήλος, μάλλον από εγχ., και ένα αγγείο. Στους λίθους / επίχωση της εισόδου βρέθηκε χ. εγχ. με επίθετη χρυσή διακόσμηση (εικ. 304). Η θέση εύρεσης είναι περίεργη· ίσως βρέθηκε εκεί με την κατάρρευση του θαλάμου – συχνά συναντάμε πολύτιμα αντικείμενα στους λίθους των εισόδων.

Στην οπίσθια πλευρά του θαλάμου υπήρχε ένας σκελετός (εικ. 303:5), τμήμα χ. μαχαιριού (εικ. 303:68 & 305:1), χ. αιχμές βελών (εικ. 303:48 & 305:4), κομβίο και ειδώλιο. Στη ΝΔ πλευρά του θαλάμου υπήρχαν πέντε κρανία, τμήμα ευρύστομου εγχ. (εικ. 303:66 & 305:α), χ. αιχμές βελών (εικ. 303:40, 44, 45 & 305:4), κομβία, χάντρες και κεραμική.

Στον κατάλογο των ευρημάτων αναφέρεται μικρό εγχ. (εικ. 305:β) αλλά δεν δίνεται η θέση εύρεσής του.

ΤΦ XLIII (εικ. 306). ΥΕ ΙΙΙ. Τα δέκα κρανία που βρέθηκαν αντιπροσωπεύουν έναν ελάχιστο αριθμό του πραγματικού σύνολο των ταφών στον τφ, μεταξύ των οποίων υπήρχαν και αρκετές παιδικές. Τα μυκην. κατάλοιπα του τφ ήταν σε ιδιαίτερα κακή διατήρηση. Σε όλη τη δεξιά πλευρά του θαλάμου συναντάμε οστά και αντικείμενα εν είδει σωρού: επτά νεκροί (μεταξύ τους και παιδιά) και όπλα: πάνω στο κρανίο βρέθηκαν κοντό ευρύστομο εγχ. με προεξέχουσα λαβή (εικ. 306:24 & 307:1), λεπτό μαχαίρι (εικ. 306:69 & 307:4) και ξυρό (εικ.306:26 & 307:2). Στο κέντρο του σωρού των οστών βρέθηκαν δύο φυλλόσχημα εγχειρίδια (εικ. 306:25-26 & 307:3,5). Αριστερά του νεκρού υπήρχαν θραύσματα τέταρτου εγχ. (εικ. 306: Β του κρανίου 36 & 307:6). Στο ίδιο context αναφέρεται μικρή χ. αιχμή βέλους και εννέα ήλοι, καθώς επίσης ειδώλια, χάντρες και κομβία από πολύτιμα και άλλα υλικά, και άφθονη κεραμική.

ΤΦ IV. ΥΕ ΙΙΙ. Τουλάχιστον 13 ταφές. Λίγα κτερίσματα.

ΤΦ XIII (εικ. 308). ΥΕ ΙΙ (ίσως και ΥΕ ΙΙΙ). Τουλάχιστον 12 διαδοχικές ταφές ανάγονται στη Μυκην. εποχή. Στον τοίχο απέναντι από την είσοδο βρέθηκε σωρός οστών με μικρό χ. μαχαίρι (εικ. 308:3 & 309:2) και αγγεία.

Σε άλλο σωρό οστών απαντά χ. εγχ (εικ. 308:46 & 309:1), σφραγίδα και αγγεία.

ΤΦ X (εικ. 310). ΥΕ ΙΙΙ. Τουλάχιστον πέντε ταφές. Περίπου στο κέντρο του τφ απαντά σωρός οστών, επτά μικρά αγγεία, οκτώ ειδώλια, τριχολαβίδες, ακονόπετρα και μικρή συλλογή όπλων:

[512] Αναφέρουμε πάντα όποια ευρήματα ανάγονται στην Μυκην. περίοδο.

τρεις χ. αιχμές δοράτων (εικ. 310:9, 10, 11 & 311:1-3), ξυρός (εικ. 310:31 & 311:6) και αιχμή βέλους (εικ. 310:36 & 311:4).

Το μαχαίρι [εικ.311:5] δεν γνωρίζουμε πού βρέθηκε.

ΤΦ XI. ΥΕ ΙΙΙ. Όχι λιγότεροι από εννέα νεκροί. Αρκετά ευρήματα.

ΤΦ XII. ΥΕ ΙΙΙ. Πέντε κρανία. Λίγα ευρήματα.

ΤΦ XLIV (εικ. 312). ΥΕ ΙΙΙ. Συλημένος, με ίχνη μεταγενέστερης λατρείας νεκρών. Τουλάχιστον έξι ταφές. Στο αριστερό εσωτερικό τεταρτημόριο του θαλάμου βρέθηκε ένα κρανίο (εικ. 312:13), σπασμένο χ. μαχαίρι (εικ. 312:8), δέκα χ. αιχμές βελών (εικ. 313:9), χάντρες και 12 αγγεία, όλα κατεστραμμένα από φωτιά.

Αλλού απαντά αιχμή βέλους από πυρίτη (εικ. 313:6).

Ο τφ περιείχε γενικά πολλά χρυσά αντικείμενα και κοσμήματα και άφθονη κεραμική. Η δε εύρεση τράπεζας προσφορών και μετάλλινων δίσκων ζυγού οδήγησαν στην εξέταση της περίπτωσης να έχει θαφτεί ιερέας ή ιέρεια στον τφ[513].

ΤΦ XLVIII. ΥΕ ΙΙΙ. Τουλάχιστον δέκα ταφές. Κεραμική και ένα κομβίο.

ΤΦ XLV. Κτίστηκε την ΥΕ Ι ή ΙΙ, αλλά χρησιμοποιήθηκε κυρίως την ΥΕ ΙΙΙ. Αν και μικρός, περιελάμβανε τουλάχιστον 27 ταφές, κυρίως με κεραμική.

ΤΦ XLVI. ΥΕ ΙΙΙ. Αν και σχετικά μικρός δεν περιείχε λιγότερες από 19 (βάσει κρανίων) ταφές. Στο κεντρικό τμήμα του θαλάμου, ανάμεσα σε οστά υπήρχε χ. μαχαιρίδιο (εικ. 314).

ΤΦ LI. ΥΕ ΙΙ – αρχές ΥΕ ΙΙΙ. Τουλάχιστον 15 ταφές. Στο οπίσθιο μισό του θαλάμου υπήρχε ασυνήθιστα μεγάλος σωρός οστών. Εκεί, μαζί με έξι κρανία, βρέθηκαν χ. φυλλόσχημο εγχ. (εικ. 315), ένα κόσμημα, 27 χάντρες και 11αγγεία.

[513] Cavanagh-Mee 1998, 55.

350 μ. Β των ερειπίων του Ηραίου, μετά τη συστάδα των τάφων XII και XLIV που είδαμε προηγουμένως (εικ. 272 άκρη δεξιά), ανακαλύφθηκαν δύο νέοι θαλ. τάφοι, που δημοσιεύτηκαν πολύ πρόσφατα[514].

ΤΦ Ν 1 (εικ. 316). Οι πρώτοι ενταφιασμοί στον τφ ανάγονται στην ΥΕ ΙΙ. Ακολούθησε μακρά χρήση του μνημείου. Μία από τις τελευταίες ταφές ανήκει σε μικρό παιδί και βρίσκεται πάνω από λάκκο που είχε ανοιχτεί στο δάπεδο. Ο τφ πρέπει να εγκαταλείπεται στις αρχές της ΥΕ ΙΙΙ Γ. Βάσει του αριθμού των κρανίων υπολογίζονται τουλάχιστον σε εννέα οι νεκροί του τφ. Όμως, τον αριθμό ανεβάζει το πλήθος των κτερισμάτων και των οστών.

Σε κατώτερο επίπεδο της Β-ΒΔ πλευράς του τφ βρέθηκαν λίγα οστά, μικρό μαχαιρίδιο (μ) και κεραμική.

Στην εικ. 317 βλέπουμε χ. εγχ.. Δεν διευκρινίζεται η θέση εύρεσής του.

ΤΦ Ν 2. Η χρήση του τφ τοποθετείται στην ΥΕ ΙΙΙ Α-Β. Δεν περιελάμβανε περισσότερους από τέσσερις νεκρούς. Πενιχρά κτερίσματα, κυρίως κεραμική.

1 χλμ. Α της ακρόπολης ανακαλύφθηκε, ήδη το 1934 από τον Persson, θαλ. τφ. Στην περιοχή δεν βρέθηκαν άλλοι τάφοι[515]:

ΤΦ «Ν 3»[516]. Ορθογώνιου σχήματος αλλά με στρογγυλεμένες γωνίες, της ΥΕ Α2-Β. Τουλάχιστον 20 ταφές, οι οποίες είναι αδύνατον να ταυτιστούν με τα προσφερόμενα αντικείμενα. Συνολικά στον τφ απαντούν δύο φυλλόσχημα χ. μαχαίρια (Να 66-67, εικ. 318) με τρεις ήλους στις λαβές, έξι χ. αιχμές βελών, μικρά κομμάτια χρυσού, τέσσερα γυναικεία ειδώλια, κομβία, θραύσματα χ. αγγείου και 42 αγγεία.

514 *ΑΕ* 1960, 123-35. *ΑΔ* 25 (χρον. ΙΙ1), 156. Van Leuven 1994, 43-7.
515 Holmberg 1983, passim.
516 Συμβατική ονομασία μόνο για την παρούσα εργασία.

Συμπεράσματα

Συνολικά στην Πρόσυμνα ανακαλύφθηκαν 55 θαλ. τάφοι (52 από τους αυτούς ανέσκαψε ο Blegen), με τουλάχιστον 467[517] θαμμένους στο εσωτερικό τους. Από τα σκελετικά υπολείμματα δεν κατέστη δυνατόν να διακριθούν οι αντρικές ταφές, μόνο κάποιες από τις παιδικές.

Τα όπλα[518] αποτελούν συχνό κτέρισμα των ενταφιασθέντων ανδρών και αναλύονται ως εξής:

Πίνακας 20

ξίφη	Εξαιρετικά σπάνια, απαντούν σε μόλις 2 τάφους. Πιθανώς το ένα είναι εγχ.
εγχειρίδια	21 (Τάφοι Blegen) + 1 (νεώτερος τφ) = 22
Μαχαίρια - μαχαιρίδια	22 (Τάφοι Blegen) + 3 (νεώτεροι τάφοι) = 25
Αιχμές δοράτων	5
Αιχμές ακοντίων	2
Ξυροί ή μαχαίρια σφαγής	5
Χ. αιχμές βελών	>100
Αιχμές βελών από οψιανό	23
Αιχμές βελών από πυρίτη	12
Οδόντες κάπρου / κράνος	Σε δύο τάφους (και σε τρία συνολικά context)

Πίνακας 21

ΤΦ	Ξίφη	Εγχ.	Μαχ.	Α.δ.	Ξυροί	Α.β.	Κράνη	όπλο	παρατηρήσεις
XVII		1							μαζί με τρία κρανία
I			1						με 6 αγγεία
XXIX		1							με 3 αγγεία
XXVIII		1							με 3 αγγεία
XXIV								1	
XXV	1	2		1					Βλ. κατάλογο 1
XXVI		2	2	1		50	2		Βλ. κατάλογο 1
XXVII			1						με όστρακα
XXXIV			1	1		16			Βλ. κατάλογο 1
LII			1						με δαχτυλίδι
XXXVI			1						Τριχολαβίδες + μικροαντικείμενα
XXXVII	1	1	1						Βλ. κατάλογο 1
XXXVIII			1		1	3			Βλ. κατάλογο 1
XLIX						11			[συνολικός αριθμός, από λάκκους]
XLI					1	>6			Βλ. κατάλογο 1
XLII		2	1			>2			Βλ. κατάλογο 1
VII					1	1			Βλ. κατάλογο 1
XIV		1				>7			Βλ. κατάλογο 1
XV					1				με αγγεία
II			1			8			και όστρακα
III		3	1			>5		1	Βλ. κατάλογο 1
XLIII		4	1		1	1			+ ήλοι, ειδώλια, πολύτιμα μικροαντικείμενα, κεραμική

[517] Σε τάφους όπου δεν αναφέρονται νεκροί, έχουμε υπολογίσει μία ταφή. Ο Blegen τους υπολογίζει σε 449 (Cavanagh-Mee 1998, 78), βάσει μόνο των κρανίων, ενώ οι Cavanagh και Mee θεωρούν ότι στην Πρόσυμνα πρέπει να θάφτηκαν τουλάχιστον 1000 Μυκηναίοι (Cavanagh-Mee 1998, 78).
[518] Blegen 1937, 254 & 328-347.

ΤΦ	Ξίφη	Εγχ.	Μαχ.	Α.δ.	Ξυροί	Α.β.	Κράνη	όπλο	παρατηρήσεις
XIII		1	1						Βλ. κατάλογο 1
X			1	3	1	1			Βλ. κατάλογο 1
XLIV			1			10			Βλ. κατάλογο 1
XLVI			1						
LI		1							+ κόσμημα, χάντρες, αγγεία
N1		1	1						Βλ. κατάλογο 1
"N3"			2						Κομμάτια χρυσού, ειδώλια, Κομβία, χ. αγγείο, κεραμική

Α.β.= αιχμές βελών α.δ.= αιχμές δοράτων
Εγχ.= εγχειρίδια μαχ.= μαχαίρια

Κατάλογος 1

ΤΦ XXV. Ταφή 1[519]: εγχ[520]. + αγγεία
Ταφή 2: εγχ. + αγγεία
Ταφή 3: ξίφ. + εγχ. + μικροαντικείμενα
ΤΦ XXVI. Δρόμος: α. β. + κεραμική
Δάπεδο θαλάμου: 3 α. βελών
Δ λάκκος: 2 α. βελών + (κρ.)
Πλευρικός θάλαμος: ταφή 1: εγχ. + 2 μαχαίρια + α. δ. + 14 α. βελών + αντικείμενα + κεραμική
ταφή 2: εγχ. + αγγείο
ταφή 3: 2 α. βελών
ΤΦ XXXIV. Ταφή 1: μαχ.
Σωρός οστών: μαχ + 6 α. βελών
Ταφή 2: α. β. + μικροαντικείμενα + αγγεία
Ταφές 3 + 4: 5 α. βελών + χάντρες + αγγεία
Ταφή 5: 4 α. βελών + χάντρες + αγγεία
ΤΦ XXXVII. Οστά δρόμου: μαχ.
Έξι νεκροί:ξίφ. + εγχ. + μικροαντικείμενα
ΤΦ XXXVIII. Ταφή 1: μαχ. + ξυρός + κεραμική
?[521]: 3 α. βελών
ΤΦ XLI. Δρόμος: α. β. + χάντρες
Ταφή 1: ξυρός + μικροαντικείμενα + κεραμική
Ταφή 2: α. β. + μικροαντικείμενα
?: 4 α. βελών
ΤΦ XLII. Οστά: μαχ. + τριχολαβίδες + χάντρες + αγγεία
?: εγχ. + περόνη + αγγεία
Σωρός οστών: εγχ. + τριχολαβίδα + αμφορέας
?: χ. α. βελών.
ΤΦ VII. Ταφές 1 + 2: χ. α. β.

[519] Οι αριθμήσεις αυτές έγιναν μόνον για τη συγκεκριμένη παρατήρηση.
[520] α =αιχμή/ -ές. β. = βέλος. δ = δόρυ. μαχ.= μαχαίρι. ξίφ. = ξίφος.
[521] ?= είτε είναι άγνωστη η θέση εύρεσης είτε δεν διευκρινίζεται ο αριθμός των ταφών, αν υπάρχουν κλπ.

?: ξυρός
ΤΦ XIV. ?: 4 α. βελών + χ. αντικείμενα
Ταφή 1: α. βελών + (κρ.)
Ταφές: εγχ. + α. β. + ελεφάντινο αντικείμενο + κομβία
ΤΦ III. Είσοδος: ήλος
Επίχωση εισόδου: εγχ.
Ταφή 1: μαχ. + α. βελών + κομβίο + ειδώλιο
5 ταφές: εγχ. + α. βελών + μικροαντικείμενα + κεραμική
ΤΦ XIII. Σωρός οστών: μαχ. + αγγεία
Σωρός οστών: εγχ. + σφραγίδα + αγγεία
ΤΦ X. Σωρός οστών: τρεις α. δοράτων + ξυρός + α. β. + τριχολαβίδες + ακανόπετρα + ειδώλια + αγγεία.
?: μαχ.
ΤΦ XLIV. Ταφή1: μαχ. + 10 χ. α. βελών + χάντρες + αγγεία
?: α. β.
ΤΦ N 1. ?: μαχ.
?: εγχ.

Οι παραπάνω πίνακες έχουν σκοπό να μας δείξουν τις συνάφειες των όπλων και όπου είναι δυνατόν να δειχτεί πόσα όπλα αντιστοιχούν σε κάθε ταφή. Παρατηρούμε τα εξής: **1**. Αν δούμε τα όπλα του Πίνακα 20 και αθροίσουμε τα αντίστοιχα του Καταλόγου 1, στον δεύτερο βγαίνουν λιγότερα. Αυτό οφείλεται στο ότι στην ανακεφαλαίωση που κάνει ο Blegen[522], όπου και στηριχθήκαμε για τον Πίνακα 20, δίνει μεγαλύτερο αριθμό όπλων από αυτόν που προκύπτει από την περιγραφή του εκάστοτε τφ, που ο ίδιος ο ανασκαφέας κάνει (κυρίως μιλάμε για τις αιχμές βελών).

2. Συνήθως σε ένα νεκρό αντιστοιχεί ένα όπλο (μαχαίρι ή εγχ.). Ακολουθεί ο συνδυασμός ενός αγχέμαχου όπλου με αιχμές βελών. Στις δύο μοναδικές περιπτώσεις που απαντούν ξίφη, αυτά συνοδεύονται πάντα με εγχ. και μικροαντικείμενα (τάφοι XXV και XXXVII). Η πιο πλούσια σε όπλα ταφή είναι εκείνη στον πλευρικό θάλαμο του ΤΦ XXVI, με τρία αγχέμαχα όπλα, αιχμή δόρατος και αιχμές βελών.

3. Πουθενά δεν συναντήσαμε ταφή πολεμιστή συνοδευόμενη από ιδιαίτερα πολύτιμα αντικείμενα. Χρυσά κοσμήματα απαντούν στο ανώτερο επίπεδο του πλευρικού θαλάμου του ΤΦ XXVI, όχι πολλά. Πολλά χρυσά κοσμήματα και αντικείμενα, όπως και άφθονη κεραμική προέρχεται από τον ΤΦ XLIV. Ο τφ περιείχε μόνον ένα μαχαίρι και 10 αιχμές βελών και εκτός από κάποιον πολεμιστή, έχει θεωρηθεί ότι πιθανόν να συνόδευαν ιερέα ή ιέρεια.

[522] Id. 1937, 254.

Από τα ίδια τα ευρεθέντα όπλα τρία μόνον θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν πολύτιμα βάσει του υλικού τους και / ή της τεχνικής επεξεργασίας τους. Πρόκειται για το ξίφος του ΤΦ XXXVII, το εγχ. του ΤΦ XIV και το εγχ. του ΤΦ III.

Δεν έχουμε επαρκή στοιχεία ώστε να διαμορφώσουμε πλήρη εικόνα για τη θέση των όπλων σε σχέση με το σκελετό / νεκρό που συνόδευαν. Οι μόνες πληροφορίες προέρχονται από τους τάφους XXVI και XXXIV: στον πρώτο όπλα βρέθηκαν *δίπλα* στο σκελετό, ενώ στο δεύτερο *πίσω* από αυτόν.

Κοινωνικό status νεκρών: μελετητές όπως ο Kilian[523] υποστηρίζουν πως στη Νεκρόπολη του Ηραίου Άργους θάφτηκαν άνθρωποι διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, οι οποίες είναι διακριτές βάσει ταφικών ακολουθιών, ποιότητας των κτερισμάτων, τυπολογίας τάφων κλπ.· με άλλα λόγια υπάρχει κοινωνική διαστρωμάτωση.

Ο Van Leuven[524] δεν κάνει λόγο για κοινωνική διαφοροποίηση στους τάφους του Ηραίου. Υποστηρίζει πως οι οικογένειες που εκεί θάφτηκαν ανήκουν στην ίδια – προφανώς μεταξύ τους – κοινωνική τάξη, η οποία σίγουρα δεν είναι αυτή των «ευγενών». Ενδεχομένως ελάχιστοι τάφοι με μεγαλύτερο πλούτο να ανήκαν σε κάποιες πιο πλούσιες οικογένειες, μιας τοπικής – κοινοτικής «άρχουσας τάξης», η οποία ίσως να υποστηρίζεται από άλλες οικογένειες.

Τέλος, η Hewitt[525] θεωρεί πως οι νεκροί του νεκροταφείου αυτού ανήκουν στους «κοινούς θνητούς» (γεωργούς, κτηνοτρόφους, τεχνίτες κλπ.). Δεν ανιχνεύει ενδείξεις κάποιας "élite"· η τελευταία πρέπει να ενταφιάστηκε στο γειτονικό θολ. τφ (βλ. αμέσως παρακάτω).

Όπως κι να 'χει, είναι πιθανό πως κάποιοι από τους νεκρούς υπήρξαν ενεργοί πολεμιστές.

Β. Οι θολωτοί τάφοι

Θολ. «τφ Ηραίου Άργους»[526]. Βρίσκεται 1 χλμ. περίπου Δ του Ηραίου Άργους (εικ. 272). Ανήκει στην ΥΕ ΙΙ. Θεωρήθηκε συλημένος. Περιείχε τρεις λακκ. τάφους, οι οποίοι καλύπτονταν από λίθινες πλάκες, και αδιευκρίνιστο αριθμό νεκρών. Ευρήματα: στο δρόμο και την είσοδο βρέθηκαν χ. ήλος από λαβή ξίφους (3325), χ. αιχμή βέλους (3324 – εικ. 319), χρυσά και άλλα

[523] Id. 1988γ, 145 & 150.
[524] Id. 1994, 52-4.
[525] Id. 1993, 28-9.
[526] Wace 1921β, 330-8. Pelon 1976, 177.

κοσμήματα (ροζέττες, περιδέραια). Στο θάλαμο βρέθηκαν τρεις οδόντες κάπρου από δερμάτινο κράνος μαζί με χρυσά και άλλα αντικείμενα.

Θολ. «τφ στο Μπερμπάτι»[527]. Βρέθηκε ΒΔ της ακρόπολης. Ανεσκάφη το 1935 από τον A. Persson. Τα περισσότερα αγγεία του τφ ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΙ Α1[528] - χρονολογώντας τότε τον τφ - ενώ ο Wace τοποθετεί το μνημείο στα 1400 π.Χ.

Στο δάπεδο του θαλάμου βρέθηκαν διάσπαρτα πολλά αντικείμενα: αιχμές βελών (εικ. 321: επτά πρώτα από αριστερά, πάνω), δύο κομμάτια μαχαιριών από οψιανό (εικ. 321: πρώτο από δεξιά, πάνω και πρώτο από αριστερά, κάτω), μικρά ελάσματα χρυσού, μικρή σφραγίδα, υάλινες χάντρες.

Στο μοναδικό λάκκο που ήταν σκαμμένος στο έδαφος (εικ. 320), κοντά στον απέναντι της εισόδου τοίχο, και ο οποίος ήταν διαταραγμένος, βρέθηκαν λίγα σκελετικά υπολείμματα, μάλλον ενός νεκρού. Μαζί του βρέθηκε χοντρό πλακίδιο χρυσού, που θα πρέπει να κάλυπτε επίμηλο εγχ. (No 22 – εικ. 321 κάτω δεξιά). Σχετικά κοντά βρέθηκε αργυρό αντικείμενο επιχρυσωμένο. Ο λάκκος περιείχε επίσης αιχμές βελών και όστρακα δύο μεγάλων αμφορέων Ανακτορικού Ρυθμού, πολύ καλής ποιότητας (θυμίζουν τα αντίστοιχα του Κακόβατου, βλ. σελ. 274)

Στον τφ απαντά και Γεωμετρική κεραμική και ίχνη χρήσης Ρωμαϊκής περιόδου.

Γ. Μεμονωμένοι θαλ. τάφοι

* ΒΔ των ερειπίων του Ηραίου (στην περιοχή Βρασέρκα ή Ασπρόχωμα ή Άνοιξη) βρέθηκε τφ κάτω από τεχνητό κωνοειδή τύμβο, συλημένο στην αρχαιότητα. Επί του δαπέδου υπήρχαν άνθρακες, στάχτη και καμένα οστά που υποδηλώνουν ότι οι πρώτοι νεκροί του τφ (Μυκηναίοι) κάηκαν εντός αυτού. Στο σωζόμενο επίστρωμα από χαλίκια ανακαλύφθηκαν λίγα κτερίσματα, τα οποία πρέπει να ανήκαν στους Μυκηναίους: λίγα τεμάχια οδόντων αγριόχοιρων, πολλά τεμάχια φύλλων χρυσού, υάλινα κοσμήματα, ελεφαντοστέινα αντικείμενα, τμήμα χ. αγγείου, χάντρες.

Τέλος, βρέθηκαν και οστά μεταγενέστερων νεκρών[529].

* 1200μ. Δ-ΒΔ της ακρόπολης του Μπερμπατιού ανακαλύφθηκαν θαλ. τάφοι που συνιστούν τη λεγόμενη «Δυτική Νεκρόπολη». Από αυτούς, στη Μυκην. περίοδο ανάγονται οι ακόλουθοι[530]:

[527] *AA* 1935, 200-1. *Op.Ath.* 15, 25-44. Pelon 1976, 178.
[528] Συνοδεύουν τη μοναδική ταφή του τφ.
[529] *AM* III, 271-82.

ΤΦ Ι. ΥΕ ΙΙ – ΙΙΙ Α2-Β. 16 ταφές σε τρία επίπεδα. Στο δρόμο βρέθηκαν μαχαίρια από οψιανό, δίσκοι και όστρακα. Στο θάλαμο απαντά κεραμική κυρίως.

ΤΦ ΙΙ. ΥΕ ΙΙΙ Α. Επτά νεκροί (μεταξύ τους και ένα παιδί). Κεραμική και μικροαντικείμενα.

ΤΦ ΙΙΙ. ΥΕ ΙΙΙ Α2. Δεν βρέθηκαν σκελετικά υπολείμματα. Ίχνη Γεωμετρικής χρήσης.

ΤΦ VIII. ΥΕ ΙΙΙ Α2 (βάσει του αγγείου). Μετράμε τρεις συγκεντρωμένες στη Ν μεριά του θαλάμου ταφές. Μόνο κτέρισμα μία πρόχους.

ΤΦ Χ. ΥΕ ΙΙΙ Α-Β. 19 νεκροί. Κεραμική και αντικείμενα από χαλκό, οστό γυαλί και τερρακόττα.

ΤΦ ΧΙ. ΥΕ ΙΙ – ΙΙΙ Α2. Εννέα ταφές. Στο «ενδιάμεσο ταφικό στρώμα» βρέθηκε χ. εγχ. (εικ. 322) μαζί με ακονόπετρα.

Τφ ΧΙΙ. ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ. Όχι λιγότερα από 24 κρανία. Κύριο εύρημα η κεραμική. Ελάχιστα μικροαντικείμενα από υαλόμαζα.

* 250μ. από το Ηραίου, στη θέση Γερογάλαρο (ή Παλαιογάλαρο ή Ντεβίλι) ανακαλύφθηκε θαλ. τφ. Περιείχε λακκ τφ με οστά ανθρώπινου σκελετού και ΥΕ ΙΙ αγγεία. Άλλα οστά βρέθηκαν στο θάλαμο. Συνολικά καταμετρήθηκαν 36 αγγεία της ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ και δέκα ειδώλια[531].

Δ. Λακκοειδείς – Κιβωτιόσχημοι τάφοι

* ΝΔ του Ηραίου στην περιοχή Γερογάλαρο ανεσκάφη από τον Blegen ΜΕ νεκροταφείο, μέσα στο οποίο υπάρχουν και δύο τάφοι Μυκην. περιόδου[532].

ΤΦ ΧΧΙ. Αποτελείται από τρεις χωριστούς κιβωτ. τάφους (Α-C), τόσο κοντινούς που διαμορφώνουν μια μακρά τομή. Περιείχε οκτώ νεκρούς, ενώ από τα ευρήματα αναφέρεται μόνο μυκην. κεραμική.

ΤΦ ΧΧV (εικ. 323). Λακκ. με ένα νεκρό, μικρό χ. μαχαίρι (εικ. 323: xxv) και ΥΕ ΙΙΙ αγγεία.

* Μέσα στο ΥΕ Νεκροταφείο των θαλ. τάφων που είδαμε προηγουμένως υπάρχει ένας μερικώς κιβωτ. τφ, ο **ΤΦ XLVII**, της ΥΕ ΙΙΙ Α, όπου βρέθηκαν μόνο δύο αγγεία, ενώ απουσιάζουν σκελετικά υπολείμματα[533].

---

[530] Säflund 1965, 18-81.
[531] Βερδελής 1956, 10-1.
[532] Blegen 1937, 42-5.

* 97μ. από το Ηραίο, στο αγρόκτημα του Σωτ. Τσιράνη, ανακαλύφθηκε τφ λαξευμένος στο φυσικό πωρόβραχο. Περιείχε μία ΥΕ ταφή κτερισμένη με ένα αγγείο[534].

Στο Μπερμπάτι σε περιοχή όπου ανακαλύφθηκε εργαστήρι κεραμικής ήρθαν στο φως πάνω από 20 ΜΕ τάφοι, μία πιθοταφή αλλά και ένας λακκ. τφ, της περιόδου των Λακκ. τάφων, με έναν νεκρό, θραύσμα χ. εγχ. και κεραμική[535].

Συμπεράσματα

Πενιχρή είναι η παρουσία των όπλων στους τάφους πέραν του ΥΕ Νεκροταφείου: λίγα τεμάχια οδόντων αγριόχοιρου, πιθανόν ανήκοντα σε κράνος, από θαλ. τφ στη Βρασέρκα, χ. εγχ. από τον ΤΦ ΧΙ, ένα μικρό μαχαίρι από τον ΤΦ ΧΧV και εγχ. από τφ στο Μπερμπάτι. Στο Θολ. τφ του Ηραίου απαντά ήλος που υποδηλώνει ύπαρξη – χαμένου σήμερα – ξίφους, αιχμές βελών και υπολείμματα κράνους. Στον δε τφ του Μπερμπατιού βρέθηκαν αιχμές βελών και κομμάτια μαχαιριών από οψιανό. Βέβαια, τα όπλα στον Θολ. τφ του Ηραίου δεν βρέθηκαν όλα μαζί και δεν μπορούμε, συνεπώς, να καταλήξουμε με ασφάλεια πόσους νεκρούς αφορούν ή αν συνόδευαν έναν. Κανέναν από τους παραπάνω τάφους δεν θεωρεί πολεμιστή στη μελέτη της η Hewitt[536].

---

[533] Blegen 1937, 223-4. Lewartowski 2000, 69.
[534] *ΑΔ* 46 (χρον.), 104.
[535] Åkestrom 1968, 48-9.
[536] Id. 1993.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11: ΕΠΙΔΑΥΡΟΣ

ΠΑΛΑΙΑ ΕΠΙΔΑΥΡΟΣ

Σε οικόπεδο που βρίσκεται στην Α πλευρά του λόφου Καταράχι ανακαλύφθηκε εκτεταμένο μυκην. νεκροταφείο θαλ. τάφων διατεταγμένων σε συστάδες.

- **ανασκαφές Στάη**[537]

Το 1888 ο Στάης μελέτησε συστάδα επτά τάφων. Επειδή τους θεώρησε εντελώς όμοιους μεταξύ τους ως προς την κατασκευή και διαφορετικούς μόνον ως προς το μέγεθος, περιέγραψε μόνον έναν, αυτόν που έκρινε ως «μέσο όρο του μεγέθους τους».

ΤΦ «1». Μη συλημένος, με τέσσερις νεκρούς. Δίπλα σε έναν βρέθηκε χ. αιχμή δόρατος πολύ καλά διατηρημένη.

Από τους υπόλοιπους τάφους γενικά αναφέρεται εύρεση κεραμικής, χ. περόνης και σφονδυλίου.

- **ανασκαφές 1978 – 1979 / άνοιξης 1981**[538]

Ήρθαν στο φως τέσσερις τάφοι και άλλη μία συστάδα, χωρίς να υπάρχει καμία πληροφορία για το περιεχόμενό τους.

[537] *ΑΔ* 1888, 155-8.
[538] *ΑΔ* 36 (χρον.), 99.

- **οικόπεδα Μιχ. Μοίρα και Αναστ. Λαλιώτη**[539]

Τάφοι 1 έως 5. Κοινοί οικογενειακοί τάφοι της ΥΕ ΙΙΙ Α2 και ΙΙΙ Β. Είναι βέβαιο πως είχαν χρησιμοποιηθεί για περισσότερες από μία ή δύο ταφές αλλά σε κανέναν δεν βρέθηκε ταφή κατά χώραν, μόνον σκελετοί παραμερισμένοι στις άκρες των θαλάμων μαζί με τα κτερίσματά τους.

Συνολικά βρέθηκαν δύο χ. φυλλόσχημες αιχμές δοράτων, 29 αγγεία, δύο φακοειδείς σφραγιδόλιθοι, κομβία, χάντρες και τμήμα φύλλου χρυσού.

ΤΦ 6. Η σχετική ακαταστασία σε οστά και κτερίσματα δείχνει ότι ο τφ είχε διαταραχθεί ή συληθεί. Στη Μυκην. περίοδο[540] (ΥΕ ΙΙΙ Α2-Β1) πρέπει να ανήκουν οι τρεις ταφές και τα παραμερισμένα οστά μιας άλλης που βρέθηκαν στο θάλαμο. Ως μόνο κτέρισμα αναφέρεται η κεραμική.

- **οικόπεδο Δημ. Κουτσελόπουλου**[541]

ΤΦ 1. Δύο ταφές κτερισμένες και άλλες τρεις παραμερισμένες. Αγγεία ΥΕ ΙΙΙ Β και μικροαντικείμενα.

ΤΦ 2 (εικ.324). Στη Ν πλευρά βρέθηκαν τρεις ή τέσσερις παραμερισμένες ταφές και όστρακα. Στο κέντρο του θαλάμου υπήρχε λάκκος με διαταραγμένα οστά, χ. εγχ. (μήκ. 0,195 μ.), τρεις ήλους, χάντρες, κομβία και 32 ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ Α αγγεία.

ΤΦ 3 (εικ. 325). Πέντε ταφές επί του δαπέδου και πάνω από μία ταφή σε λάκκο στον κεντρικό χώρο του θαλάμου. Στα ευρήματα αναφέρονται μία χ. αιχμή δόρατος, κομβίο, χάντρες, πλακίδια, θαλασσινά όστρεα και αγγεία (πρόχοι, πιθαμφορείς, κύπελλα), όλα ΥΕ ΙΙ - ΙΙΙ Α.

ΤΦ 4. Οστά περισσοτέρων των τεσσάρων ταφών υπήρχαν σε Β, Ν και Δ πλευρά. Κυρίως αγγεία (ΥΕ ΙΙΙ Α-Β1).

---

[539] *ΑΔ* 36 (χρον.), 99-100. *ΑΔ* 37 (χρον.), 90-4.
[540] Χρησιμοποιήθηκε ως κατάλυμα κατά τους Ελληνιστικούς και Ρωμαϊκούς χρόνους, απ' όπου προέρχεται ορισμένη κεραμική.
[541] *ΑΔ* 49 (χρον.), 156-8.

ΚΑΖΑΡΜΑ[542]

Στο 14ο χλμ. του δημοσίου δρόμου Επιδαύρου – Ναυπλίου, στην περιοχή της αρχαίας ακρόπολης, γνωστής ως Καζάρμας, ανακαλύφθηκε μεσαίου μεγέθους θολ. τφ, περίπου στο μέγεθος του θολ. τφ των Δενδρών (βλ. εικ. 163). Από τα κεραμικά ευρήματα χρονολογείται στην ΥΕ Ι – αρχές ΥΕ ΙΙ[543]. Η τελευταία του χρήση πρέπει να ήταν την ΥΕ ΙΙΙ Γ, αλλά ανοίχθηκε και αργότερα. Βρέθηκε άθικτος.

Μέσα στη θόλο, ανοιγμένοι στο μαλακό βράχο υπήρχαν τρεις λάκκοι καλυπτόμενοι από πλάκες, που θυμίζουν τους λακκ. τάφους των Μυκηνών. Καθένας περιείχε από μία ταφή και οι τρεις αυτές ταφές ήταν σύγχρονες μεταξύ τους.

Λάκκος Ι. Ταφή γυναίκας κτερισμένης με κοσμήματα και χρυσά αντικείμενα.

Λάκκος ΙΙ (εικ. 326). Ταφή άνδρα. Ο νεκρός έφερε περιδέραιο από ψήφους αμεθύστου με εγχάρακτες παραστάσεις γρυπών, άρματος και πτηνών. Συνοδεύεται από τον ελαφρύ οπλισμό του (δύο εγχειρίδια, μαχαιρίδια, παραξιφίδα, δεσμίδα βελών και οδόντες κάπρου από οδοντόφρακτο κράνος), χρυσή λυχνία, ασημένιο κύπελλο, πέντε πήλινα αλάβαστρα και πέντε μολύβδινα σταθμά στο αριστερό πόδι (εικ. 327).

Λάκκος ΙΙΙ. Ταφή άνδρα. Δίπλα του βρέθηκε εγχ.. Στην αριστερή μεριά υπήρχαν δύο μαχαίρια, δίπλα στο κεφάλι γλωσσοειδές εγχ., δέσμη βελών, μάχαιρα (εικ.328), ακόνη και ελεφαντοστέινο χτένι, ενώ στο δεξί του πόδι δύο χ. δίσκοι ζυγού[544].

Οι νεκροί των λάκκων *ΙΙ* και *ΙΙΙ* κείτονταν εντός ασκεπούς φορείου ή μεγάλης ασπίδας. Και στις τρεις ταφές βρέθηκαν άφθονα κατάλοιπα οργανικών ουσιών, ίσως από προσφορές αντικειμένων από ξύλο, πορφυρών δερμάτων και υφάσματος (πρβ. *Ιλιάδα* Ω 765-6). Στις επιχώσεις των λάκκων βρέθηκαν πολλά αντικείμενα (π.χ. διακοσμητικά υφασμάτων ή σκευών)[545].

Πάνω από αυτούς τους λάκκους, στο κέντρο του τφ, υπήρχαν ίχνη μεγάλης πυράς, στα όρια της οποίας βρέθηκαν οστά ζώου (ή ζώων), μόσχου – ίχνη θυσίας που είτε έγινε επ' ευκαιρία της τελευταίας ταφής είτε είχε προσφερθεί απλώς από μέλη της οικογένειας σε εκπλήρωση οικογενειακού εθίμου ηρωολατρείας.

Στα όρια της παραπάνω πυράς βρέθηκαν, εκτός από τα οστά ζώου /-ων, και δύο ανθρώπινοι σκελετοί, ακτέριστοι, δεν δίνεται όμως η ακριβής θέση τους. Υπάρχει η άποψη – όχι πλήρως αποδεδειγμένη – ότι πρόκειται για νεκρούς αιχμαλώτους ή δούλους που θυσιάστηκαν στη λίθινη

---

[542] Βιβλιογραφία: *ΑΔ* 22 (χρον.), 179-80. *ΑΑΑ* 1, 236-8. *ΑΑΑ* 2, 3-6. *ΑΔ* 24 (χρον.), 103-5. Pelon 1976, 182. Kilian 1986, 192-3. Huches 1991, 30-1.
[543] Βλ και Cavanagh-Mee 1998, 58.
[544] Διαφορετική απεικόνιση έχουμε στην εικ. 329.
[545] Βλ. και Τζαχίλη 1997, 251.

στήλη που βρίσκεται ακριβώς μετά την είσοδο του τφ. Υπέρ του ότι αν μη τι άλλο δεν έχουμε έναν τυπικό, συνήθη ενταφιασμό συνηγορεί η στάση των δύο νεκρών: ήταν γονατιστοί. Γονατισμένος, επίσης ακτέριστος και μαζί με οστά ζώων είχε βρεθεί ο «δειροτομηθείς» άνδρας της «ταφικής πυράς Α» της Ελεύθερνας (μεταγενέστερης βέβαια εποχής), που θυσιάστηκε προς τιμήν πολεμιστή[546].

250 χρόνια μετά την ΥΕ ΙΙΙ Γ υποστηρίζεται πως άτομα της ίδιας με τους Μυκηναίους νεκρούς οικογένειας χρησιμοποιούσαν τον τφ είτε για ταφή και απόδοση τιμών είτε μόνο για λατρεία.

Δεν νομίζω πως υπάρχει αμφιβολία ότι οι νεκροί των λάκκων του Θολ. τφ της Καζάρμας ανήκουν στην élite της κοινωνίας, ίσως ακόμη και σε μια υποτιθέμενη «βασιλική οικογένεια». Ο τύπος του ταφικού μνημείου, ο αριθμός και η ποιότητα των κτερισμάτων, τα ίχνη υφασμάτων και, κυριότερα, οι υπόνοιες περί θυσίας ζώου και, ενδεχομένως, ανθρώπου, είναι ισχυρές αποδείξεις της θέσης των θανόντων.

Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία των όπλων που συνόδευσαν τους δύο νεκρούς άντρες «ηγεμόνες», βάσει της οποίας μπορούμε να συμπεράνουμε ότι πρώτον, δεν πρόκειται για βαριά οπλισμένους πολεμιστές και, δεύτερον, ότι υπάρχει σχεδόν πλήρης αντιστοιχία στον επιθετικό οπλισμό τους: (α)δεν φέρουν ξίφος. (β) ο ένας φέρει δύο εγχειρίδια, μαχαιρίδιο και παραξιφίδα (= σύνολο τέσσερα όπλα), ενώ ο άλλος δύο μαχαίρια, δύο εγχειρίδια και μάχαιρα (= σύνολο πέντε όπλα). (γ) αμφότεροι κτερίζονται με βέλη. Διαφορά είναι η ένδειξη οδοντόφρακτου κράνους στον νεκρό του *Λάκκου ΙΙ*, ο οποίος είναι, γενικότερα, πιο πλούσια κτερισμένος.

Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε την ακριβή τοποθέτηση των όπλων σε σχέση με τον νεκρό του *Λάκκου ΙΙ* ώστε να κάνουμε τη σύγκριση με την άλλη αντρική ταφή και να εξαγάγουμε συμπεράσματα.

Πάντως, διακρίνουμε ομοιότητες με τους λακκ. τάφους των Ταφικών Κύκλων των Μυκηνών, όπου στις ταφές πολεμιστών απαντούν και πολύτιμα αντικείμενα· μόνη ίσως διαφορά, ότι στην Καζάρμα πρόκειται για ελαφρότερα οπλισμένους πολεμιστές, κάτι που για τις Μυκήνες της εποχής των Ταφικών Κύκλων δε συμβιβαζόταν με τη βασιλική ιδιότητα.

[546] Σταμπολίδης 1996, 32-42 & 81-8.

Συμπεράσματα

Εκτός του θολ. τφ της Καζάρμας, η παρουσία των όπλων στην περιοχή της Επιδαύρου είναι πάρα πολύ μικρή: επί συνόλου 23 θαλ. τάφων (δεν διευκρινίζεται πόσες ανδρικές ταφές περιλαμβάνουν) απαντούν μόλις ένα εγχ. και τέσσερις αιχμές δοράτων.

Κ Ο Ρ Ι Ν Θ Ι Α

ΑΡΧΑΙΑ ΚΟΡΙΝΘΟΣ

- **Νεκροταφείο της ΠΕΣ**[547] (εικ. 330)

Στα ΒΔ του ναού G βρέθηκαν τρεις ΥπΜ ταφές σε δύο λάκκους, ομοίως προσανατολισμένες. Ο Β τφ περιλαμβάνει μια ταφή επτάχρονου παιδιού. Ο δεύτερος τφ περιλαμβάνει την ταφή ενός τρίχρονου παιδιού (την πρωιμότερη) με μία χ. περόνη και μία (την υστερότερη) επίσης τρίχρονου παιδιού, με μία λήκυθο.

Είναι οι πρώτες ταφές που αναγνωρίστηκαν ως ΥπΜ στην Αρχαία Κόρινθο.

- **Ιερό Δήμητρας και Κόρης**[548] (εικ. 331 τετράγωνο Μ19)

Χτιστός κιβωτ. τφ, χωρίς ανθρώπινα οστά. Είναι, ωστόσο, πιθανό σ' αυτόν τον μικρό τφ να θάφτηκε βρέφος ή μικρό παιδί. Από το μοναδικό αγγείο που βρέθηκε και την κατασκευή του τφ χρονολογούμε τον τελευταίο στην ΥΕ ΙΙΙ Γ περίοδο, φάση 4 ή 5.

- **Ταφικό συγκρότημα Βυζαντινής εποχής**[549]

Σε δοκιμαστική ανασκαφή βρέθηκε ΥΕ τφ με λίγα οστά και ΥΕ όστρακα (δεν δίνονται στοιχεία για τον τφ).

ΝΕΑ ΚΟΡΙΝΘΟΣ

Ανεσκάφη θαλ. τφ με δύο λάκκους. Περιελάμβανε περίπου 15 νεκρούς και πάνω από 30 αγγεία[550].

ΚΟΡΑΚΟΥ

Τρεις απλοί ΥΕ τάφοι με ισάριθμες ταφές, εκ των οποίων η πρώτη ανήκει σίγουρα σε νεαρό κορίτσι. Κτερίσματα απαντούν στους δύο πρώτους τάφους[551].

---

[547] Williams 1970, 1-39 (κυρίως: 14).
[548] Rutter 1979, 348-92 (κυρίως: 371-2).
[549] *AE* 1956 (παράρτημα), 20-1.
[550] *AJA* 58, 232.

ΓΑΛΑΤΑΚΙ

Επί της κορυφής μικρού υψώματος ανακαλύφθηκαν[552]:

ΤΦ «Α». Θάλαμος μικρού μυκην. τφ που χρησίμευσε ως τόπος αποθέσεως των αφιερωμάτων του Ιερού της Ήρας. Βρέθηκε ένας άθικτος ανθρώπινος σκελετός καλυπτόμενος από πλάκα και δίπλα του ακέραια ΥΕ ΙΙ αγγεία.

Τάφοι 1 και 2. Τελείως συλημένοι.

ΤΦ 3. Τέσσερις νεκροί. Ουδέν κτέρισμα.

ΤΦ 4. Δύο νεκροί με τρία ΥΕ ΙΙ αγγεία.

ΤΦ 5. Δεν δίνονται στοιχεία που μας ενδιαφέρουν.

Οι πέντε τελευταίοι τάφοι ανάγονται στην ΥΕ Ι – ΙΙΙ Α.

ΔΕΡΒΕΝΙ – ΨΗΛΑ ΑΛΩΝΙΑ

Βρίσκεται στα όρια των Νομών Αχαΐας – Κορινθίας. Βλ. ΑΧΑΪΑ (σελ. 215)

ΚΑΤΩ ΑΛΜΥΡΗ[553]

(1) Μυκηναϊκό νεκροταφείο με 19 θαλ. τάφους της ΥΕ ΙΙΙ Α-Β ή Γ · χωρίς άλλα στοιχεία.

(2) Μυκηναϊκό νεκροταφείο 70 χλμ. ΝΔ του προηγούμενου· χωρίς άλλα στοιχεία.

ΚΡΗΝΕΣ

Θαλ. τφ, συλημένος, με όστρακα ΥΕ ΙΙΙ Α και Β. Στο δάπεδο υπήρχαν τρία επιμήκη ορύγματα – τάφοι καλυμμένοι από πώρινους πλακόσχημους λίθους. Περιέχουν από μια ταφή, αγνώστου φύλου, και διάφορα αντικείμενα (όχι όπλα)[554].

---

[551] Blegen 1921, 102.
[552] *ΑΔ* 12 (χρον.), 8-10. Βερδελής 1956, 9. *ΠΑΕ* 1958, 135-7. *ΑΔ* 16 (χρον.), 81. *ΑΔ* 18 (χρον.), 184-8. Προφανώς πρόκειται για θαλ. τάφους.
[553] *ΑΔ* 35 (χρον. Β1-2), 102-5. *ΑΔ* 46 (χρον. Β1-2), 106-7.
[554] *ΑΔ* 21 (χρον.), 124. *ΑΔ* 22 (χρον.), 163.

ΑΗΔΟΝΙΑ

Μυκην. νεκροταφείο[555], χωρίς άλλα στοιχεία.

ΠΕΡΑΧΩΡΑ - ΣΚΑΛΩΜΑ

Μυκην. νεκροταφείο 14 θαλ. τάφων, οι οποίοι συλήθηκαν στη Ρωμαϊκή εποχή. Βρέθηκαν χ. αιχμές δοράτων και βελών, αρκετά όστρακα, σπασμένα αγγεία, δύο σφραγιδόλιθοι από στεατίτη με γεωμετρικά θέματα, δύο ειδώλια τύπου Φ, κομβία και χάντρες. Οι τάφοι χρονολογούνται κυρίως στην ΥΕ ΙΙΙ Α2 αλλά και την ΥΕ ΙΙΙ Β1 και την ΙΙΙ Γ[556].

ΝΕΜΕΑ

Στο λόφο της Τσούγγιζας ήρθε στο φως ΥΕ Ι – ΙΙΙ οικισμός. Στη Β πλευρά του λόφου και στα Δ της οικίας της ΥΕ Ι εποχής αποκαλύφθηκαν τάφοι και αριθμός οστράκων λεπτής κεραμικής της παραπάνω περιόδου. Στα ΝΑ του λόφου βρέθηκε κακοδιατηρημένο κτίριο της ΥΕ ΙΙ με μερικές παιδικές ταφές στα δάπεδα, μάλλον της ΥΕ ΙΙ Β[557].

ΣΙΚΥΩΝΑ - ΞΥΡΟΚΑΣΤΕΛΛΙ

Ο Lewartowski[558] αναφέρει ύπαρξη ΥΕ ταφής ή τφ.

ΖΥΓΟΥΡΙΕΣ

ΤΦ ΧΧΧΙΙΙ. Θαλ. της ΥΕ ΙΙΙ. Εξαιτίας της κατάρρευσης της στέγης πολλά αντικείμενα έχουν σπάσει και οστά έχουν διαλυθεί. Δεν μπορούμε να υπολογίσουμε ακριβή αριθμό και τρόπο ταφής των νεκρών.

ΤΦ ΧΧΥ. Ν του προηγούμενου, θαλ, της ΥΕ ΙΙΙ. Δύο σκελετοί έχουν βρεθεί κτερισμένοι με αγγεία και ειδώλια. Ο τφ ξαναχρησιμοποιήθηκε στους Ρωμαϊκούς χρόνους.

---

[555] *ΑΔ* 35, (χρον. Β1-2), 102.
[556] *ΑΔ* 35, (χρον. Β1-2), 109-10.
[557] *ΑΑΑ* 18, 100. *ΑΔ* 40 (χρον. Β1-2), 96.
[558] Id. 2000, 81. Ο ίδιος παραπέμπει σε *ΑΑ* 1939, 272.

Η έλλειψη κτερισμάτων από μέταλλο και ελεφαντοστό, κοσμημάτων και άλλων πολύτιμων αντικειμένων οφείλεται στο ότι οι δύο αυτοί μυκην. τάφοι δεν ανήκουν σε κάποιους υποτιθέμενους «βασιλείς» ή «επιφανή μέλη» μιας μυκην. μητρόπολης, αλλά σε κατοίκους ενός επαρχιακού, υπαίθριου οικισμού.

Συμπεράσματα

Επί συνόλου 66 ταφών που μπορούν με ασφάλεια να αριθμηθούν στους μυκην. τάφους του νομού Κορινθίας[559], μόλις μία φορά συναντήσαμε όπλα: στους θαλ. τάφους της Περαχώρας – Σκαλώματος αναφέρεται εύρεση (αδιευκρίνιστου αριθμού) αιχμών δοράτων και βελών, μη βαρέως δηλ. οπλισμού, συνοδευομένων από μικροαντικείμενα και κεραμική. Δυστυχώς δεν έχουμε επαρκή στοιχεία για να σχολιάσουμε τον τρόπο εύρεσής τους στους τάφους. Αυτό που μπορούμε να σχολιάσουμε είναι η εν γένει απουσία πλούσια κτερισμένων τάφων και η ισχνή παρουσία οπλισμού σ΄αυτούς. Ενδεχομένως η εικόνα να αλλάξει με την εύρεση των τάφων των λεγόμενων «επιφανών» μελών του πληθυσμού, που συνήθως κτερίζονται, όπως έχουμε δει, και με όπλα.

[559] Θεωρούμε ότι στα νεκροταφεία Κάτω Αλμυρής και Σκαλώματος κάθε τφ περιέχει τουλάχιστον ένα νεκρό. Ένα νεκρό τουλάχιστον θεωρούμε ότι περιέχει και ο ΤΦ XXXIII στις Ζυγουριές.

A X A Ï A

1. ΠΕΡΙΟΧΗ ΔΗΜΟΥ[560]

ΚΑΓΚΑΔΙ

Ανακαλύφθηκαν ορισμένοι θαλ. τάφοι, πιθανώς μυκην., αν και οι περισσότεροι της περιοχής είναι ΠΕ. Ο Γιαλούρης βρήκε μικρό άθικτο τφ με χρυσό κόσμημα και άλλα αντικείμενα[561]. Δεν διευκρινίζεται αν το ξίφος (εικ. 332) και η λογχοειδής αιχμή δόρατος (εικ. 333) προέρχονται από αυτόν, από άλλο τφ ή από μη ταφικό σύνολο.

ΠΟΥΡΝΑΡΙ

Απλή αναφορά σε ύπαρξη θολ. τφ[562].

2. ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΧΗ (Πάτρα – Φαραί – Τριταίες – Καλάβρυτα)

Α: ΠΕΡΙΟΧΗ ΠΑΤΡΩΝ

ΤΣΟΥΚΑΛΕΪΚΑ

Απλή αναφορά περί ύπαρξης μυκην. τάφων[563].

ΒΡΑΧΝΕΪΚΑ

Απλή αναφορά περί ύπαρξης μυκη. τάφων[564]. Περισσότερες πληροφορίες δίνονται για έναν θαλ. με δρόμο τφ, ο οποίος περιείχε δύο σκελετούς, δύο αγγεία και χάντρες[565].

---

[560] Η παράθεση των θέσεων ακολουθεί τον κατάλογο του Παπαδόπουλου (Papadopoulos 1979, 24-37) (βλ. και χάρτη 3). Για τις περισσότερες θέσεις βλ. και Κολώνα 1996, 470-93.
[561] *JHS* 1954, 157. Åstrom 1964, 102.
[562] Papadopoulos 1979, 25. Κολώνας 1996, 471.
[563] *BCH* 78, 124. Åstrom 1964, 109.
[564] *BCH* 78, 124. Åstrom 1964, 109.
[565] *BCH* 80, 291.

ΣΑΜΑΚΙΑ

Ανακάλυψη πολύ μεγάλου μυκην. νεκροταφείου, που σχετίζεται με το αντίστοιχο της Άνω Σύχαινας (βλ. αμέσως παρακάτω) και με τους συνοικισμούς Αρόκ, Μεσάτιδα και Άνθεια, αλλά μάλλον ανήκει στον δεύτερο[566].

ΑΝΩ ΣΥΧΑΙΝΑ (Αγραπιδιά)[567]

Ανασκάφηκαν συνολικά περίπου 10 θαλ. τάφοι της ΥΕ ΙΙΙ Α-Γ. Θεωρείται ότι το νεκροταφείο αυτό σχετίζεται με τον οικισμό Τζίνη (ίσως και με τους οικισμούς Βούντενη και Μπάλα). Κάποιοι από τους τάφους είχαν λίθινους περιβόλους[568]. Το περιεχόμενό τους χαρακτηρίζεται γενικά φτωχό. Αναφέρεται εύρεση θραύσματος χ. εγχ..

ΚΛΑΟΥΣ : Κούκουρα - Άνθεια

Κατά τη δεκαετία του 1930 μελετήθηκαν 12 θαλ. τάφοι του νεκροταφείου στο Λόφο του Κούκουρα (ιδιοκτησία Κ. Σκόντρα)[569]. Αναλυτικά στοιχεία έχουμε μόνο για τους ακόλουθους, τους οποίους θα ονομάσουμε συμβατικά «τάφους της Δυτικής Συστάδας»:

ΤΦ «1». Ανέπαφος και ασύλητος. Βρέθηκαν χ. αιχμή δόρατος, χάντρες, κομβία, σφονδύλια, 55 ΥΜ αγγεία (κυρίως αμφορείς) και πολλά θραύσματα αγγείων.

ΤΦ «2». Βυθισμένος, με λίγα αγγεία.

Για τους υπόλοιπους τάφους γνωρίζουμε ότι κάποιοι ήταν βυθισμένοι, κάποιοι ανέπαφοι. Οι περισσότεροι είχαν μεν τους νεκρούς στο δάπεδο, αλλά στο δάπεδο, συγχρόνως, υπήρχε και βαθύτερος λάκκος καλυμμένος από πλάκες, στον οποίο μέσα υπήρχε σωρός φθαρμένων οστών παλαιότερων νεκρών, χωρίς ευρήματα.

Τα ευρήματα που συγκεντρώθηκαν - πολλά τον αριθμό, και κάποια σπανιώτατα - ήταν σε καλή κατάσταση: χ. ξίφος (εικ. 334 α), χ. αμφίστομη μάχαιρα (εικ. 334 β), χ. αιχμή δόρατος[570]

---

[566] *ΠΑΕ* 1933, 92-3. Astrom 1964, 107.
[567] *BCH* 47, 512. *BCH* 48, 472. *BCH* 54, 484. *ΠΑΕ* 1933, 92-3. *BCH* 85, 682. Åstrom 1964, 97.
[568] Ενδεχομένως αυτό αφορά τους τάφους της θέσης Αγραπιδιές στις Φαραίς.
[569] Βλ. κυρίως *ΠΑΕ* 1936, 97-9. *ΠΑΕ* 1937, 84-5.*ΠΑΕ* 1938, 118-9. Åstrom 1964, 105. Το νεκροταφείο ανήκει στον Προϊστορικό συνοικισμό της Ανθείας.
[570] Προφανώς εννοείται η του ΤΦ «1».

(εικ. 334 γ), χ. μικρά μαχαίρια (εικ. 334 δ-ε), ψήφοι περιδεραίων από διάφορα υλικά, αλαβάστρινη πυξίδα και πολλά αγγεία.

20 μ. Α βρέθηκε συστάδα άλλων θαλ. τάφων - που αντίστοιχα θα ονομάσουμε συμβατικά «Ανατολική Συστάδα» - ασυλήτων, της ΥΕ ΙΙΙ Α-Γ περιόδου (εικ. 335). Από αυτούς οι τάφοι Α, Β, Γ, Δ, Ε, Ζ, Η, Θ, Ι και Κ είναι λαξευμένοι στο βράχο ενώ οι Λ, Μ1, Μ2 και Ν είναι λαξευτοί, βυθισμένοι.

ΤΦ Α. Με έξι πρωτογενείς και μια δευτερογενή ταφή. Οι ταφές Α1 και Ε είναι παιδικές, οι υπόλοιπες ενηλίκων. Μεταξύ των ευρημάτων (αγγεία, σφονδύλια, τριχολαβίδα) υπάρχει και ένα αρίστης διατήρησης Τ- σχημο εγχ. (εικ. 336)[571].

ΤΦ Β[572]. Μεγάλος και πλούσιος, με 17 ταφές, από τις οποίες οι εννέα είναι σε τέσσερις λάκκους στο δάπεδο του θαλάμου. Εντοπίστηκαν τρεις ταφές που ίσως ανήκουν σε δύο παιδιά και μία γυναίκα. Οι υπόλοιποι πρέπει να ήταν άντρες. Μόνο κεραμική και ένα εργαλείο.

ΤΦ Γ. Τέσσερις ταφές με αγγεία, σφονδύλια και χάντρες.

ΤΦ Δ[573]. Μικρός με επτά ταφές.

ΤΦ Ε (εικ. 337). 13 ταφές. Στο ΒΔ τμήμα του θαλάμου βρέθηκε η ταφή Γ σε ύπτια, ισχυρά συνεσταλμένη στάση, κτερισμένη με σφονδύλια, χ. περόνη, χάντρα και πέντε αγγεία (μεταξύ τους ψευδόστομος αμφορίσκος, δίωτος αμφορέας και τετράδυμος κέρνος). Ίσως να της ανήκουν άλλα τέσσερα αγγεία, ένα χ. μαχαίρι, σφονδύλι και άλλη χάντρα.

Οι υπόλοιπες δευτερογενείς ταφές εντοπίζονται σε δύο σωρούς, όπου, ανάμεσα σε κεραμική, απαντούν δύο χ. μαχαίρια και μία φλογόσχημη λόγχη.

ΤΦ ΣΤ (εικ. 338). Άνω στρώμα: επτά ταφές (οι πέντε τουλάχιστον πρωτογενείς). Κάτω στρώμα: δέκα ταφές (οι επτά πρωτογενείς). Στη δευτερογενή ταφή Η ανήκουν χ. μαχαιρίδιο, δύο χ. περόνες και άφθονη κεραμική.

ΤΦ Ζ. Δύο θάλαμοι με κοινό δρόμο. Συνολικά τρεις ταφές κτερισμένες με έξι αγγεία.

ΤΦ Η[574]. 13 ταφές κτερισμένες με χ. διχαλωτό εργαλείο, σφονδύλι και 20 αγγεία.

ΤΦ Θ. 15 ταφές, οι δύο στο δάπεδο, οι άλλες σε δύο λάκκους σκαμμένους στο δάπεδο. Σημαντικότερη είναι η πρωτογενής ταφή Α (εικ. 339) κτερισμένη με χ. εργαλεία και όπλα (εικ. 340) (μαχαίρι, λόγχη, ξίφος Τύπου Naue II – παρόμοιο βλ. σε εικ. 334 από ΤΦ «2» «Δυτικής Συστάδας», ξυράφι, τριχολαβίδα) και με αγγεία (τρεις αμφορείς και ένα ψευδόστομο) που είχαν

[571] *ΠΑΕ* 1988, 35-6.
[572] Έως ΤΦ Γ βλ. *ΠΑΕ* 1989, 60-2.
[573] Έως ΤΦ Ζ βλ. *ΠΑΕ* 1990, 50-5.
[574] Έως ΤΦ Κ βλ. *ΠΑΕ* 1991, 79-84.

τοποθετηθεί κατά μήκος της αριστερής πλευράς του, πάνω από το κεφάλι και το στήθος του. Πρόκειται για ταφή πολεμιστή της ΥΕ ΙΙΙ Γ, προς τον οποίο είχε προσφερθεί πιθανώς η μεταγενέστερη θυσία αλόγου ή βοδιού, που βρέθηκε στο ανώτερο τμήμα της επίχωσης του θαλάμου.

Οι υπόλοιπες ταφές σχετίζονται κυρίως με κεραμική.

«ΤΦ Ι». Αποκαλύφθηκε ξερολιθιά που θεωρήθηκε ότι ανήκει σε τφ (ΤΦ Ι). Αποδείχτηκε τελικά ότι έφραζε κόγχη – οστεοφυλάκιο λαξευμένη στο δεξιό τοίχωμα του δρόμου του ΤΦ Θ.

ΤΦ Κ. Επτά ταφές με κεραμική κυρίως.

ΤΦ Λ. Περιείχε αβαθή λάκκο και τέσσερις ταφές, όλες κτερισμένες με κεραμική εκτός της ταφής Β, Ν της οποίας βρέθηκαν χ. μαχαίρι, μικρός χ. σιγύνης[575], χ. περόνη, τρία σφονδύλια και επτά αγγεία (ψευδόστομοι αμφορίσκοι, λεκανίδα, θήλαστρο).

ΤΦ Μ1. Στο δάπεδο βρέθηκαν δύο ταφές πρωτογενείς (Α, Β) και σωρός παραμερισμένων οστών. Η ταφή Α, ελαφρώς διαταραγμένη, σε ύπτια οκλάζουσα στάση και τοποθετημένη στο κέντρο του θαλάμου, είναι κτερισμένη με λόγχη, μαχαίρι και δύο αγγεία (ψευδόστομο αμφορίσκο και απιόσχημο πιθαμφορέα).

Ανάμεσα στα οστά του σωρού βρέθηκαν τμήμα χ. μαχαιριού, δίωτος σταμνίσκος, τέσσερα σφονδύλια, χτένι, τμήματα χ. περόνης, πολλές χάντρες και πλακίδια.

ΤΦ Μ2. Έχει κοινό δρόμο με τον ΤΦ Μ1. Περιέχει μια πρωτογενή ταφή (Α) και τουλάχιστον δύο δευτερογενείς (Β-Γ), όλες κτερισμένες μόνον με κεραμική.

ΤΦ Ν. Έξι πρωτογενείς ταφές επί του δαπέδου (Α-Ζ): οι Β και Γ ανήκουν σε γυναίκες, ενώ οι Ε και Ζ είναι παιδικές. Με τις τελευταίες βρέθηκε χ. μαχαίρι. Επίσης στο δάπεδο βρέθηκαν 20 αγγεία διαφόρων σχημάτων (18 ψευδόστομοι αμφορίσκοι, μόνωτη πρόχους και δίωτος αμφορίσκος), λαβή χ. αγγείου λίθινα και πήλινα σφονδύλια, χάντρες και περόνες.

Ο τφ περιείχε και δύο επιμήκεις λάκκους με τρεις συνολικά ταφές. Ο ένας μάλιστα έφερε ίχνη καύσης (η τρίτη περίπτωση που συναντάμε. Βλ. ΤΦ Ο και Θολ. τφ Καλλιθέας Πατρών). Στα κτερίσματα περιλαμβάνεται χ. δρεπανόσχημο μαχαίρι.

ΤΣΑΠΛΑΝΕΪΚΑ και ΠΑΥΛΟΚΑΣΤΡΟ

Ύπαρξη νεκροταφείου στις περιοχές αυτές. Δεν βρέθηκαν λαξευτοί τάφοι αλλά κιβωτ. κτίσματα από μικρές ποταμίσιες πέτρες, *εντός* των οποίων δεν υπήρχαν ούτε οστά ούτε ευρήματα. Τα ευρήματα (αγγεία και χάντρες) βρέθηκαν *έξω* από τα κτίσματα[576].

[575] Μακρύ όπλο, ορθογώνιας διατομής. Τυπικό κυπριακό, απαντά συχνά στην Κρήτη, και εμφανίζεται κυρίως κατά την περίοδο 1050-950 π.Χ. (Desborough 1995, 267).

ΚΑΛΛΙΘΕΑ

Θέση Ραμπαντάνια ή Σπέντζες

Νεκροταφείο θαλ. τάφων διαταγμένων σε επάλληλες σειρές με χρήση που ξεκινά στην ΥΕ ΙΙΙ Α και φτάνει έως το τέλος της ΥΕ ΙΙΙ Γ (εικ. 341)[577].

ΤΦ Α[578]. Περιέχει δύο ταφές ανδρών μέσα σε ισάριθμους λάκκους. Η πρώτη και παλαιότερη είναι ακτέριστη. Με τον δεύτερο σκελετό σχετίζονται ομάδα χ. όπλων και αγγεία της ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ: ζεύγος περικνημίδων (από τα ελάχιστα παραδείγματα) (εικ. 342), ξίφος Τύπου Naue II[579] (εικ. 343:1-2), αιχμή δόρατος (εικ. 343:3), πολυάριθμα ελάσματα προσαρμοζόμενα με ήλους και κομβία που σώζονται (εικ. 344 α-β & 345- πρόσφατη ανασύσταση). Αρχικά[580] είχαν θεωρηθεί τμήματα θώρακα. Η εύρεση, όμως, σε νεώτερη ανασκαφή, παρόμοιου αντικειμένου από τφ στην περιοχή Κεφαλόβρυσου Πορτών (βλ. σελ. 204) οδήγησε στην υπόθεση ότι πρόκειται, τελικά, για στέμμα[581].

Την δεύτερη αυτή ταφή συνόδευαν επίσης επτά πρόχοι, αμφορέας, κύαθος, δύο μικρά δίωτα αγγεία, μικρό μόνωτο αγγείο και όστρακα κρατήρων, αμφορέων, σκύφων, και πρόχων, που τη χρονολογούν στην ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ, υστερότερα της πρώτης. Τέλος, βρέθηκαν όστρακα εισηγμένων αγγείων (πυξίδων) της ΥΕ ΙΙΙ Α-Β.

ΤΦ Β. Περιείχε τέσσερις ταφές. Μία ανήκει σίγουρα σε άντρα και μάλιστα πολεμιστή και μία σε γυναίκα. Στα ευρήματα[582] καταγράφονται: χ. ξίφος Τύπου Naue II[583] (εικ. 346:1-2), χ. αιχμή ακοντίου (εικ. 346:3 αριστερά πάνω), σαυρωτήρας (εικ. 346:3 αριστερά κάτω), χ. μονόστομο μαχαίρι (εικ. 346:3 δεξιά), χ. ξυρό (εικ. 346:κέντρο) και οδόντες κάπρου (εικ. 346:4), που προφανώς συνόδευαν το νεκρό πολεμιστή. Τα ακόλουθα ευρήματα του τφ δεν μπορούμε να πούμε με ασφάλεια σε ποια ταφή ανήκουν: χ. τριχολαβίδες, πέντε αγγεία (πρόχοι, πίθος, δίωτο, κρατήρας) της ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ και δύο εισηγμένα αγγεία της ΥΕ ΙΙΙ Α-Β.

ΤΦ Γ[584]. Ασύλητος. Περιείχε τρεις (Α, Β, C) πρωτογενείς και δύο (D, E) δευτερογενείς ταφές, όλες κτερισμένες με αγγεία. Κυρίως μας ενδιαφέρει η Β, η οποία ήταν αδιατάρακτη: ο

---

[576] *ΠΑΕ* 1934, 115. Åstrom 1964, 109.
[577] Στη φωτογραφία δεν φαίνονται όλοι οι τάφοι αλλά όσοι είχαν αποκαλυφθεί έως και το 1980.
[578] Έως τον ΤΦ Β βλ. *BCH* 78, 124-5. *JHS* 1954, 157. Von Merhart 1956, 91-2 & 94. Yalouris 1960, 42-5.
[579] Papadopoulos 1999 b, 268.
[580] Yalouris 1960, 42.
[581] Κολώνας 1996, 475.
[582] Κανενός δεν δίνεται η θέση εύρεσης.
[583] Papadopoulos 1999 b, 269.
[584] Έως ΤΦ Ε βλ. *ΠΑΕ* 1976 Α, 196-9.

σκελετός βρέθηκε στο κεντρικό τμήμα του θαλάμου, σε ύπτια θέση, κτερισμένος με εννέα αγγεία (πέντε ψευδόστομους αμφορίσκους, κύπελλο, δύο οινοχόες, τρίωτο αλάβαστρο) και τρία χ. εργαλεία (μονόστομο ξυράφιο, το ήμισυ της λεπίδας άλλου μεγαλυτέρου και ένα δρεπανοειδές μαχαίριο), τρεις λίθινες ακονόπετρες και χάντρα.

ΤΦ Δ. Ασύλητος με δύο πρωτογενείς (A-B) και τέσσερις δευτερογενείς ταφές όλες διαταραγμένες και κτερισμένες κυρίως με αγγεία. Δεξιά της εισόδου δίπλα στην ταφή Β βρέθηκε μαχαιροπέλεκυς και σφραγιδόλιθος.

ΤΦ Ε. Ασύλητος, με τέσσερις πρωτογενείς και παραπάνω από έντεκα δευτερογενείς ταφές, κτερισμένες σχεδόν αποκλειστικά με κεραμική.

ΤΦ Ζ[585]. Ημιτελής.

ΤΦ Η. Ουδεμία κατά χώραν ταφή και ένας λάκκος συλημένος. Όλα τα κτερίσματα πλην τριών αγγείων είχαν αφαιρεθεί συστηματικά.

ΤΦ Θ. Δύο πρωτογενείς και δέκα δευτερογενείς ταφές, ελάχιστα διαταραγμένες όπως και τα ευρήματα. Όλο το δεξιό τμήμα του θαλάμου καταλαμβανόταν από άτακτα συσσωρευμένα οστά των δευτερογενών ταφών, μεταξύ των οποίων βρέθηκαν δύο χ. αιχμές δοράτων, χ. τριχολαβίδα, χ. δαχτυλίδι, σφραγιδόλιθοι, χάντρες, τρία αγγεία (αλάβαστρο, άωτο αγγείο, πυξίδα) κ.α.

ΤΦ Ι. Τέσσερις πρωτογενείς (A-D) και δύο δευτερογενείς (E-F) ταφές, με κεραμική κυρίως.

ΤΦ Κ[586]. Μικρός. Τέσσερις πρωτογενείς (A-G)και ισάριθμες δευτερογενείς (E-H) ταφές κτερισμένες με αγγεία.

ΤΦ Λ. Επτά πρωτογενείς ταφές (A-G) με αγγεία και χ. εργαλεία.

ΤΦ Μ. Ο καλλίτερα διατηρούμενος, ο μεγαλύτερος και από τους πλουσιώτερους σε ταφές και κτερίσματα. Περισσότερες από 14 ταφές. Μεταξύ των οστών των δευτερογενών ταφών βρέθηκε χ. αιχμή δόρατος κοντά σε κύλικα, κάλαθο, χάντρες, σφονδύλια και δύο χ. δαχτυλίδια.

ΤΦ Ν[587]. Έξι ταφές κυρίως με κεραμική και ελάχιστα χ. αντικείμενα.

ΤΦ Ξ. Λόγω απουσίας κρανίων δεν μπορούμε να αριθμήσουμε τις ταφές, οι οποίες κτερίστηκαν με κεραμική και χ. τριχολαβίδα.

ΤΦ Ο (εικ. 347). Ο μέχρι τώρα πλουσιώτερος σε ταφές και κτερίσματα. Περισσότερες από 22 ταφές, από τις οποίες μόνο τέσσερις αναγνωρίστηκαν ως πρωτογενείς (A, B, F, J). Ο σκελετός της ελλιπώς σωζόμενης ταφής J βρέθηκε σε ύπτια οκλάζουσα θέση, συνοδευόμενος από χ. μονόστομο μαχαιρίδιο, δύο χ. δαχτυλίδια, δύο περόνες και 25 αγγεία (είναι όμως αβέβαιο αν όλα του ανήκαν) (εικ. 348).

---

[585] Έως ΤΦ Ι βλ. *ΠΑΕ* 1977 Α, 184-6.
[586] Έως ΤΦ Μ (όλοι ασύλητοι) βλ. *ΠΑΕ* 1978, 122-4.
[587] Έως ΤΦ Ο βλ. *ΠΑΕ* 1980, 106-10.

Η ταφή Β, στο κέντρο του δαπέδου του θαλάμου, είναι εξαιρετικής σπουδαιότητας και ενδιαφέροντος διότι ανήκει σε καύση, αποτελώντας το ένα από τα λίγα παραδείγματα αυτού του σπάνιου ταφικού εθίμου στη μυκην. Αχαΐα (εικ. 349). Με τον αποτεφρωμένο ενήλικα νεκρό βρέθηκε ακέραιη πόρπη.

Στη δεξιά εμπρόσθια γωνία του θαλάμου βρέθηκε ακέραιη χ. φλογόσχημη λόγχη, τοποθετημένη μεταξύ λίγων οστών, σε όρθια στάση, που σώζει ικανό τμήμα (8-10 εκ.) του ξύλινου στειλεού της (εικ. 350)· θεωρείται προϊόν επείσακτο από βορειότερη περιοχή της Ελλάδας.

Ο τφ είχε ένα λάκκο με ελάχιστα οστά και δύο χάντρες.

Ορισμένα μυκην. όστρακα κι ένα μονόστομο χ. μαχαιρίδιο (εικ. 351) της ΥΕ ΙΙΙ που βρέθηκαν κοντά στους τάφους Ξ και Ο δεν προέρχονται από άλλο τφ αλλά από απόρριψη χωμάτων από γειτονικούς τάφους της ΥΕ ΙΙΙ Α-Β κατά την εποχή χρήσης του νεκροταφείου.

Β των τάφων Α και Β υπήρχε τομή που έμοιαζε με ημιτελή δρόμο θαλ. τφ· ωστόσο δεν αποκαλύφθηκε κάτι τέτοιο, πέρα από αγγείο της ΥΕ ΙΙΙ Γ[588].

ΤΦ Π[589]. Εννέα ταφές σε δύο στρώματα επίχωσης του θαλάμου και σε έναν λάκκο. Από αυτές οι Ε, ΣΤ και η ταφή Θ (του λάκκου) πρέπει να ανήκουν σε γυναίκα και δύο παιδιά.

ΤΦ Ρ. Περισσότερες από 15 ταφές. Όπλα βρέθηκαν με την ταφή Α: χ. μαχαίρι, χ. λόγχη καθώς και χ. περόνη, λίθινο ακόνι, τρεις ψευδόστομοι αμφορείς και κυλινδρικό αλάβαστρο (εικ. 352).

ΤΦ Σ. Τρεις συνολικά ταφές στο μικρό θάλαμο και δύο σε λάκκους. Μαζί τους μόνον αγγεία και σφονδύλι.

ΤΦ Τ. Συνολικά 17 ταφές: τρεις πρωτογενείς και 14 δευτερογενείς. Από τις πρωτογενείς, η ταφή 2 ήταν κτερισμένη με χ. μαχαίρι, δύο ψευδόστομους αμφορίσκους και ένα άλλο αγγείο. Στις δευτερογενείς ταφές βρέθηκαν δύο χ μαχαίρια, 37 αγγεία, πολλά σφονδύλια, και χάντρες

ΤΦ Υ[590]. Πέντε πρωτογενείς και τέσσερις δευτερογενείς ταφές. Η Β (πρωτογενής) ανήκει μάλλον σε γυναίκα και ήταν κτερισμένη με χ. μαχαίρι, αρύταινα, ψευδόστομο αμφορίσκο, πόρπη και δύο περόνες. Η Γ (πρωτογενής επίσης, δεν διευκρινίζεται το φύλο) κτερίστηκε με χ. μαχαίρι, δρεπανοειδές ξυράφι, σφονδύλι και 11 αγγεία διαφόρων σχημάτων.

---

588 *ΠΑΕ* 1981 Α, 184.
589 Έως ΤΦ Τ βλ. *ΠΑΕ* 1997, 121-6.
590 Έως ΤΦ Χ (όλοι ασύλητοι) βλ. *ΠΑΕ* 1998, 83-7.

ΤΦ Φ. Τέσσερις πρωτογενείς και 11 δευτερογενείς ταφές, από τις οποίες η Ν (πρωτογενής), σε ύπτια συνεσταλμένη στάση, συνοδεύονταν από χ. μαχαίρι, δίωτο αμφορίσκο και δύο ψευδόστομους αμφορίσκους.

ΤΦ Χ. Δύο πρωτογενείς ταφές στο κέντρο του θαλάμου σε πλάγια συνεσταλμένη στάση. Από αυτές η ΣΤ συνοδευόταν από χ. λόγχη, σφονδύλι, τετράωτο αμφορέα, άωτο πιθάριο, τρίωτο κυλινδρικό αλάβαστρο, δύο αμφορίσκους, ψευδόστομο αγγείο και στάμνο.

Θέση Λαγανιδιά

Θολωτός τφ (εικ. 353). Μικρού μεγέθους και συληµένος. Στην είσοδό του υπήρχε μια ακτέριστη παιδική ταφή, ενώ στο εσωτερικό του συναντάμε επτά ταφικά στρώματα και σκελετικά υπολείμματα τουλάχιστον 40 ταφών. Μόνον η ταφή Ν ήταν αδιατάρακτη και σε λάκκο, αλλά ακτέριστη. Επίσης βρέθηκαν καμένα οστά, πιθανότατα υπολείμματα του σπάνιου φαινομένου της καύσης (βλ. παραπάνω), καθώς και ίχνη θυσίας αλόγου, εξίσου σπανίου εθίμου στο Προϊστορικό Αιγαίο.

Η κατασκευή του τφ τοποθετείται στην ΥΕ Ι[591] , η κεραμική του όμως καλύπτει όλη τη Μυκην. εποχή (ΥΕ Ι-ΙΙΙ Γ). Τα μόνο αντικείμενα που βρέθηκαν στο δάπεδο της θόλου, και πρέπει να συνόδευαν μία από τις αρχικές ταφές του τφ, ήταν μικρό μαχαίρι, χ. περόνη και τριχολαβίδα.

Ο τφ ήταν χτισμένος σε θέση περίοπτη και γειτονική με το νεκροταφείο θαλ. τάφων της θέσης Ραμπαντάνια (που είδαμε προηγουμένως). Φαίνεται πως αρχικά χρησιμοποιούνταν από τον τοπικό άρχοντα και τα μέλη της οικογένειάς του και στη συνέχεια και από άλλους κατοίκους του μυκην. οικισμού της Καλλιθέας.

Στην ίδια θέση ανακαλύφθηκε νεκροταφείο θαλ. τάφων περιμετρικά του θολ. διαταγμένων (εικ. 353). Οι τάφοι χρονολογούνται βάσει κτερισμάτων στην ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ Γ, ίσως κάποιοι και στην ΥπΜ, είναι δηλ. υστερότεροι της κατασκευής του θολ..

ΤΦ Ι[592]. Μικρός, με παραπάνω από 20 ταφές, εκ των οποίων οι τέσσερις πρωτογενείς (Α-Δ). Με τις τελευταίες σχετίζονται αγγεία και αρκετά κοσμήματα από πολύτιμα υλικά.

ΤΦ ΙΙ. Μικρός, με τρεις πρωτογενείς ταφές, όλες κτερισμένες με κεραμική. Μαζί με την Γ βρέθηκε χ. μαχαίρι και χ. τριχολαβίδα (εικ. 354).

ΤΦ ΙΙΙ. Περισσότερες από 11 ταφές. Τουλάχιστον τρεις από τις έξι δευτερογενείς είχαν εκτός από αγγεία, μαχαιρίδιο και σφονδύλιο.

---

[591] *ΠΑΕ* 1988, 35.
[592] Έως ΤΦ IV βλ. *ΠΑΕ* 1988, 32-6.

ΤΦ IV. Ανάμεσα στα οστά δευτερογενών ταφών βρέθηκαν χ. μαχαίρι, χ. ξυράφι και δύο αλάβαστρα.

ΤΦ V. Μικρός, με πέντε ταφές. Οι Α και Β αποτελούν ζεύγος θανόντων με κύριο κτέρισμα την κεραμική.

ΤΦ VI. 11 συνολικά ταφές: τέσσερις πρωτογενείς (Δ, Ζ, Η, Θ), οι υπόλοιπες δευτερογενείς. Στα κτερίσματα των τελευταίων ανήκουν εγχ., χ. λόγχη (εικ. 355:1), αμφίστομο μαχαίρι, που υποδηλώνουν ίσως ταφή πολεμιστή (-ών), επτά αγγεία, σφραγιδόλιθος, σφονδύλια και πολλές χάντρες.

ΤΦ VII. 15 ταφές: τέσσερις πρωτογενείς (Α-Δ), οι υπόλοιπες δευτερογενείς. Στα κτερίσματα των δευτερογενών ανήκουν εγχ., χ. λόγχη (εικ. 356:8), οκτώ αγγεία, μολύβδινο δαχτυλίδι, ακόνι, πολλά σφονδύλια και χάντρες, εκ των οποίων οι χρυσές αποτελούσαν περιδέραιο στο λαιμό της ταφής Ε.

ΤΦ VIII. Κυκλικός, με οκτώ ταφές σε δύο ταφικά στρώματα. Από τις ταφές του κατώτερου στρώματος, η Ζ ήταν κτερισμένη κυρίως με κεραμική, ενώ η Θ με «θησαυρό» χ. όπλων και εργαλείων (σταυρόσχημο μακρύ ξίφος, μεγάλη λόγχη, μαχαίρι, ξυράφι και διπλό πέλεκυ), λίθινο ακόνι, αρτόσχημο αλάβαστρο και χάντρες περιδεραίου[593]. Θεωρείται πως η συγκεκριμένη ταφή ανήκε σε εξέχον πρόσωπο (πολεμιστή – ιερέα [;]) του μυκην. οικισμού της Καλλιθέας[594]

ΤΦ IX. Ελλειψοειδούς σχήματος με μία ακτέριστη ταφή.

ΤΦ X[595]. Από τους μεγαλύτερους του νεκροταφείου. Επιμελώς καθαρισμένος, χωρίς καμία ταφή ή κτέρισμα.

ΤΦ XI. Μικρός. Επτά ταφές σε δύο επάλληλα ταφικά στρώματα, όπου βρέθηκαν κυρίως αγγεία. Επίσης, στο δάπεδο του λάκκου βρέθηκε ένας κενός λάκκος.

ΤΦ XII. Καμία ταφή, μόνο δύο αγγεία.

ΤΦ XIII. Μερικώς συλημένος, με πέντε πρωτογενείς ταφές, εκ των οποίων δύο σχετίζονται με μαχαιρίδιο, δύο χ. περόνες, τρίωτο πιθαμφορίσκο και τρίδυμο κέρνο.

ΤΦ XIV. Είναι ο πλουσιώτερος σε ταφές (περισσότερες από 20) αλλά και κτερίσματα τφ: περιλαμβάνει δύο ταφικά στρώματα κι ένα σχετικά μεγάλο λάκκο. Τα κτερίσματα αποτελούνται από χ. εργαλεία (μαχαίρι, τριχολαβίδα), διάφορα μικροαντικείμενα και αγγεία διαφόρων τύπων.

Στην περιοχή της Καλλιθέας μελετήθηκαν συνολικά 37 τάφοι, που περιείχαν, βάσει των περιγραφών, τουλάχιστον 333 ταφές.

---

[593] Δεν υπάρχει φωτογραφία όπου να διακρίνονται τα ευρήματα του τφ.
[594] Βλ. και Papadopoulos 1999 b, 269.
[595] Έως ΤΦ XIV βλ. *ΠΑΕ* 1993, 44-7.

Όπλα βρέθηκαν σε αρκετούς τάφους: Α, Β, Θ, Μ, Ο, Ρ, Τ, Υ, Φ και Χ (Νεκροταφείο Σπεντζών), θολ, ΙΙ, ΙΙΙ, IV, VI, VII, VIII και XIII (Νεκροταφείο Λαγανιδιάς), δηλ. περίπου στους μισούς. Αρκετά σημεία παρουσιάζουν προβλήματα: (1) Οι αναλύσεις των ευρημάτων των τάφων δε βοηθούν πάντα στην αντιστοίχηση όπλων και ταφών. Πιο σίγουρες εμφανίζονται οι παρακάτω περιπτώσεις: ΤΦ Α (δεύτερος σκελετός → περικνημίδες, ξίφος, αιχμή δόρατος, ελάσματα θώρακα;), ΤΦ Β (ανδρικός σκελετός → ξίφος, αιχμή ακοντίου, σαυρωτήρας, μαχαίρι, ξυρό, και, προφανώς, κράνος), ΤΦ Ο (πρωτογενής ταφή J → χ. μαχαιρίδιο), ΤΦ Ρ (ταφή Α → χ . μαχαίρι, χ. λόγχη), ΤΦ Τ (πρωτογενής ταφή 2 → χ. μαχαίρι), ΤΦ Υ (πρωτογενής ταφή Β, γυναικεία → χ. μαχαίρι. Πρωτογενής ταφή Γ → χ. μαχαίρι), ΤΦ Φ (πρωτογενής ταφή Ν → χ. μαχαίρι), ΤΦ Χ (πρωτογενής ταφή ΣΤ → χ. λόγχη), ΤΦ ΙΙ (πρωτογενής ταφή Γ → μαχαίρι) και ΤΦ VIII (ταφή Θ → σταυρόσχημο ξίφος, λόγχη, μαχαίρι, ξυράφι).

(2) Τα μαχαίρια σε μια περίπτωση παρουσιάζονται ως «εργαλεία» (ΤΦ XIV), ενώ αλλού είτε ως όπλα (Τάφοι Β, Ρ, VIII) είτε απλώς αναφέρονται κι εμείς τα λαμβάνουμε ως όπλα (τάφοι Ο, Τ, Φ, θολ., ΙΙ, ΙΙΙ, IV, XIII). Στον ΤΦ Υ το χ. μαχαίρι σχετίζεται με γυναικεία ταφή, οπότε μάλλον δεν χρησιμοποιήθηκε ως όπλο, αλλά ως εργαλείο. Αντίστοιχα, στους τάφους VI και VIII οι νεκροί χαρακτηρίζονται «πολεμιστές», συνεπώς τα μαχαίρια που τους συνόδευαν λειτουργούσαν ως όπλα.

Οι ανασκαφικές συνάφειες των όπλων έχουν την παρακάτω εικόνα:

Πίνακας 22

ΤΦ	ταφή	ξίφη	μαχαίρια	α.δ.	ξυροί	επ	εγχ	εργ	τριχ	κοσμ	χά	σφ	σφρ	περ	πόρπη
Α	2	√		√		√				√					
Β	1	√	√	√	√										
Θ	;			√					√	√	√	√			
Μ	;			√						√	√	√			
Ο	J		√							√				√	
	;			√											
Ρ	Α		√	√					√					√	
Τ	2		√												
	;		√								√	√			
Υ	Β		√											√	√
	Γ		√					√				√			
Φ	Ν		√												
Χ	ΣΤ			√											
Θολ.	;		√						√					√	
ΙΙ	Γ		√						√						
ΙΙΙ	;		√									√			
IV	;		√		√										
VI	;		√	√			√				√	√	√		
VII	;			√			√		√		√	√			
VIII	Θ	√	√	√	√			√		√	√	√			

ΤΦ	ταφή	ξίφη	μαχαίρια	α.δ.	ξυροί	επ	εγχ	εργ	τριχ	κοσμ	χά	σφ	σφρ	περ	πόρπη
XIII	;		√											√	
		3	**14**	**10**	**3**	**1**	**2**	**2**	**5**	**5**	**6**	**8**	**1**	**5**	**1**

ΤΦ	ταφή	αγγ	κύα	στά	πιθ	αλ	αρύ	κέρ	κύλ	σκύ	κρα	δίω	μόν	άωτ	πυξ	κάλ	αμφ
A	2		√		√					√	√	√	√				√
B	1										√	√					
Θ	;					√								√	√		
M	;								√							√	
O	J																
	;																
P	A					√											√
T	2	√															√
	;	√															
Y	B						√										√
	Γ	√															
Φ	N																√
X	ΣΤ	√		√		√										√	√
Θολ.	;																
II	Γ																
III	;	√															
IV	;					√											
VI	;	√															
VII	;	√															
VIII	Θ																
XIII	;					√			√								
		7	**1**	**3**	**1**	**4**	**5**	**1**	**1**	**1**	**2**	**2**	**1**	**1**	**1**	**2**	**6**

αγγ.= αγγεία
α.δ.= αιχμές δοράτων
αλ.= αλάβαστρα
αμφ.= αμφορέας
αρύ.= αρύταινες
άωτ.= άωτα αγγεία
δίω.= δίωτα αγγεία
εγχ.= εγχειρίδια
επ.= επιγονατίδες
εργ.= εργαλεία
κάλ.= κάλαθοι
κέρ.= κέρνοι
κοσμ.= κοσμήματα
κρα.= κρατήρες
κύα.= κύαθοι
κύλ.= κύλικες
μόν.= μόνωτα αγγεία
περ.= περόνη
πιθ.= πιθαμφορίσκοι
πυξ.= πυξίδα
σκύ.= σκύφοι
στα.= στάμνοι
σφ.= σφονδύλια
σφρ.= σφραγιδόλιθοι
τριχ.= τριχολαβίδες
χά.= χάντρες

Πλουσιώτερη συλλογή όλων απαντά στους τάφους Α, Β και XIII, εκ των οποίων ο ΤΦ Α περιλαμβάνει το σημαντικό, λόγω της σπανιότητάς του, εύρημα των χ. περικνημίδων. Κοινότερο αντικείμενο επιθετικού οπλισμού είναι το μαχαίρι (συνήθως μονόστομο) και ακολουθούν το ακόντιο και ο ξυρός. Μόνο στους τάφους Α και XIII απαντούν ξίφη, γεγονός που ίσως δηλώνει ότι γενικά δεν έχουμε να κάνουμε με βαριά οπλισμένους (επιθετικά τουλάχιστον) πολεμιστές. Αμυντικός εξοπλισμός απαντά μόνο στον ΤΦ Α (περικνημίδες και κατά μία άποψη θώρακας). Η

ιδιαίτερη αυτή συγκέντρωση όπλων στον συγκεκριμένο τφ έχει, σωστά πιστεύω, οδηγήσει στην άποψη ότι ο νεκρός του ανήκε στις υψηλότερες βαθμίδες της στρατιωτικής ιεραρχίας[596].

Συνηθέστερο συνεύρημα των όπλων (από πλευράς κεραμικής) είναι οι αμφορείς και οι αμφορίσκοι με ποικίλο αριθμό λαβών και τα αλάβαστρα, ενώ από τα μικροαντικείμενα συχνότερα είναι τα σφονδύλια και τα κοσμήματα (με μορφή δαχτυλιδιών και χαντρών από περιδέραια, και περονών).

ΚΡΗΝΗ

Άγιος Κωνσταντίνος Κεφαλόβρυσου

Νεκροταφείο ή τμήμα νεκροταφείου μυκην. λαξευτών τάφων[597]. Ονομάστηκε «Νεκροταφείο Β'».

ΤΦ «1». Συλημένος. Στο Α τμήμα του θαλάμου υπήρχε λάκκος με διαταραγμένα οστά και χ. κτερίσματα. Στον υπόλοιπο τφ απαντά μόνον κεραμική.

ΤΦ «2». Συλημένος κατά ένα μέρος. Ο μεγαλύτερος – ως τώρα – του νεκροταφείου. Στο ΒΔ τμήμα του θαλάμου βρέθηκαν κατά χώραν δύο πρωτογενείς ταφές (Α και β) με κεραμική. Στο οπίσθιο τμήμα υπήρχε μεγάλος σωρός 11 τουλάχιστον παραμερισμένων ταφών, με πλούσια ευρήματα: μία χ. φυλλόσχημη αιχμή δόρατος, ευθύγραμμο χ. μαχαίρι, τρία χ. δαχτυλίδια, θραύσμα χ. διαδήματος (;), 395 ψήφοι περιδεραίου από αχάτη, ακόνι, δέκα σφονδύλια και 10 αγγεία (αλάβαστρο, ψευδόστομοι αμφορείς, τρίωτος πιθαμφορέας).

ΤΦ «3». Συλημένος και πλήρως διαταραγμένος. Βρέθηκαν χ. φυλλόσχημη αιχμή δόρατος και λίγα όστρακα της ΥΕ ΙΙΙ Α-Γ.

Ζωιτάδα

Μυκην. νεκροταφείο θαλ. τάφων[598].

ΤΦ 1 (εικ. 357). Ο θάλαμος είχε πέντε πρωτογενείς ταφές και δύο σωρούς παραμερισμένων οστών, ενώ στο εσωτερικό της αριστερής παραστάδας της εισόδου βρέθηκε σωρός προγενεστέρων

[596] Papadopoulos 1999 b, 269.
[597] *ΑΔ* 45 (χρον.), 131-2.
[598] *ΑΔ* 49 (χρον.), 234-6.

ταφών με κεραμική. Τις κατά χώραν ταφές συνόδευαν χ. φυλλόσχημη αιχμή δόρατος, δύο χ. ελάσματα και αρκετά αγγεία, κυρίως αμφορείς, που χρονολογούν τον τφ στην ΥΕ ΙΙΙ Α1 – ΙΙΙ Γ.

ΤΦ 2. 13 κρανία βρέθηκαν σε μία μεγάλη ανακομιδή και δύο πρωτογενείς ταφές. Τα κτερίσματα περιελάμβαναν κυρίως κεραμική της ΥΕ ΙΙΙ Α1-Γ.

ΤΦ 3. Τρία τουλάχιστον κρανία. Η έλλειψη κτερισμάτων δυσκολεύει τη χρονολόγηση.

Άγιος Κωνσταντίνος Μονοδενδρίου

Συστάδα θαλ. τάφων που ονομάστηκε «Νεκροταφείο Α'» και χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙ Γ[599].

Τάφοι 1, 2, 3 και 3 α. Πρόκειται για ορθογώνιους ή κυκλικούς τάφους, διατεταγμένους έτσι ώστε ανά δύο να έχουν κοινό δρόμο (τάφοι 1-2 και 3-3 α), προς εξοικονόμηση χώρου. Σε έναν ημι-συλημένο τφ βρέθηκαν σκελετοί απευθείας στο δάπεδο ή σε ανακομιδή μαζί με χ. ξίφος Τύπου Naue II και πήλινα αγγεία. Επίσης αναφέρεται εύρεση χ. αιχμής δόρατος, μαχαίρι και χ. δίσκοι.

Τάφοι Τ1 και Τ2. Συλημένοι. Πιθανώς αγγεία ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ.

ΤΦ «3». Πρόσφατα κατεστραμμένος. Λίγα όστρακα.

Δριμαλέικα

Θαλ. ΤΦ 3. Ασύλητος. Περιείχε δύο ταφικά στρώματα. Πάνω στο δάπεδο βρέθηκαν κατά χώραν τέσσερις αδιατάρακτες και σύγχρονες μεταξύ τους ταφές, ενώ στο Α τοίχωμα του θαλάμου σύνολο 13 πήλινων αγγείων ΥΕ ΙΙΙ Γ. Μία από τις παραπάνω ταφές (ταφή D, του ανώτερου ταφικού στρώματος) έφερε ασημένιο δαχτυλίδι στο χέρι και συνοδευόταν από: χ. ξίφος Τύπου Naue II κατά μήκος του δεξιού χεριού, χ. οβάλ λόγχη με σωζόμενα ίχνη του στειλεού, επίσης στη δεξιά μεριά, χ. σφιγκτήρα και μικρό ελεφάντινο χτένι. Το ξίφος διατηρεί λείψανα της θήκης από οργανική ύλη με διακόσμηση από χ. ελάσματα και ήλους.

Στο κατώτερο επίπεδο βρέθηκε σωρός οστών και εννέα αγγείων από τον παραμερισμό δέκα προγενεστέρων ταφών που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙ Α2 και Β.

Προφανώς, αλλά και σύμφωνα με τους μελετητές, ο νεκρός με το δαχτυλίδι και τα όπλα ανήκει σε ανώτερη στρατιωτική ή / και κοινωνική ομάδα [600].

ΤΦ «1» Ορθογώνιος λακκ. μυκην. τφ, προφανώς παιδικός. Χωρίς οστά, με μοναδικό κτέρισμα ένα ΥΕ ΙΙΙ Α αλάβαστρο[601].

---

[599] *ΑΔ* 36 (χρον.), 166. *ΑΔ* 45 (χρον. Β1), 132-3. *ΑΔ* 47 (χρον. Β1), 141. Papadopoulos 1999 b, 271.
[600] Papazoglou – Manioudaki 1994, 171-200. Papadopoulos 1999 b, 271.

ΓΗΡΟΚΟΜΕΙΟ

ΤΦ «1». ΥΕ θαλ. τφ στον οποίο βρέθηκαν χ. αιχμή δόρατος (αρ. Χ 307) (εικ. 358 α) εκούσια στρεβλωμένη, χ. ξυρό με εγχάρακτες γραμμές (αρ. Χ 306) (εικ. 358 β), εξάρτημα από σχιστόλιθο και οκτώ αγγεία ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ1 (κυρίως αμφορείς, δίδυμα αγγεία)[602]. Ίσως σ' αυτόν ανήκει και μονόστομο μαχαιρίδιο (εικ. 358 γ).

ΠΑΤΡΑ: οδός Γερμανού

Ύπαρξη συστηματικού νεκροταφείου θαλ. τάφων της ΥΕ ΙΙΙ Α-Γ.

Αρ. 134. Κάτω από τοίχο Ρωμαϊκής οικίας πρέπει να υπήρχε θαλ. τφ κατεστραμμένος Βρέθηκαν πέντε σκελετοί με συνεσταλμένα σκέλη, και λείψανα πιθανόν άλλων δύο. Βαθύτερα βρέθηκαν άλλοι τέσσερις νεκροί. Τα κτερίσματα ήταν στη θέση τους: χ. μαχαίρια, λαβίδες, υάλινες χάντρες, σφονδύλια και 19 αγγεία.

Αρ. 136. θαλ. τάφοι λαξευμένοι στο έδαφος. Ασύλητοι. Σώζεται μόνο το κατώτερο τμήμα τους. Τα κτερίσματα (πήλινα αγγεία και χ. μικροαντικείμενα) χρονολογούν τις ταφές στην ΥΕ ΙΙΙ Α2 / Β έως ΙΙΙ Γ[603].

Οι τάφοι στα οικόπεδα Γερμανού αρ. 142, αρ. 134 και Βότσαρη οδήγησαν στην θεωρία περί ύπαρξης συστηματικού μυκην. νεκροταφείου στην περιοχή[604]

Αρ. 148 – 152. ΤΦ 1. Βρέθηκαν δέκα ταφές, των οποίων τα οστά είναι διαλυμένα, και τρεις λάκκοι, ένας εκ των οποίων είχε οστά. Τα κτερίσματα περιλαμβάνουν πήλινα αγγεία και μικροαντικείμενα. ΤΦ 2 (εικ. 359). Βρέθηκαν εννέα ταφές και οστά μέσα σε έναν από τους τρεις λάκκους. Στα κτερίσματα περιλαμβάνονται εγχειρίδια, φυλλόσχημες αιχμές δοράτων, πήλινο αγγεία και μικροαντικείμενα.

ΠΑΛΙΟΜΕΤΟΧΟ (δε υπάρχει στον κατάλογο του Παπαδόπουλου)

Βρίσκεται κοντά στην Πάτρα. Ο Μαστροκώστας αναφέρει απλώς ύπαρξη μυκην. τφ[605].

---

[601] *ΑΔ* 40 (χρον.), 135-6.
[602] *ΑΔ* 22 (χρον. ΙΙ1), 214.
[603] *ΑΔ* 40 (χρον.), 118.
[604] Αυτόθι.
[605] *ΑΔ* 16 (χρον. Β), 145.

ΑΓΙΟΒΛΑΣΙΤΙΚΑ: θέση Λεύκες (δεν υπάρχει στον κατάλογο του Παπαδόπουλου)

Εντοπίστηκε μυκην. νεκροταφείο λαξευτών θαλ. τάφων. Ανεσκάφη μεγάλος τφ, εν μέρει κατεστραμμένος, με ευρήματα (πολύ φθαρμένο χ. εγχ. και πήλινα αγγεία) που τον χρονολογούν στην ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ[606].

ΒΟΥΝΤΕΝΗ: θέση Αμυγδαλιά

Εκτεταμένο νεκροταφείο θαλ. λαξευτών τάφων της ΥΕ ΙΙΙ Α-Γ (εικ. 360).

Τάφοι 1 έως 4. Δεν έχουμε στοιχεία.

ΤΦ 5[607] (εικ. 361). Θάφτηκαν συγχρόνως έξι άτομα νεαρής ηλικίας. Στο αριστερό μισό του θαλάμου βρέθηκε λάκκος γεμάτος οστά και κτερίσματα ανακομιδής.

Στον τφ βρέθηκαν δύο φυλλόσχημες αιχμές δοράτων, καυλός χ. αιχμής δόρατος, 25 ψευδόστομοι αμφορείς αχαϊκού τύπου, 15 αγγεία διαφόρων σχημάτων, σφονδύλια, χάντρες, ταινία περιτυλιγμένη σε ξύλινο στέλεχος (σκήπτρο), χ. πόρπη, χ. κρίκος, χ. περόνη.

ΤΦ 6. Άγνωστος αριθμός ταφών. Κυρίως κεραμική.

ΤΦ 7. Ημίεργος τφ. Μία διαταραγμένη ταφή και μια ανακομιδή. Λίγα ευρήματα.

ΤΦ 8. Διαταραγμένες ταφές, κυρίως με κεραμική. Στο ΒΔ τμήμα του θαλάμου υπήρχε λάκκος, όπου βρέθηκαν δόντια κάπρου, χ. μαχαίρι, πέντε σφονδύλια και χάντρες.

ΤΦ 9. Θαλαμωτός θολοειδής[608]. Διαταραγμένες ταφές, πλούσιες σε κτερίσματα: χ. μαχαίρι, φυλλόσχημη αιχμή δόρατος, 48 ψευδόστομοι αμφορείς, εννέα άλλα αγγεία, σφονδύλια, φυλλάρια και χάντρες χρυσού, πλακίδια από υαλόμαζα, χ. περόνη.

Σε εκτεταμένη ανακομιδή οστών στη ΝΑ γωνία του θαλάμου βρέθηκαν δύο σφραγιδόλιθοι.

ΤΦ 10. Σχετικά μεγάλος τφ. Διαταραγμένες ταφές με λαβή χ. εγχειριδίου, χρυσό σφηκωτήρα, 20 ψευδόστομους αμφορείς, δέκα άλλα αγγεία, σφονδύλια, οστέινα κομβία, χάντρες από υαλόμαζα και κορναλίνη, χ. δαχτυλίδι.

ΤΦ 11. Μικρός τφ με ένα λάκκο με ανακομιδή. Κεραμική.

ΤΦ 12. Διαταραγμένες ταφές με κεραμική, και λάκκος με ακτέριστη ταφή.

ΤΦ 13[609]. Λίγα διασκορπισμένα οστά, δύο ανακομιδές σε αβαθή λάκκο και δύο ακόμη ακανόνιστοι – επιμήκεις λάκκοι με ισάριθμες ταφές.

---

606 *ΑΔ* 38 (χρον.), 127.
607 Έως ΤΦ 12 βλ. *ΑΔ* 44 (χρον.), 129-31. Papadopoulos 1999 b, 271.
608 Δανιηλίδου 2000, 173. Βλ. και πίνακα 3.

ΤΦ 14. Ταφές σε ανακομιδή.

ΤΦ 15. Ημιτελής. Δύο ανακομιδές χωρίς κτερίσματα.

ΤΦ 16. Δύο κτερισμένες ταφές, δύο σωροί οστών σε ανακομιδή κα δύο λάκκοι, ο ένας με πολλές ταφές.

ΤΦ 17. 14 συνολικά ταφές, κάποιες ακτέριστες, κάποιες με κεραμική[610].

Τάφοι 18 και 19. Από δύο ταφές ο καθένας.

ΤΦ 20. Τέσσερις συνολικά ταφές[611].

ΤΦ 22. Θαλαμωτός θολοειδής[612]. Συνολικά απαντούν έξι ταφές. Οι δύο παραμερισμένες ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΙ Α1-Β, ενώ δύο από τις πρωτογενείς κτερίστηκαν με αγγεία και σφονδύλια της ΥΕ ΙΙΙ Γ[613].

ΤΦ 23. Τρεις ταφές σε ύπτια και συνεσταλμένη στάση, τις οποίες συνόδευαν χ. όπλα και εργαλεία (αιχμή δόρατος, ξυρός, μαχαιρίδιο) και αγγεία (ψευδόστομοι αμφορείς και αλάβαστρο).

Σε σωρό παραμερισμένων οστών βρέθηκαν χ. τριχολαβίδες.

ΤΦ 24[614]. Βυθισμένος. Οστά σε δύο μέρη του θαλάμου.

ΤΦ 25. Βυθισμένος. Επτά τουλάχιστον ταφές σε διάφορα σημεία του δαπέδου. Βρέθηκαν ξυρός, χ. μαχαιρίδιο, πάρα πολλά αγγεία διαφορετικών σχημάτων, σφραγιδόλιθος, βελόνη.

ΤΦ 26.Δύο πρωτογενείς ταφές και παραμερισμοί σε διάφορα σημεία. Μαζί τους δύο χ. μαχαίρια, αγγεία διαφόρων σχημάτων και μικροαντικείμενα.

ΤΦ 27. Τρεις πρωτογενείς ταφές με τέσσερις αιχμές βελών, άφθονη κεραμική και μικροαντικείμενα. Κοντά στο δυτικό τοίχωμα υπήρχαν παραμερισμένα οστά δύο ταφών με χαυλίους από οδοντόφρακτο κράνος, χ. αιχμή βέλους, χ. τριχολαβίδα, άφθονη κεραμική και μικροαντικείμενα. Στο κεντρικό τμήμα του θαλάμου βρέθηκαν πάνω από δύο ταφές (μία τουλάχιστον παιδική).

ΤΦ 28[615]. Λίγα οστά στην Α πλευρά μαζί με χ. μαχαίρι, σφονδύλια, χάντρες, έξι ψευδόστομους αμφορείς.

ΤΦ 29. Από τους μεγαλύτερους του νεκροταφείου, με πλούσια κτερίσματα. Στο ΝΔ τμήμα του δαπέδου βρέθηκαν δύο πρωτογενείς ταφές. Στη ΒΑ πλευρά, στις γωνίες και το κέντρο του τφ βρέθηκαν οστά παραμερισμένων ταφών μαζί με χ. επίσημα ασπίδας, τρία χ.

---

[609] Έως ΤΦ 16, Τάφους 18-19 και ΤΦ 23 βλ. *ΑΔ* 46, (χρον.), 146-7.
[610] *ΑΔ* 45 (χρον.), 131.
[611] *ΑΔ* 45 (χρον.), 131.
[612] Δανιηλίδου 2000, 173. Βλ. και πίνακα 3.
[613] *ΑΔ* 47 (χρον.), 140-1.
[614] Έως ΤΦ 27, Τάφους 31, 34, 36, 39, 40 και 41 βλ. *ΑΔ* 49 (χρον.), 240-1.
[615] Και ΤΦ 29 βλ. *ΑΔ* 48 (χρον.), 122-3.

μονόστομα μαχαίρια ξυρό, 32 ψευδόστομους αμφορείς, αλάβαστρα, κύλικες, πρόχους, αρύταινα, σφονδύλια, πλακίδια, σμίλη.

ΤΦ 31. Τρεις πρωτογενείς ταφές.

ΤΦ 34. Δέκα συνολικά ταφές σε διάφορα σημεία.

ΤΦ 34 α. Μία ταφή.

ΤΦ 36. Βυθισμένος. Περιλαμβάνει οκτώ πρωτογενείς ταφές (η μία παιδική). Συνοδεύονταν από δύο χ. αιχμές δοράτων, χ. ξυρό, χ. τριχολαβίδα, σφραγιδόλιθο, σφονδύλια και λίγα αγγεία.

ΤΦ 39. Πέντε συνολικά ταφές με κτερίσματα χ. μαχαιρίδια, λίγα αγγεία, εργαλεία.

ΤΦ 40. Δέκα ταφές, μαζί με τις οποίες βρέθηκαν τέσσερα χ. μονόστομα μαχαίρια, λαβή ενός πέμπτου, εργαλεία, μικροαντικείμενα και 13 αγγεία.

ΤΦ 44. Δύο ταφές.

Όπου δεν αναφέρονται κτερίσματα, σημαίνει πως κυρίως βρέθηκε κεραμική.

ΠΟΡΤΕΣ (εκτός καταλόγου Παπαδόπουλου)

Τύμβοι

Στο χωριό Πόρτες (εικ. 362) και κοντά στο μυκην. νεκροταφείο (που θα δούμε στη συνέχεια) υπάρχουν τρεις μερικώς ανεσκαμμένοι Τύμβοι (Α, «Β», Γ): φαίνονται ότι συλήθηκαν επανειλημμένα στο παρελθόν και είναι μερικώς κατεστραμμένοι[616].

ΤΥΜΒΟΣ Α. Βρίσκεται στο κεντρικό σημείο του λόφου Σκόλλις και περιλαμβάνει πέντε τάφους: τρεις στα Β (Α1, Α2, Α3 λαξευμένους στο βράχο, ορθογωνίους χτιστούς θαλ[617], όλους συλημένους, και δύο κτιστούς κιβωτ. στα Α (Α4 και Α5)[618].

Τ. Α1 έως Τ. Α3. Δεν δίνονται στοιχεία για ταφές. Μόνο στον Α1 αναφέρεται εύρεση χ. δακτυλιδίου.

Τ. Α4. Λίγα οστά πρωτογενούς ταφής, με χρυσό πλακίδιο και σφραγιδόλιθο από στεατίτη της ΥΕ ΙΙΙ Α2-Β.

---

[616] *ΑΔ* 48 (χρον.), 123. Κολώνας 1996, 473-5. Moschos 2000, 9 & 11-2.
[617] Κατά τον Κολώνα (id. 1996, 473) οι τάφοι των τύμβων είναι κτιστοί με πλάκες κιβωτ.. Από θαλ. τάφους αποτελείται το μεταγενέστερο νεκροταφείο που βρίσκεται στον ίδιο χώρο.
[618] *ΑΔ* 49 (χρον.), 230-1. Moschos 2000, 13-4. Papadimitriou 2001, 51.

Τ. Α5. Παρόμοιος με τον ΤΦ Α4.

ΤΥΜΒΟΣ Β. Βρίσκεται στο Β τμήμα του λόφου. Περιλαμβάνει τρεις κιβωτ. τάφους, όλους συλημένους. Από αυτούς λίγα οστά βρέθηκαν στον ΤΦ Β1, ενώ η κεραμική τους ανήκει στην ΥΕ Ι – ΙΙ Α[619].

ΤΥΜΒΟΣ C. Στο Α τμήμα του λόφου. Είναι κατεστραμμένος και περιλαμβάνει τρεις χτιστούς ορθογώνιους θαλ. τάφους (εικ. 363).

Τ. C1. Μεγάλος και ο υστερότερος της συστάδας (ΥΕ Ι Α – ΙΙ). Βρέθηκαν λίγα οστά, χ. μονόστομο μαχαίρι, δέκα αγγεία (κυρίως κάνθαροι), δύο πήλινες σπείρες.

Τ. C2. Αρκετά οστά και όστρακα ΥΕ Ι Α.

Τ. C3. Παρόμοιος με τον C1 άδειος[620].

Η περίοδος κατασκευής των ορθογωνίων κτιστών τάφων στις Πόρτες μπορεί να τοποθετηθεί στην ΥΕ Ι Α – ΙΙ Α (-Β;) και όχι νωρίτερα. Ωστόσο, αυτή η χρονολόγηση δεν δίνει απαραίτητα τη χρονολόγηση κατασκευής των Τύμβων. Επομένως, η πρωιμότερη φάση *χρήσης* των τύμβων (και όχι σίγουρα της *κατασκευής* τους) είναι η ΥΕ Ι (Τύμβοι Α και C) και χαρακτηρίζεται από κτιστούς θαλ. τάφους (Α1 – Α3, C1 – C3). Χτιστοί κιβωτ. τάφοι μπαίνουν στους Τύμβους Α και Β κατά τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙ Α-Β (Α4, Α5, Β1, Β2;, Β3) και θεωρούνται απλοί, ατομικοί[621].

Νεκροταφείο

Το Προϊστορικό νεκροταφείο βρίσκεται σε χαμηλό λόφο περίπου 1500 μ. Α του χωριού Πόρτες, κοντά στην πηγή του Κεφαλόβρυσου (εικ. 362) και στον ίδιο χώρο με τους παραπάνω τύμβους. Συνολικά έχουν έρθει στο φως 12 ασύλητοι θαλ. αβύθιστοι τάφοι, δεν έχουμε, όμως, για όλους στοιχεία. Γενικά, έχουν θαλάμους κυκλικούς, εκτός του Τ6 που είναι πεταλοειδής, και χρονολογούνται από την ΥΕ ΙΙΙ Α[622].

Τ3. Πρέπει να ανήκει στο νεκροταφείο, αλλά βρέθηκε στο Α τμήμα του Τύμβου C. Περιέχει δύο πρωτογενείς ταφές και εντυπωσιακά ευρήματα (εικ. 364 α). Στη γυναικεία ταφή ανήκαν ένα

[619] *ΑΔ* 49 (χρον.), 230-1. Moschos 2000, 14.
[620] *ΑΔ* 50 (χρον.), 217-8. Moschos 2000, 15-6. Papadimitriou 2001, 52.
[621] Moschos 2000, 21.
[622] Κολώνας 1996, 473-5.

χρυσό και ένα χ. δαχτυλίδι, μεγάλος αριθμός χαντρών από χρυσό και άλλες ύλες και κεραμική ΥΕ ΙΙΙ Β2 / πρώιμης ΙΙΙ Γ.

Η δεύτερη πρωτογενής ταφή ανήκε, προφανώς, σε πολεμιστή – αξιωματούχο, όπως φαίνεται από τα αντικείμενα που τον συνόδευαν: τμήμα χ. πανοπλίας αποτελούμενης από ζεύγος περικνημίδων, ξίφος Τύπου Naue II[623] (διακρίνεται κάτω αριστερά στην εικ. 364 α), αιχμή δόρατος, μαχαίρι και ένα από τα ελάχιστα (μάλλον μόλις το δεύτερο) στο μυκην. κόσμο χ. στέμμα (μίτρα, τύπου τιάρας) (εικ. 364 β). Τα ελάσματα από τα οποία αποτελείται ομοιάζουν με τα «ελάσματα θώρακα» από την Καλλιθέα Πατρών (σελ. 190), άρα πιθανότατα και στην Καλλιθέα δεν έχουμε θώρακα, αλλά στέμμα, και μάλιστα του ίδιου εργαστηρίου με αυτό των Πορτών[624]. Στην ίδια ταφή ανήκουν χ. ημισφαιρική φιάλη, μικροαντικείμενα και κεραμική ΥΕ ΙΙΙ Γ[625], που χρονολογεί και την ταφή (ενώ οι τάφοι του νεκροταφείου είναι αρκετά πρωιμότεροι: ΥΕ ΙΙΙ Α κεξ.).

ΤΦ 4[626]. Ο φτωχότερος.

Τάφοι 5 και 6. Στο θάλαμο υπήρχε λάκκος με πρωτογενή ταφή της ΥΕ ΙΙΙ Γ και σε άλλο σημείο του τφ ακατάστατα οστά και κτερίσματα.

ΤΦ 7. Διαταραγμένο περιεχόμενο λόγω επιλεκτικής σύλησης. Η κεραμική του αποτελεί πιθανώς απόδειξη της αδιάκοπης χρήσης του χώρου ως νεκροταφείου ήδη από την ΥΕ Ι, όταν επίσης χρησιμοποιούνταν οι Τύμβοι Α, Β; και C (αγγεία ΥΕ ΙΙ Β και ΙΙΙ Γ).

ΤΦ 8. Στο βάθος του θαλάμου (8 α) υπήρχε παραθάλαμος (8 β), περίπτωση μοναδική στην Αχαΐα . Και στους δύο συναντάμε παραμερισμένα οστά και όστρακα. Ο τφ θεωρείται ο πλουσιώτερος όλων καθώς περιείχε χ. επίσημα ασπίδας, χ. λόγχη, χαυλίους οδοντόφρακτου κράνους, πλούσια προϊόντα μικροτεχνίας και κεραμική.

ΤΦ 9. Διαταραγμένο -από άγνωστη αιτία- εσωτερικό. Δεν βρέθηκαν οστά, μόνο κτερίσματα της ΥΕ ΙΙΙ Α1.

ΣΠΑΛΙΑΡΕΪΚΑ ΛΟΥΣΙΚΩΝ (εκτός καταλόγου Παπαδόπουλου)

Αναφέρονται δέκα λαξευτοί θαλ. τάφοι της ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ, που συνθέτουν εκτεταμένο νεκροταφείο, το οποίο καταλαμβάνει όλη την Α πλευρά του λόφου των Σπαλιαρέικων. Δεν έχουμε για όλους τους τάφους στοιχεία.

---

[623] Papadopoulos 1999, 271.
[624] Αυτόθι, 475. Βλ. και Papadopoulos 1999 b, 271.
[625] *ΑΔ* 50 (χρον.), 217-8. *BCH* 120 B, 1170-1. Papadimitriou 2001, 52.
[626] Έως ΤΦ 9 βλ. *ΑΔ* 51 (χρον.), 292-3.

ΤΦ 1. Πεταλόσχημος, με 4-5 ταφές[627].

ΤΦ 2[628] (εικ. 365). Δεν ανεσκάφη ο δρόμος μόνον ο ορθογώνιος θάλαμος, ο οποίος περιείχε δύο λάκκους (Λ1 και Λ2). Στον Λ1 βρέθηκαν συσσωρευμένα οστά και ψευδόστομος αμφορέας. Στον Λ2 δεν υπήρχαν οστά αλλά άφθονη στάχτη καθώς και χ. ξίφος, χ. αιχμή δόρατος, χ. εγχ., χ. φυλλακτήρας ξύλινης αιχμής, χ. στρογγυλό επίσημα ασπίδας. Στον πυθμένα του λάκκου βρέθηκαν πλάκες που κάλυπταν άλλον, τελείως κενό λάκκο.

Στο δάπεδο του ΤΦ 2 υπήρχε σκελετός και κατά μήκος των πλευρών του τέσσερις ομάδες αγγείων και χ. αντικειμένων. Συνολικά βρέθηκαν: 32 πήλινα αγγεία, δύο τεφροδόχα αγγεία (τετράωτος αμφορέας με πώμα και χ. κάλαθος), δύο χ. ξίφη, δύο χ. αιχμές δοράτων, χ. ξυρός, δύο χ. μαχαίρια και χ. τριχολαβίδα.

Ο Παπαδόπουλος περιγράφει τον τφ ως εξής: «ο θαλ. ΤΦ 2 των Λουσικών περιέχει καύσεις δύο νεκρών σε χ. τετράωτο αμφορέα και χ. κάλαθο, καθώς και δύο ταφές πολεμιστών κτερισμένες με δύο ξίφη Τύπου Naue II, χ. ομφαλό ασπίδας, δύο αιχμές δοράτων, ένα εγχ., δύο μαχαίρια, ένα ξυρό, χ. τριχολαβίδα, τέσσερις χ. ήλους μάλλον από κολεό ξίφους (…) και 32 ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ αγγεία. Από τους δύο νεκρούς πολεμιστές ο ένας βρέθηκε σε λάκκο, ο άλλος κείτονταν στο δάπεδο»[629].

ΤΦ 3. Συληµένος.

ΤΦ 4. Μικρός πεταλόσχημος με 4-5 ταφές και κεραμική κυρίως[630].

ΤΦ 6[631]. Μικρός. Κεραμική.

ΤΦ 7. Συληµένος. Μόνο λίγα ευρήματα (κεραμική και μικροαντικείμενα).

ΤΦ 8. Μόνο δύο αγγεία.

ΤΦ 9. Συληµένος.

ΤΦ 10. Κυκλικός θάλαμος, με οκτώ συνολικά ταφές, κτερισμένες κυρίως με κεραμική και μικροαντικείμενα[632].

500 μ. βορειότερα υποδείχτηκε δεύτερο μυκην. νεκροταφείο, στη θέση Ψηλή Ράχη των Σπαλιαρέικων, που δεν έχει ακόμη ανασκαφεί[633].

---

627 *ΑΔ* 44 (χρον.), 136.
628 Και ΤΦ 3 βλ. *ΑΔ* 45 (χρον.), 134.
629 Papadopoulos 1999 b, 271.
630 *ΑΔ* 44 (χρον.), 136.
631 Έως ΤΦ 9 βλ. *ΑΔ* 46 (χρον.), 147-8.
632 *ΑΔ* 45 (χρον.), 133.
633 *ΑΔ* 45 (χρον.), 134.

ΚΑΛΑΜΑΚΙ ΕΛΑΙΟΧΩΡΙΟΥ

Νεκροταφείο θαλ. τάφων της ΥΕ ΙΙΙ Α-Γ, συλημένων, μαζί με τους οποίους συνυπάρχουν ΠΕ επίσης θαλ. τάφοι (δύο δηλ. νεκροταφεία). Ανάμεσά στους τάφους του ΠΕ νεκροταφείου βρέθηκε ένας θαλ. τφ της ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ, που παραμένει μη ανεσκαμμένος. Για κανέναν δεν δίνονται περισσότερες πληροφορίες[634].

ΠΤΕΡΩΤΟ

Θέση Γούπατα (εκτός καταλόγου Παπαδόπουλου)

Θολ. τφ (εικ. 366). Στο δάπεδο του θαλάμου βρέθηκαν οστά σε πολύ κακή διατήρηση. Στο κέντρο του θαλάμου υπήρχε στρογγυλός λάκκος με τρεις επάλληλες κτερισμένες ανακομιδές οστών, ενώ πάνω του διαπιστώθηκαν καύσεις. Ο λάκκος περιείχε χ. μαχαίρι, 70 πήλινα αγγεία, σφονδύλια, γυναικείο ειδώλιο, λεπίδες από οψιανό και πυρίτη, λίθινα εργαλεία, χ. μικροαντικείμενα, χάντρες, χρυσό δαχτυλίδι και δύο χρυσούς σφηκωτήρες.

Πάνω από τις ταφές του δαπέδου, ο τφ περιείχε γύρω στους 30-40 σκελετούς, όλους ριγμένους από την οροφή κατά την ΥπΜ περίοδο. Μία μόνον ήταν η κατά χώραν ταφή.

Στην Α πλευρά μετρώνται συνολικά επτά ταφές, οι πέντε προσεχτικά τοποθετημένες και σαν τυλιγμένες με κάποιο ύφασμα, και οστά αιγός.

Η πρώτη χρήση του θαλάμου ήταν στην ΥΕ ΙΙ. Κατόπιν λειτούργησε μάλλον ως οστεοφυλάκιο[635].

Βαλατούνα

Μόνον αναφορά γίνεται στην ύπαρξη μυκην. τάφων στη θέση Μαραθιά ή Σκονδρέικα και μυκην. νεκροταφείου στις υπώρειες του λόφου Κούκουρη[636].

---

634 Papadopoulos 1979, 25. Βασιλογάμβρου 1996, 366. Κολώνας 1996, 473.
635 *ΑΔ* 44 (χρον.), 132.
636 *ΑΔ* 49 (χρον.), 231.

Β. ΠΕΡΙΟΧΗ ΦΑΡΩΝ

ΠΛΑΤΑΝΟΒΡΥΣΗ (ΜΕΤΖΑΙΝΑ)

Απλή αναφορά περί ύπαρξης μυκην. τάφων[637].

ΆΓΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ

Η θέση βρίσκεται Β του Τρουμπέ και έδωσε νεκροταφείο θαλ. λαξευτών τάφων. Συνολικά ορατοί είναι οι δρόμοι ή οι θάλαμοι 40 τάφων. Στοιχεία όμως για ταφές και ευρήματα έχουμε για ελάχιστους από αυτούς[638].

Τάφοι 1, 2, 16, 17 α, 18 και 20. Με ορθογώνιους (οι παλαιότεροι) και κυκλικούς θαλάμους. Ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ. Οι νεκροί θάβονταν σε λάκκους λαξευμένους στο δάπεδο. Τα κτερίσματα είναι σχετικά πλούσια: κυρίως πήλινα αγγεία και μικροαντικείμενα από διάφορα υλικά (σφονδύλια, χάντρες). Επίσης αναφέρεται εύρεση λεπίδας χ. μαχαιριού[639] και χαυλίου κάπρου[640], ενώ δίνεται φωτογραφία χ. ξυρού (εικ. 367 β).

ΤΦ 24. Λίγα οστά και κτερίσματα. Κυρίως αγγεία, σφονδύλι και χ. δακτύλιος[641].

ΤΦ 26. Λίγα όστρακα της ΥΕ ΙΙΙ - ΥπΜ[642].

ΤΦ 39. Αποκαλύφθηκε αλλά δεν ερευνήθηκε[643].

ΤΦ 40. Πρόσφατα συλημένος με αγγεία ΥΕ ΙΙΙ Γ[644].

ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ (εκτός καταλόγου Παπαδόπουλου)

Χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ. Στη ΝΑ πλευρά του υπήρχαν κτίρια (οικίες), κάτω από τα δάπεδα και μέσα στα δωμάτια των οποίων βρέθηκαν παιδικές ταφές. Οι τάφοι τους ήταν λάκκοι ανοιγμένοι στο χώμα και καλυμμένοι με πλάκες[645].

---

[637] *BCH* 54, 484. *ΑΔ* 17 (χρον.), 129. Åstrom 1964, 106.
[638] *ΠΑΕ* 1928, 110-9.
[639] Η Sandars (id. 1956, 188-9) αναφέρει ύπαρξη μονόστομων μαχαιριδίων όχι από τον Άγιο Βασίλειο, αλλά από τη Χαλανδρίτσα, χωρίς να δίνει το context (εικ. 367 α). Εμείς θα δούμε πως στη Χαλανδρίτσα βρίσκουμε μόνο παιδικές μυκην. ταφές, όπου δεν απαντούν όπλα.
[640] *ΠΑΕ* 1930, 82-3. *ΑΔ* 44 (χρον.), 134-6.
[641] *ΑΔ* 49 (χρον.), 147.
[642] *ΠΑΕ* 1930, 81. *ΑΔ* 48 (χρον.), 123.
[643] *ΑΔ* 49 (χρον.), 234.
[644] *ΑΔ* 50 (χρον.), 216-7.
[645] *ΑΔ* 40 (χρον.), 138-9.

ΤΡΟΥΜΠΕΣ

Κτιστός θολ. ή θαλ. τφ[646]. Μεσαίου μεγέθους, κατεστραμμένος. Δεν αναφέρεται αριθμός ταφών, μόνο γίνεται λόγος περί «πολλαπλής ταφής». Δίνονται τα εξής ευρήματα, από το δάπεδο του θαλάμου: χ. αιχμή δόρατος (εικ. 368), χ. αμφικωνική διάτρυτη χάντρα ή κομβίο, δύο χ. δακτύλιοι, χ. μακρές περόνες, ζωόμορφο ειδώλιο της ΥΕ ΙΙΙ Α αλλά και αγγεία Γεωμετρικής περιόδου, ίσως προερχόμενα από ύστερη χρήση του τφ.

Ένας ή δύο κτιστοί τάφοι[647]. Κατεστραμμένος /-οι. Βρέθηκε μόνο μία λεπίδα οψιανού.

Κιβωτ. τάφοι[648]. Κατεστραμμένοι. Παλαιότεροι των κτιστών (της ΥΕ ΙΙΙ Α δηλαδή).

Ο κτιστός θολ. και οι άλλοι τάφοι του Τρουμπέ, μολονότι δεν άφησαν όλοι πολλές ενδείξεις, θεωρούνται μάλλον ανήκοντες σε πλούσιες οικογένειες της περιοχής, σε μία περίοδο πρωιμότερη του νεκροταφείου του Αγ. Βασιλείου (ΥΕ ΙΙΙ Β) που είδαμε προηγουμένως.

ΑΓΡΑΠΙΔΙΕΣ

Αναφορά σε τάφους με λίθινους περιβόλους[649].

ΜΙΤΟΠΟΛΙΣ: Προφήτης Ηλίας

Βρίσκεται στα χαμηλά πρανή του Μιτοπολιάνικου Όρους ή αλλιώς Κουμποβουνίου. Εκεί ήρθε στο φως μυκην. νεκροταφείο.

Για τους – αδιευκρίνιστου αριθμού και τύπου[650]– τάφους που δημοσιεύτηκαν μέχρι το 1964 γνωρίζουμε μόνο ότι έδωσαν χ. μονόστομο μαχαίρι (Χ 76), χ. αιχμή δόρατος (Χ 75) (εικ. 369 α) και τμήμα χ. λεπίδας ξυρού (Χ 77) (εικ. 369 β)[651].

ΤΦ «1»[652]. Κατάλοιπα έξι πρωτογενών ταφών εντός του θαλάμου, σε έναν λάκκο άλλη μια πρωτογενής ταφή και σε άλλους δύο λάκκους οστά έξι επιπλέον ταφών. Τις ταφές συνόδευαν τρεις χ. αιχμές δοράτων, χ. ξίφος, χ. μονόστομο μαχαιρίδιο, χ. ξυράφι, μαχαιρίδιο καλλωπισμού,

---

[646] *ΠΑΕ* 1929, 89-91. *ΠΑΕ* 1930, 81-8. Åstrom 1964, 100-1. Papadimitriou 2001, 49-50. Παπαδημητρίου 2002, 152.
[647] *ΠΑΕ* 1929, 89. *ΠΑΕ* 1930, 85. Papadimitriou 2001, 50.
[648] *ΠΑΕ* 1930, 81-8. Papadimitriou 2001, 50.
[649] *BCH* 54, 484.
[650] Μάλλον πρόκειται για θαλ. τάφους.
[651] *ΑΔ* 17 (χρον.), 129. Åstrom 1964, 106.
[652] Έως ΤΦ 7 βλ. *ΑΔ* 51 (χρον.), 235-7.

11 ψευδόστομοι αμφορίσκοι, διάφορα άλλα αγγεία, χρυσές χάντρες, όλα της πρώιμης και μέσης ΥΕ ΙΙΙ Γ, που ταυτίζεται με τη χρήση του τφ.

ΤΦ «2». Στο εσωτερικό του θαλάμου βρέθηκε μία πρωτογενής ταφή με διάφορα ευρήματα που δεν είναι σίγουρο ότι αποτελούν κτέρισμα. Η ταφή χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙ Β2 / πρώιμη ΙΙΙ Γ, ενώ η πριν τον καθαρισμό χρήση του τφ ανάγεται στους ΥΕ ΙΙΙ Α-Β χρόνους.

ΤΦ «3». Μικρός πεταλόσχημος. Περιλαμβάνει δύο πρωτογενείς ακτέριστες ταφές και μια τρίτη με τμήματα μαχαιριδίου και κεραμική. Η πρώτη χρήση του τφ τοποθετείται στην όψιμη ΥΕ ΙΙΙ Α1.

ΤΦ «4». Δύο πρωτογενείς ταφές με χ. μαχαιρίδιο και κεραμική ΥΕ ΙΙΙ Γ.

ΤΦ «5». Δύο ταφικά στρώματα: το ανώτερο με δύο ταφές, το κατώτερο με οστά και ευρήματα σε ανακομιδή. Εύρεση κεραμικής κυρίως αλλά και μιας αιχμής αδιευκρίνιστου αντικειμένου. Όλα της ΥΕ ΙΙΙ Α1-Β1.

ΤΦ «6». Στο Α τμήμα του τφ υπήρχαν οστά ακτέριστης δευτερογενούς ταφής. Στο οπίσθιο τμήμα υπήρχε σωρός οστών και τέσσερα κρανία. Στο κέντρο μία κατά χώραν ταφή και στο Δ μία πρωτογενής. Μαζί τους βρέθηκαν χ. μαχαίρι, μικρό χ. μαχαιρίδιο, χ. ξυρός, χ. φυλλόσχημο ξυράφι, δύο χ. τριχολαβίδες, πέντε τρίωτοι πιθαμφορίσκοι και ένα άλλο αγγείο, που χρονολογούν τον τφ στην ΥΕ ΙΙΙ Α1-2.

ΤΦ «7». Διάσπαρτα οστά και αγγεία της ΥΕ ΙΙΙ Α1 έως πρώιμη ΥΕ ΙΙΙ Γ.

ΛΑΛΟΥΣΙ ΤΡΙΤΑΙΑΣ

Επισημάνθηκε ύπαρξη μυκην. τάφων[653].

ΚΑΤΑΡΡΑΚΤΗΣ

Ήρθε στο φως ΜΕ τύμβος που περιείχε κτιστό θαλ. τφ, δύο πίθους και δύο κιβωτ. τάφους[654].

ΡΟΔΙΑ - ΒΟΥΓΑ

Θολ. Α. Συλημένος. Λίγα οστά.

Θολ. Β. Συλημένος. Δεν δίνονται στοιχεία για ταφές, μόνον ότι βρέθηκαν λίγα οστά. Στο δάπεδό του (μάλλον) βρέθηκαν συγκεντρωμένα (1) χ. λεπίδα εγχ. με επίχρυσους ήλους. Οι δύο της

[653] *ΠΑΕ* 1933, 91-2.
[654] *ΠΑΕ* 1952, 398-400. Pelon 1976, 79. Papadimitriou 2001, 46-7.

όψεις φέρουν εμπίεστη διακόσμηση με τρία δελφίνια από φύλλο χρυσού, αργύρου και niello (εικ. 370 α) (2) χ. ξίφος με τρεις ήλους και με διακόσμηση ανάγλυφων γραμμών και στις δύο όψεις (εικ. 370 β) (3) δύο χ. λεπίδες αμφίστομης μάχαιρας με τρεις επάργυρους ήλους η καθεμιά (εικ. 370 γ) (4) χ. λεπίδα μαχαιριού (εικ. 370 δ-πιθανώς) (5) χ. αιχμή δόρατος (εικ. 370 ε) (6) αργυρή και χ. κύλικα (7) δύο χ. ομφαλωτές φιάλες.

Μεταξύ του περιβόλου και της θόλου, μαζί με τα λίγα οστά που αναφέραμε, βρέθηκαν κομβίο και όστρακα από άωτο σταμνίσκο, αρτόσχημο αλάβαστρο και τρίωτο αμφορίσκο, όλα της ΥΕ ΙΙΙ Β[655].

Κατά τον Παπαδημητρίου οι τάφοι αυτοί ανήκουν στην ΥΕ ΙΙ[656] (μάλλον όσον αφορά την κατασκευή τους, εφόσον κάποια ευρήματα είναι υστερότερα). Είναι δε ενδιαφέρον ότι μολονότι ο Θολ. Β είναι αναμφίβολα πλούσιος τφ, ο συνοικισμός στον οποίο ανήκει δεν φαίνεται, κατά τον ανασκαφέα, να υπήρξε αξιόλογος[657].

ΓΚΟΥΡΖΟΥΜΙΣΑ

Ο Κυπαρρίσης ανέσκαψε κάποιος μυκην. τάφους με ΥΕ ΙΙΙ Γ κεραμική[658].

ΚΟΥΤΡΕΪΚΑ

Νεκροταφείο λαξευμένων στο βράχο τάφων, όλων κατεστραμμένων· δεν αναφέρονται ευρήματα[659].

ΆΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ

Νεκροταφείο μυκην. Εποχής. Μνημονεύονται άθικτος τφ – αδιευκρίνιστου τύπου – με κεραμική κυρίως[660].

---

[655] *ΠΑΕ* 1956, 193-4. Pelon 1976, 223. Åstrom 1964, 103. Κατά τον Παπαδόπουλο ο Θολ. αυτός τφ βρίσκεται στη θέση Καταρράκτης Φαρών (Papadopoulos 1999 b, 272).
[656] Papadimitriou 2001, 47.
[657] *ΠΑΕ* 1956, 96.
[658] *BCH* 54, 484. Åstrom 1964, 102.
[659] Åstrom 1964, 102.
[660] Αυτόθι, 102.

Γ. ΚΑΛΑΒΡΥΤΑ

ΛΟΜΠΟΚΑ (ΜΕΓΑΛΟΣ και ΜΙΚΡΟΣ ΜΠΟΤΙΑΣ)

Στη θέση Λόμποκα, θερινή διαμονή των χωριών Μεγάλου και Μικρού Μποτιά , ανεσκάφη νεκροταφείο 12ου – 11ου αι. π.Χ., θαλ. τάφων.

Δύο (τουλάχιστον) ήταν συλημένοι. Σ' έναν βρέθηκε αδιευκρίνιστος αριθμός νεκρών, λεπίδα χ. μαχαιριού (εικ. 371), τέσσερα αμφορίδια και κύπελλο[661].

ΜΑΝΕΣΙ (ΒΡΩΜΟΝΕΡΙ)

Ουσιαστικά η μόνη αναφορά είναι για ένα τφ (άγνωστου τύπου) με ΥΕ κεραμική[662].

ΒΑΡΘΟΛΟΜΙΟ

Στο οικόπεδο Νεραντζούλη ανεσκάφη θολ. τφ, της ΥΜ. Περιελάμβανε τρεις ταφικούς πίθους με σκελετικά υπολείμματα (αγνώστου αριθμού ταφών) και διάφορα κτερίσματα: χ., σιδερένια και υάλινα αντικείμενα. Πρόκειται για σπάνια περίπτωση θολ. ταφικού μνημείου με πίθους στο εσωτερικό του (πρβ. παρακάτω «Ταφικός Κύκλος Βαγενά», Μεσσηνία, σελ. 238-41)[663].

ΒΡΥΣΑΡΙΟ (ΚΑΤΩ ΓΟΥΜΕΝΙΤΣΑ)

Οι Cavanagh και Mee, στον κατάλογό τους[664] αριθμούν περίπου 32 θαλ. τάφους της ΥΕ ΙΙΙ Α-Γ. Δυστυχώς, οι δημοσιεύσεις δεν δίνουν επαρκή για τον καθένα στοιχεία.

Από τους δέκα τάφους που δημοσιεύονται το 1925 προέρχονται: χ. ξίφος, δύο ή τρεις αιχμές δοράτων (εικ. 372. Η αιχμή [α.] της εικόνας δεν γνωρίζουμε πού ακριβώς βρέθηκε), χ. λεπίδες μαχαιριών, χ. πέλεκυς, χάντρες από υαλόμαζα και αχάτη, σφονδύλια, κομβία, τεμάχιο οψιανού, εργαλεία (μεταξύ τους και χ. ξυρός, εικ. 373) και αγγεία. Οι δε νεκροί ήταν θαμμένοι σε στάση οκλάζουσα, αδιατάρακτοι.

---

661 *ΠΑΕ* 1933, 90-1. *ΠΑΕ* 1934, 114-5. Åstrom 1964, 106.
662 *ΠΑΕ* 1929, 91. *ΠΑΕ* 1930, 87. *BCH* 54, 484. Åstrom 1964, 106.
663 *AA* 45, 120-1. *ΠΑΕ* 1930, 81 κεξ. *AA* 46, 263. *AA* 47, 142-3. Κορρές 1976, 361-5.
664 Cavanagh-Mee 1998, 85 & 100.

Οι επόμενες δημοσιεύσεις δεν δίνουν κάτι παραπάνω από ΥΕ ΙΙΙ αγγεία. Μόνο το 1961 δημοσιεύονται από δύο τάφους χ. μικρά μαχαίρια, χ. αιχμή δόρατος, περιδέραιο και ειδώλιο ως συνοδεύοντα πολυάριθμες ταφές.

Κάποιοι τάφοι ήταν βυθισμένοι.

Δ. ΤΡΙΤΑΙΑ

ΔΡΟΣΙΑ (ΠΡΟΣΤΟΒΙΤΣΑ)[665]

Στο χωριό αυτό πρέπει να υπήρχε νεκροταφείο θαλ. τάφων. Οι Cavanagh και Mee αναφέρουν «άνω των 100»[666]. Δημοσιεύονται μόνο τα ευρήματα από έναν κατεστραμμένο οικογενειακό τφ: δύο λεπίδες χ. μαχαιριών, χάντρες, σφονδύλια, υάλινο κόσμημα, χρυσά δαχτυλίδια και αγγεία (κυρίως αμφορείς).

ΣΚΟΥΡΑ (ΚΙΒΟΥΡΙΑ)

Κυστοειδής τετράγωνος μυκην. τφ με αγγεία και σφραγιδόλιθο[667]. Ίσως από αυτόν τον τφ προέρχεται και χ. ξυρός (εικ. 374).

3. Β-Α ΠΕΡΙΟΧΗ (ΑΙΓΙΟ-ΔΕΡΒΕΝΙ)

ΚΑΜΑΡΕΣ – ΞΕΡΙΚΟ - ΠΑΛΙΟΜΥΛΟΣ

Απλή αναφορά σε ύπαρξη νεκροταφείου (ή έστω κάποιου αριθμού θαλ. τάφων) στις τρεις αυτές θέσεις[668].

---

[665] *ΠΑΕ* 1927, 52. *ΠΑΕ* 1928, 114-9. *BCH* 54, 484. Åstrom 1964, 107.
[666] Cavanagh-Mee 1998, 85.
[667] *ΑΔ* 16 (χρον.), 144.
[668] *ΠΑΕ* 1934, 114-5. Κολώνας 1996, 485.

ΧΑΤΖΗ (ΤΡΑΠΕΖΑ)

Βρέθηκαν μυκην. τάφοι καταστραμμένοι και συλημένοι. Ο Κυπαρρίσης δεν αναφέρει κάποιο εύρημα[669], ενώ ο Åstrom[670] κάνει λόγο για όπλα. Πράγματα ο Παπαδόπουλος δημοσιεύει χ. ομφαλό ασπίδας (εικ. 375) και σιδερένιες αιχμές δοράτων (εικ. 376).

ΑΙΓΙΟ (ΨΗΛΑ ΑΛΩΝΙΑ ή ΓΥΜΝΑΣΙΟ)

- Μυκην. νεκροταφείο 15 θαλ. τάφων. Όλοι είναι πρόσφατα συλημένοι, εκτός από έναν που συλήθηκε κατά τη Ρωμαϊκή εποχή. Οι τάφοι περιείχαν λάκκους σκαμμένους στο θάλαμο ή στο δρόμο, καθένας από τους οποίους περιείχε έναν ή δύο νεκρούς (μόνο ένας είχε πέντε ταφές). Βρέθηκε κυρίως κεραμική και κάποια κοσμήματα[671].

- 10 μ. Ν του παραπάνω νεκροταφείου βρέθηκαν τρεις άλλοι τάφοι, μάλλον λακκ., σύγχρονοι των ανωτέρω, περιέχοντες από ένα νεκρό[672].

- Από το 1967 φάνηκαν και ανασκάφηκαν συνολικά 11 τάφοι, λαξευτοί θαλ., που αριθμήθηκαν ως Τάφοι Α και 1-10. Από αυτούς διατηρούν την οροφή μόνον οι Α, 1 και 7. Η σπουδαιότητα του νεκροταφείου έγκειται στην κατ' εξακολούθηση χρήση από την ΥΕ ΙΙ μέχρι την Ρωμαϊκή εποχή.

ΤΦ Α. Δύο νεκροί.

ΤΦ 1. Περίπου δέκα κρανία.

ΤΦ 2. Άγνωστος αριθμός νεκρών.

ΤΦ 3. Τφ με μακρά ιστορία. Τα μυκην. του αγγεία ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΙ.

ΤΦ 4. Μακρά ιστορία και χρήση. Μάλλον τρεις οι μυκην. ταφές.

ΤΦ 5. Παραμορφωμένος ο νεκρικός θάλαμος από παράπλευρες ταφές, όπως η κόγχη (5α) στη Δ πλευρά και ο θάλαμος (5β) κατά μήκος της Α πλευράς. Δεν διευκρινίζεται ο αριθμός των μυκην. ταφών, αναφέρονται μόνο μυκην. ευρήματα της ΥΕ ΙΙ Α.

ΤΦ 6. Περισσότεροι από ένας νεκροί. Κεραμική της ΥΕ ΙΙΙ Β.

ΤΦ 7. Άγνωστος αριθμός ταφών. Όστρακα ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ.

---

669 *ΠΑΕ* 1939, 103-4.
670 Id. 1964, 108.
671 *Έργον* 1954, 39. *ΠΑΕ* 1954, 287-90. *BCH* 79, 252. *BCH* 82, 726. *ΑΔ* 26 (χρον.), 175-85. Åstrom 1964, 99.
672 *BCH* 82, 726.

ΤΦ 8. Στο δάπεδο των μυκην. ταφών βρέθηκαν διάσπαρτα κρανία και αγγεία.

Με ελάχιστες εξαιρέσεις τα κτερίσματα αποτελούνται από πήλινα αγγεία. Εκτός αυτών βρέθηκαν μόνο χ. δαχτυλίδι και φτηνά κοσμήματα, αλλά κανένα αντικείμενο από χρυσό ή ασήμι. Εικάζεται ότι τα πολυτιμότερα «κοσμήματα» είχαν απομακρυνθεί κατά τα μεταγενέστερα ανοίγματα των τάφων[673].

ΝΙΚΟΛΕΪΚΑ ΚΑΛΛΙΘΕΑΣ

Συνολικά έχουν εντοπιστεί, μαζί με τους ανεσκαμμένους, 14 τάφοι· όμως βάσει της μέχρι τώρα πυκνότητας εικάζουμε ότι πρέπει να είναι τουλάχιστον 70. Εάν ισχύει κάτι τέτοιο, το νεκροταφείο του Ελαιώνα είναι το μεγαλύτερο της Αιγιαλείας, το οποίο μπορούμε να αποδώσουμε στη μυκην. Ελίκη. Οι τάφοι είναι θαλ..

ΤΦ 1[674]. Κατεστραμμένος από σύγχρονα έργα.

ΤΦ 2 (εικ. 377). Συνολικά στον τφ αριθμούνται 31 σκελετοί, δύο χ. εγχ., τρία χ. μαχαίρια, θραύσματα χ. ακοντίου, 58 αγγεία, εργαλεία, ειδώλια, μικροαντικείμενα. Φαίνεται πως ο τφ χρησιμοποιούνταν διαρκώς κατά την ΥΕ ΙΙΙ Α-Γ περίοδο.

ΤΦ 3. Σώθηκε μόνο μία κόγχη με παιδική ταφή.

ΤΦ 4 (εικ. 378). Φαίνεται πως ο τφ άλλαζε σχήμα καθώς διευρυνόταν για την κάλυψη των νέων αναγκών. Περιέχει στρώμα ανακομιδών με 37 ακέραια αγγεία, όστρακα και άλλα αντικείμενα. Επίσης, επτά λάκκους στο δάπεδο, που περιείχαν από έναν έως δύο σκελετούς και σε δύο περιπτώσεις και ανακομιδές. Από τους λάκκους συγκεντρώθηκαν χ. ξίφος Τύπου Naue II, χ. εγχ., 23 αγγεία, 16 ομάδες οστράκων, χάντρες, βελόνη, κομβία, σφονδύλι.

Ο τφ φαίνεται πως ήταν σε χρήση κατά τις ΥΕ ΙΙ Β – ΙΙΙ Γ.

ΑΧΛΑΔΙΕΣ: Αχούρια

Στο φαλακρό μέρος απότομου λόφου βρέθηκαν μεν τάφοι, ωστόσο ήταν όλοι συλημένοι από πρόσφατες λαθρανασκαφές, με αποτέλεσμα να μην έχουμε ευρήματα[675]. Δεν γνωρίζουμε από πού προέρχεται η αιχμή δόρατος της εικ. 379.

---

[673] *ΑΔ* 26 (χρον.), 179-85. Papadopoulos 1976, 2-36.
[674] Έως ΤΦ 4 βλ. *ΑΔ* 50 (χρον.), 233-6.
[675] *ΠΑΕ* 1939, 103-4.

ΜΑΜΟΥΣΙΑ

Υπόνοιες για μυκην. νεκροταφείο[676].

ΕΛΑΙΩΝΑΣ (εκτός καταλόγου Παπαδόπουλου)

Το 1991 δημοσιεύεται ύπαρξη θαλ. τφ και ενδείξεων για άλλους, που συνηγορούν υπέρ μιας ανακάλυψης νέου μυκην. νεκροταφείου[677]. Ωστόσο περαιτέρω στοιχεία δεν δίνονται, ώσπου το 1997 αναφέρεται ότι σε θάλαμο δεν βρέθηκαν ούτε μυκην. όστρακα, ούτε οστά. Φαίνεται πως ο θάλαμος χρησιμοποιούνταν περιστασιακά ως πρόχειρο κατάλυμα. Συνεπώς δεν πρόκειται για μυκην. τφ, αλλά για σκήτη, από τις οποίες είναι γεμάτη η ευρύτερη περιοχή[678].

ΛΑΓΚΑΔΕΣ (εκτός καταλόγου Παπαδόπουλου)

Επιφανειακή έρευνα έδωσε αρκετούς θαλ. τάφους, από τους οποίους τουλάχιστον έξι είναι μυκην.[679], δεν έχουμε όμως περαιτέρω στοιχεία.

ΔΕΡΒΕΝΙ: Ψηλά Αλώνια

Έχουν μελετηθεί δύο θαλ. τάφοι[680]:

ΤΦ «1». Με 14 εν είδει θηκών τάφους στο εσωτερικό του θαλάμου, και άλλους δύο στο δρόμο, καθένας με ένα νεκρό. Τα κτερίσματα ήταν ελάχιστα: αγγεία και ευτελή κοσμήματα.

ΤΦ «2». Μικρός, τετράγωνος, σκαμμένος στο φυσικό βράχο, με τρεις «θήκες» επί του δαπέδου, καθεμιά με ένα νεκρό. Βρέθηκαν αγγεία και πόρπη.

ΑΙΓΕΙΡΑ

Αναφέρονται μόνον ευρήματα, από τφ ή τάφους αδιευκρίνιστου τύπου, της ΥΕ ΙΙΙ Α1-2: τρία χ. κοντά ξίφη (αρ. 30742, 30743 [εικ. 380 β] και 30744 [εικ. 380 α]), χ. εγχ. (αρ. 30745 [εικ. 380

[676] Åstrom 1964, 105.
[677] *ΑΔ* 46 (χρον.), 152.
[678] *ΑΔ* 52 (χρον.), 298.
[679] *ΑΔ* 50 (χρον.), 235.
[680] Βερδελής 1956, 11-2. *BCH* 92, 726-7. Åstrom 1964, 101.

γ]), χ. λεπτό μαχαίρι (αρ. 30756), δύο χ. φαρδείς ξυροί (αρ. 30747 και 30748), χ. αιχμές δοράτων (αρ. 30750 – 30753), χ. πέλεκυς (αρ. 30749) και 20 περίπου αγγεία διάφορων τύπων[681].

Συμπεράσματα

Πολύ μεγάλος είναι ο αριθμός των τάφων της Αχαΐας που ανάγεται στη Μυκην. περίοδο. Εκτός των τάφων της Καλλιθέας (που είδαμε αναλυτικά) εμείς αριθμήσαμε περί τους 273 τάφους[682]. Αν σ' αυτούς προσθέσουμε τους 100 που πιθανώς υπάρχουν στην Προστόβιτσα και τους 60 επιπλέον που ίσως ανιχνεύονται στην Καλλιθέα του Αιγίου, τότε ο πραγματικός αριθμός αυξάνει κατακόρυφα.

Σε 44 περίπου από αυτούς απαντούν όπλα. Για τις ανασκαφικές συνάφειες βλ. πίνακα 23 όπου:

Πίνακας 23

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΤΦ	ξι	εγ	μα	Μ	δ	β	ξυ	κρ	επ	α	αγ	Χ.α.	μ	ε	κ	Π.α
Καγκάδι	«1»	1;				1;											
Άνω Σύχαινα	«1»		1														
Κλάους	«1»					1											
	;	1		>2	1	1										√	√
	Α		1									√	√	√			
	Επρ			1								√	√	√			
	Εδευτ			2		1						√					
	ΣΤη			1								√	√				
	ΘΑ	1		1		1		1				√	√		√		
	ΛΒ			1*								√	√	√			
	Μ1Α			1		1						√					
	Μ1σωρό			1									√	√			√
	ΝΕ-Ζ			1													
	Νλακκ.			1													
Άγ. Κων/νος Κρήν.	«2»			1		1						√		√	√	√	

[681] Åstrom 1964, 97.
[682] Όπου υπάρχει απλή αναφορά για «τάφους» ή «νεκροταφείο» εμείς υπολογίζουμε δύο τάφους, ως το ελάχιστο δυνατό.

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΤΦ	ξι	εγ	μα	Μ	δ	β	ξ	κρ	επ	α	αγ	χ.α.	μ	ε	κ	π.α
Άγ. Κων/νος Κρήνης	«3»					1						√					
Ζωιτάδα	1					1						√	√				
Άγ. Κων/νος Μονοδενδρ.	3α	1				1		1				√	√				√
Γηροκομείο	«1»					1		1				√			√		
Πάτρα	«1»			≥2								√	√	√			
	2		≥2			≥ 2						√		√			
Αγιοβλασίτ.	«1»		1									√					
Βούντενη	5					3						√	√	√			
	8			1					√					√			
	9			1		1						√	√	√			√
	10		1									√		√		√	√
	23			1		1		1				√					
	25			1				1				√		√			
	26			2								√		√			
	27α						4					√		√			
	27β						1		√			√	√	√			
	28			1								√		√			
	29α			3				1			1	√		√			√
	36					2		1				√	√	√			
	39			1								√		√	√		
	40			5								√		√	√		
Πόρτες	C1			1								√		√			
	T3	1		1		1				√		√	√	√		√	
	T8					1			√		1	√					√
Σπαλιαρέικα	2Λ2	1	1			1					1						
	2δάπ	2		2		2		1				√	√				
Πτερωτό	Θολ.α			1								√		√	√	√	√
Άγ. Βασίλειος	;			1				;	;								
Τρουμπές	Θολ.					1								√			
Μιτόπολις	;			1		1		1									
	«1»	1		1		3		1				√		√			√
	«3»			1								√					
	«6»			2				1				√	√		√		
Βούγα	Β	1	1	1	1	1						√					√
Λόμποκα	«1»			1								√					

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΤΦ	ξι	εγ	μα	Μ	δ	β	ξ	κρ	επ	α	αγ	χ.α.	μ	ε	κ	π.α
Βρυσάριο	;	1		>3		≥ 3								√	√	√	
Προστόβ.	«1»			2										√		√	
Κιβούρια	;							1									
Χάτζη	;					1					1						
Νικολέικα Καλλιθέας	2		2	3		1						√		√	√		
	4	1	1									√		√			
Αιγείρα	;	3	1	1		4		2				√			√		
Σύνολο		**15**	**≥ 12**	**> 53**	**2**	**40**	**5**	**13**	**Σε 3**	**Σε 1**	**4**						

α = ασπίδα
αγ = αγγεία
μ= μικροαντικείμενα
β.= αιχμές βελών
δ = αιχμές δοράτων
ε = εργαλεία
εγ = εγχειρίδια
επ = επικνημίδες
* με την ταφή βρέθηκε και χ. σιγύνης

κ =κοσμήματα
κρ= κράνος
Μ = μάχαιρες
μα= μαχαίρια
ξ = ξυροί
ξι = ξίφη
π.α. = πολύτιμα αντικείμενα
χ.α. = χ. αντικείμ

Συχνότερη είναι η παρουσία μαχαιριών και δοράτων, ενώ ελάχιστες είναι οι μάχαιρες και τα βέλη. Συνηθέστερο κτέρισμα με τα όπλα είναι η κεραμική και τα μικροαντικείμενα όπως τα κομβία και τα σφονδύλια.

Πόσες από τις παραπάνω ταφές είναι πολεμιστών; Οι ανασκαφείς χαρακτηρίζουν ρητά ως τέτοιες τις ταφές των τάφων Θ Κλάους, Α, Β και VIII Καλλιθέας Πατρών και Τ3 στις Πόρτες. Βεβαίως και αλλού υπάρχει συγκέντρωση όπλων τέτοια που μπορεί να υποδηλώσει ταφή πολεμιστή: στο λάκκο 2 του ΤΦ 2 Λουσικών και στο Θολ. ΤΦ Β της Βούγας όπου και λίγα οστά βρέθηκαν (επομένως δεν έχουμε περισσότερους από έναν ή δύο νεκρούς) και τα όπλα συγκεντρωμένα. Από όλες δε αυτές τις περιπτώσεις νομίζω πως μόνο στο ΤΦ Β της Βούγας και τον VIII της Καλλιθέας έχουμε να κάνουμε όχι μόνο με πολεμιστές αλλά και με εξέχοντα πρόσωπα, όπως υποδηλώνουν το πλούσια κοσμημένο εγχ. του πρώτου και το κόσμημα – αλλά και η ερμηνεία του ανασκαφέα – του δεύτερου. Στις υπόλοιπες οι πολεμιστές φαίνεται ότι χρησιμοποιούσαν συνήθως μαχαίρι / μάχαιρα και δόρυ, ήταν δηλ. ελαφρά οπλισμένοι επιθετικά, ενώ συνηθέστερη, αν και όχι συχνή, φαίνεται η χρήση ασπίδας και κράνους ως αμυντικών όπλων.

Αξίζει, επίσης, να επισημάνουμε την μοναδική έως τώρα παρουσία χ. σιγύνη σε μυκηναϊκό τφ της Πελοποννήσου (Θαλ. ΤΦ Λ Κλάους Πατρών). Δεν σχολιάζεται από τον ανασκαφέα αλλά πιθανόν να πρόκειται για προϊόν επείσακτο από την Κύπρο ή την Κρήτη, όπου συνήθως απαντά. Αν ισχύει κάτι τέτοιο (και δεν πρόκειται απλώς για εφαρμογή παρόμοιας τεχνοτροπίας στην κατασκευή όπλων) είναι ίσως ενδιαφέρον για τον τρόπο που το συγκεκριμένο όπλο κατέληξε ως κτέρισμα σε τφ πιο απομακρυσμένης περιοχής : μπορεί ο νεκρός που συνόδευσε να καταγόταν ή να ήταν μισθοφόρος σε κάποια από τις παραπάνω νήσους και να θάφτηκε με όπλο που εκεί χρησιμοποιούνταν. Μπορεί το όπλο αυτό ήταν λάφυρο από εχθρό που το έφερε. Ή, ακόμη, να αποτελούσε κειμήλιο ή δώρο προς τον νεκρό.

Μία ακόμη παρατήρηση αφορά στις ταφές Ε και Ζ του ΤΦ Ν Κλάους Πατρών, που ήταν παιδικές και συνοδεύονταν από μαχαίρι. Θεωρώ πως η παρουσία ενός μόνο μαχαιριού δεν μπορεί να προσδώσει κάποιον ιδιαίτερο χαρακτήρα σ' αυτές τις ταφές. Με άλλα λόγια αφενός το μαχαίρι αυτό δεν πρέπει να αποτελεί όπλο αφετέρου δεν πρέπει να πρόκειται για περίπτωση αντίστοιχη του ΤΦ 5 του Άργους (οδός Ηρακλέους. Περιουσία Καζά, σελ. 110). Εκεί το μικρό παιδί είχε κτεριστεί με δύο μαχαίρια και ξίφος που το χαρακτήρισαν «πρίγκιπα» και προφανώς «μετέπειτα πολεμιστή».

Ο Παπαδόπουλος[683] διαπιστώνει εύστοχα πως το Δ – ΝΔ τμήμα της Αχαΐας διαφοροποιείται από τον υπόλοιπο νομό. Στο πρώτο η παρουσία τάφων πολεμιστών στα μυκην. νεκροταφεία είναι πυκνότερη και μάλιστα οι νεκροί φαίνεται πως ανήκουν στις ανώτερες βαθμίδες της στρατιωτικής και κοινωνικής κλίμακας. Η συχνότητα στους τάφους αυτής της περιοχής όπλων βαρέων όπως τα ξίφη Τύπου Naue II αλλά και σπανίων όπως οι χ. περικνημίδες έχει εκληφθεί ως μάρτυρας μιας ανθηρής τοπικής κοινότητας, της οποίας οι ηγέτες είχαν δυνατότητα προμήθειας ισχυρού πολεμικού εξοπλισμού από ντόπια ή ξένα εργαστήρια.

[683] Papadopoulos 1999 b, 273.

Η Λ Ε Ι Α

ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ

Εκτεταμένο μυκην. νεκροταφείο θαλ. τάφων στη θέση Παλιομπουκουβίνα ή Άγιος Ιωάννης.

Τ;. Συληµένος. Βάσει οστράκων χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙ Α-Γ, όπως και οι υπόλοιποι μυκην.[684] του νεκροταφείου[685]. Δεν διευκρινίζεται αν ταυτίζεται με τον Τ1.

Τ1[686]. Διπλός, συληµένος. Στον *α' θάλαμο* δεν εντοπίστηκαν ταφές στη θέση τους αλλά πολλά σκόρπια οστά στο δάπεδο του θαλάμου. Στα κτερίσματα περιλαμβάνονται όπλα (χ. μαχαίρι και 24 οστέινα πλακίδια από επένδυση κράνους), κεραμική, χρυσά κοσμήματα ενδυμάτων και σώματος, χάντρες από χρυσό και άλλα υλικά, ένας χ. ήλος, σφραγιδόλιθος.

Στο *β' θάλαμο* υπήρχαν δύο ταφές κτερισμένες με ανάλογα αντικείμενα αλλά χωρίς όπλα.

Τ2. Ασύλητος. Στην Α πλευρά βρίσκεται η τελευταία χρονικά ταφή, ενώ στη Δ ανακομιδές οστών . Βρέθηκαν χ. μαχαίρι, αρκετά αγγεία, λίθινα σφονδύλια και 116 χάντρες από σάρδιο.

Τ3. Λίγο μεταγενέστερος του Τ2. Ασύλητος, με ταφή στη Β πλευρά και ανακομιδές στη Ν.

Τ4. Ασύλητος. Στη ΝΔ γωνία ανακομιδές οστών δύο νεκρών.

Τ5. Συληµένος. Στο εσωτερικό του θαλάμου βρέθηκε λάκκος μάλλον με την τελευταία ταφή, ενώ στη Δ πλευρά του θαλάμου υπήρχαν ανακομιδές.

Τ6. Ασύλητος. Στην *Α πλευρά του δρόμου* υπήρχε κόγχη γεμάτη οστά και κτερίσματα: χ. ξίφος, χ. ξυρός, ένα ακόνι, χ. τριχολαβίδα, χ. δαχτυλίδι, πολλές χάντρες, τέσσερα σφονδύλια και πολλά πήλινα αγγεία (αλάβαστρα, αμφορείς, κύπελλα πιθαμφορείς, άωτα σφαιρικά αγγεία) με πλούσια διακόσμηση.

Στον *θάλαμο* υπήρχε ταφή και ανακομιδές κτερισμένες με κεραμική.

Τ7. Ασύλητος, με μακρά χρήση και διπλός. *Θάλαμος α'*: στο 2ο δάπεδο δύο ταφές και κεραμική. Στο 1ο δάπεδο οστά από ανακομιδές με συνήθη κτερίσματα συν ένα μαχαίρι και ένα χ. ξυρό.

Θάλαμος β': σχεδόν άδειος. Οστά δύο τουλάχιστον νεκρών με χ. μαχαίρι και τρίωτο πιθαμφορέα.

Τ8. Συληµένος. Λίγα οστά.

Τ9. Ασύλητος. Μία ταφή και ανακομιδές.

Τ10. Ασύλητος. Ελάχιστα οστά.

Τ11. Ασύλητος, με ταφές τριών νεκρών καλά διατηρημένων. *Νεκρός Α πλευράς*: πόδια λυγισμένα στα γόνατα και γερμένα Α. Κοντά στα πόδια υπήρχαν αγγεία, στο κεφάλι πλακίδια από

---

[684] Υπάρχουν και υστερότεροι.
[685] *ΑΔ* 44 (χρον.), 105-6.
[686] Έως ΤΦ 11 βλ. *ΑΔ* 45 (χρον.), 113-9.

υαλόμαζα, στα χέρια σφραγιδόλιθοι, ενώ λίγο πιο πάνω από το κεφάλι χ. αιχμή δόρατος που διατηρούσε σε πολύ καλή κατάσταση τμήμα του ξύλινου στειλεού.

Νεκρός κέντρου: ύπτια στάση με αγγείο κοντά στο κεφάλι και ξυρό στον αριστερό αγκώνα.

Νεκρός Δ πλευράς: αγγείο.

Τάφοι 12[687] **και 13**. Συλημένοι, επικοινωνούν μεταξύ τους. Ταφές; Βρέθηκαν αρκετά δόντια κάπρου (Δ263-264) που συνανήκουν σε οδοντόφρακτο κράνος, αλάβαστρα, χάντρες, σφονδύλι από στεατίτη.

Τάφοι 14 και 15. Συλημένοι, επικοινωνούν μεταξύ τους. Ταφές; Διασώθηκε μόνο τμήμα χ. εγχ..

Τ16[688]. Ολοκληρωτικά συλημένος. Βρέθηκαν μόνο πέντε κατεργασμένοι οδόντες κάπρου από οδοντόφρακτο κράνος, θραύσματα χαλκού, χ. λαβή, 11 χρυσές και οκτώ από σάρδιο χάντρες και όστρακα.

Τ17. Πρόσφατα συλημένος. Τμήμα χ. εγχ. , μεγάλη χ. περόνη, τμήμα χ. αντικειμένου, λίθινη χάντρα, όστρακα.

Τ18. Συλημένος. Χ. αιχμή δόρατος, χ. δαχτυλίδι, θραύσμα χαλκού, πιθαμφορίσκος, αμφορίσκοι, κυάθιο, αλάβαστρα.

Τ19[689]. Ανακομιδές οστών στη Ν πλευρά και διάσπαρτα κτερίσματα (λίγη κεραμική κυρίως).

Τ20. Μεγάλος τφ με πολλά κτερίσματα: κατεργασμένους οδόντες κάπρου από οδοντόφρακτο κράνος, πολλά αγγεία διαφόρων σχημάτων, χρυσό περίαπτο από φλουορίτη, τρεις χ. ήλους, χ. δαχτυλίδι, χ. περόνη, σφονδύλια, τμήμα λεπίδας οψιανού, οστέινο αιχμηρό αντικείμενο.

Τ21. Μια γυναικεία ταφή.

Τ22. Στο δάπεδο υπήρχαν δύο λακκ. τάφοι με ένα νεκρό ο καθένας. Οστά βρίσκονται και σε άλλα σημεία (ανακομιδές) ανήκοντα σε δύο γυναίκες, δύο άνδρες και πέντε παιδιά. Αγγεία εξαιρετικής ποιότητας κι αρκετά μικροαντικείμενα.

Τ23. Οστά στο μέσον του δαπέδου τεσσάρων ανδρών και ισάριθμων γυναικών. Εκεί και τα περισσότερα κτερίσματα.

Τ24. Ασύλητος. Οστά έξι ανδρών, τεσσάρων γυναικών και δύο παιδιών.

Τ25. Οστά κυρίως στο κέντρο και αριστερά του θαλάμου ανήκοντα σε μια γυναίκα, έξι άντρες και δύο παιδιά. Πολλά αγγεία και αρκετά μικροαντικείμενα (χάντρες, σφονδύλια, τεμάχια πυριτόλιθου) και 55 οδόντες αγριόχοιρου από οδοντόφρακτο κράνος (Δ 504).

Τ26. Ασύλητος. Οστά μιας γυναίκας και πέντε ανδρών.

---

[687] Έως Τφ 15 βλ. *ΑΔ* 46 (χρον.), 133.
[688] Έως Τάφους 18, 20, 27- 37 βλ. *ΑΔ* 47 (χρον.), 118-20. Ανήκουν και αυτοί στην ΥΕ ΙΙΙ Α-Γ.
[689] Και Τάφοι 21 έως 26 βλ. *ΑΔ* 47 (χρον.), 116-8. Χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙ Γ.

Τ27. Ανολοκλήρωτος στο θάλαμο.

Τ28. Πολλές ανακομιδές.

Τ29. Δύο ταφές και ανακομιδές.

Τ30. Τρεις ταφές.

Τ31. Μεγάλος τφ. Πολλά κτερίσματα: χ. λεπίδα, χ. στέμμα, πολλές χάντρες από σάρδιο, σφονδύλι, πολλά αγγεία.

Τ32. Μόνο κτερίσματα.

Τ33. Μεγάλος τφ με αρκετά ευρήματα.

Τ34. Μόνο κτερίσματα.

Τ35. Συληµένος. Βρέθηκαν τµήµα χ. εγχ., ψευδόστοµος αµφορέας, όστρακα, τεµάχιο πυριτόλιθου, πήλινο σφονδύλι.

Τ36. Σταµάτησε η κατασκευή του.

Τ37. Πρόσφατα συληµένος.

Δεύτερο µυκην. νεκροταφείο ανακαλύφθηκε στη <u>θέση Σπηλιές</u> (700 µ. Α του προηγούµενου), επίσης θαλ. τάφων και της ίδιας περιόδου (ΥΕ ΙΙΙ Α-Γ).

Θ.Τ.[690]**Ι**. Σε µια κόγχη βρέθηκε ένας σκελετός κατά χώραν και λίγα κτερίσµατα[691].

Θ.Τ.ΙΙ. Της ΥΕ ΙΙΙ Α-Β. Μία κατά χώραν ταφή και δύο ανακοµιδές[692].

Θ.Τ.ΙΙΙ[693]. Της ΥΕ ΙΙΙ Α-Γ. Τρεις ταφές. Δεξιά του πρώτου νεκρού, που βρέθηκε σε ελαφρώς συνεσταλµένη στάση, υπήρχε µαχαιρίδιο (Μ 1524).

Θ.Τ.ΙV.Δύο ταφές.

Θ.Τ.V. Συληµένος. Διασκορπισµένα οστά και χ. ξυρός.

Θ.Τ.VΙ. Μία ταφή κατά χώραν και σωροί οστών προηγούµενων ταφών. Στο κέντρο του θαλάµου υπήρχε λάκκος µε λίγα κτερίσµατα.

Θ.Τ.VΙΙ. Μικρός τφ.

Θ.Τ.VΙΙΙ[694]. Πρόσφατα συληµένος. Στο δάπεδο υπήρχαν τέσσερις λάκκοι. Αναµοχλευµένα οστά βρέθηκαν µόνο στα χώµατα της επίχωσης του θαλάµου.

Θ.Τ.ΙΧ. Συληµένος στο παρελθόν. Λίγα οστά.

Θ.Τ.Χ. Ο µεγαλύτερος και πλουσιώτερος της συστάδας. Στο θάλαµο βρέθηκαν έξι ταφές µε πλουσιώτερη την έκτη: γύρω από το κρανίο βρέθηκαν χ. ξίφος (Μ 1731) (εικ. 381) τοποθετηµένο

---

[690] Προφανώς εννοείται «Θαλαµοειδής Τάφος».
[691] *ΑΔ* 48 (χρον.), 105.
[692] *ΑΔ* 49 (χρον.), 194.
[693] Έως ΤΦ VII βλ. *ΑΔ* 50 (χρον.), 177.
[694] Έως ΤΦ Χ βλ. *ΑΔ* 52 (χρον.), 255-6.

διαγώνια προς το κρανίο και ένας φυλλοειδής ξυρός (Μ 1725). Από την άλλη πλευρά του κρανίου βρέθηκε μεγάλη χ. αιχμή δόρατος (Μ 1729). Πολύ κοντά στο ξίφος υπήρχαν δύο μαρμάρινα επίμηλα (Δ 768-769), από τα οποία βέβαια μόνο το ένα ανήκει στο ξίφος [Μ 1731]. Αλλού στο θάλαμο βρέθηκαν δύο χ. αιχμές δοράτων (Μ1728 και Μ 1730). Τα υπόλοιπα ευρήματα του τφ περιλαμβάνουν δύο χ. φιάλες, αλάβαστρα, πιθαμφορίσκους, λίθινη μίτρα για κατασκευή κοσμημάτων, όλα της ΥΕ ΙΙΙ Α-Β, όχι επομένως της τελευταίας περιόδου χρήσης του.

Κοινότερο κτέρισμα αποτελεί – όχι αναπάντεχα – η κεραμική. Στους 48 τάφους οι 16 περιέχουν όπλα (δηλ. περίπου ένας στους τρεις), ποσοστό αρκετά υψηλό. Τα όπλα που βρέθηκαν κατανέμονται ως εξής:
Ξίφη: 1 (Τ6) + 2 (Θ.Τ.Χ) = 3
Εγχειρίδια: 1 (Τ14 ή Τ15) + 1 (Τ17) + 1 (Τ35) = 3
Μαχαίρια: 1 (Τ1) + 1 (Τ2) + 2 (Τ7) +1 (Θ.Τ.ΙΙΙ) = 5
Αιχμές δοράτων: 1 (Τ11) + 1 (Τ18) + 3 (Θ.Τ.Χ) = 5
Ξυροί: 1 (Τ6) + 1 (Τ7) + 1 (Τ11) + 1 (Θ.Τ.V) + 1 (Θ.Τ.Χ) = 5
Κράνη: 1 (Τ1) + 1 (Τ12 ή Τ13) + 1 (Τ16) + 1 (Τ20) + 1 (Τ25) = 5
Λεπίδα άγνωστου όπλου: 1 (Τ31).

Μεγαλύτερη συγκέντρωση όπλων (6) παρατηρείται στον Θ.Τ.Χ, τον μεγαλύτερο και σπουδαιότερο του νεκροταφείου, όπου σε μια ταφή προσφέρθηκαν ως κτερίσματα δύο (τουλάχιστον) ξίφη (και ισάριθμα μαρμάρινα επίμηλα), τρία δόρατα και ξυρός. Συγκριτικά με τους υπόλοιπους τάφους της συστάδας ο Χ περιλαμβάνει πιο πολύτιμα αντικείμενα (χ. αγγεία, λίθινη μίτρα κοσμημάτων – η μοναδική έως τώρα περίπτωση που είδαμε να απαντά τέτοιο αντικείμενο μαζί με όπλα – και, βέβαια, κεραμική).

Επίσης από τον παραπάνω πίνακα βλέπουμε πως συνήθη ανασκαφική συνάφεια των όπλων αποτελούν (πιθ)αμφορίσκοι και αλάβαστρα, σφονδύλια και χάντρες.

Από τις υπάρχουσες περιγραφές προκύπτει πως τα όπλα τοποθετούνταν *γύρω* από τον νεκρό, από το ύψος του κεφαλιού μέχρι περίπου της λεκάνης.

ΟΛΥΜΠΙΑ: περιοχή Νέου Μουσείου (λόφος Δρούβα)

Νεκροταφείο μυκην. συνοικισμού της ΥΕ ΙΙΙ Α-Β που περιλαμβάνει θαλ. και κάποιους λακκ. τάφους.

ΤΦ «1». Το 1922 δημοσιεύεται ανακάλυψη «τάφου με δρόμο από τον Γιαλούρη, της ΥΕ ΙΙΙ Α». Περιείχε τρίωτο αμφορέα[695].

ΤΦ Α. Θαλ. της ΥΜ με δύο σκελετούς και τρία αγγεία[696].

ΤΦ Β. Μικρός θαλ. με αγγεία της ΥΕ ΙΙΙ Α. Στο κέντρο του θαλάμου υπήρχε ένας σκελετός, στου οποίου τη Ν πλευρά βρέθηκαν οστά άλλου νεκρού[697].

Τάφοι Γ έως Ι. Θαλ., ικανού μεγέθους. Ο μεγαλύτερος έχει διάμετρο 8 μ. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι εντός λάκκων. Στους τάφους βρέθηκαν χ. όπλα, πολυάριθμα αγγεία, κάποια ΜΕ όστρακα, περιδέραια από υαλόμαζα, φαγεντιανή και λίθο, και σφραγιδόλιθοι[698].

ΤΦ ΙΑ ή «Θαλ. ΤΦ Ζούνη». Περιέχει στοιχεία διαφόρων εποχών. Στους Μυκην. χρόνους ανάγονται τα εξής: η επίχωση που κάλυπτε το δάπεδο του θαλάμου, εντός της οποίας βρέθηκαν τρεις σωροί οστών παλαιότερων ταφών (οκτώ τουλάχιστον), με κεραμική ΥΕ ΙΙΙ Α2 / Β1 στον πρώτο σωρό (οι άλλοι δύο ήταν ακτέριστοι).

Στο δάπεδο βρέθηκαν τρεις λάκκοι με ισάριθμους νεκρούς σε άριστη διατήρηση μόνο με κεραμική ΥΕ ΙΙΙ Α2 / Β1.

Στο δρόμο του τφ υπάρχει μια ακόμη λακκ. ταφή, παιδική, ακτέριστη. Κοντά στην είσοδο υπήρχε κόγχη με ελάχιστα οστά, μάλλον νηπίου, και δύο ειδώλια ΥΕ ΙΙΙ Β1[699].

ΤΦ «ΙΒ» ή «Θαλ. ΤΦ Καλόσακα» (εικ. 382). Από την κεραμική ο τφ χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙ Α-Γ, ενώ υπάρχουν και ίχνη Ρωμαϊκής εποχής. Στις τρεις πλευρές του τφ βρέθηκαν οι αρχικές και μυκην. ταφές του (Ι, ΙΙ, ΙΙΙ).

Ι: ένας σκελετός και κεραμική ΥΕ ΙΙΙ Β.

ΙΙ: παραμερισμένη. Οστά δύο σκελετών. Μαζί τους βρέθηκαν χ. μαχαίρι (Μ 404), δύο σφονδύλια από στεατίτη, αμφορέας και αλάβαστρα της ΥΕ ΙΙΙ Β/Γ.

ΙΙΙ: η παλαιότερη του τφ. Κτερισμένη με χ. μαχαίρι (Μ 405), τρία αγγεία της ΥΕ ΙΙΙ Α2 / Β και δύο σφονδύλια από στεατίτη[700].

---

695 *BCH* 86, 743.
696 *BCH* 87, 720.
697 *ΑΔ* 17 (χρον.), 105-7.
698 *ΑΔ* 20 (χρον. ΙΙ2), 209.
699 *ΑΔ* 27 (χρον. Β1), 268-9. Παρλαμά 1974, 27-30.
700 Παρλαμά 1974, 30-2.

Οι λακκ. τάφοι του θαλάμου θυμίζουν αυτούς του «ΤΦ Ζούνη». Δεν δίνεται η χρονολόγησή τους.

Τάφοι ΙΓ και ΙΔ. Λακκ. τάφοι, σκαμμένοι στο ίδιο νεκροταφείο με τους θαλ.. Ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ[701]. Δεν έχουμε άλλα στοιχεία.

ΑΡΧΑΙΑ ΗΛΙΔΑ: περιοχή αρχαίου θεάτρου

Μεγάλο Προϊστορικό νεκροταφείο σε Δ τμήμα του θεάτρου, όπως και όπισθεν της σκηνής.

ΔΥΤΙΚΟ ΤΜΗΜΑ. 16 απλοί λακκ. τάφοι της ΥπΜ περιόδου. Καλύπτονταν από πλάκες και περιείχαν από έναν νεκρό. Πενιχρά κτερίσματα, εκ των οποίων ορισμένα χ. αντικείμενα[702].

ΤΜΗΜΑ ΟΡΧΗΣΤΡΑΣ. Προϊστορικό νεκροταφείο παρόμοιο με του Δυτικού Τμήματος. Λακκ. τάφοι ακανόνιστου σχήματος καλυπτόμενοι από πλάκες. Οι νεκροί κείτονταν οκλαδόν, καλύπτονταν από τα κτερίσματα και από χώμα, πάνω στο οποίο τοποθετούνταν όρθιες πλάκες εν είδει «σήματος».

ΤΦ 1[703] (εικ. 383). Τρεις σκελετοί κτερισμένοι με χ. εγχ. μήκ. 0,35 μ. (εικ. 384), κεραμική, χ. δακτύλιο, ψηφίδα.

ΤΦ 2. Δύο σκελετοί, εξ ων ένας ανήκει σε γυναίκα, κτερισμένοι με κεραμική, ψηφίδα, περόνες και δακτυλίους.

ΤΦ 3 . Τρεις σκελετοί, κεραμική και χ. αντικείμενα.

ΤΦ 4 (εικ. 385 α-β). Ένας σκελετός κτερισμένος με χ. ξίφος σε καλή διατήρηση με λαβή οστέινης επένδυσης (εικ. 386). Το ξίφος βρέθηκε δίπλα στα χέρια του νεκρού.

ΤΦ 5. Ένας σκελετός με κεραμική.

Οι τάφοι 1 έως 5 ανήκουν στην ΥπΜ – Πρωτογεωμετρική περίοδο. Μετά την καταστροφή και εγκατάλειψη του θεάτρου κατά την Ύστερη Ρωμαϊκή εποχή η θέση χρησιμοποιήθηκε εκ νέου ως νεκροταφείο.

---

[701] *ΑΔ* 20 (χρον. ΙΙ2), 209.
[702] *Έργον* 1961, 186-8.
[703] Έως ΤΦ 5 βλ. Γιαλούρης 1964, 181 και *ΑΔ* 49 (χρον.), 194.

ΜΑΚΡΥΣΙΑ

Θέση Κουτσοχίρα

Τρεις κατεστραμμένοι θαλ. και δύο πιθανοί θαλ. τάφοι. Όστρακα ΥΕ ΙΙΙ Α-Γ[704].

Θέση Κακία

Ύπαρξη δύο θαλ. τάφων, καθένας με δέκα σκελετούς[705].

Θέση Διάσελα ή Βρουμάζι (σημερινά Μπαχουρέικα)

ΤΦ Α. Θαλ.. Περιέχει δύο λακκ. τάφους με συνολικά πέντε σκελετούς κτερισμένους με κεραμική.

ΤΦ Β. Θαλ., με τέσσερις σκελετούς στο δάπεδο. Δίπλα σ' έναν βρέθηκε χ. μαχαίρι. Σε κόγχη υπήρχε ένας άλλος σκελετός και αγγείο.

Από τους δύο αυτούς τάφους προέρχονταν ψήφοι από υαλόμαζα προερχόμενοι από περιδέραιο, τρεις μεγάλοι τρίωτοι αμφορείς και τρία θραύσματα κρατήρα, όλα της ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ.

ΤΦ Γ. Θαλ. της ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ. Τέσσερις τουλάχιστον σκελετοί με κεραμική κυρίως[706].

Σκιλλουντία

Ταφικός κύκλος / περίβολος της ΥΕ περιόδου καλυπτόμενος από τύμβο. Θεωρείται ότι περιελάμβανε αρκετές ταφές, μία όμως μόνο είναι βεβαιωμένη και βρέθηκε ανέπαφη μέσα σε αβαθή λάκκο (εικ. 387 & 388 α). Ο νεκρός ήταν κτερισμένος με τέσσερα χ. μαχαιρίδια (εικ. 388: 3,7), μία αιχμή βέλους από πυριτόλιθο (εικ. 388:6), εγχειρίδια (εικ. 388:1,2), χ. περόνες, χ. ήλο, πήλινα και λίθινα σφονδύλια, κεραμική της ΥΕ Ι (κύπελλο τύπου Κεφτιού, κύλικα κ.α.).

Ο τύμβος ιδρύθηκε από μία κοινότητα ανθρώπων στις αρχές της ΥΕ και ο λακκ. τφ του παρουσιάζει ομοιότητες με τους αντίστοιχους βασιλικούς των Μυκηνών[707]. Στην ίδια παράδοση των βασιλικών ταφικών περιβόλων με λακκ. τάφους ανήκουν οι τύμβοι του Κάτω Σαμικού κ.α. που θα δούμε σε άλλα κεφάλαια.

---

[704] *AJA* 65, 229.
[705] *AJA* 58, 235.
[706] *ΠΑΕ* 1954, 295. *ΠΑΕ* 1955, 243-4. *BCH* 81, 574-5 & 578.
[707] *ΑΔ* 23 (Α' Μελέται), 284-5. Pelon 1976, 78. Iakovidis 1985, 17 & 21.

ΜΙΡΑΚΑ

Περιοχή Τρανή Συκιά

Στην περιοχή Λάκκα, θέση «Κρυαβρύση», έγινε σωστική ανασκαφή θαλ. τφ. Περιείχε τρεις ταφές στο δρόμο μέσα σε κόγχες, μαζί με τις οποίες βρέθηκαν αντικείμενα της ΥΕ ΙΙΙ Α-Β. Στον συλημένο νεκρικό θάλαμο βρέθηκε μια ταφή και μια ανακομιδή με ευρήματα ΥΕ ΙΙΙ Β[708].

Περιοχή Πίσας (λόφος Λακκοφωλιάς – Καζάνι)

Τέσσερις θαλ. τάφοι, των οποίων η ανακάλυψη οδήγησε στη σκέψη πως το υψίπεδο με την ονομασία Καζάνι ήταν η έδρα του βασιλείου της Πισάτιδας. Τούτο ενισχύεται και από πλήθος άλλων μυκην. τάφων σε υψώματα σε όλο το μήκος του ποταμού Κλάδεου (βλ. παρακάτω).

Το μόνο στοιχείο για τους τέσσερις αυτούς τάφους είναι ότι περιέχουν σημαντικά ευρήματα: ο ΤΦ 1 περιείχε, εκτός των άλλων, χ. όπλα (εγχ. και αιχμή δόρατος) (εικ. 389) και τρίωτο αμφορίσκο. Από άλλους τάφους προέρχονται περιδέραιο και κεραμική.

ΣΑΜΙΚΟ

Στην Α πλευρά της ομώνυμης ακρόπολης αποκαλύφθηκαν πέντε μυκην. τύμβοι που συνθέτουν νεκροταφείο των τελών της ΜΕ / αρχών ΥΕ περιόδου.

<u>Τύμβος 1</u>[709] (εικ. 390). **περιοχή Κλειδί**

Σπουδαίος τύμβος πλούσιος σε μυκην. αγγεία αρίστης ποιότητας. Περιλαμβάνει 14 λακκ. τάφους. Από αυτούς δύο μόνον είναι άθικτοι, 12 ημικατεστραμμένοι, ενώ κάποιων τα οστά και τα όστρακα είναι διεσπαρμένα στα αναστατωμένα χώματα του τύμβου. Υπολογίζεται πως ο συνολικός αριθμός των ενταφιασθέντων στον τύμβο είναι περίπου 15, συμπεριλαμβανομένων και παιδιών. Δε γίνεται κάποιος λόγος για σύληση.

Τάφοι Α έως Γ. Από ένα νεκρό. Στον ΤΦ Α δεν βρέθηκαν κτερίσματα· στους Τάφους Β και Γ μόνο κεραμική.

ΤΦ Δ. Οστά μαζί με θραύσματα λαβής χ. μαχαιριδίου με τους ήλους της (αρ. κατ. 121) (εικ. 390 [Δ-8] & 391), σφονδύλι και κεραμική.

---

[708] *ΑΔ* 35 (χρον. Β1-2), 169. *ΑΔ* 36 (χρον.), 149-50.
[709] Βιβλιογραφία: Γιαλούρης 1965, 65. Pelon 1976, 77-8. *ΑΔ* 36 (χρον.), 148-9. *ΑΔ* 37 (χρον.), 133. Iakovidis 1985, 21.

Τάφοι Ε έως ΙΔ. Σχεδόν όλοι[710] περιέχουν οστά και κεραμική ως κτέρισμα.

Τα κτερίσματα των παραπάνω τάφων ανήκουν σε διαφορετικές περιόδους. Νεώτερα είναι των Α, Δ, Ε, ΣΤ, Η, Θ, Ι και ΙΑ, αμέσως προηγούμενα των Γ, Ζ και ΙΒ, κατόπιν του Β, μετά του ΙΓ και παλαιότερα όλων του ΙΔ. Ιδιαίτερα η ΜΕ ΙΙΙ / ΥΕ Ι κεραμική των τάφων παρουσιάζει έντονες ομοιότητες με τα σύγχρονα αγγεία των Ταφικών Κύκλων των Μυκηνών, γεγονός που ενισχύει την κατά κάποιον τρόπο παραλληλία των ταφικών μνημείων των δύο περιοχών. Κανένα ίχνος μεταγενέστερης της ΥΕ Ι εποχής δεν υπάρχει, εκτός από την ανακάλυψη δύο αγγείων ΥΕ ΙΙ Β.

Κατά τον Γιαλούρη[711] ο νεκρός του βαθύτερου όλων τφ (ΙΔ), που ανήκει στη μεταβατική ΜΕ ΙΙΙ / ΥΕ Ι περίοδο, ανήκε, μαζί με αυτούς που εν συνεχεία θάφτηκαν κοντά του, σε επιφανή μυκην. οικογένεια ή δυναστεία, όπως προκύπτει από την άριστη ποιότητα και τον μεγάλο αριθμό των αγγείων. Όλοι οι νεκροί του τύμβου είναι Μυκηναίοι και πιθανότατα ανήκουν σε τρεις οικογένειες, γενάρχης των οποίων ήταν μάλλον ο νεκρός του ΤΦ ΙΔ. Ενδεχομένως τα υστερότερα αγγεία να αποτελούν ενδείξεις ταφικής λατρείας ή προγονολατρείας στον τύμβο αυτό, όπως θα δούμε ότι συμβαίνει και στον επόμενο.

Μολονότι στη βιβλιογραφία η σύνδεση του Τύμβου 1 των Μακρυσίων με τους Ταφικούς Κύκλους των Μυκηνών θεωρείται δεδομένη, δεν μπορούμε να μην παρατηρήσουμε την μεγάλη απόσταση των δύο περιπτώσεων, τόσο στον πλούτο των κτερισμάτων όσο και στην παρουσία όπλων, που στους τάφους του Σαμικού είναι ισχνή και μάλιστα δεν σχετίζεται με τον τφ του λεγόμενου «γενάρχη» αλλά με έναν από τους νεώτερους τάφους. Κατά τον Ιακωβίδη[712], υπάρχει μια παράδοση που ξεκινά από τους «βασιλικούς» τάφους των Μυκηνών και συνεχίζεται, εξελισσόμενη όμως – εξ ου και οι διαφορές – σε άλλους ταφικούς περιβόλους[713].

<u>Τύμβος 2</u>[714].

Αναφέρεται απλώς ύπαρξη 11 τάφων αλλά δεν δίνονται για όλους αναλυτικά στοιχεία.

ΤΦ ΙΙΙ. Κτιστός κιβωτ..

ΤΦ ΙΥ. Κτιστός θαλ. με δύο πρώιμες κατά χώραν ταφές και αρκετές ανακομιδές. Βρέθηκαν μόνον αγγεία της ΜΕ ΙΙΙ.

ΤΦ Χ. Κτιστός κιβωτ.. Περιέχει και κατά χώραν και παραμερισμένες ταφές, χ. μαχαίρι με τρεις ήλους, αιχμή βέλους από οψιανό, ένα πήλινο σφονδύλι και τρία ΜΕ ΙΙΙ αγγεία.

---

[710] Στον ΤΦ ΙΔ δεν βρέθηκαν.
[711] Id. 1965, 36 & 40.
[712] Iakovidis 1985, 22-3.
[713] Βλ. και *ΑΔ* 23 (Α' Μελέται), 286.
[714] Βιβλιογραφία: *ΑΔ* 36 (χρον.), 149. *ΑΔ* 37 (χρον.), 133-4. Papadimitriou 2001, 43-4.

ΤΦ XI. Κτιστός θαλ., με δύο πρώιμες και αδιευκρίνιστο αριθμό υστερότερων ταφών. Μαζί τους βρέθηκαν χ. αιχμή βέλους, τρία ΜΕ ΙΙΙ και τρία ΥΕ ΙΙ αγγεία και ακονόπετρα.

Τύμβος 3[715].

Είχε κτιστό περίβολο και στην περιφέρειά του βρέθηκε μια πιθοταφή (αδιευκρίνιστης εποχής). Επίσης άγνωστος παραμένει ο ακριβής αριθμός των τάφων. Το μόνο που γνωρίζουμε είναι ότι στον θαλ. ΤΦ VII βρέθηκαν δύο ταφές.

Τύμβος 4[716].

Δεν έχουμε στοιχεία για τάφους. Βρίσκεται μεταξύ των Τύμβων 1 και 2.

Τύμβος 5[717].

Θολ. τφ. Ασύλητος. Υπολείμματα δέκα τουλάχιστον ταφών. Στα ευρήματα περιλαμβάνονται αιχμές βελών από οψιανό, αρκετά δόντια αγριόχοιρου πιθανώς ανήκοντα σε κράνος, λίγα χ. αντικείμενα (κομμάτια χαλκού, τριχολαβίδα, συνεστραμμένο σύρμα, ήλοι[718]), σφραγιδόλιθοι, χάντρες από σάρδιο λίθο, λεπίδες οψιανού και πυριτόλιθου, 70 περίπου αγγεία της ΥΕ Ι – ΙΙΙ Α2, πήλινα και λίθινα σφονδύλια.

Κατά τον Παπαδημητρίου[719] η ανάπτυξη των μεγάλων και πλούσιων θολ. τάφων (όπως ο παραπάνω) της ΥΕ Ι επισκίασε τους κτιστούς θαλ. και το νεκροταφείο των Τύμβων, δείχνοντας ότι το Κάτω Σαμικό ήταν υπό την πολιτιστική σφαίρα και επιρροή των Μυκηνών από την αρχή της ΥΕΧ. Το γεγονός όμως ότι παρά τον «παραγκωνισμό» τους οι Τύμβοι παρέμειναν σε χρήση μέχρι το τέλος της Μυκην. εποχής, σε περιορισμένη βέβαια κλίμακα, είναι ενδιαφέρον· ενδεχομένως αντανακλά μια επιμονή των κατοίκων της περιοχής στις τοπικές παραδόσεις απέναντι στα νέα («μυκηναϊκά») έθιμα.

[715] Βιβλιογραφία: Papadimitriou 2001, 44.
[716] Βιβλιογραφία: *ΑΔ* 36 (χρον.), 149. *ΑΔ* 37 (χρον.), 133. Papadimitriou 2001, 44.
[717] Βιβλιογραφία: *ΑΔ* 36 (χρον.), 149. *ΑΔ* 37 (χρον.), 133. *ΑΔ* 38 (χρον.), 109-10. Papadimitriou 2001, 44.
[718] Μάλλον από μαχαιρίδια.
[719] Papadimitriou 2001, 45.

ΠΕΥΚΕΣ ή ΒΥΛΙΖΑ

Βρέθηκε συστάδα τεσσάρων θαλ. τάφων, της ΥΕ ΙΙΙ Α1-2 περιόδου[720].

ΤΦ 1. Υπήρχε ταφική κόγχη χωρίς, ωστόσο, ίχνος ταφής. Στο εσωτερικό του τφ υπήρχαν πέντε ταφές επί του δαπέδου, οι δύο ακτέριστες, οι άλλες τρεις κτερισμένες με κεραμική και μικροαντικείμενα.

ΤΦ 2. Δύο ταφές επί του δαπέδου κτερισμένες με κεραμική και μικροαντικείμενα.

ΤΦ 3. Άγνωστος αριθμός ταφών. Και πάλι τα ευρήματα αποτελούνται από κεραμική και μικροαντικείμενα (χάντρες).

ΤΦ 4. Δύο ταφές, η μία μόνο κτερισμένη με δύο αγγεία.

ΑΓΡΑΠΙΔΟΧΩΡΙ

Τφ του σπάνιου είδους των θαλαμωτών θολοειδών (βλ. πίνακα 3) ΥΜ χρόνων (ΥΕ ΙΙΙ), που βεβαιώνει ύπαρξη μυκην. συνοικισμού. Τα ανασκαφικά δεδομένα δεν αφήνουν αμφιβολία ότι εντός του θαλάμου υπήρχε καύση νεκρού που τοποθετείται στην ΥΕ ΙΙΙ Γ. Στο ΝΑ τμήμα του θαλάμου και πάνω στο δάπεδο υπήρχε σωρός οστών και αγγείων της ΥΕ ΙΙΙ Α1-Β, προερχόμενα προφανώς από τον καθαρισμό του θαλάμου από τις προηγούμενες ταφές για την τέλεση της παραπάνω καύσεως[721].

ΤΟΜΠΡΙΝΟ

Μικρός θαλ. τφ κατεστραμμένος και συλημένος. Από την έρευνα στο θάλαμο και το δρόμο αναφέρεται ότι περισυνελέγησαν πολύτιμα αντικείμενα από τον οπλισμό και το στολισμό του νεκρού, καθώς και όστρακα από αγγεία καλής ποιότητας, ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ, που δείχνουν ότι ο τφ πρέπει να ήταν πλουσιώτατος σε κτερίσματα.

Δεν δίνεται καμία άλλη πληροφορία ούτε για αριθμό νεκρών ούτε για το είδος των όπλων[722].

---

[720] *ΑΔ* 44 (χρον.), 103-4. *ΑΔ* 46 (χρον.), 132. *ΑΔ* 50 (χρον.), 176.
[721] *ΑΕ* 1971, 52 & 54. *ΑΔ* 27 (χρον. Β1), 268. Δανιηλίδου 2000, 172.
[722] Γιαλούρης 1964, 177.

ΣΤΕΝΟΥΛΙ (κοντά στο χωριό Καπελέτο)

Καταστράφηκαν τέσσερις μυκην. θαλ. τάφοι. *Συνελέγησαν* μόνον οστά, όστρακα και δύο ψήφοι περιδεραίου από υαλόμαζα. *Παραδόθηκαν* χ. μαχαιρίδιο, σφόνδυλος, τρίωτο γραπτό αλάβαστρο και όστρακα[723].

ΚΛΑΔΕΟΣ

Θέση Τρύπες

Στη δεξιά όχθη του Κλάδεου ανακαλύφθηκαν έξι θαλ. τάφοι (Τάφοι Α έως ΣΤ) της ΥΜ εποχής, εκ των οποίων οι δύο ήταν συλημένοι, ενώ ένας μόνο σώζεται ακέραιος. Ταφές υπήρχαν στο θάλαμο κάθε τφ αλλά και κατά μήκος των τοιχωμάτων και του δαπέδου του δρόμου, μέσα σε καλυπτόμενους από πλάκες λάκκους.

Η ανασκαφή απέδωσε χ. ξίφος[724] (εικ. 392), περίπου 40 δόντια αγριόχοιρου εκ «*κυνέης*» πολεμιστή, δύο χ. αιχμές δοράτων, πλήθος αγγείων (75 περίπου ακέραια), ψήφους περιδεραίου από υαλόμαζα, πήλινο ειδώλιο θεάς κ.α.· δεν διευκρινίζεται σε ποιον τφ ανήκει το καθετί[725].

Θέση Φεγγαράκι (Καυκανιά)

Μεταξύ των χωριών Κλάδεου και Καυκανιάς επισημάνθηκε συγκρότημα λακκ. μυκην. τάφων λαξευμένων στο μαλακό βράχο και καλυπτόμενων από σειρά πλακών (εικ. 393). Κατά την Παρλαμά[726] πρόκειται για ενδιάμεσο τύπο λακκ. και κιβωτ. τάφων, που, όπως φαίνεται, καλύπτονταν από τύμβο. Θεωρείται απλός και εύκολος τρόπος ταφής.

Οι σκελετοί είχαν φοβερά διαταραχτεί και δεν δίνουν στοιχεία για τη στάση τους. Η κεραμική των τάφων ανήκει στην ΥΕ ΙΙΙ Γ και σε συνδυασμό με τον τύπο των ταφικών αυτών μνημείων υποδηλώνει ότι η εγκατάσταση των προσφύγων στην περιοχή έγινε στα τέλη της ΥΕ ΙΙΙ Β. Σε ημιανοιγμένο τφ βρέθηκε μεγάλος αριθμός ψήφων περιδεραίου από υαλόμαζα[727].

---

[723] *ΑΔ* 21 (χρον. Β1), 172.
[724] Προέρχεται από τον ΤΦ Δ. Δεν γνωρίζουμε αν ο ίδιος τφ περιλαμβάνει και τα υπόλοιπα όπλα.
[725] Γιαλούρης 1964, 177.
[726] Id. 1974, 33.
[727] *ΑΔ* 16 (χρον.), 176. *BCH* 85, 722. Παρλαμά 1974, 33-5.

ΑΣΠΡΑ ΣΠΙΤΙΑ

Θαλ. τφ λαξευμένος στο μαλακό βράχο. Στην Α πλευρά του θαλάμου υπήρχαν δύο σκελετοί με δύο αγγεία, ενώ στη Δ παιδική ταφή με έναν σταμνίσκο. Η κεραμική ανήκει στην ΥΕ ΙΙΙ Α[728].

ΚΡΕΜΜΥΔΙΑ (θέση Βουρλές)

Κατεστραμμένος κιβωτ. τφ[729], χωρίς άλλα στοιχεία.

ΧΕΙΜΑΔΙΟ - ΓΟΥΜΕΡΟ

Έχουν βρεθεί δύο τάφοι[730], χωρίς άλλα στοιχεία.

ΔΑΦΝΗ

Σε λόφο ΒΑ του χωριού Δάφνη Πηνείας ανακαλύφθηκε νεκροταφείο θαλ. μυκην. τάφων με πολλές ταφές και χωρίς ανακομιδές[731].

ΘΤ[732] **1**. ΥΕ ΙΙ περιόδου. Δύο ταφές: η πρώτη κτερισμένη με αγγεία, η δεύτερη πιο πλούσια: γύρω από το κρανίο υπήρχαν χ. εγχ. (Μ 3026) σε άριστη κατάσταση διατήρησης, χ. αιχμή δόρατος (Μ 3027), χ. ξυρός, δύο πιθαμφορίσκοι και μικρός σφαιρικός ψευδόστομος αμφορέας.

Στα Ν του κρανίου βρέθηκαν δύο παιδικά κρανία. Γενικά στον τφ ήταν διάσπαρτες πολλές χάντρες.

ΘΤ 2. Τρεις συνολικά ταφές κτερισμένες με αρκετά αγγεία κι σφονδύλια της ΥΕ ΙΙΙ Α2.

ΘΤ 3. Στο θάλαμο, αριστερά της εισόδου, υπήρχε μια ταφή με κεραμική και μικροαντικείμενα. Δεξιά της εισόδου βρέθηκαν λείψανα δύο κρανίων και πολλές χάντρες. Ακριβώς απέναντι από την είσοδο του τφ, σχεδόν σε επαφή με το τοίχωμα βρέθηκε μεγάλη χ. αιχμή δόρατος, ακέραιη (Μ 3068) (εικ. 394). Όλα τα ευρήματα τοποθετούνται στην ΥΕ ΙΙΙ Α1-2.

ΘΤ 4. Συνολικά πέντε κρανία με κεραμική ΥΕ ΙΙΙ Α1-2.

---

[728] Παρλαμά 1974, 32-3.
[729] Αυτόθι, 35.
[730] Αυτόθι, 35.
[731] *ΑΔ* 52 (χρον.), 253-5.
[732] Προφανώς εννοείται «θαλαμωτός τάφος».

ΘΤ 5. Βάσει κρανίων αριθμούνται δέκα νεκροί κτερισμένοι με αγγεία και μικροαντικείμενα της ΥΕ Ι – ΙΙ Β και της ΥΕ ΙΙΙ Α1.

ΘΤ 6. Πέντε νεκροί. Βρέθηκαν: χ. εγχ. πολύ οξειδωμένο (Μ3112), αμφορίσκος, δύο αλάβαστρα και χάντρες. Ο τφ ανάγεται στην ΥΕ ΙΙΙ Α2 αν και το τρίωτο αλάβαστρο είναι πρωιμότερο (ΥΕ ΙΙ Α-Β).

ΑΛΠΟΧΩΡΙ

ΤΦ 2 (εικ. 395). Συλημένος θαλ.. Περιείχε τρεις λάκκους με ταφές κατά χώραν, τέσσερις με ανακομιδές και έναν ανέπαφο, ακτέριστο σκελετό στο δάπεδο. Στα ευρήματα περιλαμβάνονται (χωρίς να δηλώνεται σε ποια ταφή ανήκουν) δύο χ. αιχμές δοράτων, λίγα χρυσά κοσμήματα και αντικείμενα, χυτά πλακίδια από υαλόμαζα, πολλά σφονδύλια από στεατίτη και άφθονη κεραμική ΥΕ ΙΙΙ Α2-Β[733].

Συμπεράσματα

Από τους περίπου 126 μυκην. τάφους (πλην της Αγίας Τριάδας που είδαμε αναλυτικά) και τις πολύ περισσότερες ταφές τους, μόνο σε 16 απαντούν όπλα. Συνηθέστερα είναι τα μαχαίρια – μαχαιρίδια και τα δόρατα (οι αιχμές τους εννοείται), ενώ σπανιώτερα είναι τα ξίφη. Σε δύο μόνο περιπτώσεις απαντούν μαρτύρια αμυντικού εξοπλισμού (κράνους). Η μεγαλύτερη συγκέντρωση όπλων είναι στο λακκ. τφ της Σκιλλουντίας, όπου σίγουρα έχουμε ταφή πολεμιστή, κτερισμένου με επτά ή και περισσότερα όπλα (δύο ή περισσότερα εγχειρίδια, τέσσερα μαχαίρια και μία αιχμή βέλους – πιθανώς να υπήρχαν περισσότερες), με αγγεία, μικροαντικείμενα και χ. αντικείμενα. Μπορούμε ίσως να πούμε πως πρόκειται για παραλλαγή του Γ' συνδυασμού, που συναντήσαμε στις μεταγενέστερες ταφές των Ταφικών Κύκλων των Μυκηνών (3 ξίφη, αρκετά εγχειρίδια. Βλ. σελ. 63) όπου τώρα αντί για ξίφη έχουμε εγχειρίδια και στη θέση των εγχειριδίων μαχαίρια.

Επίσης, ταφή πολεμιστή είναι πιθανώς και η μεταγενέστερη του ΤΦ 1 της Δάφνης, την οποία συνόδευαν εγχ., αιχμή δόρατος και ξυρός.

[733] *ΑΔ* 40 (χρον.), 103.

Σε κάποιες περιπτώσεις, όπως π.χ. στους τάφους των Τρυπών, δεν αποκλείουμε, αλλά και δεν μπορούμε με ασφάλεια να μιλήσουμε για ταφές πολεμιστών, αφού δεν γνωρίζουμε *πόσα* όπλα αντιστοιχούν σε κάθε ταφή. Αναμφισβήτητα, όμως, η παρουσία ξίφους, εγχ. και κράνους δεν μπορεί να μην δηλώσει πολεμική ιδιότητα.

Πίνακας 24

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΤΦ/ταφή	όπλα	ξίφ	εγχ	μαχ	δ	β	ξυ	κρ	αγγ	μ	π.α.	εργ	κοσμ	χ. α.
Ολυμπία	Τάφοι Γ-Ι	√								√	√	√		√	
	«ΙΒ»				1					√	√				
Ήλιδα	4		1												
Διάσελα	Β				1										
Σκιλλούς	«1»α			>2	4		1			√	√				√
Πίσα	«1»			1		1				√					
Σαμικό	Χ				1		1			√	√				
	ΧΙ						1			√			√		
	Θολ.						>2		√	√	√	√			√
Τομπρίνο	«1»	√								√				√	
Στενούλι	;				1					√	√				
Τρύπες	;		1			2			√	√	√			√	
Δάφνη	1β			1		1		1		√				√	
	3					1									
	6			1						√					
Αλποχώρι	2					2				√	√	√		√	

;= αδιευκρίνιστος αριθμός τάφων
αγγ= αγγεία
β= αιχμές βελών
δ= αιχμές δοράτων
εγ= εγχειρίδια
εργ= εργαλεία
κοσμ= κοσμήματα
κρ= κράνη
μαχ= μαχαίρια
ξίφ= ξίφη
ξυ= ξυροί
π.α.= πολύτιμα αντικείμενα
χ.α.= χ. αντικείμενα
όπλα= όπλα αγνώστου είδους

Μ Ε Σ Σ Η Ν Ι Α

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΠΕΡΙΟΧΗ ΠΥΛΟΥ – ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΥΛΙΑΣ

ΑΝΑΚΤΟΡΟ ΝΕΣΤΟΡΑ – ΘΕΣΗ ΑΝΩ ΕΓΚΛΙΑΝΟΣ[734]

Λείψανα του ανακτόρου του Νέστορα βρέθηκαν στη μυκην. ακρόπολη πάνω στο χαμηλό λόφο του Άνω Εγκλιανού[735], 12 χλμ. από τον κόλπο του Ναυαρίνου (εικ. 396-397). Στην ίδια περιοχή ανακαλύφθηκαν αρκετοί και σημαντικοί τάφοι: θολ. (Θολ. ΙΙΙ και IV)[736], ορισμένοι λακκ. με πιθοταφές που συνθέτουν τον λεγόμενο «Ταφικό Κύκλο Βαγενά» και εννέα θαλ. (Ε1-Ε4, Ε6, Ε8-Ε10 και Κ1) (εικ. 398).

ΤΦ ΙΙΙ (εικ. 399). Βρίσκεται 140 μ. ΝΔ της ακρόπολης. Χρονολογείται βάσει κεραμικής στην ΥΕ ΙΙ – ΙΙΙ Α-Β. Σε πολλά διαφορετικά σημεία έχουμε σκελετικά υπολείμματα: με τα γράμματα Α έως Ρ σημειώνονται στην εικ. 399 τα ανθρώπινα (εκ των οποίων οι ταφές Α και Β ανήκουν στους τελευταίους Μυκηναίους που εκεί θάφτηκαν), ενώ με πεζά γράμματα (α-h) των ζώων. Αυτή η διασπορά των οστών οφείλεται είτε σε δράση βανδάλων είτε σε σεισμό.

Στο δάπεδο ήταν σκαμμένοι δύο λακκ. τάφοι.

Πολύτιμα ήταν τα κτερίσματα του τφ, μεταξύ των οποίων και χ. όπλα: στο δωμάτιο βρέθηκε χ. ξίφος ή εγχ. (NM 7844, NM 7853 – εικ. 400).

ΤΦ IV (εικ. 401). Βρίσκεται 80 μ. ΒΑ του ανακτόρου. Κατασκευάστηκε γύρω στη ΜΕ – ΥΕ Ι περίοδο, όπως δείχνει η κεραμική. Βρέθηκαν περί τα 40 θραύσματα κρανίων, που οι ανασκαφείς τα αντιστοιχούν σε τουλάχιστον 17 διαφορετικούς ανθρώπους (δέκα άνδρες, έξι γυναίκες και ένα παιδί). Όλοι, ή έστω οι περισσότεροι, θάφτηκαν σε διαφορετικές περιόδους. Η διασπορά είναι έντονη: κανένα οστό ή αντικείμενο δεν βρέθηκε στην αρχική του θέση. Αντικείμενα δε από πολύτιμα υλικά (όπως χρυσά, αργυρά και χ. αγγεία) καθώς και τα όπλα εύκολα θα μπορούσαν να μεταφερθούν.

---

[734] Βιβλιογραφία: *AJA* 58, 27-32. *AJA* 62, 178. *ΑΔ* 16 (χρον.), 109-10. *AJA* 65, 237.
Pylos I, 6,9,15,33,312-4 & 379. *ΑΑΑ* 2, 311-2 & 315. Παντελίδου 1970, 129. Pylos III, 71-228. Κορρές 1976, 361-5. Pelon 1976, 194. Iakovidis 1985, 17.

[735] Πρόκειται για το ανάκτορο της κύριας ακρόπολης της Δ Μεσσηνίας των Μυκην. χρόνων.

[736] Ως «Θολ. Ι» θεωρείται ο ΤΦ 1 της Τραγάνας που θα δούμε στη σελ. 261. «Θολ. ΙΙ» είναι ο θολ. τφ του Οσμαναγά που θα δούμε στις σελίδες 262-3.

Σκαμμένοι στο δάπεδο υπήρχαν πέντε λάκκοι (Α-Ε). Ευρήματα: *ΝΔ τμήμα*: σε βάθος 3,50 μ. βρέθηκαν δύο αιχμές βελών (μία από πυρίτη, μία από οψιανό)· σε βάθος 3,70 μ. βρέθηκε επίμηλο ξίφους. *Λάκκοι*: πιθανώς λεπίδα εγχ., χ. εγχ. ή λεπίδα μαχαιριού, αιχμές βελών και χρυσό ομοίωμα οκτώσχημης ασπίδας, χρησιμοποιούμενο ως κρεμαστό κόσμημα (εικ. 402 [20]). Υπάρχει η άποψη ότι κάποια από αυτά τα αντικείμενα δεν ανήκαν καταρχήν στον τφ. Στον *ογκώδη τοίχο*: ελάσματα από ξίφη ή εγχειρίδια, λεπίδα ξίφους ή εγχ., επίμηλα ξιφών και εγχειριδίων (εικ.402 [10] & [13]), αιχμή δόρατος (;) (NM 7954 - εικ. 402 [7]), δακτύλιος αιχμής δόρατος (NM 7960), αιχμές βελών (NM 7943 – εικ. 402 [2-5]), έξι χαυλίοι κάπρου κατεργασμένοι (NM 7951 – εικ. 402 [27-32]) και πολυάριθμοι ακατέργαστοι (NM 7951). Μαζί με τα όπλα βρέθηκαν: κοσμήματα και αντικείμενα από χρυσό, λίθο (χάντρες κ.α.), οστό και φαγεντιανή.

Παρόλη τη σύληση που είχε επέλθει στον τφ, συνολικά περιελάμβανε: πάνω από 900 κομμάτια από χρυσό, ασήμι, χαλκό, ελεφαντοστό κ.α. (μεταξύ τους 23 χρυσές χάντρες, τρεις χρυσές πεταλούδες, 41 μικρά κιτία, πέντε δεσίματα χαντρών, έξι χρυσές γλαύκες, πέντε χρυσά κρεμαστά κοσμήματα, ένα χρυσό δαχτυλίδι, 60 χρυσές ροζέττες, ασημένιο δαχτυλίδι, λίθινο δαχτυλίδι, 12 χάντρες από πολύτιμους λίθους, δύο σφραγιδόλιθοι 250 χάντρες από αμέθυστο, 360 χάντρες από ήλεκτρο, 14 από φαγεντιανή και 30 από υαλόμαζα), εννέα χ. αιχμές βελών, 67 αιχμές βελών από πυρίτη [εικ. 402: 8-13] και οψιανό, αιχμές δοράτων, μαχαίρια, εγχειρίδια, ξίφη και οδόντες κάπρου από κράνος.

Ταφικός Κύκλος Βαγενά. Βρίσκεται 145 μ. περίπου Ν του λόφου του Εγκλιανού (εικ. 398), στο οικόπεδο του Βαγενά, απ' όπου πήρε και την ονομασία του.

Πρώτο εύρημα απετέλεσαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, που θεωρήθηκε ότι ανήκαν σε θολ. τφ, ενώ πάνω από αυτά υπήρχε τύμβος. Ο θολ. αυτός τφ ονομάστηκε Θολ. ΤΦ Vi.

Βαθύτερα στο δάπεδο του θαλάμου (του Θολ. ΤΦ Vi), και συνεπώς στο εσωτερικό πλέον πάντα του ταφικού κύκλου, περιλαμβάνονταν τέσσερις ταφικοί λάκκοι, κάποιοι από τους οποίους περιέχουν πιθοταφές (εικ. 403-406). Η ανθρωπολογική μελέτη έδειξε ότι στον Κύκλο ετάφησαν 27 άνθρωποι (20 άνδρες και επτά γυναίκες).

Λάκκος 1 (εικ. 403: 5^{A}-6^{A}). Περιέχει τον ΜΕ ΙΙΙ /ΥΕ Ι πίθο [27] με μία ταφή, λεκάνη και χ. ξίφος με τρεις ήλους, «θανατωμένο» (CM 2186, εικ. 407:13), χ. μαχαίρι (CM 2192, εικ. 407:11), ελαφάντινο επίμηλο και δύο ελεφάντινες περόνες. Επίσης, αναφέρονται θραύσματα χρυσού, αντικείμενα από ασήμι, ελαφάντινη πλάκα και θραύσματα χαλκού (εικ. 408γ).

Λάκκος 2 (εικ. 404:4^{A}). Αβαθής λάκκος, στο κέντρο του δαπέδου, περιέχων μία εκτάδην ταφή νεαρού ανδρός. Αναμφίβολα πρόκειται για την υστερότερη χρονικά ταφή. Μαζί της βρέθηκαν χ. μαχαίρι (CM 2027, εικ. 409), αιχμή βέλους από πυριτόλιθο Τύπου VI κατά Buchholz ανάμεσα στα

πόδια του νεκρού (CM 2023), χ. καθρέφτης, χ. λεκάνη, χ. χυτροειδές αγγείο, χ. σουβλί, λευκή χάντρα, γυναικείο ειδώλιο και ασκός. (Για τη θέση των ευρημάτων βλ. εικ. 405 & 410 α-γ).

Λάκκος 3 (εικ. 404: Ε · Α · Β · 1, Ε · Α · Β · 2 και μισό Ε · Α · Β · 3). Πρόκειται για εκτεταμένο λάκκο. Θα τον εξετάσουμε «ομαδοποιώντας» κατά κάποιον τρόπο τα ευρήματα σε σχέση με τους πίθους και τα άλλα μεγάλα αγγεία. Στο ΝΑ άκρο του υπήρχε χ. λεκάνη, μέσα στην οποία βρέθηκαν κοντό ξίφος και κοντό εγχ. (CM 2197, εικ. 407:5 και CM 2191, εικ. 407:9). Για τη θέση εύρεσης βλ. εικ. 411 α . Κάτω και κατά μήκος της λεκάνης βρέθηκαν δύο εγχειρίδια (CM 2194, εικ. 407:7 και CM 2193, εικ. 407:8), μακρύ χ. μαχαίρι (CM 2195, εικ. 407:6) και ακονόπετρα. Πιθανώς τα όπλα να ήταν τυλιγμένα ή εναποτιθέμενα σε ύφασμα. Ν της λεκάνης βρέθηκαν χ. περόνη, μια μεγάλη χάντρα από αμέθυστο και δύο από ήλεκτρο, καθώς και ταλισμανικό κομμάτι από ήλεκτρο. Μια μεγάλη χάντρα είχε βρεθεί και στο εσωτερικό της λεκάνης. Μεταξύ της λεκάνης και του πίθου [28] ανακαλύφθηκαν τέσσερα ξίφη (εικ. 411 γ), παρόμοια με τα αντίστοιχα των Λακκοειδών Τάφων των Μυκηνών (CM 2188, CM 2189, CM 2196 & CM 2198, εικ. 407:1-4). Κοντά τους βρέθηκαν δύο ακόμη αιχμές βελών από πυριτόλιθο (CM 2043 e, εικ. 412:6) και όχι παραπάνω από πέντε ή έξι οδόντες κάπρου, ακέραιοι και μη (CM 2057, CM 2040, CM 2055 γ, CM 2043 γ, εικ. 412:6 και CM 2040, εικ. 412:7), αιχμές βελών από οψιανό (CM 2055 δ, εικ. 412:7), ελεφάντινη περόνη, οστέινη περόνη, ταλισμανικό (;) αντικείμενο από ήλεκτρο και τρεις χάντρες. Πιο Ν από τα ξίφη υπήρχαν δύο επίμηλα, δίπλα στα οποία βρέθηκε χ. περόνη. Τέλος, το κοσκίνισμα έδωσε αιχμή βέλους από πυρίτη και χάντρα.

Δ της χ. λεκάνης υπήρχε ο πίθος [28]. Περιείχε μια (;) ταφή, τα οστά της οποίας ήταν πλήρως διαταραγμένα, τόσο που δεν είναι αβέβαιο να υπήρχε και δεύτερος νεκρός. Μεταξύ των οστών βρέθηκε χ. μαχαίρι (CM 2056, εικ. 407:10 και 413), ενώ ο πίθος περιείχε επιπλέον μεγάλο κατεργασμένο οδόντα κάπρου, τέσσερις περόνες, θραύσματα ηλέκτρου και ασημένιο κύπελλο.

Το αγγείο Ανακτορικού Ρυθμού [30] ήταν τοποθετημένο σε μικρό λάκκο κατασκευασμένον επί τούτου, 1 μ. από την επιφάνεια. Κοντά στο [30] βρέθηκαν οστά μιας ταφής. Δεν αναφέρονται άλλα αντικείμενα.

Στη ΒΔ γωνία - πάντα του εκτεταμένου Λάκκου 3 - ανακαλύφθηκε πρόχους [29] με μια ταφή. Μετά την απομάκρυνσή της (εικ. 414) αποκαλύφθηκε σωρός τριών ξιφών Τύπου Α (CM 2182, εικ. 407:15. CM 2183, εικ. 407:14. CM 2184, εικ. 407:12), αιχμή μάλλον τέταρτου ξίφους (CM 2187, εικ. 407:16), χ. εγχ. παρόμοιο με των βασιλικών τάφων της Αργολίδας (Μυκήνες, Δενδρά, Πρόσυμνα) (CM 2185, εικ. 407:17), χ. μαχαίρι (CM 2190) δύο επίμηλα και θραύσματα τρίτου από ελεφαντοστό. Μαζί με την πρόχου [29] βρέθηκε κύπελλο της ΥΕ Ι-ΙΙ.

Λάκκος 4. Αμυγδαλόσχημος, σκαμμένος στη Β πλευρά του δαπέδου. Τα σκελετικά υπολείμματα, πλήρως διαταραγμένα, ανήκουν σε περίπου πέντε άτομα. Μαζί τους βρέθηκαν έξι

μαχαίρια και / ή εγχειρίδια (CM 2089, εικ. 415:6. CM 2089, εικ. 415:4. CM 2088, εικ. 415:3. CM 2088, εικ. 415:2. CM 2088, εικ. 415:1. CM 2090, εικ. 415:3), λίθινο ακόνι ξυραφιού σε καλή κατάσταση (CM 2091, εικ. 415:7), μια ακονόπετρα και ένα πολύ ενδιαφέρον χρυσό διάδημα. Για τη θέση εύρεσης βλ. εικ. 416.

Υπάρχουν ενδιαφέροντα αντικείμενα – και όπλα που εδώ μας απασχολούν – που δεν είναι δυνατό να σχετιστούν με κάποιο λάκκο[737]. Στα ΒΑ του τφ, Β του μεγάλου Λάκκου 3, στη λεγόμενη τομή L (εικ. 417) βρέθηκαν χ. εγχ. με σπατουλοειδή λεπίδα ή μαχαίρι (CM 2099, εικ. 418:18), χ. ήλος που ανήκει στο παραπάνω αντικείμενο, αιχμή βέλους από πυριτόλιθο Τύπου VI κατά Buchholz (εικ. 429:22,8,9), λίθινες αιχμές βελών, αλάβαστρα ΥΕ ΙΙ και ΙΙΙ περιόδων.

Στην τομή Μ, κοντά στο Λάκκο 2 βρέθηκαν 10 αιχμές βελών από πυριτόλιθο (εικ.429:22 & 429:8,9) και δύο από οψιανό (εικ. 429:8), αλάβαστρο, κύλικα και πρόχους.

Τέλος, δεν αποσαφηνίζεται πού βρέθηκε το χ. όπλο της εικ. 415:5.

Χρονολογικά στοιχεία: οι πίθοι [27] και [28] είναι πιο πρώιμοι, ανήκουν στη μεταβατική ΜΕ-ΥΕ περίοδο. Υστερότερη φαίνεται η πρόχους [29], ενώ η τελευταία χρονολογικά πιθοταφή είναι του Ανακτορικού Ρυθμού [30]. Η πρώτη χρήση του τφ ανάγεται στο τέλος της ΥΕ Ι. Τα πρωιμότερα (κεραμικά) στοιχεία χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙ ενώ τα τελευταία στην ΥΕ ΙΙΙ Α. Πρόκειται, συνεπώς, για ταφικό μνημείο με μακρά ιστορία και χρήση.

Γενικές παρατηρήσεις. Σημαντικότερη, ίσως, ταφή είναι αυτή του πίθου [28], στην οποία τελικά αποδόθηκαν τα τέσσερα ξίφη, που βρέθηκαν μεταξύ του πίθου και της χ. λεκάνης, το κοντό ξίφος, τα τέσσερα εγχειρίδια και / ή μαχαίρια, που βρέθηκαν μέσα στη λεκάνη, οι οδόντες κάπρου που απαντούν ανάμεσα στα τέσσερα ξίφη και η ακονόπετρα από το εσωτερικό της λεκάνης. Πρόκειται αναμφίβολα για ταφή πολεμιστή, που κατά τον ανασκαφέα παραβάλλεται αμέσως με τις αντίστοιχες των βασιλικών τάφων των Μυκηνών. Εάν θεωρήσουμε πως τα κτερίσματα ανταποκρίνονται στον πραγματικό, εν ζωή, εξοπλισμό του νεκρού πολεμιστή, τότε αυτός θα πρέπει να χρησιμοποιούσε τέσσερα μακρά και τέσσερα κοντά αγχέμαχα όπλα. Ο συνδυασμός αυτός μας θυμίζει τους αντίστοιχους των τάφων Γ, Λ και γενικότερα των μεταγενέστερων του Ταφικού Κύκλου Β των Μυκηνών, έτσι όπως συνοψίστηκαν από τους Taracha[738]και Hewitt[739] (βλ. σελ. 63). Αξίζει να σημειωθεί ότι τα δόντια του κάπρου που βρέθηκαν δεν αρκούν για «φραγή» του γνωστού δερμάτινου κράνους, γεγονός που οδήγησε τους ανασκαφείς να εικάσουν ότι πολλά

[737] Το context των κάτωθι όπλων δεν δίνεται. Από τα συμφραζόμενα καταλήγουμε σε ό,τι αναφέρουμε.
[738] Id. 1993, 28-30.
[739] Id. 1993, 93-4.

δόντια (μαζί με άλλα αντικείμενα) χάθηκαν. Επίσης, υπάρχουν ενδείξεις για ύφασμα που «τύλιγε» τα όπλα – άλλη μια ομοιότητα με τον τρόπο εναπόθεσής των όπλων στους τάφους των Μυκηνών. Οι τέσσερις, περίπου, αιχμές βελών που βρέθηκαν δεν αναφέρονται ως όπλα του νεκρού. Μια σκέψη είναι ότι από τη στιγμή που υπάρχει το ενδεχόμενο και δεύτερης ταφής στον πίθο [28], τα βέλη να ανήκουν σ' αυτόν – οπότε ίσως μιλάμε για πολεμιστή χαμηλότερης στάθμης από τον προηγούμενο, βαριά οπλισμένο.

Δεν είμαι βεβαία ότι έχουμε να κάνουμε με νεκρό πολεμιστή που συνδυάζει τον μεγάλο πλούτο των αρχαγετών των δύο Ταφικών Κύκλων των Μυκηνών. Δεν υπάρχει ούτε ένα χρυσό αντικείμενο ως κτέρισμά του, μόνο μικροαντικείμενα (κυρίως χάντρες) από ήλεκτρο και αμέθυστο[740] και ένα ασημένιο κύπελλο. Γενικότερα δε, ο τφ χαρακτηρίζεται ως «σχετικά πλούσιος». Επομένως, θα ήταν ίσως παρακινδυνευμένο να μιλήσουμε εδώ για «βασιλική» ταφή, κατά το πρότυπο του Μυκηναίου «βασιλιά» - αρχηγού πολεμιστή. Σίγουρα, βέβαια, μιλάμε για έναν βαριά οπλισμένο άντρα, πιθανώς και της ανώτερης στρατιωτικής βαθμίδας.

Όπλα βρέθηκαν μαζί με άλλα δύο αγγεία: τον πίθο [27] του Λάκκου 1 και με την πρόχου [29], τα οποία περιείχαν από μία ταφή. Τον νεκρό του [29] συνόδευαν ξίφος και μαχαίρι καθώς και λίγα πολύτιμα αντικείμενα (χρυσά, ασημένια κ.α.). Μεγαλύτερος ήταν ο (πολεμικός) εξοπλισμός του νεκρού του [29], που αποτελούνταν από τρία ξίφη, εγχ. και μαχαίρι. Με τα πέντε αυτά όπλα δεν αναφέρονται άλλα αντικείμενα. Κοινό χαρακτηριστικό όλων των παραπάνω ξιφών είναι, πέραν του τύπου (Τύπος Α), η στρέβλωση στο μέσον περίπου του μήκους τους, η γνωστή «εκούσια τελετουργική θανάτωση». Έχουμε κι εδώ ταφές δύο πολεμιστών, της ίδιας περίπου κατηγορίας του νεκρού του πίθου [28].

Οι Λάκκοι 2 και 4 περιέχουν συνολικά έξι νεκρούς (καμιά πιθοταφή) κτερισμένους με επτά μαχαίρια και/ή εγχειρίδια και μια αιχμή βέλους, χ. αγγεία κι ένα χρυσό διάδημα, που θυμίζει αντίστοιχο του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών. Δεν γνωρίζουμε πόσοι, τουλάχιστον όμως δύο από τους νεκρούς είναι πολεμιστές, οπλισμένοι με κοντά αγχέμαχα όπλα. Επίσης, δεν ξέρουμε σε ποιον ανήκει το χρυσό διάδημα. Ουσιαστικά είναι το μόνο χρυσό αντικείμενο σ' αυτόν τον πλούσιο σε ευρήματα τφ που μπορεί να δηλώσει «πριγκιπική» – τουλάχιστον – ιδιότητα του νεκρού.

[740] Όχι απίθανο να τοποθετήθηκαν εκεί με αφορμή κάποια μεταγενέστερη χρήση-ταφή.

Στην περιβάλλουσα του ανακτόρου περιοχή έχουν βρεθεί ίχνη 13 δρόμων θαλ. τάφων (εικ. 398). Από αυτούς έχουν ανασκαφεί εννέα (οι Ε-1, Ε-2, Ε-3, Ε-4, Ε-6, Ε-8, Ε-9, Ε-10 και Κ-1).

ΤΦ Ε-1. Δεν ολοκληρώθηκε ποτέ. Δεν έχουμε στοιχεία.

ΤΦ Ε-2. Δεν ολοκληρώθηκε ποτέ. Βρέθηκε κεραμική.

ΤΦ Ε-3. Ταπεινό ταφικό μνημείο, στο οποίο θάφτηκαν δύο άνθρωποι. Πρόκειται για έναν άνδρα και μια γυναίκα, κατώτερης κατά τα φαινόμενα κοινωνικής ομάδας, που ενταφιάστηκαν σε απλό λάκκο στο δάπεδο, ο ένας πάνω στον άλλο. Η κεραμική που βρέθηκε χρονολογεί τον τφ στην ΥΕ ΙΙΙ Α2 ή ίσως ΥΕ ΙΙΙ Β.

ΤΦ Ε-4. Περιέχει δύο λάκκους (Α και Β). Τα σκελετικά υπολείμματα βρέθηκαν σε πολύ κακή διατήρηση και σε συνδυασμό με την απουσία κρανίων δεν βοηθούν στην αναγνώριση αριθμού ταφών· πρέπει, πάντως, να είναι να είναι περισσότερες από δύο. Ο τφ χρονολογείται στα μέσα της ΥΕ ΙΙΙ Α-Β.

ΤΦ Ε-6 (εικ. 419). Κατασκευάστηκε την ΥΕ ΙΙΙ Α1 ή στις αρχές της ΥΕ ΙΙΙ Α2. Παρά τις κάποιες κατασκευαστικές δυσκολίες, η μυκην. οικογένεια που φέρεται ότι τον χρησιμοποιούσε συνέχισε να θάβει τους νεκρούς της, μέχρι που μια γενική κατάρρευση της στέγης σχεδόν κατάστρεψε τον θάλαμο. Φαίνεται πως μη θέλοντας να εγκαταλείψουν τον τφ δημιούργησαν καινούργια θύρα και θάλαμο ακριβώς πάνω από τον παλιό, όπου και απέθεσαν τις τελικές ταφές (ΥΕ ΙΙΙ Β). Ο συνολικός αριθμός των νεκρών ανέρχεται σε τουλάχιστον 11.

Τα δύο κρανία και τα λίγα οστά (J και K) είναι τα πρωιμότερα του τφ. Ακολουθούν οι ταφές Ε, F, G, Η και Ι. Από αυτές καλλίτερα διατηρούμενη είναι η Ε (εικ. 419): ο νεκρός κείτονταν εκτάδην, τυλιγμένος με κόκκινο ύφασμα. Δίπλα στην αριστερή του κνήμη είχαν τοποθετηθεί τρία όπλα: σταυρόσχημο ξίφος Τύπου D1 της Sandars[741](CM 2204, εικ. 420:5), κόπτης (CM 2206, εικ. 420:12) και αιχμή δόρατος (CM 2207, εικ. 420:8), που σώζει ίχνη του ξύλινου στειλεού. Στο δεξί του πόδι βρέθηκε χ. εγχ. (CM 2205, εικ. 420:6). Ο νεαρός συνοδευόταν επιπλέον από δύο πιθοειδή αγγεία (το ένα γεμάτο οστά, όστρακα και στάχτη), που χρονολογούν την ταφή στην ΥΕ ΙΙΙ Α2. Οι ταφές F, G και Ι (σύγχρονες της Ε) βρίσκονταν στη Δ πλευρά του θαλάμου. Από αυτές δύο πρέπει να ανήκαν σε παιδιά. Μετά την απομάκρυνση της ταφής Ε αποκαλύφθηκε η Η: δίπλα στο αριστερό γόνατο του νεκρού βρέθηκε χ. εγχ. (CM 2201, εικ. 420:9) και λίγα εκατοστά από το αριστερό του ισχίο χ. μαχαίρι (CM 2200, εικ. 420:10). Την Η επίσης συνόδευαν ένα πιθοειδές και τρία άλλα αγγεία της ΥΕ ΙΙΙ Α1 ή Α2. Χρονικά ακολουθεί η ταφή D, μαζί με την οποία βρέθηκαν

[741] Hewitt 1993, 50.

πολύτιμα αντικείμενα. Η τελευταία περίοδος του τφ αντιπροσωπεύεται από τις ταφές Α, Β και C, οι οποίες πρέπει να κτερίστηκαν μόνο με κεραμική ΥΕ ΙΙΙ Α2 ή μάλλον ΥΕ ΙΙΙ Β.

ΤΦ Ε-8 (εικ. 421). Ο τφ περιελάμβανε 12 ταφές στο δάπεδο του θαλάμου (Α έως L), εκ των οποίων σίγουρα η μία (Ι) ανήκει σε παιδί.

Επί του δαπέδου βρέθηκαν χ. εγχ. (CM 2912, εικ. 422:17), χ. μαχαίρι (CM 2913, εικ. 422:18), χάντρες (κοντά στην παιδική ταφή Ι) και κεραμική (πιθοειδή αγγεία, αλάβαστρα κ.α.).

Υπολείμματα σκελετού (Ο) βρέθηκαν σε κόγχη του Α τοίχου. Στο δάπεδο ήταν σκαμμένοι δύο λάκκοι. Ο λάκκος Ρ1 περιείχε οστά της ταφής Ρ (ΥΕ ΙΙ). Ο λάκκος Ρ2 περιείχε δύο κρανία και πολλά οστά (ταφές Μ και Ν της ΥΕ ΙΙ ή ΥΕ ΙΙΙ Α) καθώς και χ. μαχαίρι (CM 2914, εικ. 422:16) και κομβίο από τερρακόττα, που όμως θεωρήθηκαν μεταφερμένα μαζί από άλλο σημείο. Η κεραμική του λάκκου ανήκει στην ΥΕ ΙΙ – ΙΙΙ Α2.

Πάντα με βάση την κεραμική προκύπτει ότι ο τφ χρησιμοποιήθηκε για μεγάλο διάστημα: από την ΥΕ ΙΙ Α (αν όχι νωρίτερα) έως την ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ.

ΤΦ Ε-9. Μάλλον ανήκει σε οικογένεια, σχετικά ταπεινής προέλευσης. Χρησιμοποιούνταν από τις αρχές της ΥΕ ΙΙΙ έως το τέλος της ΙΙΙ Β. Αναφέρονται δύο ταφές (Α και Β), ενώ σε χαμηλότερο επίπεδο ο θάλαμος χωρίζεται σε τρεις λάκκους με οστά να αναφέρονται στον δεύτερο.

ΤΦ Ε-10. Βρέθηκαν μόνον ένας σκελετός και δύο μικρά αγγεία της ΥΕ ΙΙΙ Α2-Β.

ΤΦ Κ-1. Περιελάμβανε πέντε ταφές (σίγουρα μία ήταν γυναικός και μία παιδιού). Μοναδικά κτερίσματα η κεραμική (14 τουλάχιστον αγγεία) της ΥΕ ΙΙΙ Α-Β, μια ελεφάντινη ροζέττα και δέκα χάντρες.

Εκτός της ακρόπολης βρέθηκε και άλλος θαλ. τφ, ο **Κ-2** (εικ. 423 α-β). Περιείχε συνολικά 13 ταφές (δύο – τουλάχιστον – από τις οποίες ήταν παιδικές και βρέθηκαν σε λάκκο). Σ το δρόμο του τφ, μαζί με θραύσματα χαλκού και αγγεία, βρέθηκε αιχμή βέλους από οψιανό (CM 2153, εικ. 423:8). Μια χ. αιχμή βέλους (CM 2146, εικ. 423:2) βρέθηκε στο θάλαμο, αναφέρεται όμως μόνο στον κατάλογο ευρημάτων κι έτσι δεν έχουμε το context της. Ο τφ ήταν σε χρήση από το β’ μισό της ΥΕ ΙΙΙ Β και καθ’ όλη την ΥΕ ΙΙΙ Γ.

Λακκ. τφ κάτω από το Δωμάτιο 97 του Ανακτόρου. Βρίσκεται ουσιαστικά στη μέση της ακρόπολης του Εγκλιανού. Σίγουρα ήταν καλυμμένος. Μια ταφή βρέθηκε σ’ αυτόν, καθώς και

χάντρες από χρυσό, ήλεκτρο και αμέθυστο και όστρακα. Ο Lewartowski τον χρονολογεί στην ΠΜ περίοδο[742].

ΚΑΤΩ ΕΓΚΛΙΑΝΟΣ[743]

ΤΦ «V»[744]. Πρόκειται για θολ., κυψελωτό ("beehive") τφ. Ανακαλύφθηκε 1 χλμ. περίπου Ν της περιοχής του Άνω Εγκλιανού, κάτω από ένα αλώνι ανήκον στο Ν. Γλατιά. Ήταν συλημένος.

Από τα σκελετικά υπολείμματα, τα οποία ήταν σε μεγάλη αταξία, προκύπτει ότι ο τφ χρησιμοποιήθηκε για ταφή περίπου 12 ανθρώπων. Στο θάλαμο βρέθηκαν επίσης οστά ταύρου ή βοδιού, ενώ κάτω από το δάπεδο ανακαλύφθηκαν δύο κιβωτ. «τάφοι» με λίγα οστά: ίσως δεν πρόκειται για τάφους αλλά για θυσιαστήριους χώρους.

Παρόλη τη σύληση, βρέθηκαν αρκετά αντικείμενα από χρυσό και χαλκό, μεταξύ τους και ομοίωμα οκτώσχημης ασπίδας.

Ο Pelon χρονολογεί τον τφ στην ΥΕ ΙΙ έως την ΥΕ ΙΙΙ Α και Β.

ΒΟΛΟΜΙΔΙΑ[745]

Η τοποθεσία Βολιμίδια βρίσκεται στους πρόποδες του όρους Αιγαλέου, 5 χλμ. από το ανάκτορο του Εγκλιανού και 500 μ. από τις πηγές του Κεφαλόβρυσου. Εκεί κοντά πρέπει να υπήρχε ακμαίος συνοικισμός, στον οποίο ν' ανήκαν οι τάφοι. Μέχρι σήμερα έχουν αποκαλυφθεί αρκετές συστάδες τάφων με τρεις έως εννέα τάφους έκαστη, οι οποίες συνθέτουν μια αρκετά εκτεταμένη μυκην. νεκρόπολη. Πρόκειται για τάφους, όμοιους μεταξύ τους, θαλ. με κυκλική ή σχεδόν κυκλική ή ελλειψοειδή κάτοψη και θολοειδή θάλαμο· διαφέρουν μόνο στις διαστάσεις[746]. Στους περισσότερους η οροφή ήταν πεσμένη[747]. Πολλοί ήταν συλημένοι.

Οι τάφοι αριθμούνται κατά συστάδες, που ονομάζονται από το όνομα του ιδιοκτήτη των κτημάτων / αγρών.

---

[742] Lewartowski 2000, 87.
[743] Βιβλιογραφία: *AJA* 43, 570-5. Pylos I, 6. Pelon 1976, 192.
[744] Τον ονομάζουμε εδώ έτσι, συμβατικά, συνεχίζοντας την αρίθμηση των θολ. τάφων του Άνω Εγκλιανού.
[745] Βιβλιογραφία: *ΠΑΕ* 1952, 473-96. *ΠΑΕ* 1953, 238-48. *ΠΑΕ* 1954, 299-305. *AR* 1955, 11. Μαρινάτος 1960, 113. *ΠΑΕ* 1960, 198-201. *ΠΑΕ* 1964, 78-89. *ΑΔ* 20 (χρον. ΙΙ1), 201-6. *ΠΑΕ* 1965, 102-7. Παντελίδου 1969, 312. Id. 1970, 130. *ΑΔ* 27 (χρον. Β1), 256-8. Iakovidis 1985, 21-3. *ΑΔ* 45 (χρον.), 120. Cavanagh-Mee 1998, 73. Δανιηλίδου 2000, 165.
[746] Για ορισμένους βλ. πίνακα 3.
[747] Γενικά, δεν έχουν γίνει αρχιτεκτονικά σχέδια των τάφων.

Τάφοι Κορωνίου

ΤΦ 1. Τριπλός, δηλ. σ' αυτόν εισέρχεται κανείς μέσω θυρών κατευθείαν από το δρόμο. Δεν δίνεται αριθμός ταφών[748]. Ύπαρξη λίγων κτερισμάτων και κεραμικής ΥΕ Ι.

ΤΦ 2. Στο ανώτερο στρώμα βρέθηκαν πέντε συνολικά νεκροί, ενώ στο βαθύτερο αποκαλύφθηκε δεύτερη σειρά νεκρών μαζί με λείψανα χ. μαχαιριδίου και κεραμική, όλα της ΥΕ ΙΙΙ.

ΤΦ 3. Χρονολογείται στην ΥΕ Ι-ΙΙ έως ΥΕ ΙΙΙ. Η κεραμική του ανήκει στην ΥΕ ΙΙΙ. Ο τφ περιείχε επτά κόγχες και «βόθρους». Στους δεύτερους περιέχονται οστά και κρανία προηγούμενα θαμμένων νεκρών. Στην πρώτη δεξιά κόγχη βρέθηκαν πέντε κρανία και ΥΕ Ι κεραμική. Σε άλλο «βόθρο» βρέθηκε σειρά βελών από πυρίτη, όμοια δε βρέθηκε και δίπλα στο «βόθρο» του δαπέδου: συνολικά απαντούν 11 βέλη, όλα σε σχήμα «λαβίδος καρκίνου», κάποια δε με θαυμαστή αιχμή και προφανώς ποτέ χρησιμοποιηθέντα (εικ. 424). Ο πυρήνας (εικ. 424 πάνω αριστερά) που βρέθηκε δίπλα στις αιχμές βεβαιώνει πως τα μυκην. βέλη κατασκευάζονταν στην Ελλάδα, αν και η προέλευση της πρώτης ύλης (ο καστανός πυρίτης) είναι άγνωστη· ίσως είναι το Λούξορ της Αιγύπτου.

Ο τφ περιείχε τρεις λάκκους με πέντε συνολικά νεκρούς, εκ των οποίων σίγουρα ο ένας είναι γυναίκα. Μαζί τους βρέθηκε κεραμική ΥΕ ΙΙ και ΙΙΙ.

ΤΦ 4. Γνωρίζουμε μόνον ότι βρίσκεται δίπλα στον ΤΦ 1.

ΤΦ 5. Βρίσκεται μαζί με τον ΤΦ 6[749] 10 μ. Δ του ΤΦ 3. Πενιχρή κατασκευή. Δεν γνωρίζουμε αριθμό νεκρών. Κύριο εύρημα τα λίθινα βέλη και άλλες μικρές αιχμές ή κοφτερές λεπίδες από πυρίτη και άλλους σκληρούς λίθους.

Τάφοι Αγγελόπουλου

Απέχουν 150 μ. Δ των αντίστοιχων του Κορωνίου.

ΤΦ 1. Στο δάπεδο υπήρχαν δύο λάκκοι: ο πρώτος με ελάχιστα ανθρώπινα οστά μυκην. εποχής, ο δεύτερος με άθικτο γυναικείο σκελετό κτερισμένο με μία περόνη. Η κεραμική του τφ καλύπτει τις Μυκην. (ΥΕ ΙΙ και ΥΕ ΙΙΙ), Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περιόδους.

ΤΦ 2. Δεν έχουμε στοιχεία για ταφές. Εύρεση κεραμικής ΥΕ ΙΙΙ και μιας αιχμής κυνηγετικού βέλους (εικ. 424, πρώτο εξ αριστερών της προτελευταίας σειράς)· ουσιαστικά πρόκειται για

[748] Γενικά, στους τάφους αυτούς οι νεκροί κείτονταν εκτάδην στο δάπεδο, ενώ τα οστά των προγενέστερων ταφών βρίσκονται σε «βόθρους» ή κόγχες.
[749] Δεν έχουμε στοιχεία γι' αυτόν τον τφ.

τεμάχιο πυρίτου, πριονοειδώς επεξεργασμένου (τύπος γνωστός στην Αίγυπτο). Ίχνη Ελληνιστικής λατρείας.

Τάφοι 3 έως 9. Δεν είναι δυνατή η λεπτομερής εξέτασή τους. Γνωρίζουμε τα παρακάτω: οι θάλαμοι είναι πρακτικώς τέλειοι κύκλοι, συγκλίνοντες σχεδόν κανονικά σε θόλο. Κατά την περιφέρεια υπήρχαν κόγχες ή «βόθροι» για οστά των προηγούμενων νεκρών και για όσα κτερίσματα δεν είχαν αξία για τους ζωντανούς.

Όλοι πρέπει να είναι μυκην., ενώ ίχνη μεταγενέστερης χρήσης έχουμε στους τάφους 4 και 5, βάσει ευρημάτων. Πιο συγκεκριμένα και αναλυτικά:

ΤΦ 6. Ο δρόμος φέρει και άλλον βοηθητικό μικρό τφ. Ο κύριος φέρει 14 κύριες κόγχες και «βόθρους». Στην κόγχη 5 υπάρχει συλλογή εργαλείων προϊστορικού τεχνίτη, πιθανώς της ΥΕ Ι (σφύρα, τρυπτήρας, μονόστομη μάχαιρα κ.α. Βλ. εικ. 425). Στο δρόμο του τφ βρέθηκε σκελετός μεγαλόσωμου άνδρα (ύψους 1.90 μ.) προβληματικής χρονολόγησης (ίσως όχι μυκην. εποχής). Στο νεκρικό θάλαμο (μάλλον) βρέθηκαν δύο νεκροί, κτερισμένοι με πλούσια κεραμική. Κατά τον Μαρινάτο πρόκειται για «ηρωικούς κυνηγούς θηρίων», τους οποίους φαίνεται ότι λάτρευαν οι μεταγενέστεροι μέχρι και τη Ρωμαϊκή εποχή[750]

ΤΦ 7. Δεν δίνονται στοιχεία.

ΤΦ 8. Αναφέρονται οστά, ενώ αριστερά στην είσοδο κείται κατά χώραν ένας εκτάδην σκελετός, μόνος.

ΤΦ 9. Βλ. πίνακα 3.

Τάφοι Τσουλέα

Βρίσκονται 100 μ. Α της συστάδας Αγγελόπουλου.

ΤΦ 1. Το εσωτερικό του είναι άθικτο. Σε διάφορα στρώματα υπήρχαν ίχνη ανθρώπινων οστών, ενώ κυκλικά στην περιφέρεια του τφ υπήρχαν εννέα κόγχες, περιέχουσες λείψανα οστών και κρανίων. Κατά μέσον όρο κάθε κόγχη περιείχε δύο κρανία. Λάκκος ήταν σκαμμένος απέναντι από την είσοδο, με τρία κρανία. Βρέθηκε μόνον ένας εκτάδην σκελετός[751]. Ίχνη υστερότερης, ίσως και τυχαίας, εισροής οστών ζώων στον τφ.

Στην επίχωση του δρόμου βρέθηκαν σπάνια μυκην. όστρακα, ενώ στο θάλαμο κεραμική ΥΕ ΙΙΙ και λίγο προγενέστερη.

ΤΦ 1^{α}. Ανοίχτηκε στο μέσον της αριστερής πλευράς του δρόμου του ΤΦ 1. Στο μέσον του δαπέδου υπάρχει λάκκος με δύο νεκρούς. Κεραμική ΥΕ ΙΙ.

---

[750] *ΠΑΕ* 1953, 244-5.
[751] Υπολογίζουμε από τα παραπάνω περί τους 24 νεκρούς.

ΤΦ 2. Πρόκειται μάλλον για παιδικό τφ της ΥΕ ΙΙ. Σε αβαθή λάκκο στο δάπεδο, κοντά σε αυτόν και σε τρεις μικρούς «βόθρους» στην περιφέρεια του τφ μετρήθηκαν συνολικά έξι νεκροί, όλοι παιδιά και έφηβοι, κτερισμένοι με ασήμαντη κεραμική (θήλαστρο κ.α.). Ίχνη Ρωμαϊκής χρήσης.

ΤΦ 3. Μικρός, πλήρως ανεσκαμμένος ήδη, από τον Μαρινάτο. Αναφέρεται ότι οι χωρικοί γνώριζαν ύπαρξη άλλου τφ, συλημένου, δίπλα του.

Στην περιοχή Τσουλέα είναι βέβαιοι τουλάχιστον τέσσερις ακόμα τάφοι, ίσως και περισσότεροι, για τους οποίους όμως δεν δίνεται καμία πληροφορία.

Τάφος (;) σε θέση Σβάρνα

Κυκλικό σπήλαιο με κόγχες στο τοίχωμα. Αναφέρεται μόνον ως πιθανός μυκην. τφ, που μεταβλήθηκε σε κάμινο ή σε χώρο απόρριψης άχρηστων προϊόντων καμίνου ή κλιβάνου.

Τάφοι Βορηά (= κληρονομιά Τσουλέα)

Τάφοι 1, 2 και 6. Δεν υπάρχουν στοιχεία.

ΤΦ 3. Στο δάπεδο ήταν σκαμμένοι τρεις ορθογώνιοι λάκκοι. Στον πρώτο βρέθηκαν οστά προγενέστερου νεκρού μαζί με μια μεγάλη και καλά διατηρημένη αιχμή δόρατος, γύρω στις 24 χ. και λίθινες αιχμές βελών, πλατιά σμίλη και τέσσερα μικρά αγγεία ΥΕ ΙΙΙ. Στο βάθος του λάκκου βρίσκονταν δύο νεκροί εναγκαλισμένοι. Πρόκειται είτε για συζύγους είτε για μητέρα και κόρη (λόγω του μικρού αναστήματος του ενός). Είναι ενδιαφέρον ότι οι δύο νεκροί πρέπει να πέθαναν συγχρόνως. Ο δεύτερος λάκκος περιέχει έναν πλήρως κατεστραμμένο σκελετό. Ο τρίτος (ο μεγαλύτερος) χρησιμοποιήθηκε ως οστεοφυλάκιο μάλλον, γιατί περιείχε επτά κρανία, καθώς και ισάριθμα αγγεία.

Σε κόγχη στον τφ βρέθηκαν λίγα οστά, αλλά κανένα κτέρισμα. Τέλος, υπήρχε μικρός «βόθρος», χωρίς στοιχεία του περιεχομένου του.

ΤΦ 4. Συλημένος. Στο δάπεδο υπήρχαν πέντε «βόθροι» κι ένας αβαθής λάκκος, όπου βρέθηκε μεγάλος σκελετός (μήκ. 1,75 μ.). Σε κόγχες βρέθηκαν πέντε κρανία.

ΤΦ 5. Συνολικά βρέθηκαν έξι ή επτά κρανία (το λιγότερο), δύο από τα οποία περιέχονταν σε ισάριθμους λάκκους. Επίσης στο δάπεδο του τφ υπήρχαν έξι κόγχες ή «βόθροι». Μεταξύ των

ευρημάτων του τφ συγκαταλέγεται ένα μονόστομο μαχαίρι με τέσσερις ήλους[752] και άφθονη κεραμική, όλα ΥΕ ΙΙΙ.

ΤΦ 7. Στο δάπεδο βρέθηκαν ελάχιστα οστά, 16 αγγεία, ψήφοι και περιδέραια.

ΤΦ ?. Άθικτος, με τέσσερις τουλάχιστον ταφές. Σ' έναν από τους λάκκους (τον νότιο) βρέθηκαν δύο κρανία, οστά εν αταξία, χ. εγχ. καλά διατηρημένο (μήκ. 0,22 μ.) και τρία μικρά αγγεία της ΥΕ ΙΙΙ Α-Β· γενικά, ο τφ θεωρείται πενιχρός.

ΤΦ 1 Μαστοράκη

Στα μέσα της απόστασης μεταξύ των συστάδων Αγγελόπουλου και Κορωνίου. Το δάπεδο έφερε τρεις λάκκους και δύο κόγχες, όλα συλημένα. Ωστόσο, βρέθηκαν: γλωσσοειδές μαχαίριο, λείψανα ενός ή δύο άλλων, ψήφοι και αγγείο Γεωμετρικής εποχής.

Τάφοι Κεφαλόβρυσου

Ο ΤΦ 1, λακκ., δεν είναι μυκην. αλλά ΜΕ. Είναι ο μόνος όπου βρέθηκαν όπλα. Θεωρείται πολύ σπουδαίος και κατασκευαστικά και ως προς το περιεχόμενό του.

ΤΦ 2. Οι ταφές και τα κτερίσματά τους είναι ταραγμένα. Στην είσοδο βρέθηκαν δύο εκτάδην σκελετοί. Κάτω από το δεξιό νεκρό υπήρχαν λάκκοι ή λακκ. κοιλότητες με ΥΕ Ι-ΙΙ αγγεία. Στην περιφέρεια της θόλου[753] υπήρχαν οκτώ κόγχες με κρανία, οστά και αγγεία της ΥΕ ΙΙΙ Α-Β. Ίδιας εποχής ήταν τα οστά και τα αγγεία του δαπέδου της θόλου, όχι υστερότερα. Σε μεγαλύτερο βάθος βρέθηκαν μυκην. σκελετός παιδιού με κεραμική και ειδώλια, και ένας υστερότερος. Τέλος, στο μυκην. δάπεδο της θόλου βρέθηκαν πινάκιο, «ταψιά» και κρανίο μικρού βοδιού, ενδείξεις θυσίας, την οποία φαίνεται πως προσέφεραν οι Έλληνες «απόγονοι» προς τιμήν των Μυκην. προγόνων.

ΤΦ 3. Χρονολογείται στις αρχές του 15ου αι. (Μυκην. Ι-ΙΙ κατά Furumark), ενώ περιέχει και υστερότερα αγγεία (όψιμη ΥΕ ΙΙΙ Α2).

Ταφές: στη θύρα βρέθηκαν δύο κρανία. Στο δάπεδο, ένας λάκκος με μια γυναικεία. Υπάρχουν και άλλοι δύο λάκκοι, μικρότεροι, κενοί. Πέριξ του δαπέδου υπήρχαν οκτώ κόγχες με λείψανα κρανίων ή οστών. Μας ενδιαφέρει η κόγχη «1» όπου βρέθηκαν ένα μονόστομο μαχαίρι (μήκ. 0,17 μ.) (εικ. 426 αριστερά), ένα ίδιο δίστομο (μήκ. 0,155 μ.) (εικ. 426 δεξιά) και αγγεία. Σε άλλη κόγχη βρέθηκε απολέπισμα πυρίτη: από άλλες ταφές γνωρίζουμε ότι τέτοια απολεπίσματα

[752] Εργαλείο;
[753] Για τη στέγαση των τάφων του Κεφαλόβρυσου βλ. πίνακα 3.

απετίθεντο μαζί με άλλα κτερίσματα, για να μπορεί ο νεκρός, υποτίθεται, να κατασκευάζει μόνος του τις αιχμές των βελών του. Μαζί του βρέθηκε και μονόστομο μαχαίριο (εικ. 426 μέσον).

ΤΦ 4. Θολ και ο μεγαλύτερος της συστάδας. Χρονολογείται στα 1400 π.Χ. και λίγο πριν. Εντός του δρόμου βρέθηκαν λείψανα κρανίου, λίγων οστών και όστρακα. Σ' έναν από τους λάκκους βρέθηκαν δύο κρανία.

ΤΦ 5 (εικ. 427). Θαλ. με ένα λάκκο και τρεις «βόθρους» - κόγχες[754]. Στο δάπεδο υπήρχαν άφθονα κρανία και αγγεία ΠΜ. Σπουδαίο και περίεργο εύρημα θεωρήθηκε η παρουσία στο δάπεδο ενός κρανίου, δίπλα στο οποίο υπήρχαν πέντε χαυλιόδοντες αγριόχοιρου (εικ. 428), δύο λίθινες ακόνες και λίθινος πέλεκυς από οφίτη (ίσως εργαλείο).

ΤΦ 6. Λαξευτός. Στον ημικυκλικό θάλαμο βρέθηκαν δύο λάκκοι και τρεις κόγχες. Ορισμένα οστά και κρανία ΜΕ-ΥΕ.

ΤΦ 7 (εικ. 427). Λίγα κοινά ευρήματα.

ΤΦ Α (εικ. 429). Απέχει 10,50 μ. από τον ΤΦ 3. Στο κέντρο του θαλάμου υπήρχαν οστά διαλυμένου και ακτέριστου σκελετού, μη χρονολογήσιμου, σίγουρα πάντως του τελευταία θαμμένου. Εκατέρωθέν του υπήρχαν σωροί οστών, προγενέστερων νεκρών, μετά την αφαίρεση των οποίων αποκαλύφθηκαν πέντε λάκκοι με τουλάχιστον ισάριθμες ταφές. Στον μεγαλύτερο, «λάκκο 1», μεταξύ των οστών βρέθηκαν τρεις αιχμές βελών από οψιανό και τρεις από πυριτόλιθο. Στη μία κόγχη υπήρχε κύπελλο «Kefti» της ΥΕ Ι.

ΤΦ Β (εικ. 429). Απέχει 9,80 μ. από τον ΤΦ 3. Περιλαμβάνει πέντε λάκκους και μία κόγχη, ενώ στο εσωτερικό του μετρήθηκαν τουλάχιστον 13 νεκροί. Μας ενδιαφέρουν (α) η κόγχη όπου βρέθηκαν κρανίο, λεπτά οστά, χ. μονόστομο μαχαίριο με δύο ήλους (εικ. 430 πάνω) και κεραμική ΥΕ Ι-ΙΙ και (β) ο λάκκος (λ. 1), που περιείχε ελάχιστα οστά, ένα κρανίο, χ. μονόστομο μαχαιρίδιο καλής διατήρησης (εικ. 430 κάτω), αιχμή βέλους από οψιανό, αιχμή βέλους από πυρίτη και αγγεία ΥΕ Ι. Τίποτα περισσότερο από κεραμική δεν συνόδευε γενικά τους νεκρούς του τφ.

ΤΦ κτήματος Λ. Ρήγα

Θαλ., συλημένος. Σε τέσσερις κόγχες στην περιφέρεια του τφ βρέθηκαν οστά, όστρακα και αγγεία. Στο θάλαμο υπήρχε μία κατά χώραν ταφή («Α») μαζί με αγγείο. Στο δάπεδο βρέθηκαν πέντε λακκ. ταφές: ΛΑ: οστά και αιχμές βελών από πυριτόλιθο. ΛΒ: οστά. ΛΓ: οστά και αγγεία. ΛΔ: τρεις νεκροί και αγγεία. ΛΕ: ένας νεκρός. Σε χώρο δεξιά του θαλάμου υπήρχαν δύο κρανία, οστά σε σωρό και κεραμική.

[754] Στην εικόνα, ωστόσο, βλέπουμε δύο κόγχες.

Παρατηρούμε γενικώς ότι στα δάπεδα των τάφων των Βολιμιδίων οι νεκροί θάβονταν εκτάδην. Όταν ο τφ πληρούνταν, οι παλαιότεροι νεκροί τοποθετούνταν σε κόγχες ή «βόθρους». Γι' αυτό συχνά σε «βόθρους» βρίσκονται αγγεία ΥΕ Ι, τα οποία σχεδόν ποτέ δεν βρίσκονται στα δάπεδα· στα τελευταία απαντά μόνον ΥΕ ΙΙΙ κεραμική. Οι ύστατοι νεκροί θάβονταν μέσα σε λάκκους ανοιγμένους στα δάπεδα των τάφων, σχεδόν πάντα ακτέριστοι, αν και οι λάκκοι βρίσκονται συνήθως άθικτοι και καλυπτόμενοι από πλάκες.

Παρά το μέγεθος και τη μεγαλοπρέπειά τους οι τάφοι της περιοχής δεν έχουν δώσει ιδιαίτερα πολύτιμα ευρήματα. Δεν βρέθηκε κανένα ίχνος πολύτιμου μετάλλου και τα χ. είναι εξαιρετικά σπάνια. Φαίνεται ότι αφαιρούνταν επιμελώς κατά τους μεταγενέστερους ενταφιασμούς.

ΡΟΥΤΣΗ[755]

10 λεπτά Β του χωριού Μυρσινοχωρίου και μισή ώρα από το ανάκτορο του Εγκλιανού βρίσκεται η τοποθεσία Ρούτση. Σ' αυτήν ανακαλύφθηκαν τρία τυμβοειδή εξάρματα ΥΕ εποχής. Αποδείχτηκε ότι δεν πρόκειται για θολ. τάφους αλλά για τύμβους: ο πρώτος έκρυβε νεκρούς εντός πίθων (Τύμβος κτήματος Γεωργιόπουλου). Ο δεύτερος, με κιβωτ. τάφους από πλάκες, έδωσε ΥΜ κεραμική και είναι ο μεγαλύτερος (Τύμβος Καλογερόπουλου). Ο δε τρίτος ήταν απλός σωρός λίθων.

Το σημαντικό εύρημα της θέσης είναι οι δύο θολ., «πριγκιπικοί» όπως ονομάστηκαν, μικρών διαστάσεων τάφοι.

ΤΦ 1. Συλημένος, αλλά καλά διατηρούμενος. Αναφέρεται ένας σκελετός άνδρα, μάλλον Μυκηναίου, σε αδιευκρίνιστο σημείο του τφ, και ένα κρανίο, ανήκον μάλλον σε Πρωτοχριστιανική ταφή, στο δρόμο. Κανένας κατά χώραν νεκρός δεν βρέθηκε στη θόλο.

Μεταξύ των κτερισμάτων αναφέρονται: χ. «θανατωμένο» ξίφος, πιθανώς τμήμα χ. κράνους[756], χρυσά και ασημένια κοσμήματα, ασημένιο αγγείο, χρυσά και άλλα μικροαντικείμενα, χ. τηγάνιο και δύο ομάδες πήλινων αγγείων (ΥΕ Ι και ΙΙ).

---

[755] Βιβλιογραφία: *ΠΑΕ* 1953, 238 & 250. *Έργον* 1956, 93-6. *ΠΑΕ* 1956, 203-6. *Antiquity* 31, 97-100. *BCH* 81, 558-65. *Έργον* 1957, 70-5. *ΠΑΕ* 1957, 118-20. Μαρινάτος 1960, 114-5. Παντελίδου 1969, 313. Id. 1970, 125-8. Pelon 1976, 75-6 & 200. Vermeule 1983, 141-3. *ΠΑΕ* 1988, 40. Hewitt 1993, 20. Τζαχίλη 1997, 251. Cavanagh-Mee 1998, 52. Papadimitriou 2001, 37. Παπαδημητρίου 2002, 149.

[756] Κατά τον Καθηγητή κ. Γ. Κορρέ, δεν πρόκειται τελικά για κράνος. (προφορική πληροφόρηση).

ΤΦ 2. Αναζητήθηκε από τους ερευνητές ύστερα από διατύπωση της άποψης ότι, όπως συμβαίνει στις Μυκήνες, όπου οι θολ. τάφοι βρίσκονται ανά ομάδες των τριών , ίσως έτσι και στη Μεσσηνία οι θολ. τάφοι να απαντούν ανά ζεύγη.

Ο ΤΦ 2 του Ρούτση είναι λίγο μικρότερος του ΤΦ 1 και προχειρότερα χτισμένος. Ήταν όμως μερικώς συλημένος. Βρίσκεται 20 μ. ΝΔ του πρώτου.

Βάσει των κρανίων, ο τφ δέχτηκε έξι ή επτά νεκρούς. Ο χρονικά τελευταίος θάφτηκε στο δάπεδο της θόλου, πάνω σε κλινοσκέπασμα ή ψάθα, φτιαγμένη βιαστικά, χρώματος κόκκινου και γαλάζιου. Θεωρήθηκε πολεμιστής που σκοτώθηκε στη μάχη. Κοντά του βρέθηκαν (εικ. 431): δέκα αγχέμαχα όπλα (ξίφη, εγχειρίδια ή/και μάχαιρες) με δερμάτινους κολεούς (στο δεξιό πλευρό), «κρεάργα» (στο αριστερό πλευρό) και δεκάδα αγγείων (στο κεφάλι και τα πόδια). Επίσης, κάτοπτρο και πλήθος σφραγιδολίθων, μεταξύ των οποίων δύο ανατολικής προέλευσης κύλινδροι από σάρδιο και σαρδόνυχα. Στο λαιμό φορούσε βαρύ περιδέραιο από βαλτικό ήλεκτρο.

Κάτω από το δάπεδο ήταν θαμμένα έξι άτομα σε δύο λάκκους[757]. Ο νεκρός του Λάκκου 1 χαρακτηρίστηκε «νεαρή πριγκίπισσα» 15 χρόνων. Γύρω από το λαιμό της υπήρχε αρμαθιά χαντρών, προφανώς περιδεραίου και δίπλα της υάλινο πρίσμα.

Στο Λάκκο 2 ο νεκρός του ανώτερου στρώματος φέρει κοσμήματα και στο αριστερό χέρι εγχ. με ναυτίλους εναλλάξ χρυσών και αργυρών μέσα σε βαθυμπλέ niello (εικ. 432 & 433 αριστερά). Λίγο μακρύτερα βρέθηκαν 13 χρυσές ψήφοι σχήματος και μεγέθους κοχλίου, μάλλον ανήκουσες σε τελαμώνα εγχ. (εικ. 432). Στη δεξιά μασχάλη του νεκρού υπήρχε δεύτερο εγχ., παρόμοιο με το πρώτο, με ολόχρυση λαβή και παράσταση λεοπαρδάλεων (εικ. 433 δεξιά). Οι ταφές του Λάκκου 2 (τέσσερις συνολικά) είναι οι πρωιμότερες.

Τα υπόλοιπα κτερίσματα είναι διάσπαρτα στους λάκκους και το δάπεδο. Στη βιβλιογραφία δεν δίνεται η ακριβής θέση εύρεσής τους: ελεφαντοστέινος μύκητας ξίφους, λόγχη, χ. «κρεάργα», χρυσές σφραγίδες, αργυρό ποτήριο, περιδέραια από πολύτιμους λίθους και ένα ογκώδες από ήλεκτρο, χρυσεπένδυτος πεπιεσμένος κύλινδρος από σαρδόνυχα, σφραγιδόλιθοι γλυπτοί, ψήφος ή σφραγίδα από ήλεκτρο με διπλό τρίμμα, ελεφάντινα αντικείμενα (μεταξύ τους και πυξίδα), και γύρω στα 40 μικρά και μεγάλα αγγεία εξαιρετικής ποιότητας, εντόπια ή εισηγμένα από την Κρήτη.

Στο δρόμο και τη θόλο του τφ βρέθηκαν δεκάδες λίθινων και χ. βελών – φαινόμενο σύνηθες στην Πύλο. Είναι σημαντικό ότι τα βέλη αυτά δεν κατατίθενται ως κτέρισμα. Οι παρατηρήσεις απέδειξαν ότι τα βέλη εκτοξεύονταν κατά τη διάρκεια της ταφής ως «ομοβροντία» προς τιμήν του νεκρού και ίσως προς εκφοβισμό των κακών πνευμάτων.

[757] Αλλού χαρακτηρίζονται «κιβωτ. τάφοι».

Βάσει κεραμικής ο τφ κτίστηκε το 1500 και σταμάτησε να χρησιμοποιείται στα 1430-1400 π.Χ.

ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΟΥΛΙΩΝ[758]

Μεταξύ των χωριών Πλάτανος και Παπούλια ανεσκάφη σπουδαίος τύμβος ΜΕ χαρακτήρα[759]. Οι νεκροί του είχαν αποτεθεί ακτέριστοι, σε θέση οκλάζουσα, κατά το έθιμο της εποχής, εντός κιβωτ. τάφων ή εντός 15 μεγάλων πίθων τοποθετημένων οριζόντια και ακτινωτά κατά την περιφέρεια του κύκλου (εικ. 434). Η εύρεση σε ώμο νεκρού (πίθος Νο 15) άτεχνου βέλους οψιανού της ΜΕ ΙΙΙ (εικ. 435) οδήγησε στην εκδοχή ότι ο τύμβος αποτελεί πολυάνδριο νεκρών πεσόντων στον πόλεμο και ταφέντων συγχρόνως. Στο κέντρο του τύμβου βρέθηκε μικρό πεταλοειδές οικοδόμημα, με ίχνη θυσίας πριν τη θύρα, αλλά κενό στο εσωτερικό, που ενισχύει την παραπάνω άποψη. Ο Παπαδημητρίου το συγκαταλέγει στον κατάλογο των πεταλόσχημων κτιστών θαλ. τάφων (βλ. πίνακα 4).

Στην περιοχή οι έρευνες αποκάλυψαν τρεις μικρούς θαλ. τάφους, ΥΕ ΙΙΙ βάσει κεραμικής, περιέχοντες λίγα οστά, όστρακα ΥΕ ΙΙΙ και μικροαντικείμενα (**Τάφοι Α έως Γ**).

Έξω από το χωριό Παπούλια, στη θέση Καταράχι και τον αγρό Λατζούνη, βρέθηκε θολ. τφ, ο **ΤΦ Δ**, που σχηματίζει μικρό τύμβο. Περιείχε δύο λάκκους, ίχνη πυρών στο δάπεδο και άνω των δέκα κρανίων Μυκην. εποχής. Λίγα μυκην. ευρήματα. Φαίνεται πως κατά τους Ελληνιστικούς χρόνους ασκήθηκε σ' αυτόν λατρεία.

ΠΛΑΤΑΝΟΣ ΠΑΠΟΥΛΙΩΝ

Στη θέση Αθανόλαξ της αγροτικής περιφέρειας Πλατάνου Παπουλίων και 300 μ. ΝΑ του τύμβου που είδαμε προηγουμένως αναφέρεται μικρό ύψωμα με λακκ. τάφους. Δεν έχει γίνει, όμως, καμιά έρευνα[760].

---

[758] *Έργον* 1954, 42-3. *ΠΑΕ* 1954, 311-6. *AR* 1955, 11. *Έργον* 1955, 91. *ΠΑΕ* 1955, 254-5. Μαρινάτος 1960, 113. *ΑΔ* 24 (χρον.), 145. Παντελίδου 1970, 125-6. Pelon 1976, 76-7. *ΠΑΕ* 1978, 328-58. Vermeule 1983, 86. Papadimitriou 2001, 35-6. Παπαδημητρίου 2002, 148-9.

[759] Άλλες πηγές τον τοποθετούν στην ΠΕ – ΜΕ, άλλες στην ΜΕ – ΥΕ.

[760] *ΑΔ* 24 (χρον.), 145.

ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟ

Μικρός θαλ. τφ. Η κατασκευή του τοποθετείται στα 1400 π.Χ. και η χρήση του στις ΥΕ ΙΙΙ Α και Β. Δεν αναφέρονται ταφές, μόνον εύρεση μαχαιριών[761].

ΚΟΥΚΟΥΝΑΡΑ

Το σημερινό χωριό της Κουκουνάρας απέχει 8 χλμ. προς τα ΝΑ του ανακτόρου του Εγκλιανού. Πρόκειται για ενδιαφέρον μυκην. κέντρο, στο κέντρο του οποίου υπήρχε μικρή φυσική ακρόπολη με το όνομα Καταρραχάκι, και που χρονολογείται γύρω στα 1500 π.Χ.[762]. Η περιοχή της Κουκουνάρας έδωσε πολλούς θολ. τάφους που μπορούν να διακριθούν σε τρεις ομάδες βάσει της θέσης εύρεσής τους: (1) ομάδα Λεζεγά, (2) ομάδα Καταρραχάκι και (3) τον θολ. τφ στα Παλαιοχώρια[763]. Οι τάφοι αυτοί κάνουν προφανές ότι βρισκόμαστε μπροστά σε σπουδαίο και ακμαίο μυκην. πληθυσμό, ο οποίος πρώιμα, ήδη στις αρχές του 16ου αι. εγκαταστάθηκε γύρω από την υδατοβριθή περιοχή της Κουκουνάρας[764].

- **Ομάδα Λεζεγά**

Θολ. τφ στη θέση Λειβαδίτη.

ΥΕ Ι-ΙΙ ή ΙΙΙ. Στο δάπεδο υπήρχαν δύο μικρές αβαθείς κόγχες, στην περιφέρεια λείψανα οστών και κρανίων. Βρέθηκε αιγυπτιακός σκαραβαίος του 14ου αι.[765].

Θολ. τάφοι στις Φυτιές

Θολ. τφ «Κουκουνάρας 2». [οικόπεδο Τσουμπρή]. Ο τφ ήταν συλημένος κατ' επανάληψιν. Σ' αυτόν δεν βρέθηκε ούτε ένας σκελετός[766] ούτε αγγείο. Μόνα ευρήματα δύο λίθινα βέλη, τρία χρυσά ελάσματα, αργυρό σύρμα και τεμάχιο σφραγιδόλιθου από ορεία κρύσταλλο[767].

Θολ. τφ «Κουκουνάρας 3». Θεωρείται ότι περιελάμβανε τρεις ταφές. Σημαντικότερη φαίνεται αυτή μιας γυναίκας, ασύλητη, του τέλους της ΥΕ ΙΙ Β – αρχών ΥΕ ΙΙΙ Α, κτερισμένης με πλούσια και σημαντικά αντικείμενα[768] καθώς και κεραμική[769].

---

[761] *Έργον* 1964, 84-5. *ΠΑΕ* 1964, 90. Pelon 1976, 206.
[762] Μαρινάτος 1960, 115.
[763] Pelon 1976, 201-5. Βλ. και Κορρέ 1976, 342-4.
[764] *ΠΑΕ* 1958, 192.
[765] *Έργον* 1958, 152. *ΠΑΕ* 1958, 189-90.
[766] Κατά τον Μαρινάτο υπάρχει ταφή παιδιού (*ΠΑΕ* 1958, 191).
[767] *ΠΑΕ* 1959, 175.

- **Ομάδα στο Καταρραχάκι**

Τάφοι στο Γουβαλάρη[770]

Στη θέση Γουβαλάρη ερευνήθηκε νεκροταφείο, το οποίο περιελάμβανε δύο «τυμβοειδή εξάρματα» (α' και β'). Ήδη από το 1959 θεωρείται ότι υπήρχαν στην ίδια περιοχή τρεις ή τέσσερις όμοιοι τύμβοι, οι οποίοι δεν έχουν πλήρως ανασκαφεί.

Στη βιβλιογραφία υπάρχουν μικροαποκλίσεις και ασάφειες σχετικά με τον ακριβή αριθμό αλλά και την αρίθμηση των τάφων που περιλαμβάνει κάθε έξαρμα, γεγονός που, σε συνδυασμό με την απουσία σχεδιαστικής απόδοσης του νεκροταφείου, δυσκολεύει την παράθεση και περιγραφή των ταφικών μνημείων. Εδώ, έχω καταλήξει στα παρακάτω:

Ταφικό έξαρμα α'

ΤΦ 1[771] (εικ. 436). Θολ.. Θεωρείται ο παλαιότερος: τέλη ΜΕ ή αρχές ΥΕ Ι. Περιλαμβάνει 12 ταφές. Φτωχός σε κτερίσματα, μεταξύ των οποίων αναφέρεται γλωσσοειδές λεπτότατο μαχαιρίδιο, ως προσφορά στον πιο παλαιό από τους νεκρούς, και κεραμική.

ΤΦ 2[772]. Πεταλοειδής της ΜΕ ή μεταμυκηναϊκός βάσει κεραμικής. Περιλαμβάνει πάνω από 20 κρανία και σκελετούς.

ΤΦ 3. Θολ. με δύο νεκρούς.

ΤΦ 4. Θολ., στα Ν του πεταλόσχημου, υπόγειος, της ΥΕ ΙΙΙ Α2.

ΤΦ 5. Δεν έχουμε στοιχεία, μόνον ότι είναι θολ..

ΤΦ 6. Θολ. με ΥΕ ΙΙΙ ταφές, ενώ στα κτερίσματά του αναφέρονται ΥΕ Ι αιχμές βελών.

ΤΦ 7. Θολ. της ΥΕ Ι και ΙΙ. Περιλαμβάνει πολλές ταφές, εκ των οποίων σίγουρα μία είναι γυναικεία.

ΤΦ 8. Θολ. της ΥΕ Ι και ΙΙ. Δεν έχουμε στοιχεία για ταφές, μόνο για εύρεση χ. μαχαιριδίου.

ΤΦ 9. Θολ. της ΥΕ Ι και ΙΙ. Σ' αυτόν βρέθηκαν δύο κρανία, αιχμή βέλους, τμήμα λίθινου πελέκυος και κύπελλο τύπου Βαφειού.

ΤΦ 10. Θολ. της ΥΕ Ι και ΙΙ. Στο εσωτερικό του υπήρχε λάκκος με ακτέριστη ταφή. Ο τφ έδωσε ορισμένα χ. μαχαιρίδια, κεραμική ΥΕ Ι και κύπελλο τύπου Βαφειού.

---

[768] Δεν δίνονται λεπτομέρειες.
[769] *ΠΑΕ* 1958, 190-1. *Έργον* 1974, 78. *ΠΑΕ* 1974, 146-54.
[770] Βιβλιογραφία: *Έργον* 1959, 117-23. *ΠΑΕ* 1959, 175-7. *Έργον* 1960, 146. Μαρινάτος 1960, 116. *ΠΑΕ* 1960, 195. *ΠΑΕ* 1963, 114 & 118. *Έργον* 1974, 79-82. *ΠΑΕ* 1974, 141-2. *ΑΔ* 30 (χρον.), 88. *Έργον* 1975, 133-7. *BCH* 99, 626. Κορρές 1976, 339-42. Παρλαμά 1976, 255. *ΠΑΕ* 1980, 125-9.
[771] Αναφέρεται και ως «ΤΦ Κουκουνάρας 4».
[772] Αναφέρεται και ως «ΤΦ Κουκουνάρας 5».

Έχει θεωρηθεί ότι οι τάφοι 1 έως 6 αποτελούν μια ομάδα, βρίσκονται δε στο ΒΑ ημικύκλιο του εξάρματος, ενώ οι τάφοι 7 έως 10 μια δεύτερη ομάδα. Τέλος, σύμφωνα με τους μελετητές, σίγουρα θα υπάρχουν και άλλοι τάφοι.

Ταφικό έξαρμα β'

ΤΦ 1. Θολ.. Ο σπουδαιότερος των ως τώρα ανασκαμμένων. Τα ενδιαφέροντα αγγεία Ανακτορικού Ρυθμού που περιείχε τον χρονολογούν στην ΥΕ ΙΙΙ Α-Β. Έδωσε ακόμη χ, μαχαιρίδια και χ. περόνη. Η εντατική λατρεία που σ' αυτόν ασκήθηκε κατά τους Ελληνιστικούς χρόνους θεωρήθηκε απόδειξη ότι ανήκε στον τοπικό Μυκηναίο «βασιλιά».

ΤΦ 2. Θολ., δίπλα στον ΤΦ 1, από τον οποίο είναι μικρότερος και παλαιότερος.

ΤΦ 3. Θολ..

Και οι τρεις αυτοί θολ. τάφοι είναι μικροί στο μέγεθος, πρόχειρα και άτεχνα κατασκευασμένοι. Σ' αυτούς δεν βρέθηκε σκελετός ή κρανίο, μόνο λίγα οστά. Βεβαίως, ο ΤΦ 1 παρουσιάζει – λόγω ευρημάτων – ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

ΤΦ 4. «Πεταλοειδής εξωτερικά, θολωτός εσωτερικά». Περιείχε δύο ανακομιδές με ΜΕ αγγείο και όστρακα από κύπελλο τύπου Βαφειού, καθώς και μία μυκην. ταφή σε λάκκο.

Λοιποί «τύμβοι»

Θεωρήθηκε ότι εκτός των παραπάνω δύο «εξαρμάτων» υπάρχουν τρεις ή τέσσερις παρόμοιοι τύμβοι στο νεκροταφείο. Σε δοκιμαστική έρευνα ήρθαν στο φως δύο θολ. τάφοι, απέχοντες λίγα μέτρα μεταξύ τους, κατά το γνωστό στην Πύλο φαινόμενο της ανά ζεύγη παρουσίας τάφων.

«ΤΦ 1». Είναι ο πλουσιώτερος και από τους μεγαλύτερους του νεκροταφείου. Συλημένος. Στο εσωτερικό του δεν βρέθηκε σκελετός, μόνο τεμάχια λίγων κρανίων. Επίσης, πολλά οστά ζώων. Ο τφ περιείχε δεκάδες χαυλιόδοντες από κράνος και λίθινα βέλη. Ήταν κατάσπαρτος χρυσών φυλλαρίων, απόδειξη του πλούτου του. Ακόμη, βρέθηκαν άφθονοι ψήφοι από ημιπολύτιμους λίθους και αρκετά όστρακα. Σημαντικό εύρημα αποτελούν οι σφραγιδόλιθοι που χρονολογούνται λίγο μετά το 1500 π.Χ. Ξεχωρίζει ένας πεπιεσμένος κύλινδρος από αμέθυστο (εικ. 437): παριστάνει δύο πολεμιστές χιαστί, γυμνούς στο άνω σώμα, προφανώς φέροντες κράνη, να μονομαχούν με ένα ζεύγος ξιφών έκαστος, των οποίων ξιφών οι σφαιρικοί μύκητες είναι εμφανείς. Τα εν μέσω διασταυρούμενα ξίφη / όπλα είναι βραχύτερα: ίσως πρόκειται για τις παραξιφίδες των Μυκηναίων πολεμιστών μετά το 1500. Η τέχνη είναι της ΥΕ ΙΙΙ Α-Β.

«**ΤΦ 2**». Δεν δίνονται στοιχεία για ταφές, μόνο για ευρήματα: τεμάχια χ. όπλων με επίχρυσους ήλους, δεκάδες αιχμές λίθινων βελών από πολύχρωμους ή διάφανους λίθους (εικ. 438), 50 χαυλιόδοντες που πρέπει να καλύπτουν ολόκληρο κράνος· η κατεργασία της οπίσθιας πλευράς τους παρουσιάζει περίπλοκη την τοποθέτηση τους στο κράνος, αντίθετα με ό,τι είναι συνήθως αποδεκτό (βλ. σελ. 29 του παρόντος). Η κεραμική ανήκει στα 1500 και την ΥΕ ΙΙΙ.

Το νεκροταφείο στο Γουβαλάρη περιλαμβάνει δεκάδες θολ. τάφους, τους περισσότερους μη ανεσκαμμένους. Χαρακτηριστικές είναι οι παραλλαγές δύο βασικών ταφικών τύπων, του θολωτού και του πεταλοειδούς καθώς και η μακρά του χρήση ως χώρου ταφής από την ύστερη ΜΕ έως την ΥΕ ΙΙΙ Β.

Θολ. τφ στα Πολλά Δέντρα.

Μικρός και φτωχός τφ της ΥΕ ΙΙΙ. Χρησιμοποιήθηκε πολλές φορές. Περιείχε 11-12 μεγάλα / μεσαία και μικρά αγγεία[773].

Τάφοι στη θέση Άκονες[774]

Στη θέση Άκονες, 500 μ. ΒΔ της ακρόπολης Καταρραχάκι, ερευνήθηκε μικρός τύμβος, που περιείχε τρεις μυκην. τάφους, δύο κτιστούς αψιδωτούς («Άκονες Ι και ΙΙ») και έναν παιδικό κιβωτ.. Οι αψιδωτοί τάφοι Ι και ΙΙ συναντώνται κατά τις καμπύλες πλευρές τους, ενώ στον σχηματιζόμενο τριγωνικό χώρο, κατασκευάστηκε μεταγενέστερα ο ΤΦ ΙΙ[775] (εικ. 439).

Σε παλαιότερα ανεσκαμμένο τύμβο στην ίδια θέση βρέθηκε θολ. τφ (ΤΦ 2) και κοντά του δεύτερος, επίσης θολ., μεταγενέστερος (ΤΦ 1). Και οι δύο ανήκουν στους ύστερους χρονολογικά τάφους της Κουκουνάρας, μετά το 1400 π.Χ.

ΤΦ Ι. Ο καλλίτερα διατηρούμενος. Στο δάπεδο του τφ βρέθηκαν πέντε ταφές. Οι τέσσερις αποτελούνται από σωρό οστών και οστράκων μυκην. και νεώτερων, ενώ η πέμπτη (αρ. 2) από εκτάδην εναποτιθέμενο σκελετό, με την κεφαλή προς τα Β. Μεταξύ του κρανίου και της Β αυτού ταφής βρέθηκαν τα παρακάτω κτερίσματα, ΥΕ Ι ή και νωρίτερα:

- χ. μαχαιρίδιο, μήκ. 0,206 μ., που σώζει ήλους προσηλώσεως λαβής, Τύπου 1d της Sandars (εικ. 440 κάτω).
- χ. μαχαιρίδιο με στενόμηκη τριγωνική λεπίδα και ελαφρώς καμπύλες κόψεις, μήκ. 0,115 μ., μεγ. πλ. 0,0385 μ., Τύπου 1a της Sandars (εικ. 440 πάνω).

---

[773] *Έργον* 1961, 169-71. *ΠΑΕ* 1961, 174.
[774] Βιβλιογραφία: *Έργον* 1959, 123-5. *ΠΑΕ* 1959, 178-9. *Έργον* 1963, 81-2. *ΠΑΕ* 1963, 115-8. *ΑΔ* 27 (χρον. Β1), 262-4. Μυλωνάς 1972, 149. Παρλαμά 1976, 253. Papadimitriou 2001, 39-40.
[775] Αλλού στη βιβλιογραφία οι συγκεκριμένοι τάφοι αναφέρονται ότι ανήκουν στο νεκροταφείο της Καρποφόρας.

- επτά ψήφοι όρμου από σάρδιο και ορεία κρύσταλλο, διαφόρων σχημάτων.

Ίχνη προγονολατρείας κατά τη Γεωμετρική και Αρχαϊκή εποχή.

ΤΦ ΙΙ. Ελάχιστα οστά στο δάπεδό του, πιθανότατα παιδιού ή παιδιών (βλ. σελ. 267)

ΤΦ ΙΙΙ. Μοιάζει με τον ΤΦ Ι αλλά είναι μικρότερος. Ένας νεκρός βρέθηκε εκτάδην στο δάπεδο κόγχης της Δ πλευράς μαζί με κεραμική, χ. τριχολαβίδες και τμήμα σιδερένιου μαχαιριού, προφανώς τοποθετημένου σε υστερότερη διατάραξη του τφ. Αδιευκρίνιστο πού βρέθηκαν δύο χ. μαχαιρίδια. Ο τφ χρονολογείται στην ΥΕ Ι.

Οι κτιστοί αψιδωτοί – θαλ. τάφοι Ι και ΙΙΙ θεωρούνται κτήματα μίας σημαίνουσας ομάδας της ΜΕ, η οποία, όμως, πρέπει να έχασε το κύρος της ύστερα από την εμφάνιση μιας πλούσιας "élite", που αντιπροσωπεύεται από τα θολ. ταφικά μνημεία μιας άλλης περιοχής, που θα δούμε στη συνέχεια (Τουρκοκίβουρα). Το γεγονός δε ότι αυτός ο τύπος τφ επανεμφανίζεται στην ΥπΜ περίοδο αποδεικνύει την αποδοχή και τη «δημοτικότητά» του στον ντόπιο πληθυσμό, που απορρέει ίσως από τη σπουδαιότητά του σε πρωιμότερο επίπεδο.

ΤΦ 1[776] (εικ. 441). Προοριζόταν για ταφή του κύριου ή των κυρίων μελών της οικογένειας. Σε λάκκο σκαμμένο στο δάπεδο δεν βρέθηκε νεκρός, μόνο γλωσσοειδές μαχαίριο μήκ. 0,185 μ. (εικ. 442) και σφραγίδα χαλκηδονίου.

Στη θόλο υπήρχαν οστά μεγαλοπρεπούς ζώου, ελαφιού, μάλλον εξ υστερότερης θυσίας (700 π.Χ.) και μυκην. αγγεία.

Πάνω από το δάπεδο βρέθηκαν οκτώ κρανία, κάποια από τα οποία είναι παιδικά, καθώς και άλλα οστά ζώων.

Όλα τα ευρεθέντα κρανία και λείψανα ανθρώπινων οστών είναι μυκην.. Καμία ένδειξη μεταγενέστερης ταφής δεν υπάρχει, οπότε ο τφ χρησιμοποιείτο μόνο για προσφορά θυσιών. Τα υστερότερα αυτά ίχνη χρήσης του τφ θεωρείται ότι προέρχονταν από οικογένεια (-ες) που πίστευε ότι ο τφ ανήκε σε προγόνους της.

ΤΦ 2[777]. Ακολουθείται η γνωστή στους Αρκάδες τακτική του ανοίγματος λάκκων για την υποδοχή των παλαιότερων νεκρών. Ωστόσο, δεν δίνεται ο ακριβής αριθμός ταφών. Ευρήματα: 30 λίθινα βέλη, μικρή αιχμή ακοντίου, γλωσσοειδές μαχαίριο, δύο μονόστομα μαχαίρια (εικ. 443), κι ένα εγχ., του οποίου οι τρεις ήλοι φέρουν ήλεκτρο που τους προφυλάσσει από οξείδωση, μικροαντικείμενα από πολύτιμα υλικά και κεραμική ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ.

[776] Ή «Κουκουνάρας 6».
[777] Ή «Κουκουνάρας 7».

- **Θολ. τφ στα Παλαιοχώρια (ιδιοκτησία Αθ. Νικολακόπουλου)**

Βρίσκεται επί μικρού τεχνητού τύμβου. Πρόκειται για απλό κυκλικό περίβολο που μιμείται θολ. τφ, χωρίς να είναι. Οι ταφές δεν ήταν κατά χώραν, αλλά τα οστά διάσπαρτα ή σε σωρούς στο δάπεδο. Μετρήθηκαν 17 κρανία. Το περιεχόμενο του τφ ήταν πενιχρό (ελάχιστα αγγεία, σφραγίδα από στεατίτη) και ανήκει στην ΥΕ ΙΙΙ Γ.

ΚΑΡΠΟΦΟΡΑ

Σημαντική μυκην. εγκατάσταση με σύγχρονο νεκροταφείο, από το οποίο έχουν μελετηθεί οι παρακάτω τάφοι:

- **Κτήμα Ιω. Βέβε** (εικ. 444)

ΤΦ Βέβε[778]. Θολ. τφ, μεγάλος, κατεστραμμένος και συλημένος. Μέσα στο θάλαμο διαπιστώθηκε μεγάλη αναστάτωση των λακκ. τάφων και των κτερισμάτων. Αν και λόγω της αναστάτωσης δεν ήταν δυνατόν να διαπιστωθεί το σχήμα των λάκκων, εξακριβώθηκε ο αριθμός και η θέση περίπου έξι ταφών· πιθανώς να υπήρχαν κι άλλες, καταστράφηκαν όμως από τους συλήτες. Τα ίχνη πυράς που βρέθηκαν πιθανώς προέρχονται από νεκρόδειπνο.

Οι συλήτες πρέπει να ενδιαφέρονταν μόνο για πολύτιμα αντικείμενα. Παρόλα αυτά βρέθηκαν[779] κάποια αντικείμενα από πολύτιμα υλικά, ελάχιστα μεν, ικανά δε να μαρτυρήσουν τον πλούτο του τφ (κοσμήματα, σφραγιδόλιθοι, ψήφοι κ.α.). Ο τφ, που βάσει κτερισμάτων χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙ Β, ανήκει στην κατηγορία των λεγόμενων «πριγκιπικών» τάφων[780].

- **Θέση Τουρκοκίβουρα. Ριζόμυλος**[781]

Η θέση βρίσκεται πολύ κοντά στα Νιχώρια, μεταξύ της θέσης Άκονες και του ΠρΓ νεκροταφείου της θέσης «Λακκούλες». Τάφοι Μυκην. περιόδου βρέθηκαν σε τρία οικόπεδα: Ιω. Νικητόπουλου, Τσαγδή και Κανελλόπουλου.

---

[778] Ο Pelon (id. 1976, 188) τον ονομάζει «Θόλο Α Νιχωρίων».
[779] Εκτός της κεραμικής
[780] *ΑΔ* 23, 158-9. Χωρέμης 1973, 49-59. Papadimitriou 2001, 40.
[781] Βιβλιογραφία: Mc Donald-Simpson 1961, 245. *ΑΔ* 25 (χρον. ΙΙ 1), 179-81. *ΑΔ* 26 (χρον. Β 1), 129-30. Χωρέμης 1973, 28-49. Παρλαμά 1976, 252-3. Papadimitriou 2001, 39.

Τάφοι Νικητόπουλου (εικ. 445)

ΤΦ 1: ΠρΓ.

ΤΦ 2. Θαλ., μάλλον ορθογωνίου σχήματος, κτιστός, των αρχών – μέσων της ΥΕ ΙΙΙ. Πρόκειται για είδος τφ γενικώς σπάνιο εξαιτίας της δύσκολης στέγασης. Στην προκειμένη, όμως, περίπτωση η μαλακή σύσταση του εδάφους ευνοεί την κατασκευή του ενώ δεν επιτρέπει τη λάξευση των θαλάμων.

Δεν αναφέρεται αριθμός ταφών. Στα ευρήματα περιλαμβάνονται χ, μαχαιρίδιο (688) (εικ. 446), χ. τριχολαβίδα, κομβίο, σφονδύλι και κεραμική (τρίωτος κρατηρίσκος, τριφυλλόστομος προχοΐσκη και υψίπους κύλικα) της ΥΕ ΙΙΙ Α και Β.

ΤΦ 3. Θολ.[782] με μεταγενέστερο περίβολο. Δύο επίπεδα ταφών. Συνολικά βρέθηκαν δέκα περίπου ταφές (σκελετοί) της ΥΕ ΙΙΙ Α1 – Β. Κύριο εύρημα η κεραμική, ίσως γιατί ο τφ βρέθηκε συληµένος.

ΤΦ 4. Θολ., ο παλαιότερος του νεκροταφείου των Τουρκοκίβουρων (ΠΕ). Στο ΝΔ λάκκο βρέθηκε ελάχιστη κεραμική, ΜΕ κυρίως. Εκτός του λάκκου συναντάμε κυρίως αγγεία ΥΕ Ι – ΙΙΙ Α εποχής. Κατά τη μεγάλη χρονικά χρήση του τφ ενταφιάστηκαν τουλάχιστον έξι άνθρωποι.

ΤΦ 5. Θολ. πλήρως συληµένος, αν και βρέθηκαν αντικείμενα από χρυσό, ασήμι και ημιπολύτιμους λίθους. Ελάχιστα όστρακα. Δεν δίνονται ταφές και χρονολόγηση.

ΤΦ 6. Θολ. με μία πιθοταφή και μία ταφή ΠρΓ χρόνων σε λάκκο. Πρέπει να χρησιμοποιούνταν ήδη από τη Μυκην. εποχή. Τα ευρήματα (κεραμική κυρίως) χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙ Α2 – ΠρΓ.

ΤΦ Ριζόμυλου

Θαλ. της ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ. Δεν δίνονται στοιχεία για ταφές.

Τάφοι Τσαγδή

Δεν μας αφορούν, καθώς τόσο από το σχήμα όσο και από το περιεχόμενο φαίνεται πως ανήκουν στην ΠρΓ εποχή[783].

ΤΦ Κανελλόπουλου

Θαλ. της ΥΕ ΙΙΙ Α. Τελείως κατεστραμμένος. Το διασωθέν τμήμα περιείχε μία λακκ. ταφή, μάλλον γυναικός, κτερισμένη με περιδέραιο, μικροαντικείμενα και κεραμική.

---

[782] Τους τάφους 3, 4, 5 και 6 ο Pelon (id. 1976, 188) τους ονομάζει αντίστοιχα «Θόλους Β, C, D και Ε Νιχωρίων».
[783] Χωρέμης 1973, 72.

- **Θέση Φράμα**

«ΤΦ 1». Θολ. της ΥΕ ΙΙΙ Α και Β. Ανήκει σε μυκην. οικισμό ανεξάρτητο από εκείνον της Καρποφόρας. Δεν έχουμε άλλα στοιχεία.

«ΤΦ 2»[784]. Θολ. με συνεχή χρήση στην ΥΕ ΙΙΙ Α και Β, καθόλου ίχνη της ΥΕ ΙΙΙ Γ. Πιθανή η χρονολόγηση του τφ στην ΥΕ ΙΙ. Δεν αναφέρονται ταφές αλλά εύρεση σκελετών ζώων που υποδηλώνουν τέλεση θυσιών. Στα κτερίσματα περιλαμβάνονται μικρό χ. σπαθί (εικ. 447α), τελετουργικά «θανατωμένο» όπως φαίνεται στη φωτογραφία, αιχμές βελών από οψιανό (εικ. 447 β), κοσμήματα, μικρός χ. καθρέφτης, μικροαντικείμενα και άφθονη κεραμική. Από τους μελετητές θεωρείται αναμφισβήτητα τφ πλούσιου ηγεμόνα της εποχής[785].

ΤΡΑΓΑΝΑ[786]

Η θέση Τραγάνα βρίσκεται Α του φρουρίου της Αρχαίας Πύλου και πολύ κοντά σε αυτό. Η έρευνα απέδωσε δύο θολ. τάφους της Μυκην. περιόδου. Οι διαστάσεις και τα ευρήματά τους φανερώνουν ότι πρόκειται για «βασιλικά» ταφικά μνημεία, παρόμοια με τα αντίστοιχα του Κακόβατου, που θα δούμε σε άλλο σημείο.

ΤΦ 1[787]. Είναι ο μεγαλύτερος. Περιέχει περισσότερα από ένα ταφικά στρώματα και πολλούς νεκρούς: τουλάχιστον έξι κοντά στην είσοδο, εκ των οποίων ένας πολύ καλά διατηρημένος σε θέση οκλάζουσα, 30 τουλάχιστον στο κατώτερο επίπεδο ανακατεμένους με υπολείμματα πυρών, και πέντε περίπου μοιρασμένους σε τρεις λάκκους σκαμμένους στο έδαφος. Απέναντι δε από την είσοδο υπήρχε «βοθρίσκος» πλήρης οστών από πολλούς νεκρούς, ενώ αρχική του λειτουργία φαίνεται η απόθεση νεκρικών σπονδών. Τα οστά πρέπει να εισχώρησαν κατά τη μεταγενέστερη σώρευση των παλαιών σκελετών. Πιο πρόσφατες πρέπει να είναι οι ταφές των λάκκων.

Κτερίσματα: από το δρόμο προέρχονται λίθινες αιχμές βελών και κεραμική. Σε σκαφοειδές όρυγμα («Λάκκος 3») λίγο μακρύτερα από τον δεύτερο λάκκο βρέθηκαν αμφορείς Ανακτορικού

[784] Απαντά και ως «Θολ. Τφ Δάρα».
[785] *ΑΔ* 29 (χρον. Β2), 315-6. Papadimitriou 2001, 39.
[786] Βιβλιογραφία: *ΠΑΕ* 1909, 274-92. *ΑΕ* 1912, 268-9. *ΑΕ* 1914, 99-117. *AR* 55, 11. *Έργον* 1955, 88-91. *ΠΑΕ* 1955, 245-55. *Antiquity* 31, 97. Μαρινάτος 1960, 113-4. Pylos I, 3. Παντελίδου 1970, 127-8 & 131. *ΠΑΕ* 1976, 265-70. Pelon 1976, 196. *BCH* 105, 797. *ΠΑΕ* 1988, 41. Cavanagh-Mee 1998, 96.
[787] Είναι ο Θολ. Ι στις παλιές ανασκαφές της Πύλου.

Ρυθμού. Σε άλλο αβαθές σκάμμα («Λάκκος 4») βρέθηκαν κατεργασμένοι οδόντες κάπρου από ενίσχυση δερμάτινου κράνους. Από τις περιγραφές δεν μπορούμε να διακρίνουμε σε ποιον ακριβώς από τους τέσσερις παραπάνω «λάκκους» βρέθηκε θησαυρός χ. αγγείων: δίωτος αμφορέας, τριποδικό σκεύος και μικρότερα αγγεία, όλα συμπιεσμένα, παραμορφωμένα και οξειδωμένα (εικ. 448). Εξαιρετικού ενδιαφέροντος είναι ο δίωτος αμφορέας καθώς αποκαλύφθηκε ότι περιείχε στο εσωτερικό του ομάδα χ. όπλων (παραξιφίδα, δύο αιχμές δοράτων, μονόστομο μάχαιρα, μονόστομο μαχαιρίδιο και ξυρό[788]), κάτοπτρο και δίλοβο ποτήριο (εικ. 449). Κάτω από το τριποδικό σκεύος (χυτρόπους) βρέθηκε φιάλη και δύο δίσκοι. Κοντά στην είσοδο του τφ είχε αποτεθεί δεύτερος θησαυρός χ. σκευών, λιγότερων και μικρότερων αλλά πολυτιμότερων. Σε άλλο σημείο βρέθηκαν χυτρόπους, κάτω από αυτόν άλλα σκεύη και δίπλα λεκάνη με εγχάρακτη διακόσμηση. Κάτω από τα παραπάνω σκεύη υπήρχε μονόστομη ακέραια μάχαιρα με τρεις ήλους και λεπτότατα κοσμήματα, δύο ξυρά και μικρό τηγάνιο. Επίσης, βρέθηκε μικρή ψήφος από αμέθυστο με παράσταση δύο πολεμιστών, ενώ σε υστερότερη μελέτη αναφέρεται εύρεση χρυσών αντικειμένων (χωρίς λεπτομέρειες).

Ο τφ είχε συληθεί ήδη στο τέλος της Μυκην. εποχής όταν ετάφησαν στους λάκκους οι τελευταίοι νεκροί και οι προηγούμενοι σωρεύτηκαν στο δεξί μισό της θόλου. Δεν γνωρίζουμε πότε καταστράφηκε ο τφ. Πρέπει, πάντως, να χρησιμοποιούνταν, ίσως συνεχώς, επί 400 χρόνια τουλάχιστον. Κατά τον Pelon η κεραμική ανήκει στις ΥΕ Ι – ΙΙ Α, ΙΙΙ Α1, ΙΙΙ Γ1 και ΙΙΙ Γ2, ενώ οι λάκκοι χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙ Γ1 και Γ2.

Δεν γνωρίζουμε αν εκεί θάβονταν πάντα τα μέλη του ηγεμονικού γένους. Τα κτερίσματα μαρτυρούν μόνο την προϊούσα φτώχεια των νεκρών, η δε σχετική προφύλαξη των λειψάνων των αρχαιότερων νεκρών καθιστά πιθανόν ότι οι εκάστοτε εκ νέου θάπτοντες τιμούσαν ως συγγενείς τους προηγούμενα θαμμένους.

ΤΦ 2. Καλύπτεται από χώματα που σχημάτιζαν τύμβο. Λίγο μικρότερος του ΤΦ 1 και μετριότερος από κάθε άποψη. Περιέχει τρεις βέβαιους και έναν πιθανό λάκκους. Από αυτούς ο Λάκκος 3 είναι μυκην. και περιέχει καύση δυο νεαρών κοριτσιών 14-16 χρόνων, που θεωρήθηκαν «πριγκίπισσες», κτερισμένων με κοσμήματα. Πρόκειται για ένα από τα παλαιότερα και ωραιότερα παραδείγματα καύσης νεκρών της Μυκην. εποχής. Μαζί με τις νεκρές βρέθηκαν δύο χ. αιχμές βελών, αιχμές βελών από οψιανό, λίθινα βέλη και χ. αντικείμενα. Τα ευρήματα χρονολογούνται γύρω στα 1400.

Βορειότερα αναφέρεται ύπαρξη και άλλης, πλουσιώτερης πυράς, των μέσων του 14ου αι.

[788] Κατά τον καθαρισμό φάνηκε ότι τα «νύσσοντα» όπλα έφεραν χρυσούς ήλους και οι λόγχες είχαν ελαφρό διάκοσμο.

Ο τφ χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙ Α2 και φέρει ίχνη αποπειρών σύλησης ήδη από την αρχαιότητα αλλά και μεταγενέστερης χρήσης κατά τους Ελληνιστικούς χρόνους.

ΚΟΡΥΦΑΣΙΟΝ[789]

Κοντά στο Κορυφάσιο, που σήμερα καλύπτεται από το Ενετοτουρκικό φρούριο Παλαιοκάστρου, αποκαλύφθηκε θολ. τφ. Είναι εξ ολοκλήρου υπέργειος και συνεπώς ορατός. Ο Παυσανίας τον ονομάζει τφ του Θρασυμήδους, γιου του Νέστορα. Τοποθετείται στην ΥΕ ΙΙ και ΙΙΙ. Σίγουρα ήταν μεγαλόπρεπος, ωστόσο η σύληση δεν άφησε παρά ελάχιστη κεραμική όλων των περιόδων.

Λίγο ψηλότερα από τον θολ. τφ αναφέρεται ύπαρξη μυκην. θαλ. τφ, που έδωσε μόνο θραύσματα δύο κρατήρων.

ΟΣΜΑΝΑΓΑΣ[790]

Θολ. ΤΦ[791]. Ν του χωριού Οσμαναγά. Υπόγειος και συλημένος. Ελάχιστα και σποραδικά σκελετικά υπολείμματα. Βρέθηκαν αγγεία παλαιομυκηναϊκού τύπου. Τα μικρά τεμάχια αργυρών σκευών και άλλων πολύτιμων αντικειμένων υποδηλώνουν ότι ο τφ προ της σύλησής του θα περιείχε πολυτιμότερα κτερίσματα. Χρονολογείται στη μεταβατική ΜΕ-ΥΕ περίοδο.

Αναφέρεται ότι στην περιοχή του Οσμαναγά θα υπήρχαν άλλοι τρεις ή τέσσερις θαλ. τάφοι, πιθανώς ανήκοντες στην ομάδα των λεγόμενων «βασιλικών» τάφων της ΝΔ Μεσσηνίας. Δεν δίνονται, όμως, άλλα στοιχεία.

ΒΟΪΔΟΚΟΙΛΙΑ[792]

[789] Βιβλιογραφία: Μαρινάτος 1960, 115. Pylos I, 17. Παντελίδου 1970, 130. Iakovidis 1985, 17.
[790] Βιβλιογραφία: *ΠΑΕ* 1926, 140-1. *AJA* 43, 558. *Hesperia* 23, 158-62. *ΠΑΕ* 1976, 270-1. Pelon 1976, 198.
[791] Είναι ο Θολ. ΙΙ στις παλιές ανασκαφές της Πύλου.
[792] Βιβλιογραφία: *Έργον* 1956, 90-3. *ΠΑΕ* 1956, 202-3. *Antiquity* 31, 97. Μαρινάτος 1960, 114. *ΠΑΕ* 1976, 254-65. Pelon 1976, 201. *BCH* 105, 797.

Πρόκειται για την αρχαία Βουφράδα, όπου ανεσκάφη μικρός θολ. τφ τελείως υπέργειος[793] (εικ. 450). In situ βρέθηκαν δύο σκελετοί αλλά και κρανία πρωιμότερων ταφών. Στα κτερίσματα (μάλλον των δύο τελευταίων ταφών) περιλαμβάνονται αιχμές βελών από λίθο, οψιανό και πυριτόλιθο. Τεμάχια χρυσών κοσμημάτων και σκευών αλλά και άλλων πολύτιμων αντικειμένων μαρτυρούν τον αρχικό πλούτο του τφ. Κεραμική σπάνια, της τελικής Μυκην. εποχής. Ο τφ χρονολογείται στις αρχές της ΥΕ.

Υπάρχουν ίχνη θυσίας και μεταγενέστερης χρήσης κατά τους Ελληνιστικούς χρόνους.

ΚΡΕΜΜΥΔΙΑ ή ΚΑΜΙΝΙΑ

2,5 χλμ. Α του νεκροταφείου στο Γουβαλάρη έχει επισημανθεί μυκην. νεκροταφείο, εν είδει εξάρματος, το οποίο φαίνεται ότι χρησιμοποιούνταν από τις αρχές της Μυκην. εποχής μέχρι και την ΥΕ ΙΙΙ Β. Στην κορυφή και κέντρο του εξάρματος βρέθηκαν δύο μεμονωμένοι ταφικοί πίθοι ενώ το νεκροταφείο περιελάμβανε και πέντε μικρούς θολ τάφους, για τις ταφές στους οποίους τα στοιχεία μας είναι μηδαμινά:

ΤΦ 1. Κεραμική ΥΕ Ι Β και ΙΙ.

ΤΦ 2. Σχεδόν κενός.

ΤΦ 3. Μυκην. ταφές με κεραμική. Έξωθεν είχε σφηνωμένους δύο ταφικούς πίθους.

ΤΦ 4. Ονομάζεται και «ΤΦ Κεφτιού», καθώς περιελάμβανε τέσσερα ομώνυμα κύπελλα (τύπου Βαφειού).

ΤΦ 5. Κεραμική.

Πρόκειται αναμφισβήτητα για οικογενειακούς τάφους. Θεωρούνται σημαντικοί λόγω της αρχιτεκτονικής τους.

Πίθος 1. Περιείχε ένα νεκρό και τμήμα χ. σκεύους. Χρονολογείται στη ΜΕ – ΥΕ Ι.

Πίθος 2. Πρωιμότερος του Πίθου 1, με ένα νεκρό.

Θεωρείται ότι αυτοί οι ταφικοί πίθοι είναι κατά κάποιο τρόπο ανεξάρτητοι των λοιπών λιθολογημάτων του «τύμβου»[794].

[793] Κατά τον Κορρέ (*ΠΑΕ* 1976, 254) αυτός είναι ο λεγόμενος «του Θρασυμήδους» τφ.
[794] *ΑΔ* 30 (χρον. ΙΙ1), 91-5. *Έργον* 1975, 138-40. *ΠΑΕ* 1980, 125-9.

ΝΙΧΩΡΙΑ[795]

Θολ. ΤΦ F (εικ. 451). Ανακαλύφθηκε στη ανασκαφική περιοχή Ι των Νιχωρίων (εικ. 452), στη Δ πλευρά της ακρόπολης. Ο τφ συλήθηκε μάλλον κατά τη Μυκην. εποχή ή λίγο αργότερα.

Ο καθαρισμός έδειξε ότι χρησιμοποιήθηκε για τις ταφές τουλάχιστον δέκα ανθρώπων[796], καμία από τις οποίες δεν βρέθηκε αδιατάρακτη. Όσον αφορά τη χρονολόγηση του τφ παρατηρούμε (α) ότι κανένα όστρακο της επίχωσης που έκλεισε το στόμιο δεν είναι υστερότερο της ΥΕ III A2 ή έστω της III B1 και (β) ότι η περισσότερη κεραμική του θαλάμου ανήκει στην ΥΕ III A2, ενώ λίγα όστρακα είναι της ΥΕ III A1. Φαίνεται, λοιπόν, πως ο τφ κατασκευάστηκε στις αρχές της ΥΕ III A2 και η χρήση του συνεχίστηκε ως την ΥΕ III B2 οπότε έγιναν οι τελευταίες (ή η τελευταία) ταφές. Σε μία μόνο πηγή[797] η κατασκευή του τφ τοποθετείται στην ΥΕ Ι ή στις αρχές της ΥΕ ΙΙ.

Δρόμος: περιείχε κεραμική της ΥΕ III A, οψιανό και θραύσματα χαλκού. *Στόμιο*: βρέθηκαν χ. αιχμή βέλους (εικ. 453 α), ελάσματα χαλκού, θραύσματα ελεφαντοστού και περόνη.

Στο δάπεδο της θόλου ήταν σκαμμένοι τέσσερις λάκκοι, στις περιγραφές των οποίων οι πηγές παρουσιάζουν ελαφρές αποκλίσεις. Νομίζω ότι η εικόνα είναι η εξής: *Λάκκος 1*: βαθύς, σκαμμένος στον τομέα s του δαπέδου, κενός, χωρίς οστά ή κτερίσματα[798]. Πάνω από την καλυπτήρια πλάκα του υπήρχε υστερότερη ταφή. Η επίχωση του λακκ. αυτού τφ περιείχε σκελετικά υπολείμματα δύο ατόμων, ενός νεαρού άνδρα και ενός ενήλικα άγνωστου φύλου, αριθμό χ. βελών Τύπου V του Buchholz (εικ. 453 β), χ. λεπίδες τριχολαβίδων, σφραγιδόλιθο και όστρακα. Στην επίχωση πάνω από τις καλυπτήριες πλάκες αλλά ανάμεσα στις αποθέσεις στο δάπεδο του θαλάμου υπήρχαν τεμάχια πανοπλίας παρόμοιας με εκείνη των Δενδρών (βλ. σελ. 154-5), όλα αρκετά μικρά και οξειδωμένα. Πολλά είχαν μικρές οπές στις εξωτερικές τους άκρες, προφανώς για την προσαρμογή λινού υφάσματος. Φαίνεται πως τα τεμάχια της συγκεκριμένης πανοπλίας ανήκουν στο λαιμό και τους ώμους της. Ο λακκ. αυτός τφ θεωρείται από τους πρωιμότερους.

Λάκκος 2: βαθύς, συλημένος στην αρχαιότητα. Περιελάμβανε δύο ταφές ενηλίκων ανδρών.

Λάκκος 3: στρογγυλός, στο κέντρο του θαλάμου. Περιελάμβανε έναν αδιατάρακτο σωρό χ. αντικειμένων (εικ. 453 γ) αποτελούμενο από ξίφος με λίθινο επίμηλο (εικ. 453 δ), δύο

---

[795] Βιβλιογραφία: *ΑΔ* 27 (χρον. B1), 266-7. *AJA* 77, 27 & 232. *AJA* 78, 172. *Hesperia* 41, 227 & 240. Wilkie 1975, κυρίως 15, 53-65, 157 & 173-244. Pelon 1976, 188. Wilkie 1987, 127-34. Nichoria II, 205-30, 330-1, 333 & 373-80. Hewitt 1993, 20-1. Cavanagh-Mee 1998, 54, 70 & 77-8. Papadimitriou 2001, 40. Παπαδημητρίου 2002, 149.
[796] 16 έχει καταγράψει η Wilkie (id. 1975, 244).
[797] *ΑΔ* 27 (χρον. B1), 266.
[798] Πρέπει να είχαν μετακινηθεί.

«εγχειρίδια», δύο «κοπίδια» ή «ξυράφια», επτά αγγεία, καθρέφτη με ελεφάντινη λαβή και χ, θραύσμα, πιθανώς από χείλος μεγάλου αγγείου. Δεν πρέπει να υπήρχαν ταφές στο λάκκο.

Λάκκος 4: αβαθής, ορθογώνιος, κοντά στο Ν άκρο του τφ. Περιείχε τέσσερις δευτερεύουσες ταφές, οι οποίες καταρχήν πρέπει να είχαν τοποθετηθεί στους δύο μεγάλους λακκ. τάφους *1* και *2*. Πρόκειται για τρεις νεαρούς άνδρες και μία νεαρή γυναίκα. Η επίχωση που περιβάλλει τα οστά αποτελείται από μικρά κτερίσματα, κυρίως σφραγιδόλιθους και κοσμήματα, χωρίς όμως να είναι βέβαιο ότι τοποθετήθηκαν εκεί για να συνοδεύσουν τους νεκρούς.

Μεταξύ των ευρημάτων του τφ περιλαμβάνονται σπασμένες και ακέραιες αιχμές βελών, κυρίως Τύπου V του Buchholz (εικ. 453 ε), δύο μονόστομα μαχαίρια (εικ. 453 στ), τμήμα λεπίδας μαχαιριού (;), τρία χ. τεμάχια πιθανώς από όπλα (ξίφος, εγχ.;), χρυσά και ασημένια αντικείμενα, περόνες, χάντρες, σφραγιδόλιθοι, πολυάριθμοι (χ. κυρίως) ήλοι και άφθονη κεραμική. Η ακριβής θέση τους στο θάλαμο δεν δίνεται.

Δεν είμαστε βέβαιοι σε ποιον ή ποιους ανήκει ο θολ. τφ. Η μη εύρεση κτίσματος – μεγάρου κοντά του αναστέλλει την ταύτιση του με τφ ανήκοντα σε τοπικό άρχοντα. Ωστόσο, μέγαρο δεν βρέθηκε κοντά ούτε στους τάφους του Κακόβατου, της Μάλθης[799] και της Κουκουνάρας, οι οποίοι έχουν θωρηθεί από τους μελετητές «βασιλικοί». Ίσως να πρόκειται για τφ οικογενειακό, μελών κάποιας «επιφανούς» οικογένειας.

Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί ότι εξέταση σε τρία κρανία έδειξε την πιθανότητα ότι τουλάχιστον οκτώ από τους νεκρούς θανατώθηκαν βίαια και ρίχτηκαν μέσα στον τφ. Θεωρώ ότι εάν όντως ισχύει κάτι τέτοιο συνηγορεί υπέρ του ενταφιασμού επιφανών προσώπων στον τφ, προς τιμήν των οποίων θυσιάστηκαν και επίσης ενταφιάστηκαν κάποιοι υποτελείς τους. Βεβαίως, ο βίαιος θάνατος μπορεί να επήλθε εν ώρα μάχης· οι βίαια σκοτωμένοι να είναι πολεμιστές, ίσως ακόμη και αρχηγοί στρατού ή και άρχοντες, καθώς η παρουσία όπλων στον τφ δεν είναι ισχνή.

Σε γωνία μεταξύ του θολ. ΤΦ F και του λεγόμενου «Μικρού Κύκλου» (βλ. παρακάτω) βρέθηκε ο σκελετός ενός μικρού κοριτσιού ακτέριστου. Κοντά βρέθηκαν λίγα ΜΕ και ΥΕ όστρακα. Η **ταφή** αυτή πρέπει να συνδέεται με τον θολ. τφ.

«Μικρός Κύκλος» (εικ. 452: "Little Circle"). Στην περιοχή Ι των Νιχωρίων, Δ του ΤΦ F, βρέθηκε μικρός κυκλικός λάκκος, που καλείται «Μικρός Κύκλος». Πρόκειται για ασυνήθιστη ταφική κατασκευή. Περιέχει τα σκελετικά υπολείμματα τουλάχιστον εννέα ατόμων. Δεν έχουν

[799] Βλ. παρακάτω.

βρεθεί κτερίσματα που να συνδέονται με τις ταφές. Η κεραμική ανήκει στις ΜΕ και ΥΕ περιόδους. Και αυτή η κατασκευή πρέπει να σχετίζεται με τον ΤΦ F.

Περιοχή ΙΙ (εικ. 444)

- Βρέθηκαν δύο τάφοι, μάλλον φρεατοειδείς, εκ των οποίων ο ένας καλυπτόταν εσωτερικά και από πάνω με λεπτές λίθινες πλάκες. Μολονότι δεν υπάρχουν κτερίσματα, ο ανασκαφέας τους χρονολογεί στην ΥΕ. Ως terminus ante quem χρησιμοποιήθηκαν κάποια ΥΕ ΙΙΙ Α όστρακα που βρέθηκαν. Στους τάφους υπήρχαν δύο ταφές παιδιών
- Παιδικός κιβωτ. τφ, διαταραγμένος, χωρίς ευρήματα, γεγονός που δυσκολεύει τη χρονολόγησή του. Ο Lewartowski τον ανάγει στην ΜΕ ΙΙΙ – ΥΕ ΙΙΙ Α[800]. Βρέθηκαν μόνο λίγα και λεπτά σκελετικά υπολείμματα.
- (Τομέας ΙΙ-8). Λακκ. τφ της ΥΕ Ι με ταφή ενήλικα. Όστρακα της ΥΕ ΙΙ – ΙΙΙ Α2 και λίγα ΜΕ.

Φαίνεται πως η ΒΔ πλαγιά της ακρόπολης των Νιχωρίων θα χρησιμοποιούνταν ως νεκροταφείο λίγο πριν την κατασκευή του ΤΦ F. Είδαμε πως τα λοιπά ταφικά μνημεία και οι ταφές είναι πρωιμότερες αυτού. Επιπλέον, υπάρχουν ενδείξεις για ταφές Μυκην. ή πρωιμότερης περιόδου στην παραπάνω περιοχή κάτω από τρεις τυμβοειδείς σχηματισμούς.

ΆΓΙΟΣ ΗΛΙΑΣ

Η νεκρόπολη του Αγίου Ηλία βρίσκεται στο αντίθετο άκρο της κωμώπολης Χώρας. Πρόκειται για σπουδαία νεκρόπολη, τέλους Μυκην. περιόδου (ΥΕ ΙΙΙ). Περιλαμβάνει άγνωστο αριθμό τάφων. Ασφαλώς γνωστοί έως τώρα είναι πέντε, οι οποίοι δίνουν μιαν εντύπωση παρακμής και δεν μπορούν να συγκριθούν με μεγαλοπρεπείς τάφους που έχουμε δει. Είναι θαλ. γενικώς μικρών διαστάσεων.

Πλήρως ανεσκάφη ο **ΤΦ «1»** (αγρός Στ. Μανιάτη). Βρέθηκαν τέσσερα κρανία και λείψανα άλλων δύο ακόμη. Όλα ανήκαν σε μικρά παιδιά. Τα ευρήματα είναι πενιχρά, κυρίως κεραμική, αλλά και ένας χ. ξυρός με τρεις ήλους[801].

[800] Lewartowski 2000, 87.

ΚΙΣΣΟΣ[802]

Στην τοποθεσία Κισσός ανακαλύφθηκε ο ομώνυμος τύμβος. Χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙ – ΙΙΙ Α / Β εποχή. Θεωρείται ιδιαίτερα ενδιαφέρων. Καλύπτει τέσσερις «ταφικούς περιβόλους»[803] (Α-Δ), δύο ταφικούς πίθους (Ε-Ζ) και έναν μικρό κιβωτ. τφ μεταξύ των «περιβόλων» Γ και Δ (εικ. 454). Οι «περίβολοι» Α και Β έχουν σχήμα «ελλειψοειδές ή πεταλοειδές». Ο Δ αναφέρεται ως ορθογώνιος αλλά στο σχέδιο έχει μάλλον ελλειψοειδή μορφή. Γενικώς οι τάφοι θυμίζουν πολύ τους αντίστοιχους της Καρποφόρας (βλ. παραπάνω, σελ. 257): οι διαστάσεις του Β είναι πολύ κοντά σ' εκείνες του ΤΦ Άκονες Ι, ενώ ο κιβωτ. τφ (παιδικός) θυμίζει τον επίσης παιδικό κιβωτ. ΤΦ ΙΙ μεταξύ των αψιδωτών τάφων Ι και ΙΙ (εικ. 439). Κανένας νεκρός δεν βρέθηκε κατά χώραν.

Ταφικός περίβολος Α. Κανένα κατά χώραν οστό.

Ταφικός περίβολος Β. Ο μεγαλύτερος. Τρεις νεκροί, σε διαφορετικά ταφικά επίπεδα. Κανένα κτέρισμα.

Ταφικός περίβολος Γ. Ο μικρότερος. Δύο νεκροί, ο ένας νεαρής ηλικίας.

Ταφικός περίβολος Δ. Περιείχε πολλά οστά. Μάλλον σ' αυτόν ανήκε το μοναδικό μετάλλινο εύρημα του τύμβου, ένα χ. μαχαιρίδιο.

Κιβωτ. τφ. Παιδικός, χωρίς κανένα κτέρισμα.

Ταφικοί πίθοι Ε και Ζ. Οι πίθοι ήταν στην πραγματικότητα τρεις, όμως ο ένας καταστράφηκε. Στον Ε δεν βρέθηκε νεκρός, ενώ στον Ζ ένας ενήλικας.

Ο τύμβος χαρακτηρίζεται φτωχός. Τα μυκην. στοιχεία είναι λίγα, ενώ βρέθηκαν ίχνη Πρωτοχριστιανικής περιόδου. Είναι φανερό ότι απετέλεσε την τελευταία κατοικία φτωχών ανθρώπων, γεωργών· κανένας δεν πρέπει να ήταν πολεμιστής. Τα ταφικά έθιμα των λαϊκών στρωμάτων της Μυκην. εποχής γύρω στο 1400 φαίνεται πως υπαγόρευαν την ταφή είτε εντός πρόχειρων περιβόλων είτε εντός πίθων και μάλιστα πίθων άχρηστων πλέον στους ζωντανούς (από όλους έλειπαν τα ανώτερα μέρη). Σημειωτέον δε ότι, όπως και στην περίπτωση των Καμινίων – που είδαμε σε άλλο σημείο (σελ. 263) – οι πίθοι είναι κάπως ανεξάρτητοι των υπόλοιπων ταφικών λιθολογημάτων του τύμβου. Ο μοναδικός κιβωτ. τφ του τύμβου είναι μικρός και παιδικός.

---

[801] *ΠΑΕ* 1954, 305-6.
[802] Βιβλιογραφία: *Έργον* 1966, 105-7. *ΠΑΕ* 1966, 119-26. *ΑΔ* 30 (χρον. ΙΙ1), 95. Παρλαμά 1976, 254-5. Pelon 1976, 74-5. Cavanagh-Mee 1998, 51.
[803] Χαρακτηρίστηκαν έτσι ίσως λόγω της πολύ κακής διατήρησής τους (σε όλους λείπουν τα ανώτερα μέρη).

ΑΕΛΑΚΙ

1 χλμ. από την περιοχή του Κισσού, στο ύψωμα Αελάκι, βρέθηκε κατεστραμμένος Προϊστορικός τύμβος, με ίχνη μικρών κιβωτ. τάφων, που περιείχαν οστά (ίσως ΜΕ ταφών) και κεραμική[804]. Δεν δίνονται άλλα στοιχεία ούτε διευκρινίζεται αν τα ευρήματα καλύπτουν και τη Μυκην. περίοδο.

ΤΟΥΡΛΙΔΙΤΣΑ[805]

Βρέθηκε μικρός θολ. τφ της ΥΕ ΙΙ – ΙΙΙ Α, πλήρως συλημένος. Αδιευκρίνιστος αριθμός ταφών: οστά απαντούν στο δρόμο και την είσοδο ενώ στο δάπεδο της θόλου βρέθηκαν δύο λακκ. «βόθροι» με ελάχιστα ίχνη οστών. Στο σχέδιο φαίνεται και «τρίτος» λάκκος απέναντι από την είσοδο (εικ. 455).

Ευρήματα: πίσω από τη θύρα του τφ μέσα στη θόλο βρέθηκε επίχρυσος ήλος ξίφους ή ποτηρίου και ακέραιο γλωσσοειδές μαχαίριο ή ξυρόν (εικ. 456), που χρονολογεί χοντρικά τον τφ, διότι το 1400 τα *εργαλεία* αυτά εξαφανίζονται από την κοινή χρήση. Κοντά σε λάκκο (δεν διευκρινίζεται ποιον) βρέθηκε το μοναδικό λίθινο βέλος του τφ.

Ο τφ πρέπει να ανήκε στην πολύ συνήθη για την Πύλο κατηγορία των μικρών «πριγκιπικών» τάφων, με διάμετρο περίπου 5 μ.. Τα ευρήματα δεν αποσαφηνίζουν εάν θάφτηκε πολεμιστής: ο ήλος μπορεί να προέρχεται από ξίφος αλλά και από ποτήρι, ενώ το μαχαίριο ή ξυρόν χαρακτηρίζεται «εργαλείο». Το βέλος αποτελεί μια πολύ μικρή ένδειξη.

ΒΙΓΛΙΤΣΑ (ΝΕΡΟΜΥΛΟ)

Ύπαρξη θολ. τφ, χωρίς άλλα στοιχεία, αναφέρεται σε μία μόνο πηγή[806].

ΚΑΠΛΑΝΙ

Στη θέση Βίγλα ανεσκάφησαν δύο μυκην. θολ. τάφοι[807].

---

[804] *ΠΑΕ* 1966, 120.
[805] Βιβλιογραφία: *Έργον* 1966, 108-10. *ΠΑΕ* 1966, 129-31. Pelon 1976, 207.
[806] Mc Donald-Simpson 1961, 246.

ΤΦ 1. Σοβαρά αναμοχλευμένος.

ΤΦ 2. Στο φυσικό δάπεδο βρέθηκε λακκ. τφ με διπλή αδιατάρακτη ταφή, πενιχρά ευρήματα και κεραμική ΥΕ ΙΙ Α.

ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ[808]

Στο χωριό Χαροκόπειο, 4 χλμ. από την Κορώνη (νεώτερη ονομασία της αρχαίας Ασίνης) ανασκάφηκε άριστα κτισμένος θολ. τφ. Δεν δίνονται πληροφορίες για ταφές. Στο δάπεδό του βρέθηκαν μόνο χ. ξίφος και χ. λέβητας, που χρονολογούν τον τφ στην ύστατη Μυκην. περίοδο.

Υπάρχουν ενδείξεις και για άλλους έξι μάλλον τάφους, κατεστραμμένους σήμερα.

Συμπεράσματα

Από τους τάφους της Πύλου, εκτός του ανακτόρου του Άνω Εγκλιανού, καταμετρήσαμε 16 μυκην. με 50 ταφές. Από αυτές κτερισμένες με όπλα ήταν οι ακόλουθες:

Πίνακας 25

	ξίφη	εγχειρίδια	μαχαίρια	Αιχμές δοράτων	Αιχμές βελών	αγγεία	μικροαντικείμενα
ΤΦ Ε-6 ταφή Ε	**1**	**1**	**1**	**1**		√	
ΤΦ Ε-6 ταφή Η		**1**	**1**			√	
ΤΦ Ε-8 ταφή ;		**1**	**1**			√	√
ΤΦ Ε-8 2 ταφές			**1**				
ΤΦ Κ2 δρόμος					**2**		

Πιο κοινά όπλα είναι το μαχαίρι και το εγχ.. Στην πλουσιότερα κτερισμένη με όπλα ταφή (ΤΦ Ε-6) δεν συναντάμε πλούσια ευρήματα, μόνον αγγεία.

---

[807] *ΑΔ* 48 (χρον. Β1), 106.
[808] Βιβλιογραφία: *Έργον* 1958, 154. *ΠΑΕ* 1958, 192-3. *BCH* 83, 641. Mc Donald – Simpson 1961, 247.

Στους τάφους της υπόλοιπης Επαρχίας Πυλίας η εικόνα των ταφών με όπλα είναι η εξής:

Πίνακας 26

Χρον	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΤΦ/ταφή	Είδος τφ	ξ	εγ	μα	δ	β	ξυ	κρ	θ	αγγ	π.α.	κ	ερ	μ	χ.α.
ΥΕΙ/ΙΙ ΥΕ ΙΙΙ	Κορωνίου	3	θαλ					11									
ΥΕ ΙΙΙ	″	5	″					;									
ΥΕ ΙΙΙ	Αγγελόπουλου	2	″			1		1									
″	″	6	″			1											
ΥΕ ΙΙΙ	Βορηά	3/α	″				1	24				√			√		
″	″	5	″			1						√					
ΥΕ ΙΙΙ Α-Β	″	«1»	″		1							√					
	Μαστοράκη	1	″			2 ή 3						√				√	
ΥΕ Ι-ΙΙΙ Α2	Κεφαλόβρυ-σου	3/α	″			2						√					
	″	3/β	″			1		1									
	″	5	″								√				√		
ΥΕ Ι	″	Α/α	″					6				√					
ΥΕ Ι-ΙΙ	″	Β/α	″			1						√					
	″	Β/β	″			1		2				√					
ΥΕ ΙΙΙ	Ρήγα	«1»/ΛΑ	″					>1									
ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ	Ρούτση	1/α	Θολ.	1								√	√	√			
	″	2/β	″		2									√			
	″	2	″	1		1	1					√	√	√			
	″	2/δρόμος	″					Δεκά-δες									
ΜΕ-ΥΕ Ι	Παπούλια	Πιθοταφές						1									
ΥΕ ΙΙΙ Α-Β	Βλαχόπουλο	«1»	Θολ.		> 2												
1500	Κουκουνάρας	2	″					2				√					
ΜΕ ΙΙΙ/ ΥΕ Ι	Γουβαλάρη Ταφ. Έξαρμα α’	1/α	Θολ.			1											
ΥΕ ΙΙΙ	″	6	″					>2									
ΥΕ Ι-ΙΙ	″	8	″			1											
″	″	9	″					1				√			√		
″	″	10	″			>2						√					
ΥΕ ΙΙΙ Α-Β	Γουβαλάρη Ταφ. Έξαρμα β’	1	″			>2											√
Χρον	**ΠΕΡΙΟΧΗ**	**ΤΦ/ταφή**	**Είδος**	**ξ**	**εγ**	**μα**	**δ**	**β**	**ξυ**	**κρ**	**θ**	**αγγ**	**π.α.**	**κ**	**ερ**	**μ**	**χ.α.**
″	Γουβαλάρη	«1»	″					Δεκά-δες		√		√	√				
ΥΕ ΙΙΙ	″	«2»	″	;	;			Δεκά-δες		√							

ΥΕ Ι		Ι/1-2	Αψιδ.			2								√			
″	″	ΙΙΙ/1	″			1						√					√
	″	ΙΙΙ	″			2											
	″	1/1	Θολ.			1										√	
ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ	″	2	″		1	3	1	30				√	√				
ΥΕ ΙΙΙ Α-Β	Νικητόπουλου	2	Θαλ.			1						√				√	√
ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ Β	Φράμα	«2»	Θολ.	1				>2				√		√			√
ΥΕ Ι-ΙΙΙ Γ	Τραγάνα	1/δρόμος	″					>2				√					
		1/λάκκος 4								√							
		1			2	1	2		1			√					√
		1			1				2					√			
ΥΕ ΙΙΙ Α2		2						>4									
Αρχές ΥΕ	Βοϊδοκοιλιά	«1»						>3									
ΥΕ ΙΙΙ Α2	Νιχώρια	F/στόμιο						1					√				√
		F/ Λάκκος 1					>2				√	√				√	√
		F/ Λάκκος 3		1	2				2			√	√				√
		F		;	;	3		**				√	√			√	
ΥΕ ΙΙΙ	Άγ. Ηλίας	«1»							1			√					
ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ Β	Κισσός	Ταφ. Περίβ. Δ				1											
ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ Α	Τουρλιδίτσα	«1»		;		1;		1	1;								
ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ	Χαροκόπειο	«1»		1;					1;								√
Σύνο-λο				**>7**	**>11**	**>33**	**>7**	**>150**	**8;**	**4**	**1**						

αγγ= αγγεία
αψιδ.= αψιδωτός
δ= δόρατα
εγ= εγχειρίδια
ερ= εργαλεία
θ= θώρακες
κ= κοσμήματα
κρ= κράνη
ΛΑ= λάκκος
μ= μικροαντικείμενα
μα= μαχαίρια
ξ= ξίφη
ξυ= ξυροί
περ= περόνες
π.α.= πολύτιμα αντικείμενα
χ.α.= χ. αντικείμενα
χρον.= χρονολογία
*= συνολικά τα ξίφη, τα εγχειρίδια και τα μαχαίρια του τφ είναι 10
**= πολλές

1. Οι αιχμές βελών του ΤΦ 3 Κορωνίου κατά τον ανασκαφέα δε ήταν χρηστικές· επομένως μόνον ως σύμβολο κύρους ή τουλάχιστον μνημόνευσης της ιδιότητας του θανόντος μπορούν να ερμηνευτούν, εκτός κι αν θεωρήσουμε ότι ανήκουν στις περιπτώσεις του γνωστού μεσσηνιακού

εθίμου της σωρηδόν ρήψης βελών κατά τον ενταφιασμό νεκρού (συνήθως αυτό απαντά στους *δρόμους* των τάφων).

2. Η αιχμή βέλους του ΤΦ 2 Αγγελόπουλου χαρακτηρίστηκε «κυνηγετική». Ελλείψει οποιουδήποτε άλλου όπλου ίσως θα ήταν παρακινδυνευμένο να χαρακτηρίσουμε το νεκρό «πολεμιστή» και σωστότερο να τον θεωρήσουμε «κυνηγό».

3. Παρομοίως, το μαχαίρι στην κόγχη του ΤΦ 6 Αγγελόπουλου ανήκει σε ομάδα *εργαλείων* προϊστορικού τεχνίτη που εκεί θάφτηκε, όχι πολεμιστή.

4. Το μαχαίρι στον ΤΦ ΙΙΙ στους Άκονες θεωρείται υστερότερη της Μυκην. περιόδου προσθήκη.

5. Στον ΤΦ 2 του Ρούτση ο τελευταία θαμμένος νεκρός επί του δαπέδου της θόλου με τα δέκα ξίφη, εγχειρίδια και μάχαιρες χαρακτηρίζεται ρητά, σωστά, πολεμιστής. Η ταφή 2β Ρούτση στον πίνακα είναι σε λάκκο και μάλιστα τα δύο εγχειρίδια που τη συνοδεύουν είναι ιδιαίτερα πλούσια στολισμένα θυμίζοντας εκείνα των Λακκ. τάφων των Μυκηνών, υποδηλώνοντας πέραν της πολεμικής ιδιότητας του νεκρού και το κύρος του στην κοινωνία της εποχής του.

Στον ίδιο τφ η δέσμη βελών που βρέθηκε στο δρόμο αποτελεί εφαρμογή του εθίμου που θίξαμε παραπάνω (**1.**).

6. Στην πιθοταφή του Αγίου Ιωάννη Παπουλίων η εύρεση της μίας και μοναδικής αιχμής βέλους που βλέπουμε στον πίνακα οδήγησε στην εκδοχή ότι όλος ο τύμβος, όπου ανήκει ο πίθος, αποτελεί ομαδικό τφ πολεμιστών που μαζί χάθηκαν στον πόλεμο και μαζί ετάφησαν. Την αιχμή βέλους ως μόνο κριτήριο τη θεωρώ αδύναμη, εντούτοις τα ίχνη θυσίας στον τύμβο ίσως αποτελούν ισχυρότερο επιχείρημα των μελετητών.

7. Ο ΤΦ 2 στη θέση Φράμα έχει χαρακτηριστεί ως «πλούσιου ηγεμόνα της περιοχής», νομίζω ορθά, βάσει των πλούσιων κτερισμάτων, ακόμη και του αρχιτεκτονικού τύπου του αλλά και των υπολειμμάτων θυσιών που βρέθηκαν. Προσθέτουμε την πολεμική ιδιότητα του νεκρού και μάλιστα την παρουσία «θανατωμένου» ξίφους.

8. Τα βέλη στον θολ. ΤΦ 2 της Τραγάνας δεν συνοδεύουν κάποιον πολεμιστή αλλά νεαρές «πριγκίπισσες». Αυτό μας οδηγεί να επιβεβαιώσουμε πως η ρήψη βελών κατά την ταφική τελετουργία δεν υπαγορεύεται από την πολεμική ιδιότητα του τιμώμενου νεκρού αλλά από την υψηλή ή έστω σημαντική θέση του εν ζωή.

9. Στο Λάκκο 1 του Θολ. ΤΦ F των Νιχωρίων έχει ταφεί πολεμιστής. Μαζί του απαντά η μόνη μαρτυρία πανοπλίας στην Επαρχία της Πύλου. Ο τφ θεωρείται ότι κατασκευάστηκε στις αρχές της ΥΕ ΙΙΙ Α2 (αν όχι την ΥΕ Ι-ΙΙ) και ο Λάκκος 1 είναι από τους πρωιμότερους, άρα μπορούμε να τον χρονολογήσουμε στην ΥΕ ΙΙΙ Α2. Η χρήση πανοπλίας ξεκινά ή φτάνει στο τέλος της αυτή την περίοδο (γύρω στα 1350 π.Χ.) στην περιοχή; Ή απλώς αποτελεί γενικά σπανιώτατο

αμυντικό μέσο, αφού ούτε στους πρότερους ούτε στους χρονικά επόμενους τάφους τη συναντάμε ούτε καν στις άλλες ταφές του ίδιου τφ.

10. Ο «πριγκιπικός» τφ στο Χαροκόπειο δεν είναι βέβαιο ότι περιλαμβάνει ταφή πολεμιστή: ο χρυσός ήλος *πιθανώς* ανήκει σε ξίφος (μπορεί να προέρχεται από ποτήριο). Το δε μαχαίρι ή ξυρός χαρακτηρίζεται *εργαλείο*.

Σε λιγότερες από 50 ταφές επί συνόλου 320 περίπου[809] βεβαιωμένων μυκην. ταφών συναντήσαμε όπλα. Εάν θεωρήσουμε ότι από αυτές το 1 / 3 (πολύ σχηματικά) είναι ανδρικές (δηλ. περίπου οι 106), βλέπουμε ότι οι μισοί υπήρξαν, θεωρητικά, ενεργοί πολεμιστές, όπως τουλάχιστον δείχνουν τα αντικείμενα με τα οποία οι ζώντες επέλεξαν να τους κτερίσουν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΦΥΛΙΑΣ

[809] Όπου δεν δίνεται αριθμός δεν έχουμε υπολογίσει ταφή.

ΚΑΚΟΒΑΤΟΣ[810]

Οι ανασκαφές του W. Dörpfeld έφεραν στο φως τρεις θολ. βασιλικούς τάφους της ΥΕ ΙΙ περιόδου. Και οι τρεις είχαν διαρρηχθεί· τα ευρήματα είναι μόνον ό,τι απέμεινε από τους συλήτες.

ΤΦ Α (εικ. 457). Περιλαμβάνει έναν κενό ορθογώνιο λακκ. τφ και έναν ακανόνιστου σχήματος λάκκο με δύο (;) ταφές. Ευρήματα: από μεγάλης αξίας όπλα βρέθηκαν μόνο δύο κομμάτια χ. μαχαιριού ή εγχ. (εικ. 458 α), χ. αιχμές βελών (εικ. 458 β) και οδόντες κάπρου από κράνος. Αρκετά είναι τα χρυσά αντικείμενα, ενώ βρέθηκαν και μικροαντικείμενα από διάφορα υλικά καθώς και αγγεία.

ΤΦ Β (εικ. 459). Αναφέρεται εύρεση μιας ταφής, χρυσών κοσμημάτων, χρυσών αντικειμένων, μικροαντικειμένων (κυρίως χαντρών) από πολύτιμα και μη υλικά, αγγείων, αλλά και χ. ξίφους με δύο επίχρυσους ήλους (εικ. 460).

ΤΦ Γ (εικ. 461). Με έναν ορθογώνιο λακκ. τφ στην Α του πλευρά. Δεν δίνονται στοιχεία για ταφές. Η εύρεση εννέα ήλων υποδηλώνει, κατά τον ανασκαφέα, ύπαρξη τριών – τεσσάρων ξιφών ή εγχειριδίων. Βρέθηκαν ακόμη κομβία (κάποια χρυσά) και κεραμική.

ΜΑΛΘΗ - ΔΩΡΙΟΝ[811]

Στην περιοχή έχουν ανακαλυφθεί 47 τάφοι μεταξύ και κάτω από τις οικίες, εκτός από έναν που βρέθηκε στο Ν τμήμα των τειχών της πόλης. Από τους τάφους που βρέθηκαν στην κορυφή του όρους Μάλθη εννέα περιείχαν οστά ενηλίκων, ενώ όλοι οι υπόλοιποι περιείχαν ταφές παιδιών. Οι τρόποι ταφής, η θέση του σώματος, ο αριθμός των νεκρών κάθε τφ και τα ευρήματα στους τελευταίους ποικίλουν.

Από τους 47 τάφους τρεις είναι πρωιμότεροι (ΠΕ), οι περισσότεροι (32) ανήκουν στη ΜΕ και 12[812] είναι μυκην. (ΥΕ), τους οποίους και θα μελετήσουμε.

Τυπολογικά οι μυκην. τάφοι της Μάλθης παρουσιάζουν ποικιλομορφία: απαντούν θολ., λιθοπερίκλειστοι, κτιστοί, κιβωτ. αλλά και μία πιθοταφή.

---

[810] Βιβλιογραφία: *AM* 33, 295-317. *AM* 34, 269-328. Sandars 1963, 117. Παντελίδου 1970, 127-8. Pelon 1976, 219.
[811] Βιβλιογραφία: *AA* 1935, 203-7. *Op Ath*. 1, 44. Valmin 1938, 186-7, 207-32 & 356-72. Κορρές 1976, 347-8. Pelon 1976, 217.
[812] Από την περιγραφή, όμως, των τάφων από τους ίδιους τους ανασκαφείς προκύπτει ότι ΥΕ είναι 15 τάφοι.

Θολ. Ι. Από τους πλήρως ανεπτυγμένους και καλλίτερα χτισμένους. Δεν αναφέρεται αριθμός νεκρών, μόνον ότι ο τφ χρησιμοποιήθηκε για ταφές κατ' επανάληψιν. Δεν αναφέρονται ιδιαίτερα κτερίσματα. Ο τφ χρονολογείται στα 1300-1200 π.Χ. Θεωρείται ότι επηρεάστηκε από τους «Θησαυρούς» των Μυκηνών ή, πιθανότερα, της Πύλου.

Θολ. ΙΙ. Πρωιμότερος του Θολ. Ι. Στο δρόμο βρέθηκαν λίγα ανθρώπινα οστά, λείψανα ζώων, θραύσματα χρυσού και χαλκού κ.α. Το δάπεδο της θόλου περιελάμβανε θραύσματα κοσμημάτων από χρυσό και γυαλί, παρόμοιων με αυτά του δρόμου. Ανθρώπινα υπολείμματα βρέθηκαν στον πυθμένα του ταφικού λάκκου του δαπέδου. Επίσης, αναφέρεται εύρεση χ. αιχμής βέλους, παρόμοιας με των Δενδρών (βλ. σελ. 152), κοινού μυκην. σχήματος (εικ. 462).

Οι θολ. τάφοι της Μάλθης ανήκουν στον χαρακτηριστικό μεσσηνιακό τύπο, καλύπτονται δε από τεχνητό τύμβο. Έχει υποστηριχθεί ότι προορίζονται για τους τοπικούς «πρίγκιπες», αλλά δεν πρέπει να ήταν οι μόνοι κατασκευασμένοι γι' αυτόν το σκοπό.

ΤΦ ΙΙΙ[813]. Κιβωτ., με ένα μικρό σκελετό.

ΤΦ XVII. Κιβωτ., με ένα νεκρό.

ΤΦ XIX. Κιβωτ., με δύο σκελετούς νηπίων, ακτέριστους.

ΤΦ XXI. Πιθοταφή ενός μικρού παιδιού.

ΤΦ XXIII. Κτιστός, με δύο μικρά παιδιά.

ΤΦ XXIV. Κτιστός, με παιδιά.

ΤΦ XXVII[814]. Κιβωτ., με έναν ενήλικα, ακτέριστο.

ΤΦ XXXI. Κιβωτ., με ένα παιδί.

ΤΦ XXXII. Κιβωτ.. Περισσότεροι από ένας νεκροί.

ΤΦ XXXIII. Κιβωτ., με ένα παιδί.

ΤΦ XLI. Λιθοπερίκλειστος, με ένα νεκρό.

ΤΦ XLII. Λιθοπερίκλειστος, με δύο μικρούς σκελετούς.

ΤΦ XLV. Λιθοπερίκλειστος, με ένα μικρό παιδί.

Σημειώνουμε ότι αναφέρεται εύρεση αιχμών δοράτων (;) και λίθινων βελών, όχι όμως μέσα στους τάφους.

ΨΑΡΙ[815]

[813] Στη βιβλιογραφία παρατίθενται χωρίς αριθμητική σειρά.
[814] Αυτός και οι τρεις επόμενοι τάφοι ανήκουν στο νεκροταφείο Β 90 – 91.
[815] Βιβλιογραφία: *ΑΔ* 38 (χρον. ΙΙ1), 111-3. *ΑΔ* 39 (χρον.), 78-9. Χατζή 1984, 262-8. *ΑΔ* 40 (χρον.), 103-6.

ΤΦ 1. Θολ.. Ανακαλύφθηκε στο ύψωμα καλούμενο Μετσίκι. Πρόκειται για πρώιμο μνημείο: η γραπτή κεραμική της επίχωσης του δρόμου ανήκει στις ΥΕ Ι και ΙΙ. Σήμερα βρίσκουμε μόνον υπολείμματα αυτού του κάποτε πλούσια κτερισμένου τφ. Από το δρόμο προέρχονται αιχμές βελών από οψιανό και πυρίτη (εικ. 463), πολλά λίθινα αντικείμενα, πήλινα σφονδύλια, οστέινη περόνη, ελεφάντινο κομβίο, μυκην. ειδώλιο.

Στο νεκρικό θάλαμο πρέπει να υπήρξε αλληλοδιαδοχή ταφών, δεν δίνεται όμως ο ακριβής αριθμός τους. Κατά τον καθαρισμό του δαπέδου βρέθηκαν: (ΒΑ τμήμα) κομμάτια από ανθρώπινο κρανίο, 11 άριστα δουλεμένες αιχμές βελών από καστανέρυθρο πυριτόλιθο (εικ. 463) και όστρακα πιθαμφορίσκου. (Β – ΒΔ τμήμα) αιχμές βελών από πυριτόλιθο (εικ. 463), μεγάλος χ. ήλος με χρυσεπένδυτες κεφαλές προερχόμενος από μεγάλο μυκην. ξίφος ή εγχ., και όστρακα άλλου πιθαμφορίσκου. (Ν – ΝΔ – Δ τμήμα) κεραμική της ΥΕ ΙΙ Α.

ΧΑΛΚΙΑΣ

Στις θέσεις Χαλκιάς και Αλκιάς έχουν ερευνηθεί τρεις ή τέσσερις θολ. τάφοι ενώ υπάρχουν ενδείξεις και για άλλους. Οι μελετημένοι τάφοι χρονολογούνται από την ΥΕ ΙΙ Α-Β έως την ΥΕ ΙΙΙ Β, περιλαμβάνουν αδιευκρίνιστο αριθμό ταφών και άφθονη κεραμική. Στον ΤΦ 2 βρέθηκαν οστά αιγοειδών και αιχμές βελών από πυριτόλιθο (εικ. 464)[816].

ΓΛΥΚΟΡΙΖΙ

Αναφέρεται ύπαρξη τύμβου που καλύπτει θολ. μυκην. τφ και ΥΕ κεραμική[817], χωρίς καμία περαιτέρω πληροφορία.

ΚΟΠΑΝΑΚΙ

Ο Pelon[818] αναφέρει ύπαρξη ενός θολ. τφ της ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ περιόδου, χωρίς άλλα στοιχεία και χωρίς βιβλιογραφικές αναφορές.

---

[816] *ΑΔ* 50 (χρον.), 182-4. *ΑΔ* 51 (χρον.), 191-2.
[817] *ΑΔ* 46 (χρον. Β1-2), 134-5.

ΜΟΥΡΙΑΤΙΔΑ[819]

ΤΦ 1. Θολ. μετρίων διαστάσεων της ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ. Περιέχει άγνωστο αριθμό νεκρών αλλά αναρίθμητα οστά ζώων. Ελάχιστα είναι τα λείψανα μυκην. αγγείων. Στο εσωτερικό του βρέθηκε μικρός κιβωτ. τφ αδιευκρίνιστης περιόδου. Θεωρείται ο τφ του τοπικού άρχοντα.

ΒΑΣΙΛΙΚΟ

Ο Pelon [820] μιλάει απλώς για έναν θολ. τφ χωρίς να δίνει άλλα στοιχεία ή πηγές.

ΠΕΡΙΣΤΕΡΙΑ[821]

80 μ. ΒΑ της Κυπαρισσίας βρίσκεται ο απότομος λόφος της Περιστεριάς. Εκεί ανακαλύφθηκε σπουδαιότατο μυκην. κέντρο. Ο λόφος έφερε λίγες απλές οικίες, τρεις θολ. τάφους, τείχος στην μόνη βατή του πλευρά, λακκ. τφ, τύμβο και πιθανούς ταφικούς περιβόλους (βλ. εικ. 465 όπου φαίνονται τα ευρήματα σε σχέση με την κατωφέρεια του λόφου, και εικ. 466 όπου γίνεται πληρέστερη αποτύπωση των μνημείων)

Θολ. ΤΦ 1. Πολύ μεγάλου μεγέθους· συγκρίνεται με τον αντίστοιχο του Ατρέως στις Μυκήνες. Πλήρως συλημένος ήδη από τη Μυκην. εποχή. Δεν βρέθηκε λάκκος και δεν αναφέρονται σκελετικά υπολείμματα. Στα ευρήματα περιλαμβάνονται δύο φυλλάρια χρυσού, χρυσά μικροαντικείμενα, λεπίδα οψιανού, σκαραβαίος από αμέθυστο και όστρακα πιθαμφορέων.

Ο τφ πρέπει να κτίστηκε γύρω στο 1500. Η κεραμική του ανήκει σ' αυτήν και την προηγούμενη περίοδο. Στο εσωτερικό του πρέπει να ασκούνταν λατρεία των νεκρών, που επέφερε

---

[818] Id. 1976, 212.
[819] Βιβλιογραφία: *Έργον* 1960, 151-3. Μαρινάτος 1960, 116-7. *ΠΑΕ* 1960, 205-6. Παντελίδου 1970, 130. Pelon 1976, 212.
[820] Id. 1976, 219.
[821] Βιβλιογραφία: *Έργον* 1960, 153-6. Μαρινάτος 1960, 117. *ΠΑΕ* 1960, 206-9. *Έργον* 1961, 164-71. *ΠΑΕ* 1961, 169-73. *Έργον* 1962, 110-9. *ΠΑΕ* 1962, 90-8. *ΑΔ* 18 (χρον.), 100. *Έργον* 1964, 86-90. *ΠΑΕ* 1964, 92-5. *Έργον* 1965, 84-92. *ΠΑΕ* 1965, 114-20. *ΑΑΑ* 2, 313. Παντελίδου 1970, 126-8. *ΑΔ* 31 (χρον. ΙΙ1), 81-7. *BCH* 98, 37-50. Κορρές 1976, 354-61. *ΠΑΕ* 1976, 469-536. Pelon 1976, 77 & 209-11. *ΠΑΕ* 1977, 297-341 & 352. Iakovidis 1985, 17-23. *ΑΔ* 44 (χρον. Β1), 107-8.

την πλήρη του σύληση, και από την οποία μάλλον προέρχονται τα δείγματα ΥΕ ΙΙΙ κεραμικής που συναντάμε.

Θολ. ΤΦ 2. 80 μ. ΝΔ του Θολ. ΤΦ 1, μικρότερου μεγέθους αλλά περίπου σύγχρονος (αρχών ΥΕ ΙΙ), επίσης πλήρως συλημένος ήδη κατά τη Μυκην. εποχή. Δεν δίνονται στοιχεία για ταφές. Περιλαμβάνει μυκην. αγγεία και πολλά πολύτιμα αντικείμενα (από χρυσό, ήλεκτρο, αμέθυστο κ.α.). Μέσα στους λίθους τα τείχισης βρέθηκε μεγάλος χρυσεπένδυτος ήλος είτε από ξίφος είτε από μεγάλο σκεύος. Σε άλλο σημείο βρέθηκαν μικροί χρυσοί θύσανοι (εικ. 467)· ένας παρόμοιος αλλά μεγαλύτερος και στερεότερος προέρχεται από τον Λακκ. ΤΦ V του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών (βλ. σελ. 46, αρ. 639) και είχε θεωρηθεί λοφίο κράνους. Εδώ έχει μάλλον θεωρηθεί διακοσμητικό υφάσματος ή αντικειμένου. Επίσης, βρέθηκε ελεφαντοστέινο αντικείμενο (εικ. 468) προβληματικής ερμηνείας· ίσως να είναι κώπη ξίφους. Τα ευρήματα χρονολογούνται περίπου στον 15^{ο} αι.

Θολ. ΤΦ 3. Η ανέγερση του Θολ. 2 κατέστρεψε το Α τμήμα πελώριου πεταλοειδούς κτίσματος, το οποίο στο εσωτερικό του περιείχε τον παρόντα, μικρού μεγέθους, θολ. τφ. Συνεπώς, τόσο το κτίσμα όσο και ο μικρός τφ θεωρήθηκαν πρωιμότερα· πράγματι χρονολογούνται στην ΥΕ Ι.

Στην εσωτερική πλευρά του στομίου βρέθηκε διπλή ανακομιδή οστών, στην οποία ανήκε ο θησαυρός χρυσών κτερισμάτων (16^{ου} αι.) που υπήρχε σε βαθύ πεταλοειδές σκάμμα.

Σε λάκκο που είχε ανοιχτεί μέσα στο σκληρό βράχο βρέθηκαν αιχμές αποτεθειμένες ως δέσμη βελών, 30 από οψιανό και κυρίως από καστανό πυρίτη (κάποιες σε εικ. 469), καθώς και αντικείμενα από ημιπολύτιμα υλικά. Δεν βρέθηκε κανένα ίχνος σκελετού ή οστού.

Σε όλη τη θόλο απαντούν ψήγματα φυλλαρίων χρυσού.

Δεν είναι ακόμη σαφές γιατί χτίστηκε ο τφ· τίποτα δεν αποδεικνύει ότι έγινε για νεκρούς, αφού δεν βρέθηκε ίχνος *ταφής*. Το μεγαλύτερο τμήμα του τφ «ξυρίστηκε» κυριολεκτικά στα τέλη της ΥΕ Ι ή στις αρχές της ΥΕ ΙΙ και απομακρύνθηκαν τα πάντα από το δάπεδο. Ο λόγος της καταστροφής του τφ δεν είναι σαφής.

Θολ. ΤΦ 4(;) ή Νότιος Θολ. ΤΦ (Ι). Πρόκειται για οικογενειακό, κατά τα φαινόμενα, τφ, ο οποίος δεν πρέπει να ανήκε στο νεκροταφείο των τοπικών δυναστών αλλά στο νεκροταφείο του πληθυσμού. Χρησιμοποιήθηκε και για πρώτες ταφές (δεν γνωρίζουμε πόσες) και για ανακομιδές, οι οποίες μετακίνησαν τις πρώτες. Για τις ανακομιδές χρησιμοποιήθηκαν και τρεις πίθοι. Οι νεώτερες ταφές (δύο γυναίκες, ένας άντρας) κείτονταν εκτάδην και αμετακίνητες στο δάπεδο.

Ο τφ καταστράφηκε από νεώτερα έργα.

Ταφικός περίβολος 1. Γύρω από τον Θολ. 1· αβέβαιο ότι πρόκειται για περίβολο.

Ταφικός περίβολος, «κύκλος», 2. Δεν είναι παρά δυο τόξα με διαφορά χρονολογίας κατασκευής.

«ΜΕ – ΥΕ Ι τφ». Πρόκειται για επιφανειακό, αβαθή λακκ. τφ, τετράπλευρου σχήματος με στρογγυλεμένες τις εσωτερικές γωνίες (εικ. 470). Είναι ο παλαιότερος τφ της Περιστεριάς, ανήκων σε μια ομάδα ΜΕ – ΥΕ Ι λακκ. τάφων που απαντούν στη Δ Πελοπόννησο και ομοιάζουν στους αντίστοιχους των Μυκηνών. Εκτός της κόγχης, ταφή στον τφ δεν βρέθηκε, μόνον ανακομιδές.

ΝΔ τμήμα: ανθρώπινα οστά εν αταξία μαζί με χ. μονόστομο μαχαιρίδιο σε κακή διατήρηση, πέντε ψήγματα χρυσού, χρυσή ψηφίδα, δύο κομμάτια αργυρού μικροαντικειμένου, τεμάχια χαλκού, χ. σμίλη, σφονδύλι, όστρακο πίθου κ.α.

ΒΔ τμήμα: διπλή ανακομιδή. Μεταξύ των οστών της Β ανακομιδής βρέθηκε κεκαμμένο ξίφος Τύπου Α, στο ύψος της λεκάνης του νεκρού (εικ. 471 α-β), γλωσσοειδές αμφίστομο εργαλείο από κερατόλιθο (εικ. 471 γ-δ), 22 χρυσοί ρόδακες και κεραμική τέλους ΜΕ – αρχών ΥΕ Ι. Η Β ανακομιδή ανήκει σε νεαρό άνδρα, στον οποίο θεωρήθηκε ότι αποτέθηκε το «θανατωμένο» ξίφος ως ενθύμιο δόξας (δεν ήταν κειμήλιο πολεμιστή). Συνεπώς το ξίφος και ο τφ δεν πρέπει να απείχαν χρονικά.

Α τμήμα: συναντάμε λάκκο αβαθή απ' όπου προήλθαν 30 αιχμές βελών από οψιανό και πυριτόλιθο[822], χάντρες από αμέθυστο, ορεία κρύσταλλο και ήλεκτρο.

Κέντρο[823]: μεταγενέστερη (ΥΕ Ι ή αρχών ΥΕ ΙΙ) ταφή. Πάνω από τις πλάκες που την κάλυπταν βρέθηκε αιχμή βέλους από πυριτόλιθο.

Κόγχη: καλά διατηρούμενος σκελετός, μαζί με φύλλα χρυσού και δύο πήλινα αγγεία.

Σε επίχωση κάτω από το δάπεδο βρέθηκαν χρυσά φύλλα και μικροαντικείμενα. Στο βαθύτερο σημείο του τφ βρέθηκαν ασημένιο κύπελλο, κακά διατηρημένο, και μεγάλος αριθμός κοσμημάτων και αγγείων, αισθητά ομοίων με των Λακκ. τάφων των Μυκηνών.

Ουσιαστικά δεν πρόκειται για κοινό οστεοφυλάκιο αλλά για τφ (ίσως οικογενειακό). Τα κτερίσματα του υποδηλώνουν τον πλούτο των νεκρών που εκεί ενταφιάστηκαν, την «πριγκιπική»,

[822] Παρόμοιες με των Τάφων ΙΥ, Δ και Λ των Ταφικών Κύκλων των Μυκηνών.
[823] Δεν αποδίδεται στο σκαρίφημα της εικ. 470, όπως και πολλά που περιγράφονται από τον ανασκαφέα.

και κάποιων και την πολεμική ιδιότητα. Εμφανής ο παραλληλισμός με τους τάφους των Ταφικών Κύκλων, από τους οποίους ο παρών είναι απλώς μικρότερος και ρηχότερος.

Κιβωτ. τάφοι. Στο Α μέρος του Θολ. 1 βρέθηκε ΜΕ / ΥΕ Ι οικία, η οποία αχρηστεύτηκε προς την ανέγερση του τφ. Κάτω από το δάπεδό της εμφανίστηκαν δύο μικροί κιβωτ. τάφοι περιέχοντες τουλάχιστον δύο σκελετούς νηπίων και κεραμική ΥΕ Ι περιόδου.

Οι Cavanagh και Mee στον κατάλογό τους των ΥΕ Ι – ΙΙ λακκ. – κιβωτ. τάφων της Περιστεριάς μιλούν για ύπαρξη άνω των δέκα μνημείων. Η βιβλιογραφία μας όμως αναφέρει – αναλυτικά τουλάχιστον – λιγότερους, όπως είδαμε.

Πιθοταφή. Στον τύμβο Κοκοράκου[824] βρέθηκε η συγκεκριμένη πιθοταφή, για την οποία γνωρίζουμε μόνον ότι περιείχε ένα νεκρό.

ΜΥΡΟΝ

Βρέθηκε θολ. τφ [825] με κεραμική ΥΕ Ι / ΙΙ περιόδων, συλημένος. Αν και θεωρείται σημαντικό μνημείο δεν υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία.

Συμπεράσματα

Από τους 33 συνολικά τάφους και τους δύο ταφικούς περιβόλους της Επαρχίας Τριφυλίας όπλα απαντούν…

[824] Στον ομώνυμο λόφο.
[825] *ΠΑΕ* 1960, 206-9.

Πίνακας 27

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΤΦ/ταφή	Είδος τφ	ξι	εγ	μα	δ	β	ξυ	κρ	αγγ	κο	π.α.	μ	ερ	χ.α.	λίθ.α.
Κακόβατος	Α	Θολ.		1;	1;		√		√	√		√	√			
″	Β/α	″	1							√	√	√				
″	Γ	″	*	*						√		√	√			
Μάλθη	ΙΙ	″					1				√	√			√	
Ψάρι	1/δρόμος	″					√						√			√
″	1/α	″	1;	1;			12			√						
Περιστεριά	2	″	1;													
″	2	″	1;						√;							
″	3/λάκκος	″					30					√				
″	ΜΕ – ΥΕ Ι/ ΝΔ τμήμα	Λακκ.			1							√	√	√	√	
″	ΜΕ – ΥΕ Ι/ β’ ανακομιδή	″	1							√	√			√		
″	ΜΕ – ΥΕ Ι/ Α τμήμα	″					30					√				
″	ΜΕ – ΥΕ Ι/ κέντρο	″					1									

α= αντικείμενα
αγγ= αγγεία
β= βέλη
δ= δόρατα
εγ= εγχειρίδια
ερ= εργαλεία
κο= κοσμήματα
κρ= κράνη
λίθ.= λίθινα
μ= μικροαντικείμενα
μα= μαχαίρια
ξι= ξίφη
ξυ= ξυροί
π.= πολύτιμα
*= ξίφη και εγχειρίδια απαντούν συνολικά 3 ή 4 στον τφ

… σε οκτώ από αυτούς, ποσοστό μάλλον όχι μικρό επί συνόλου των ανδρικών ταφών. Μεγάλος είναι ο αριθμός των βελών, που εδώ φαίνεται πως αποτελούν πραγματικό κτέρισμα των νεκρών, όχι τμήμα κάποιας τελετουργίας όπως στην Πύλο. Κι αυτό συνάγεται από το γεγονός ότι δεν απαντούν στους δρόμους των τάφων, αντίθετα εμφανίζονται ως δεσμίδες σε λακκ. τάφους είτε αυτόνομους (ΜΕ – ΥΕ Ι Περιστεριάς) είτε ανοιγμένους στο δάπεδο των θολ. τάφων (ΤΦ 3 Περιστεριάς). Ελάχιστα είναι τα μαχαίρια, ενώ ανύπαρκτες οι αιχμές δοράτων και οι ξυροί. Μόνο σε τρεις τάφους απαντούν σίγουρα ξίφη.

Πολύ συχνά στις συνάφειες των τάφων με όπλα βρίσκουμε χρυσά κοσμήματα και αντικείμενα χρυσά ή από (ημι)πολύτιμα υλικά, ενδεικτικό του status των θανόντων. Νομίζω εξάλλου πως είναι αξιοσημείωτο ότι όπλα στην Τριφυλία περιέχουν αποκλειστικά θολ. τάφοι, με μοναδική εξαίρεση τον λακκ. της Περιστεριάς, ο οποίος βεβαίως θυμίζει πολύ τους σύγχρονούς του «βασιλικούς» λακκ. των Μυκηνών κυρίως στο πλούσιο περιεχόμενο. Ίσως λοιπόν στην περιοχή αυτή της Μεσσηνίας, σύμφωνα πάντα με τα παρόντα στοιχεία, συμβαίνει αυτό που είδαμε πολύ πιο έντονα

στις Μυκήνες: δηλ. την κοινωνικο-πολιτική élite να δραστηριοποιείται ενεργά στον πόλεμο ή και το αντίστροφο, τους έχοντας στρατιωτική ιδιότητα – ισχύ να απολαμβάνουν κοινωνικά προνόμια. Σαφής, ωστόσο, είναι η διαφορά των δύο «περιπτώσεων» στην ποιότητα και την ποσότητα των όπλων: πουθενά στην Τριφυλία δεν συναντήσαμε τους βαριά οπλισμένους άνδρες των Ταφικών Κύκλων, ούτε κάποιο όπλο με ιδιαίτερη επεξεργασία που να το καθιστά και σύμβολο κύρους (εκτός από κάποιες ενδείξεις χρυσών ήλων). Σίγουρα, τέλος, μεγάλο κενό στην παρούσα έρευνα δημιουργεί η σύληση των τριών θολ. τάφων του Κακόβατου, οι οποίοι ενδεχομένως να πλησίαζαν αρκετά στο ύφος των Λακκ. των Μυκηνών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

Στη θέση Τρανή Συκιά ανεσκάφη θαλ. μυκην. τφ. Στο Δ τοίχωμα υπήρχε αβαθής λάκκος ανακομιδής με πολλά οστά και όστρακα. Αλλού στον τφ βρέθηκαν πολλά όστρακα και μικροαντικείμενα από διάφορες ύλες[826]. Κατά τους μελετητές συνδέεται με τον θολ. τφ στα Διόδια[827].

ΔΙΟΔΙΑ

Θολ. τφ (εικ. 472). Μικρών διαστάσεων. Προφανώς περιέχει ταφικά στρώματα διαφόρων εποχών. Το μυκην. στρώμα (πάχους 0,20 μ. περίπου) ήταν γεμάτο οστά, ανθρώπινα κρανία και κτερίσματα που δεν ήταν δυνατόν να διακριθούν σε συγκεκριμένες ταφές. Προκαταρκτικά υποστηρίζεται ότι επρόκειτο για οικογενειακό τφ που δέχτηκε κατά τη μακρά διάρκεια χρήσης του τουλάχιστον 15 ταφές.

Τους νεκρούς συνόδευαν τρία μονόστομα και ένα γλωσσοειδές μαχαίρι, όλα χ. (ΜΚ 4168 – 4170, 4174), 12 αιχμές βελών (τέσσερις οψιανού και οκτώ πυριτόλιθου, ΜΚ 4177 – 4188), άλλα χ. αντικείμενα κυρίως των ΥΕ Ι και ΙΙ περιόδων, έξι χάντρες από διάφορες ύλες, σφονδύλια και 30 περίπου πήλινα αγγεία (τα περισσότερα της ΥΕ ΙΙΙ Α1-2 αλλά και της ΥΕ ΙΙΙ Α-Β).

Σύμφωνα με τις διατάσεις και το περιεχόμενό του ο τφ πρέπει να ανήκε στη νεκρόπολη του πληθυσμού μιας τυπικής μυκην. εγκατάστασης και συνδέεται με τον θαλ. τφ του Αριστομένη, που μόλις είδαμε, και με τον τύμβο στο Γαλαροβούνι Στρεφίου (νοτιώτερα)[828].

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΑΝΘΕΙΑΣ[829]

- Έχει αποκαλυφθεί συστάδα 27 περίπου μυκην. θαλ. τάφων. Στοιχεία έχουμε για πολύ λιγότερους. Είναι όλοι συλημένοι. Βρίσκονται στις ιδιοκτησίες Αντ. Τσαγκλή και Κουτραφούρη. Στη βιβλιογραφία υπάρχει μία ελαφρά σύγχυση με τα ονόματα και την αρίθμηση

826 *ΑΔ* 51 (χρον. Β1), 190.
827 *ΑΔ* 50 (χρον. Β1), 180-2.
828 *ΑΔ* 47 (χρον.), 125. *ΑΔ* 50 (χρον. Β1), 180-2.
829 Βιβλιογραφία: Mc Donald – Simpson 1961, 250. *ΑΔ* 44 (χρον. Β1), 178-9. *ΑΔ* 47 (χρον. Β1), 121-2. *ΑΔ* 50 (χρον. Β1), 178-9. *ΑΔ* 52 (χρον. Β1), 258-9.

των τάφων. Στην παρούσα εργασία έχουν συγκεντρωθεί πληροφορίες για 12 τάφους, που απαντούν με τις κάτωθι ονομασίες:

Πίνακας 28

Β Ι Β Λ Ι Ο Γ Ρ Α Φ Ι Α		**ΠΑΡ. ΕΡ.**
Βάσει ονομασίας οικοπέδου	Βάσει θέσης «Ελληνικά»	
«Τσαγκλή 1»	?	
«Τσαγκλή 2»	?	Θ.Τ.2
«Τσαγκλή 3»	?	Θ.Τ.3
«Τσαγκλή 4»	?	Θ.Τ.4
«Κουτραφούρη 1»	?	Θ.Τ.5
«Κουτραφούρη 2»	«Ελληνικά 6»	Θ.Τ.6
«Τσαγκλή 5»	«Ελληνικά 7»	Θ.Τ.7
«Τσαγκλή 6»	«Ελληνικά 8»	Θ.Τ.8
«Τσαγκλή 7»	«Ελληνικά 9»	Θ.Τ.9
«Τσαγκλή 8»	«Ελληνικά 10»	Θ.Τ.10
«Τσαγκλή 9»	«Ελληνικά 11»	Θ.Τ.11
«Τσαγκλή 10»	«Ελληνικά 12»	Θ.Τ.12

Θ.Τ.= θαλαμοειδής τφ
ΠΑΡ. ΕΡ.= παρούσα εργασία

Θ.Τ.1. Γνωρίζουμε μόνον ότι ανασκάφηκε από τη Ν. Κοκοτάκη το 1987.

Θ.Τ.2. Σκελετικά υπολείμματα στο δρόμο και το θάλαμο. Κεραμική της ΥΕ ΙΙΙ Α2 και υστερότερα.

Θ.Τ.3. Στο δάπεδο υπήρχε λάκκος τελείως κενός. Δεν αναφέρονται ταφές. Τα μόνα κατά χώραν αγγεία της Μυκην. εποχής βρέθηκαν στη ΒΑ γωνία του θαλάμου, εξωτερικά του στομίου του τφ (ΥΕ ΙΙΙ Α2 – ΙΙΙ Β).

Θ.Τ.4. Όλες οι πλευρές του θαλάμου περιθέονται από έδρανα, στα οποία δεν υπάρχει ίχνος ταφής, μόνο θραύσματα μεγάλων αγγείων. Δύο ταφές περιείχε λάκκος στη Δ πλευρά του θαλάμου, ενώ τρίτο κρανίο βρέθηκε 1 μ. πέρα από δεύτερο, άδειο λάκκο, που είχε σκαφτεί στη ΝΑ γωνία του θαλάμου. Τα κτερίσματα περιλαμβάνουν μαχαιρίδιο, χρυσά κοσμήματα, διάφορα μικροαντικείμενα και κεραμική, όλα της ΥΕ ΙΙΙ Α1.

Τόσο το μέγεθος του τφ όσο και η κατά άξονα διάταξη των χώρων, που δεν είναι συνήθης, καθώς και τα κινητά ευρήματα συνηγορούν για την απόδοσή του σε ένα εξαιρετικά σημαίνον πρόσωπο της ΥΕ ΙΙΙ Α1 στο λόφο των Ελληνικών, που δεν αποκλείεται να είναι κάποιος τοπικός άρχοντας, εφόσον η χρονολογία του τφ προηγείται της ενοποίησης της περιοχής κάτω από το σκήπτρο του βασιλιά της Πύλου.

Θ.Τ.5. Μνημειώδης, με λίγα ανθρώπινα και ζωικά οστά, όστρεα και κεραμική Μυκην., ΠρΓ και Ελληνιστικών χρόνων.

Θ.Τ.6. *Ο τφ δημοσιεύεται σε ανακοίνωση της ΧΑΤΖΗ – ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Γ. στα Πρακτικά του Δ' Επιστημονικού Συμποσίου Εκατονταετηρίδος του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών «Αρχαιολογική Έρευνα στην Πελοπόννησο», Αθήνα, Μάρτιος 1998, την οποία δεν κατέστη δυνατόν να επισημάνω.*

Θ.Τ.7. Το μόνο στοιχείο είναι περί άφθονης ΥΕ ΙΙΙ Α2-Β1 κεραμικής.

Θ.Τ.8. Χωρίς στοιχεία.

Θ.Τ.9. Στο δάπεδο του θαλάμου βρέθηκαν τρεις ορθογώνιοι λάκκοι ταφών κι ένας ακανόνιστος ανακομιδής. Όλοι περιέχουν αποσαθρωμένα και αναμοχλευμένα οστά. Κεραμική μυκην. (ΥΕ ΙΙΙ Α2-Β) και Ελληνιστική.

Θ.Τ.10. Εσωτερικό πολύ αναμοχλευμένο. Οστά δύο νεκρών, λίγα όστρακα και πήλινο ειδώλιο.

Θ.Τ.11. Στη ΝΔ πλευρά του δαπέδου υπήρχε αβαθής λάκκος ανακομιδής, κενός. Στο εσωτερικό ενός αγγείου βρέθηκαν οστά και όστρακα.

Θ.Τ.12. Δεν αναφέρονται ταφές. Στην είσοδο του τφ βρέθηκαν τρις χ. αιχμές βελών και πολλά χρυσά ελάσματα ροδάκων (επιρράμματα ενδυμάτων). Στο δάπεδο του θαλάμου υπήρχαν δύο λάκκοι ανακομιδών με λίγα όστρακα.

- Ενδείξεις θολ. τφ. Βρέθηκε ο δρόμος του.

ΚΑΡΤΕΡΟΛΙ

Αναφέρονται τρεις βεβαιωμένοι (δύο – c και d – φαίνονται στην εικ. 473) και τέσσερις πιθανοί, ενώ υπάρχουν υπόνοιες και για άλλους θαλ. τάφους (βλ. εικ. 474). Από τους τρεις βεβαιωμένους, οι δύο φέρονται να έχουν πλούσιο περιεχόμενο, ενώ ο τρίτος είναι διακριτός μόνον από το δρόμο του. Η κεραμική που βρέθηκε ανήκει στην ΥΕ ΙΙΙ[830].

ΘΟΥΡΙΑ

[830] Simpson 1957, 246-8.

500 περίπου μ. από τα ευρήματα της Κλασικής περιόδου ήρθαν στο φως μυκην. θαλ. τάφοι, αδιευκρίνιστο πόσοι, πάντως συλημένοι (εικ. 473). Δύο από αυτούς είναι μεγάλου μεγέθους. Γενικώς θεωρούνται σημαντικοί και στα ευρήματά τους περιλαμβάνονται ΥΕ ΙΙΙ (αλλά και ΠρΓ) κεραμική, ΠΕ ειδώλιο και πέντε απολεπίσματα οψιανού[831].

ΑΓΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

Βρέθηκαν τέσσερις θαλ. και εννέα αδιευκρίνιστου τύπου μυκην. τάφοι. Δεν γνωρίζουμε ακριβή χρονολογία· ωστόσο κοντά έχουν βρεθεί όστρακα της ΥΕ ΙΙΙ Β[832].

ΚΑΛΑΜΑΤΑ

Στο λόφο υπήρχε πιθανώς μυκην. νεκροταφείο. Έχουν βρεθεί τρεις βεβαιωμένοι και δύο πιθανοί θαλ. τάφοι, καθώς και ίχνη δύο ακόμα, στα ΒΑ. Από αυτούς προέρχεται μόνο κεραμική ΠΕ και ΥΕ ΙΙΙ περιόδων[833].

ΛΕΥΚΤΡΟ

Στη Β κατωφέρεια του λόφου υπάρχουν κατάλοιπα ενός μυκην. θαλ. τφ, πρόσφατα κατεστραμμένου. Δεν αναφέρονται ταφές, μόνον εύρεση κεραμικής Μυκην. περιόδου[834].

ΜΕΣΣΗΝΙΑΚΗ ΜΑΝΗ

Θαλ. μυκην. τφ, συλημένος. Στη ΒΑ του πλευρά υπήρχε μικρός λάκκος ανακομιδής. Βρέθηκαν ελάχιστα όστρακα.

Ενδεχομένως να υπήρχαν και άλλοι τάφοι στην περιοχή[835].

---

831 Αυτόθι, 243-5.
832 Mc Donald-Simpson 1961, 249-50.
833 Simpson 1957, 242-3.
834 Αυτόθι, 233-4.
835 *ΑΔ* 50 (χρον. Β1), 184.

Συμπεράσματα

Στην επαρχία της Μεσσήνης έχουν ερευνηθεί [836] 43 τάφοι και περίπου 28 ταφές. Η παρουσία των όπλων σ' αυτές είναι ελάχιστη:

- 4 μαχαίρια και 12 αιχμές βελών μαζί με: χ. αντικείμενα, μικροαντικείμενα και κεραμική από τον Θολ. τφ των Διοδίων.
- 1 μαχαιρίδιο μαζί με: χρυσά κοσμήματα, μικροαντικείμενα και κεραμική από τον ΤΦ 4 των Ελληνικών.
- 3 αιχμές βελών μαζί με χρυσά αντικείμενα από τον ΤΦ 12 των Ελληνικών.

Πουθενά δεν συναντήσαμε ξίφη ή εγχειρίδια, ούτε αιχμές δοράτων, ούτε κάποιο αμυντικό όπλο, μόνο τα «ελαφρά» λεγόμενα όπλα (μαχαίρια και βέλη). Μολονότι υπάρχουν σχετικά πλούσιοι τάφοι, συνεπώς έχουν θαφτεί άνθρωποι με κάποια ισχύ, φαίνεται πως στην συγκεκριμένη περιοχή της Μεσσηνίας ο πλούτος δεν συμβάδιζε / συνεπαγόταν πάντα την πολεμική ιδιότητα. Το αντίστροφο, όμως, δεν είναι το ίδιο σπάνιο: δηλ. σε δύο από τους τρεις τάφους με όπλα απαντούν χρυσά κοσμήματα / αντικείμενα. Αν και το δείγμα μας (τρεις τάφοι) είναι πολύ μικρό η συνύπαρξη όπλων και πολύτιμων αντικειμένων σ' αυτούς ενδεχομένως υποδηλώνει πως όσοι έφεραν όπλα συγκέντρωναν και πλούτο.

[836] Ενώ λόγος γίνεται για πολλούς περισσότερους.

Λ Α Κ Ω Ν Ι Α

ΣΠΑΡΤΗ

ΤΦ 1[837]. Κτιστός θαλ. τφ. Αδιατάρακτος. Προφανώς χρησιμοποιήθηκε για πολλαπλές ταφές. Τα κτερίσματα περιλαμβάνουν λίγα δόντια αγριόχοιρου – πιθανώς υπολείμματα κράνους – χάντρες από χαλκό και ημιπολύτιμους λίθους, πήλινο ομοίωμα πλοίου και αρκετά ΥΕ Ι αγγεία.

Πρόκειται για τον πρωιμότερο γνωστό ορθογώνιο κτιστό θαλ. τφ από τη ΝΑ Πελοπόννησο (εικ. 475c). Χρησιμοποιούνταν την ΥΕ Ι, ίσως και νωρίτερα. Κατά την ανασκαφέα τα υπολείμματα κράνους υποδεικνύουν τη στρατιωτική ιδιότητα ενός από τα μέλη της ασυνήθιστης οικογένειας που εκεί θάφτηκε, η οποία πρέπει να ήταν πλούσια.

[Άλλοι τάφοι][838]. Δεν έχουμε πληροφόρηση για Προϊστορικές ταφές στη Σπάρτη. Η Ζαββού δημοσιεύει 16 τάφους (κιβωτ. κ.α.) της ΠρΓ περιόδου και αναφέρει ύπαρξη άλλων ΜΕ[839].

ΑΜΥΚΛΑΙΟΝ

[αδιευκρίνιστη θέση]

Ο Τσούντας αναφέρει ότι ανακάλυψε δύο λαξευτούς θαλ. τάφους Μυκην. εποχής «μεταξύ Σλαβοχωρίου και Αγίας Κυριακής» ή στα «Ν της Γοδένας και Α του Machmud – Bey»[840]. Δύσκολα μπορούμε να ταυτίσουμε την περιοχή που περιγράφει ο Τσούντας με την τοπογραφία της περιοχής. Πρέπει να πρόκειται για δύο τάφους που αποτυπώνονται στην εικ. 476. Τα μόνα στοιχεία είναι η ύπαρξη κάποιων ανθρώπινων οστών, λίγης κεραμικής, θραυσμάτων πίθων και μιας ΜΕ πιθοταφής.

Διαφορετική εικόνα των ανακαλύψεων δίνει ο Καλλιγάς[841]. Αναφέρει την εύρεση δύο «χτιστών κιβωτ. τάφων Μυκην. περιόδου στην περιοχή του ιερού». Δεν δίνει στοιχεία για ταφές μόνο για την ύπαρξη κεραμικής της τελικής φάσης της ΜΕ ΙΙΙ.

Επίσης, παραθέτει την εύρεση ενός τρίτου τφ, φρεατόσχημου, σε απόσταση 10 μ. από την παλαιά εκκλησία της Αγίας Κυριακής. Ο τφ ήταν μερικώς διαταραγμένος και γεμάτος ξυλάνθρακα. Δεν δίνεται ο αριθμός των νεκρών, μόνο τα κτερίσματά του(ς): «ένας δίωτος σκύφος, δεύτερο αγγείο στο Δ άκρο του τφ κι ένα μικρό χ, μαχαίρι στο Α». Το μαχαίρι ανήκει στον Τύπο Ια της Sandars και χρονολογείται στην ύστερη ΜΕ – αρχές ΥΕ περιόδου (εικ. 477).

---

[837] Papadimitriou 2001, 29 & 31. Παπαδημητρίου 2002, 152. Ο ίδιος (2002, 152, υπ. 32) μας παραπέμπει σε ανακοίνωση , για τον τφ αυτόν, της Ζαββού από το ίδιο συνέδριο, η οποία όμως δεν δημοσιεύεται, τουλάχιστον όχι στα Πρακτικά του Συνεδρίου.
[838] Papadimitriou 2001, 29.
[839] *ΑΔ* 51 (χρον. Β1), 129-31.
[840] Τσούντας 1888 β, 199. Τσούντας 1889, 131. Laconia I, 76.
[841] Calligas 1992, 36-8.

Πιθανώς και οι τρεις τάφοι τοποθετούνται στη μεταβατική ΜΕ ΙΙΙ – ΥΕ Ι.

Θέση Σπηλάκια

Νεώτερες ανασκαφές έφεραν στο φως νεκροταφείο, δηλ. μικρή συστάδα έξι τάφων θαλ., συνήθους σχήματος (ελλειψοειδείς, περιφερείς και ακανόνιστα τετράπλευροι). Συνήθη κτερίσματα, πλούσια κεραμική ΥΕ ΙΙΙ Α-Β[842].

ΜΕΝΕΛΑΪΟΝ

ΤΦ «1». Μικρός, λακκ., με ταφή βρέφους και κύπελλο ΥΕ ΙΙΙ Α1[843].

ΑΡΝΑ

ΤΦ «1». Ο Τσούντας αναφέρει τφ Μυκην. εποχής[844] χωρίς να δίνει αναλυτικά στοιχεία. Αρκετά χρόνια αργότερα δημοσιεύεται η ύπαρξη κτιστού θολ. ΥΜ τφ με πολλές ανακομιδές οστών, χ. μαχαίρια, ξυρό, κεραμική κ.α.[845]. Προφανώς πρόκειται για τον ίδιο τφ.

ΚΑΜΠΟΣ

ΤΦ «1» (εικ. 478)[846]. Θολ., από τους σημαντικότερους εκτός Αργολίδας, συλημένος στην αρχαιότητα. Βρέθηκαν κάποια οστά, αδιευκρίνιστης εποχής, που κατά τον Τσούντα δεν πρέπει να αντιστοιχούν σε πολλούς νεκρούς. Ο ίδιος χαρακτηρίζει τα ευρήματα του τφ πενιχρά. Ο Simpson αναφέρει την εύρεση δύο ειδωλίων και ενός σφραγιδόλιθου (ύστερα της ΥΕ ΙΙ), κομβίων από στεατίτη και κοσμήματα από υαλόμαζα (ΥΕ ΙΙΙ). Επίσης, χάντρες από χρυσό περιδέραιο, τεμάχια φύλλων χρυσού, χ. κόσμημα θραύσματα χ. αγγείου, κομμάτια ελεφαντοστού και δόντια ζώου.

Τα παραπάνω φανερώνουν τη σχετικά μεγάλη χρονικά χρήση του τφ.

---

[842] Σπυρόπουλος 1981, 127-8.
[843] *ΑΔ* 32 (χρον.), 63. *ΑΔ* 35 (χρον.), 153-7.
[844] Τσούντας 1889, 136. Τσούντας 1891 β, 189.
[845] *ΑΔ* 37 (χρον.), 111.
[846] Τσούντας 1891 β, 189-91. Simpson 1957, 236 & 238. Pelon 1976, 188.

ΜΕΛΑΘΡΙΑ

Απέχει 10 χλμ. από τη Σπάρτη και 4 χλμ. από τον τφ του Βαφειού. Η πλαγιά του λόφου του Προφήτη Ηλία χρησιμοποιήθηκε κατά τις ΥΕ ΙΙΙ Α1 και ΙΙΙ Β1, δηλ. για δύο περίπου αιώνες, για την κατασκευή λαξευτών θαλ. τάφων. Είναι, όμως, δυνατόν η έναρξη χρήσης των τάφων να τοποθετηθεί λίγο αργότερα, στα τέλη του 15ου αι.[847].

Το μυκην. Νεκροταφείο της Μελαθριάς αποτελείται από έξι τάφους: έναν ασύλητο (ΤΦ Α) και πέντε συλημένους (Τάφοι Σ -)[848].

ΤΦ Σ1. Ο μεγαλύτερος του νεκροταφείου. Στην επίχωση του θαλάμου βρέθηκαν οστά τριμμένα και κεραμική, κυρίως. Στο δάπεδο υπήρχε μόνον ένας λάκκος, ακάλυπτος. Η επίχωσή του απέδωσε μόνο τριμμένα οστά, ένα κρανίο και μηριαίο οστό. Ωστόσο, πρέπει να υπήρχε παραπάνω από μία ταφή.

Στον τφ βρέθηκε χ. ομφάλιο (αρ. 5634, εικ. 479), που ομοιάζει προς άλλα χ. αντικείμενα γνωστά ως «κεντρικούς ομφαλούς ασπίδας» (Shield Bosses). Εμφανίζονται κυρίως στους τάφους της ΥπΜ εποχής και πιστεύεται ότι έχουν Β προέλευση. Εντούτοις δεν είναι απολύτως βέβαιο ότι είναι πράγματι κεντρικά εξαρτήματα ασπίδας. Από κάποιους ερμηνεύονται ως εξαρτήματα του χαλινού των ίππων ή ως κύμβαλα ή ως εξαρτήματα ζώνης[849]. Είναι βέβαια πιθανότερο ότι όσα βρέθηκαν σε «τάφους πολεμιστών», με όπλα (όπως στον ΤΦ XXVIII της Τίρυνθας, βλ. σελ. 141-2), να είναι εξαρτήματα ασπίδας. Το συγκεκριμένο της Μελαθριάς κυρίως λόγω του μικρού μεγέθους του αλλά της ανασκαφικής του συνάφειας (μη εύρεσης όπλων στον τφ) μάλλον είναι κύμβαλο ή (λιγότερο πιθανά) εξάρτημα ζώνης.

ΤΦ Σ2. Μεγάλος. Όχι οστά στο θάλαμο, αλλά οστά παλαιότερων ή νεώτερων ταφών σε επίχωση ορύγματος. Λίγη κεραμική.

ΤΦ Σ3. Μικρός, χωρίς δρόμο και χωρίς κανένα εύρημα.

ΤΦ Σ4. Μικρός. Στο δρόμο και το θάλαμο βρέθηκαν κατακερματισμένα οστά και λίγα όστρακα.

ΤΦ Σ5. Ακανόνιστος στρογγυλός με οροφή που κατέρρευσε. Λίγα οστά και όστρακα.

---

[847] *ΑΔ* 22 (χρον.), 199. Δημακοπούλου 1977, 29, υπ. 2.
[848] Δημακοπούλου 1977 30-6, 39-40 & 59-60.
[849] Για τη βιβλιογραφία αυτών των απόψεων βλ. Δημακοπούλου 1977, υπ. 7, 8 & 9.

ΤΦ Α. Ο μόνος ασύλητος. Μεγάλος, ακανόνιστου στρογγυλού σχήματος. Δάπεδο θαλάμου προσεχτικά επεξεργασμένο. *Β πλευρά*: συσσωρευμένα οστά και όστρακα. *Δυτικότερα*: δεύτερος σωρός παραμερισμένων οστών. Σε *διάφορα σημεία* του θαλάμου: διασκορπισμένα οστά και όστρακα.

Στο μπροστινό μισό δεξί τμήμα του σωζόμενου θαλάμου υπήρχαν δύο λάκκοι. *Λάκκος 1*: κατακερματισμένα οστά δύο τουλάχιστον σκελετών, κεραμική και σιδερένιος δακτύλιος (το δεύτερο και τελευταίο μετάλλινο αντικείμενο του νεκροταφείου, δηλωτικό της (μη) ευημερίας των κατοίκων του συνοικισμού). *Λάκκος 2*: μεγαλύτερος. Περιείχε μικρά κατακερματισμένα οστά και κεραμική. Σε μεγαλύτερο βάθος βρέθηκαν πολλά οστά, τριών τουλάχιστον νεκρών, μικροαντικείμενα, ειδώλιο και κεραμική.

Καμία ταφή δεν βρέθηκε κατά χώραν στο θάλαμο: πολλά οστά παραμερίστηκαν και άλλα ρίχτηκαν στους λάκκους χάριν νέων ταφών.

Η απουσία ΥΕ ΙΙΙ Γ κεραμικής από τους τάφους δεν είναι τυχαία: υποδεικνύει πως το νεκροταφείο εγκαταλείφθηκε κατά τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙ Β ή προς το τέλος της και οπωσδήποτε πριν την έναρξη της ΥΕ ΙΙΙ Γ[850].

ΓΟΡΙΤΣΑ

Αναφορές για θολ. τάφους στην περιοχή. Τα ευρήματα δείχνουν μια μη ευκαταφρόνητη εγκατάσταση της ΕΧ, κυρίως κατά την ΥΕ[851].

ΒΑΦΕΙΟ (εικ. 480)

Θολ τφ[852] (εικ. 481). Της ΥΕ ΙΙ Α. *Ταφές*: επί του δαπέδου του θαλάμου βρέθηκαν ελάχιστα οστά, τα περισσότερα καμένα, χωρίς να διακρίνεται αν ανήκουν σε άνθρωπο ή ζώο (σίγουρα σε ζώο ανήκει ένα κρανίο). Στο Β μισό του θαλάμου υπήρχε λάκκος χωρίς οστά ούτε άνθρακες, που σημαίνει ότι ο νεκρός (ή οι νεκροί) ενταφιάστηκε, δεν κάηκε, τα οστά του όμως διαλύθηκαν. Είναι αμφίβολο εάν στο θολ. τφ θάφτηκαν και άλλοι νεκροί πλην αυτού (ή αυτών) του λάκκου. Επειδή,

[850] Δημακοπούλου 1968, 40.
[851] Laconia I, 83.
[852] Τσούντας 1888 β, 197 & 199. Τσούντας 1889, 136-48. Pelon 1976, 182. Hewitt 1993, 19.

όμως, οι τάφοι αυτοί ήταν, συνήθως, «οικογενειακοί» πιθανώς να υπήρχαν και άλλοι νεκροί, των οποίων το λείψανο δεν βρέθηκε.

Κτερίσματα: διάσπαρτα στο δάπεδο της θόλου βρέθηκαν χρυσά κ.α. αντικείμενα. Τα σπουδαιότερα κτερίσματα τα περιείχε ο λάκκος: χ. μάχαιρα (εικ. 482:9), μάχαιρα ή εργαλείο (εικ. 482:7), δύο χ. αιχμές δοράτων (εικ. 482:26). Στην αριστερή πλευρά του αποτιθέμενου νεκρού βρέθηκε εγχ. με τρεις χρυσούς ήλους και με κοσμήματα από ελάσματα χρυσού, χαλκού και κασσίτερου (εικ. 482:1), μικρή χρυσεπένδυτη λεπίδα μαχαιριού (εικ. 482:2) και άλλα αντικείμενα, ίσως μύκητες ξιφών. Στο άλλο άκρο του λάκκου βρέθηκαν χ. μάχαιρα, τέσσερα ή πέντε μαχαίρια διαφόρων μεγεθών (εικ. 482:17, 18, 20 & 21)[853] και δύο πελέκεις. Επίσης στο λάκκο βρέθηκαν χ. «σωλήνας» -ίσως τμήμα δόρατος-, δύο χρυσά ποτήρια με ανάγλυφες παραστάσεις (που καθιέρωσαν τον όρο «τύπου Βαφειού» για τον χαρακτηρισμό των παραλλήλων τους), χρυσά αντικείμενα, ψήφοι, αργυρά αγγεία και εργαλεία, ανάγλυφοι λίθοι, τρεις δακτύλιοι (χρυσός, χ. και σιδερένιος), κεραμική (αλάβαστρα), τέσσερις παχείς μολύβδινοι δίσκοι, όρμος και κάτοπτρο. Αδιευκρίνιστο πού βρέθηκαν αιχμές βελών (εικ. 482:22-23).

Η εύρεση αντικειμένων όπως το κάτοπτρο και ο όρμος, κυρίως, οι ανάγλυφοι λίθοι και τα περισσότερα του ενός δακτυλίδια, δευτερευόντως, υποψίασαν περί ύπαρξης και άλλου νεκρού στο λάκκο και μάλιστα γυναίκας. Όμως η θεωρία αυτή τελικά απορρίφθηκε, διότι (α) οι διαστάσεις του λάκκου δεν επέτρεπαν το σύγχρονο ενταφιασμό δύο ανθρώπων, εκτός εάν ο ένας κείτονταν πάω στον άλλο, πράγμα απίθανο και (β) εάν οι δύο νεκροί είχαν ταφεί σε διαφορετικούς χρόνους, κάποια από τα κτερίσματα θα ήταν σε αταξία, κάτι που δεν παρατηρήθηκε. Ο ανασκαφέας κατέληξε πως στο λάκκο ενταφιάστηκε ένα άτομο, στο οποίο και ανήκαν, επομένως, όλα τα κτερίσματα.

Ο νεκρός του λάκκου χαρακτηρίστηκε, βάσει πάντα των κτερισμάτων του, ως επιφανέστατο μέλος της οικογένειας (στην οποία ανήκε ο Θολ. τφ), ίσως ο αρχηγός της. Είναι άνδρας, όπως μαρτυρούν τα όπλα, αλλά και ευγενής και μάλιστα μιμούμενος αιγυπτιακές (ή γενικότερα ανατολικές) συνήθειες όπως τη χρήση κατόπτρων, την ένδυση με όρμους και δαχτυλίδια, τη χρησιμοποίηση αρωμάτων. Δεν πρέπει να μας ξενίζει μία τέτοια άποψη αν θυμηθούμε τους νεκρούς βασιλείς των Λακκ. τάφων των Μυκηνών, σε μερικούς από τους οποίους οι αντιστοιχίες στον τρόπο ταφής με τους Φαραώ ήταν εντυπωσιακές.

Καταφανής δε από τον μεγάλο αριθμό επιθετικών όπλων (13 τουλάχιστον) που τον συνόδευαν είναι η πολεμική ιδιότητα του επιφανούς νεκρού. Απαντούν:

- 2 εγχειρίδια

[853] Βάσει της εικ., νομίζω πως τα υπ' αριθμόν 17 και 18 είναι μάλλον ξυροί.

- 2 αιχμές δοράτων
- 8 περίπου μάχαιρες + μαχαίρια 10 τουλάχιστον αγχέμαχα όπλα και δύο εκηβόλα
- ξίφη; (μύκητες)
- 2 τουλάχιστον βέλη (ίσως όχι στο λάκκο).

Δεν έχουμε συναντήσει τέτοιο συνδυασμό όπλων στις ταφές των Μυκηνών, ωστόσο αριθμητικά το πλήθος τους συμπίπτει. Εντονότερη είναι η ομοιότητα στο εγχ. με την πλούσια διακόσμηση από πολύτιμα υλικά, αντικείμενο χρηστικό αλλά και κύρους.

ΚΡΟΚΕΣ

ΝΑ του Βαφειού. Ο Χρήστου ανέσκαψε έναν συλημένο μυκην. τφ (**ΤΦ «1»**) με κεραμική ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ. Πρόκειται για μεγάλο λακκ. τφ καλυμμένο με λίθινες πλάκες.

Κοντά στον ΤΦ «1», Β και ΒΑ του ίδιου λόφου υπάρχουν κατάλοιπα που μοιάζουν με δρόμους θαλ. τάφων[854].

ΑΓΙΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ

Η περιοχή είναι γεμάτη ταφές που δημοσιεύονται αποσπασματικά χωρίς πάντα να διευκρινίζεται αν η ταφή του εκάστοτε δημοσιεύματος ταυτίζεται με άλλην προηγούμενης πηγής. Ίσως και για το λόγο αυτό οι Cavanagh και Mee στον κατάλογο των τάφων της ΥΕ ΙΙΙ Α-Β του Αγίου Στεφάνου δεν δίνουν ακριβή αριθμό[855]. Πιο αναλυτικός είναι ο πίνακας του Taylour (εικ. 483) όπου και κυρίως θα στηριχτούμε[856].

Η νεκρόπολη του Αγίου Στεφάνου, με ευρεία χρήση από τη ΠΜ έως την ΥΕ ΙΙΙ Β, χωρίζεται σε τέσσερις ανασκαφικές περιοχές (Α-D) και σε λίγες μεμονωμένες τομές. Από αυτές μυκην. κατάλοιπα παρουσιάζουν οι παρακάτω:

Περιοχή Α. Οι ταφές της χρονολογούνται στην ΜΕ / ΥΕ [857].

---

[854] Laconia I, 105 και υπ. 2. Cavanagh-Mee 1998, 59.
[855] Cavanagh-Mee 1998, 80.
[856] Taylour 1972, 208-36. *AR* 1974, 15-6.
[857] Βλ. και *ΑΔ* 16 (χρον.), 104.

ΤΦ 28 (εικ. 484). Κιβωτ.. Περιέχει δύο σκελετούς: ενός ενήλικα και ενός παιδιού. Στο μέσον του σκελετού του ενήλικα βρέθηκε χ. εγχ., του οποίου λείπει η αιχμή και έχει διεύθυνση προς τα Α, χ. τριχολαβίδες και 35 λεπίδες οψιανού.

ΤΦ 29. Κιβωτ., με ένα σκελετό.

ΤΦ ?. Β του ΤΦ 29, μάλλον επίσης κιβωτ., αλλά μικρότερος. Αν και δεν βρέθηκαν οστά, εικάζεται ότι ο τφ περιείχε μια ταφή παιδιού.

ΤΦ 31. Πολύ καλοχτισμένος κιβωτ. τφ. Μία κύρια ταφή ενήλικα και άλλα οστά ΝΔ του τφ. Κυρίως κεραμική.

Περιοχή Β (εικ.485-486). Έχει την πυκνότερη παρουσία μυκην. ταφών κυρίως της ΥΕ ΙΙΙ Α-Β[858].

Τάφοι 1 έως 5, 7 έως 9, 12 έως 15, 17, και 19 έως 21. Δεν διευκρινίζεται ο τύπος τους. Περιέχουν συνολικά 11 ταφές βρεφών-παιδιών, τέσσερις ταφές ενηλίκων και μία αγνώστου ηλικίας και φύλου ανθρώπου. Μόνο κεραμική έδωσαν και όχι όλοι.

Αξίζει ίσως να σημειωθεί πως τα μόνα όπλα, ελάχιστα έστω, δηλ. δύο αιχμές βελών από οψιανό, βρέθηκαν σε μία από τις μόλις τρεις ΜΕ ταφές της περιοχής (ΤΦ 6 – σε ταφή ενήλικα)

Περιοχή Δ (εικ. 487). Βρέθηκαν πολλά ΥΕ ΙΙΙ Β όστρακα αλλά δεν πρέπει να ανήκουν στις ταφές, οι μυκην. από τις οποίες χρονολογούνται γύρω στην ΥΕ Ι.

ΤΦ 4 (εικ. 487 Μ κάτω). Ταφή άνδρα. Μαζί του βρέθηκε χ. μαχαίρι σε καλή κατάσταση.

Τάφοι 5 και 6, 11 έως 14, 16, 21 και 22 . Οι Τάφοι 13, 14 και 21 είναι κιβωτ.. Περιελάμβαναν τέσσερις ταφές ενηλίκων ανδρών, μία γυναικεία και τέσσερις βρεφών-παιδιών. Μόνον ο ΤΦ 14 έδωσε κύπελλο τύπου Βαφειού[859].

Δοκιμαστική τομή VII (εικ. 486). ΜΕ ταφές με ελάχιστα μυκην. στοιχεία.

---

[858] Μάλλον για τις ίδιες βλ. και *ΑΔ* 32 (χρον.), 66, όπου γίνεται αναφορά σε λακκ. τφ κάτω από το δάπεδο ΜΕ ΙΙΙ / ΥΕ Ι οικίας με έναν ακτέριστο σκελετό ενήλικα, χωρίς να δίνεται η ακριβής θέση του τφ. Βλ. επίσης *ΑΔ* 16 (χρον.), 105 και *BCH* 102, 673.

[859] Βλ. και *ΑΔ* 16 (χρον.), 104.

Μεταξύ των ***ζωνών Β και Λ*** (την οποία δεν δίνει ο Taylour) χρονολογουμένων στην ΥΕ Ι / ΙΙ και ΥΕ ΙΙΙ Α, βρέθηκαν και πέντε παιδικοί τάφοι της ΥΕ ΙΙΙ Α[860].

Η γενική εικόνα που κανείς προσλαμβάνει για τις μυκην. ταφές του Αγίου Στεφάνου είναι αυτή φτωχών ταφών που δεν δίνουν πολλές πληροφορίες[861], ενώ, από απόψεως όπλων, σε σύνολο επτά βεβαιωμένων ανδρικών ταφών αντιστοιχούν μόνον ένα εγχ. και ένα μαχαίρι.

ΑΣΤΕΡΙ (εικ. 488)

Απλώς αναφέρονται υπολείμματα θαλ. τάφων με ΥΕ ΙΙΙ κεραμική γύρω τους[862].

ΆΓΙΟΣ ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ (εικ. 489)

Στην τοποθεσία που ονομάζεται Ελίτσα, προς τα Β, υπάρχουν υπολείμματα ενός μικρού και φτωχά χτισμένου θολ. τφ μυκην. εποχής, όπου βρέθηκε μόνον ΥΕ ΙΙΙ κεραμική[863].

ΤΣΑΣΙ (εικ. 490)

ΤΦ «1». Θαλ., με κεραμική ΥΕ ΙΙΙ[864].

ΜΑΥΡΟΒΟΥΝΙ (εικ. 491)

Αναφέρονται απλώς «επτά ορατοί θαλ. τάφοι» της ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ (εικ. 491)[865].

ΛΑΣ

---

860 *BCH* 99, 624. *BCH* 102, 673.
861 Taylour 1972, 236.
862 Laconia I, 92.
863 Αυτόθι, 89 και υπ. 11.
864 Αυτόθι, 92. Cavanagh-Mee 1998, 84.
865 Laconia II, 117.

Υπολείμματα δύο ΜΕ ή ΥΕ ταφών[866].

ΠΕΛΛΑΝΕΣ

30 χλμ. ΒΔ της Σπάρτης, σε στρατηγικό σημείο, έχουν επισημανθεί τρεις θέσεις με μυκην. ευρήματα: *Α*. το νεκροταφείο των θολ. τάφων, *Β*. η θέση Σπηλιές ή Πελεκητή στην Τρυπορράχη, 400 μ. Α του νεκροταφείου, όπου είναι ορατοί θαλ. τάφοι και *Γ*. ο ίδιος ο λόφος του Παλαιοκάστρου[867] (βλ. σελ. 296-7).

Α. Νεκροταφείο Θολ. τάφων. 1500 – 1200 π.Χ.[868]. Τρεις τάφοι με τον μεγαλύτερο στη μέση. Βρέθηκαν όλοι συλημένοι και διαταραγμένοι ήδη από την αρχαιότητα.

ΤΦ 1[869] **ή «Μέγας»**. Ο μεγαλύτερος του νεκροταφείου. Οι τοίχοι του δρόμου χρονολογούνται στον 13ο αι. και ο ίδιος ο δρόμος έδωσε κομβίο από ήλεκτρο. Στο θάλαμο βρέθηκε μία ταφή. Τα ευρήματα καλύπτουν και τη Ρωμαϊκή περίοδο. Μυκην. είναι τεμάχια φύλλων χρυσού, χάντρες, αγγεία (κυρίως αλάβαστρα) και όστρακα λεπτής κεραμικής.

Ο τφ αυτός ανήκει στην κατηγορία των κοινοτικών ή οικογενειακών θόλων, όπως οι θαλ. τάφοι και οι τύμβοι.

ΤΦ 2. Θαλαμωτός θολοειδής (πίνακας 3), στα δεξιά του ΤΦ 1. Δεν δίνονται στοιχεία για το εσωτερικό του.

ΤΦ 3. Θαλαμωτός θολοειδής (πίνακας 3). Στο δάπεδο υπήρχαν πέντε λακκ. τάφοι με σκελετικά υπολείμματα. Ο τφ χρονολογείται στα 1350 – 1200 π.Χ.

Οι δύο μικρότεροι τάφοι (2 και 3) πρέπει να ανήκαν σε μέλη της βασιλικής οικογένειας, θεωρία που ενισχύεται από την εύρεση των τάφων των «κοινών θνητών» στην πλαγιά Τρυπορράχη (βλ. αμέσως παρακάτω). Οι δύο αυτοί τάφοι και ο ΤΦ 4 (βλ. παρακάτω) ανήκουν στην ενδιάμεση των θολ και θαλ. κατηγορία τόσο αρχιτεκτονικά όσο και ως προς ό,τι αντιπροσωπεύουν.

---

[866] Laconia II, 119.
[867] Spyropoulos 1998, 28-9.
[868] Laconia II, 125. Spyropoulos 1998, 30-4. Δανιηλίδου 2000, 171-2.
[869] Σύμφωνα με την αρίθμηση του Σπυρόπουλου (Spyropoulos 1998) και της Δανιηλίδου (Id. 2000). Βλ. πίνακα 3.

Β. Θέση Σπηλιές ή Πελεκητή (εικ. 492: TOMBS)[870]. Ερευνήθηκαν και καθαρίστηκαν δύο τάφοι.

ΤΦ 4. Γεμισμένος με χαλίκια. Περιείχε τέσσερις κιβωτ. τάφους στο δάπεδο, συλημένους πριν την ανασκαφή τους, με διαταραγμένα σκελετικά υπολείμματα. Κάποια κτερίσματα βρέθηκαν σκορπισμένα στο δάπεδο: σφραγιδόλιθος από ήλεκτρο, σφραγίδα από ημιπολύτιμο λίθο, 25 υάλινες χάντρες, λίθινα κομβία, γυναικείο ειδώλιο και αρκετά αγγεία. Η Δανιηλίδου τον κατατάσσει στους θαλαμωτούς θολοειδείς.

ΤΦ Καραχάλιου. Επίσης θαλαμωτός θολοειδής. Βρέθηκε σχεδόν άδειος πλην κάποιων οστράκων από μυκην. αγγεία.

ΑΡΚΙΝΕΣ

Θολ. ΤΦ Α (Τσούντα) (εικ. 493: Α)[871]. Της ΥΕ ΙΙΙ Α ή Β. Ομοιάζει με του Βαφειού. Πενιχρή κατασκευή και ευρήματα. Αναφέρονται κρανία και ανακατεμένα οστά.

Ο Τσούντας ισχυρίζεται πως παρόμοιοι τάφοι δεν υπάρχουν στην περιοχή, πράγμα που δεν είναι τυχαίο αλλά οφείλεται και φανερώνει πως στη Λακωνία, σε αντίθεση με την Αργολίδα, δεν απαντούν τάφοι σε συστάδες. Βέβαια, εμείς είδαμε παραπάνω μια μικρή ομάδα θολ. τάφων στις Πελλάνες, ενώ μεταγενέστερα οι Waterhouse και Simpson αναφέρουν ίχνη μικρότερων θολ τάφων στην κοντινή περιοχή του Γέρακα (εικ. 493: **??**).

Θολ. ΤΦ Β (Σωτηριάδη) (εικ. 493: Β). Κατά τους Waterhouse και Simpson, που δεν δίνουν βιβλιογραφία, «λέγεται ότι δεν περιέχει τίποτα»[872]. Ο δε Pelon[873] αναφέρει μόνο τον ΤΦ του Τσούντα.

ΑΝΑΛΗΨΗ

[870] *ΑΔ* 10 (παρ.), 41-4. Laconia II, 126. Spyropoulos 1998, 29. Δανιηλίδου 2000, 171-2.
[871] Τσούντας 1889, 132. Laconia II, 128-9. Pelon 1976, 186.
[872] Laconia II, 128.
[873] Id. 1976.

Το μυκην. νεκροταφείο βρίσκεται στο χαμηλό λόφο στα Δ της θέσης. Σίγουρα οι Τάφοι 2 έως 9 βρίσκονταν πάνω από μεγάλο τύμβο.

ΤΦ 1[874]. Θολ. μεγάλων διαστάσεων[875], μνημειώδης, σύγχρονος με του Αιγίσθου των Μυκηνών (1400 π.Χ.), με τον οποίο και συγκρίνεται (εικ. 494) αρχιτεκτονικά, χωρίς βέβαια η κατασκευαστική ομοιότητα να σημαίνει και χρονολογική ταύτιση. Ο Pelon τον χρονολογεί στην ΥΕ I – III Β. Ίχνη και Γεωμετρικής χρήσης.

Πριν την ανακάλυψη του τφ, ο ιδιοκτήτης του αγρού όπου ανήκει βρήκε οστά και χ. τεμάχια, τα οποία απεδείχθη ότι ανήκαν σε περικνημίδες, ενώ δίπλα τους βρέθηκε υδρία Ιστορικών χρόνων. Η υποψία ότι κάτω από το στόμιο μυκην. τφ τάφηκε πολεμιστής επιβεβαιώθηκε: σκάβοντας σε βάθος 2,20 μ. από τις ανώτερες πλάκες βρέθηκε τεμάχιο αγγείου και κατεργασμένα τεμάχια από χαυλιόδοντες. Ο τφ ήταν συλημένος.

Ταφές: ο ακριβής αριθμός παραμένει άδηλος. Ό,τι γνωρίζουμε είναι πως στη Β και Δ πλευρά του τφ υπήρχαν δύο λάκκοι: ο μικρός ήταν παιδικός, ενώ δεν αναφέρονται οστά στον μεγαλύτερο. Ο ανασκαφέας Κ. Ρωμαίος θεωρεί απίθανο στο μεγάλο αυτό θολ. τφ να θάφτηκαν μόνον αυτοί οι νεκροί[876] και βέβαιο πως οι σημαντικοί νεκροί, άνδρες και γυναίκες, θα ήταν θαμμένοι επί του δαπέδου με όλη τη σκευή και τα πολυάριθμα αγγεία. Επειδή η χρονολογία όλων των οστράκων δεν απομακρύνεται του συμβατικού έτους 1400, συμπεραίνουμε ότι (α) εντός της θόλου δεν έγιναν άλλοι ενταφιασμοί σε υστερότερους χρόνους και ότι (β) η σύληση θα ήταν πολύ παλιά.

Κτερίσματα: δεν αναφέρονται τα κτερίσματα των λάκκων. Στο κατώτερο στρώμα του δαπέδου του θαλάμου βρέθηκαν πλήθος μυκην. οστράκων από επτά συνολικά περίτεχνα αγγεία Ανακτορικού Ρυθμού της ΥΕ ΙΙ και κομμάτι χαυλίων. Οι τελευταίοι απαντούν και στο έδαφος του στομίου. Στην εικ. 495 τα βλέπουμε τοποθετημένα όπως περίπου θα σκέπαζαν κράνος (βλ. εισαγωγή). Επίσης, βρέθηκαν λίθινα (εικ. 496) και χ. (εικ. 497) βέλη. Ο ανασκαφέας θεωρεί αυτόδηλο ότι ο «επιφανής νεκρός πολεμιστής θα είχε κι ξίφος ή μάχαιρα. Δύο χ. ήλοι με πεπλατυσμένα άκρα ίσως χρησίμευαν ως συνδετήρες κατά τη λαβή ξίφους (…)»[877]. Συνελέγησαν αντικείμενα καλλωπισμού ανδρών και γυναικών, μεταξύ τους και ελεφάντινο χτένι (εικ. 498). Παρόμοια χωριστή λαβή χτενίου με οπή προσηλώσεως δημοσιεύει ο Wace[878] (εικ. 499) με την εσφαλμένη ερμηνεία ότι είναι εξάρτημα κράνους ("leg of a casket").

---

874 *Έργον* 1954, 38-9. *ΠΑΕ* 1954, 270-86. Laconia II, 130. Howell 1970, 96 & 101-2. Pelon 1976, 187.
875 Όχι από τους μεγαλύτερους (π.χ. του Ατρέα και του Βαφειού είναι μεγαλύτεροι).
876 Δηλ. ο πολεμιστής και το παιδί.
877 *ΠΑΕ* 1954, 283.
878 Id. 1932, 105.

Τάφοι 2 έως 9 [879]. Θολ., μικρών έως μετρίων διαστάσεων (διαμέτρου περίπου 3 μ.). Ήταν κοντά στον ΤΦ 1 (περιοχή Βούρβουρα – θέση Αλέα) και θα αποτελούσαν ορατούς τυμβίσκους. Στα ευρήματα περιλαμβάνονται χ. ξίφη (ή ξιφίδια), πολλοί δίσκοι ατράκτου από στεατίτη, τρία ή τέσσερα ειδώλια από τερρακόττα της ΥΕ ΙΙΙ κι ένας σφραγιδόλιθος. Δεν δίνονται στοιχεία για ταφές ούτε ακριβής χρονολόγηση. Μόνον ο Παπαδημητρίου μιλάει για υλικό ΥΕ Ι / ΙΙ και ΥΕ ΙΙΙ Α.

ΤΦ 10. Μικρός, αδιευκρίνιστου τύπου, κάτω από το λόφο κοντά στον ποταμό Σαρανταπόταμο[880].

ΤΦ 11[881]. Κιβωτ. τφ της ΥΕ Ι-ΙΙ κοντά στον Αλφειό, κάτω από κτίριο της Κλασικής εποχής. Πολλά αγγεία: κάποια κατά άλλους ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΙ Β ενώ γι' άλλους στη Γεωμετρική.

ΕΠΙΔΑΥΡΟΣ ΛΙΜΗΡΑ

Όπως φαίνεται στην εικ. 500 στην περιοχή υπάρχουν αρκετοί (10) ανεσκαμμένοι θαλ. τάφοι της Μυκην. εποχής. Οι παλαιότερα του 1956 ερευνημένοι παραμένουν αδημοσίευτοι. Το 1956 έγιναν ανασκαφές σε τρία σημεία: την Αγία Τριάδα, τη Βαμβακία και το Παλαιόκαστρο, των οποίων οι τάφοι απαρτίζουν το νεκροταφείο του Αγίου Ιωάννου Μονεμβασιάς. Το 1973 και το 1977 δημοσιεύονται δύο ακόμη θαλ. τάφοι στη θέση Συκέα της Επιδαύρου[882].

Νεκροταφείο Αγίου Ιωάννου

Α. Αγία Τριάδα. Τρεις θαλ. τάφοι, δίδυμοι, δηλ. με κοινό δρόμο και είσοδο από Β. Ασύλητος ήταν μόνον ο ΤΦ Β.

ΤΦ Α. Κεραμική.

ΤΦ Β. Τέσσερις λακκ. ταφές και μία μικρή κοιλότητα. Βρέθηκαν 30 αγγεία ΥΕ ΙΙΙ Β ή Γ, τα περισσότερα από τις λακκ. ταφές. Σε μία από αυτές τις ταφές βρέθηκαν χ. εγχ. ή μάχαιρα, δύο ψηφίδες και δύο ψευδόστομοι αμφορείς. Αλλού στον τφ απαντούν χ. αιχμή δόρατος και κομβία.

---

[879] *Έργον* 1956, 81-2. *ΠΑΕ* 1957, 111. Laconia II, 130. Pelon 1976, 182. Papadimitriou 2001, 29 & υπ. 2.
[880] Laconia II, 130.
[881] *Έργον* 1956, 82. Laconia II, 130. Howell 1970, 96.
[882] *ΠΑΕ* 1956, 207-10. *ΑΔ* 23 (Μελέται), 146-7. *ΑΔ* 29 (χρον.), 294-5. *ΑΔ* 52 (χρον.), 197-9.

Β. Βαμβακιά. Ένας τφ παρόμοιου τύπου με τους παραπάνω. Δεν αναφέρονται νεκροί ή κτερίσματα.

Γ. Παλαιόκαστρο. Αδιευκρίνιστος αριθμός τάφων που σχηματίζουν συστάδα Είναι θαλ. με λακκ. ταφές και κεραμική ΥΕ ΙΙ – ΙΙΙ Β-Γ.

Φαίνεται πως στον Άγιο Ιωάννη λειτουργούσε σημαντικό μυκην. κέντρο. Η έκταση του νεκροταφείου και η καλή κατασκευή των τάφων υποδηλώνουν τη γειτονία με μυκην. συνοικισμό, ο οποίος είναι ακόμη άγνωστο πού βρίσκεται.

<u>Νεκροταφείο Συκέας</u>

ΤΦ 1 (εικ. 501). Στο δάπεδο αποκαλύφθηκαν οκτώ λακκ. τάφοι καλυπτόμενοι από λίθινες πλάκες (αρ. Ι-VIII). Οι τάφοι V, VI και VII είχαν από ένα νεκρό, ο ΤΦ IV δύο επάλληλες ταφές, ενώ στον ΙΙ υπήρχε ένας νεκρός, στου οποίου τα πόδια είχαν συγκεντρωθεί οστά παλαιότερης ταφής. Οι τάφοι Ι, ΙΙΙ και VIII χρησίμευσαν για ανακομιδές οστών και είναι οι μόνοι με ευρήματα (όστρακα και κομβία κυρίως). Ενδιαφέρον παρουσίασε ο ΤΦ Ι, όπου κατά το μέσον της Δ πλευράς βρέθηκαν τοποθετημένα με κάποια τάξη ξίφος, μαχαιρίδιο, ξυράφι και δύο λαβίδες. Το ξίφος χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙ Α, από τα παλαιότερα δηλ. αντικείμενα του τφ, με διάρκεια χρήσης τουλάχιστον 200 ετών.

Κατά μήκος των πεσμένων από την οροφή χωμάτων αποκαλύφθηκαν συγκεντρωμένα σε πέντε ομάδες 24 αγγεία, κάποια μαζί με κρανία και οστά.

ΤΦ 2 (εικ. 502). Στα αριστερά της εισόδου υπάρχει μία ταφή κατά χώραν, μάλλον η τελευταία. Αριστερά του νεκρού, στο ύψος της λεκάνης βρέθηκαν τρία χ. κτερίσματα: βραχύ ξίφος Τύπου D1 της Sandars (Μ.Σ. αριθ. 13984), εγχ. Τύπου Eii επίσης κατά Sandars (Μ.Σ. αριθ. 13986) και ξυρός (Μ.Σ. αριθ. 13985). Στο ύψος του λαιμού βρέθηκαν χάντρες από υαλόμαζα με έκτυπη διακόσμηση, ενώ αλλού αρκετές χάντρες από διάφορες ύλες (όλες από κοσμήματα).

Στη Β – ΒΔ γωνία του θαλάμου υπήρχαν παραπεταμένα οστά προηγούμενων ταφών με ειδώλιο τύπου Φ, σφραγιδόλιθο και πολλές χάντρες. Στο δάπεδο του θαλάμου βρέθηκαν τρεις λάκκοι καθένας με οστά μιας ταφής. Στο Α – ΒΑ τμήμα του θαλάμου βρέθηκαν περίπου 36 αγγεία που χρονολογούν τον τφ στην ΥΕ ΙΙΙ Α-Γ. Στα κτερίσματα του τφ περιλαμβάνεται ένα μαχαίρι (Μ.Σ. αριθ. 13987), χωρίς να δίνεται το context του.

Εκτός του ΤΦ 2, επιφανειακά στον αγροτικό δρόμο που περνά μπροστά από τους τάφους 1 και 2, βρέθηκε χ. μαχαίρι (Μ.Σ. αριθ. 13988).

ΑΓΓΕΛΩΝΑ

Μυκην. νεκροταφείο.

ΤΦ 1. Θαλ., μεγάλος. Περιείχε: δύο σκελετούς κατά χώραν κτερισμένους με κεραμική, δύο συσσωρεύσεις οστών με ελάχιστη κεραμική, και δύο κιβωτ. λαξευτούς αποθέτες καλυμμένους με πλάκες, στον ένα από τους οποίους υπήρχε ταφή και κτερίσματα της ΥΕ ΙΙΙ Β[883].

ΣΤΕΝΑ

Δύο ομάδες θαλ. τάφων μάλλον της ΥΕ ΙΙΙ[884].

ΝΕΑΠΟΛΙΣ

Αναφέρονται ορισμένοι επιμήκεις τάφοι της Ρωμαϊκής εποχής, οι οποίοι πιθανόν να ήταν δρόμοι (;) μυκην. (;) θαλ. τάφων[885].

ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ[886]

Βρέθηκαν θαλ. και θολ. τάφοι[887]. Κανένα άλλο στοιχείο.

---

[883] Σπυρόπουλος 1981, 129.
[884] Laconia II, 141-2.
[885] *BSA* 14, 168-72. Laconia II, 142-3.
[886] Χωριό κοντά στη Νεάπολι.
[887] *BCH* 82, 714. Laconia II, 145.

ΠΕΡΙΣΤΕΡΙ: θέση Σολάκους

Σε λάξευση στο λόφο φάνηκε δρόμος και τμήμα θαλάμου θαλ. τφ. Γύρω από το λόφο υπάρχουν ενδείξεις για άλλους παρόμοιους τάφους[888].

ΣΟΤΙΡΙΑΝΙΚΑ

ΤΦ «1»; Ενδείξεις για τφ διαταραγμένο ή κατεστραμμένο από σύγχρονο κτίριο. Δεν δίνονται καθόλου στοιχεία για ταφές, μόνο για κάποια ευρήματα: τρία χρυσά κύπελλα της ΥΕ Ι, παρόμοια με του ΤΦ IV των Μυκηνών, και θραύσματα πιθανώς από άλλα κύπελλα. Μέσα σ' αυτά βρέθηκαν τρία μικρά χρυσά πλακίδια που ίσως ανήκαν σε (χαμένο σήμερα) ξίφος με χρυσή λαβή και μικρό χρυσό ειδώλιο[889].

Συμπεράσματα

Στη Λακωνία καταγράφηκαν περίπου 100 τάφοι και 103 ταφές. Η εικόνα της παρουσίας των όπλων είναι η εξής:

Πίνακας 29

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΤΦ/ταφή	Είδος τφ	ξι	εγ	Μα	μα	δ	β	ξυ	κρ	επ	αγ	μ	π	κο	χ.α.	ερ
Σπάρτη	1	Κτιστός Ορθ. Θαλ.								;		√	√	√			
Αμυκλαίο	«3»	Φρεατ.				1						√					
Άρνα	«1»	Κτιστός Θολ.				>2			1			√					
Μελαθριά	Σ1/λάκκος	Θαλ								√							
″	Σ1	″								√;							
Βαφειό	«1»/λάκκος	Θολ.	;	1	3;	5-6		2;				√		√	√	√	√
Άγ. Στέφανος	Π.Α 28/α	Κιβωτ.		1												√	√
″	Π.Δ 4/α					1											
Ανάληψη	1/στόμιο	Θολ.								√	*	√					

[888] Σπυρόπουλος 1981, 129.
[889] Simpson 1957, 239-40.

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΤΦ/ταφή	Είδος τφ	ξι	εγ	Μα	μα	δ	β	ξυ	κρ	επ	αγ	μ	π	κο	χ.α.	ερ
″	1/θάλαμος	″	;					√		√		√		√			
″	Τάφοι 2-9	″	√														
Αγ. Τριάδα	Β/α	Θαλ.		;	;							√	√				
″	Β	″					1						√				
Συκέα	1/ Ι	″	1			1			1							√	
″	2/α	″	1	1					1						√		
″	2	″				1											
Σοτιριάνικα	«1»	;										√ χρυσά		√			

α= αντικείμενα
αγ= αγγεία
β= βέλη
δ= αιχμές δοράτων
εγ= εγχειρίδια
επ= επικνημίδες
ερ= εργαλεία
κο= κοσμήματα
κρ= κράνη
μ= μικροαντικείμενα
μα= μαχαίρια
Μα= μάχαιρες
ξι= ξίφη
ξυ= ξυροί
ορθ.= ορθογώνιος
π= πολύτιμα
φρεατ.= φρεατοειδής
*= παραδόθηκε από πολίτη

Σε 17 ταφικές συνάφειες συναντάμε όπλα. Συνηθέστερα ήταν τα μαχαίρια, ενώ σπανιότατα τα δόρατα. Οι μεγαλύτερες συγκεντρώσεις απαντούν στο θολ. ΤΦ του Βαφειού (σίγουρα 11, ίσως 13 αν οι αιχμές βελών προέρχονται από το λάκκο – βλ. σελ. 293-4) και τους δύο θαλ. της Συκέας (τρία και τέσσερα αντίστοιχα). Μάλιστα στους τάφους της Συκέας παρατηρείται πλήρης αντιστοιχία: ξίφος – μαχαίρι – ξυρός συνοδεύουν το νεκρό του Λάκκου Ι, ξίφος – εγχ. – ξυρός την κατά χώραν ταφή του ΤΦ 2· το επιπλέον μαχαίρι του ΤΦ 2 δεν γνωρίζουμε πού ακριβώς βρέθηκε.

Σε λιγότερες από τις μισές περιπτώσεις (5) βρίσκουμε αμυντικό εξοπλισμό, κατά κανόνα κράνος. Οι επικνημίδες που προήλθαν από τον ΤΦ 1 της Ανάληψης δεν αποσαφηνίζεται αν ανήκουν στο *Μυκηναίο* πολεμιστή, ή σε άλλον υστερότερης εποχής (θυμίζουμε ότι βρέθηκαν μαζί με αγγείο Ιστορικών χρόνων).

Σημαντικός πρέπει να ήταν ο τφ στα Σοτιριάνικα. Τα χρυσά κύπελλα υποψιάζουν για την υψηλή θέση του νεκρού, ενώ εάν πράγματι υπήρχε ξίφος και μάλιστα με χρυσή λαβή, τότε μιλάμε για αξιωματούχο – πολεμιστή, σύγχρονο των ηγεμόνων των Μυκηνών.

Αναφορικά, τέλος, με τη θέση των όπλων σε σχέση με το σώμα του νεκρού, στις δύο περιπτώσεις όπου αυτή δίνεται, βλέπουμε πως αυτά τοποθετούνται στην αριστερή πλευρά και από το ύψος του ώμου ως της λεκάνης.

Α Ρ Κ Α Δ Ι Α

ΒΑΣΚΙΝΑ[890]

ΤΦ 1. Χτιστός ελλειψοειδής της ΥΕ ΙΙΙ Α-Β με πολλές ταφές (18-20) και κεραμική.

Στην περιοχή αναφέρεται ύπαρξη και άλλων τριών τάφων αδιευκρίνιστου τύπου[891].

ΠΑΛΑΙΟΧΩΡΙ

Οι τάφοι οργανώνονται ανά περιοχές σε συστάδες. Στη βιβλιογραφία αναφέρονται αρκετοί χωρίς να μπορούμε να καταλήξουμε σε ακριβή αριθμό καθώς δεν υπάρχουν μεταξύ των πηγών παραπομπές και οι περιγραφές συχνά συμπίπτουν.

Λεωνίδι[892]

Τάφοι 1 και 2. Ορθογώνιοι κιβωτ.. Το περιεχόμενό τους δεν σώζεται.

ΤΦ 3. Οβάλ κιβωτ.. Περιέχει 22 σκελετούς, όστρακα και αγγείο όχι πρωιμότερα της ΥΕ ΙΙΙ Β.

Μικρή Τούρλα[893]

ΤΦ Ι[894]. Μικρός, ελλειπτικός θολ. τφ της ΥΕ ΙΙ. Βρέθηκε ένας σκελετός και από κτερίσματα δημοσιεύεται ένα ΥΕ ΙΙ αλάβαστρο.

ΤΦ ΙΙ[895]. Επιμήκεις ελλειψοειδής κτιστός θαλ. τφ με πολλαπλές ταφές της ΥΕ ΙΙΙ Α-Β. Ανήκει σε ομάδα παρόμοιων (;) μεταξύ τους τάφων στις πλαγιές της Μικρής Τούρλας, που χαρακτηρίζονται ως «κτιστοί καμαροσκεπείς» (“corbelled”).

Ομάδα 30 τάφων στις Β και Ν πλαγιές του λόφου, κτιστών κιβωτ. με κεραμική κυρίως ΥΕ ΙΙ Β, ΥΕ ΙΙΙ Α και Β, ίσως και όπλα, χωρίς περαιτέρω διευκρινίσεις. Πέντε από αυτούς διαμορφώνουν ομάδα με έναν από τους ελλειπτικούς τάφους.

---

[890] Τις θέσεις Βάσκινα και Παλαιοχώρι τις εξετάζουν οι Waterhouse και Simpson στη μελέτη τους για την Προϊστορική Λακωνία (Laconia II, 131-4). Ανήκουν, όμως, στο νομό Αρκαδίας και επομένως στην παρούσα ενότητα.
[891] Laconia II, 131-2. Cavanagh-Mee 1998, 83. Papadimitriou 2001, 31-2. Παπαδημητρίου 2002, 150.
[892] Laconia II, 134.
[893] Αυτόθι, 134-5. Pelon 1976, 187. *ΑΔ* 51 (χρον.), 135-7. Papadimitriou 2001, 34-5. Παπαδημητρίου 2002, 151.
[894] Σύμφωνα με τον πίνακα 4.
[895] Σύμφωνα με τον πίνακα 4.

Συκώκης

ΤΦ Συκώκη[896]. Κτιστός θαλ.. Περιέχει 18-22 σκελετούς και κεραμική ΥΕ I / II Α – III Α και Β.

Τάφοι «2» και «3». Κιβωτ., ο ένας με δύο σκελετούς, χωρίς πληροφορίες για ευρήματα.

Οι τάφοι του Παλαιοχωρίου (πάνω από 37) θεωρείται ότι συνδέονται με τον σημαντικό οικισμό του Κοτρωνίου και ότι τα κτερίσματά τους, μολονότι είναι απλά (κυρίως κεραμική), πρέπει να ανήκουν σε οικογένειες πλούσιες.

ΑΣΕΑ

Η νεκρόπολη της περιοχής περιλαμβάνει αρκετούς τάφους της ΕΧ, από τους οποίους οι περισσότεροι (31) ανήκουν στην ΜΕ, κανένας δεν χρονολογείται στην ΠΕ κι ένας μόνον είναι μυκην. (ΤΦ 19).

ΤΦ 19. ΥΕ, μικρός κιβωτ.. Βρέθηκε άδειος αλλά λόγω του μεγέθους του εικάζεται ότι ανήκει σε παιδί[897].

ΛΟΦΟΣ ΠΑΛΑΙΟΚΑΣΤΡΟΥ – ΑΓΙΑ ΣΩΤΗΡΑ - ΠΑΛΑΙΟΠΥΡΓΟΣ

Στην περιοχή γίνονται έρευνες και δημοσιεύσεις από το 1956[898], οπότε οι Charneux και Ginouvès αναφέρουν ύπαρξη δέκα θαλ. τάφων, κατεστραμμένων, που διαμορφώνουν τοπικό νεκροταφείο (εικ. 503). Μεταξύ των ευρημάτων σημειώνονται χ. αιχμή δόρατος (εικ. 504 κάτω), κάποιες αιχμές βελών (εικ. 504 πάνω) και ΥΕ ΙΙΙ Γ αγγεία.

Οι τάφοι είναι οργανωμένοι σε ομάδες και σε σειρές στις πλαγιές που οδηγούν στον Αλφειό στα Ν και στη χαράδρα Μικρό Ποταμάκι στα Α.

Το 1957 ο Χρήστου εντόπισε και επικεντρώθηκε σε τρεις ομάδες θαλ. τάφων, των οποίων δυστυχώς δεν υπάρχουν σχέδια. Γενικά το μυκην. νεκροταφείο του Παλαιοκάστρου περιλαμβάνει

---

[896] Σύμφωνα με τον πίνακα 4.
[897] Holmberg 1944, 26.
[898] Βλ.: *BCH* 80, 535-7. *AJA* 65, 227. Desborough 1964, 92. Howell, 1970, 101-2. *AR* 35, 34. *AJA* 97, 788. Σπυρόπουλος 1996, 22-30. Demakopoulou 1998, 269-74 & 281-2. Σχετικό άρθρο πρέπει να δημοσιεύεται στην εφημερίδα *ΤΟ ΒΗΜΑ* της *29/1/1989*, το οποίο δεν κατόρθωσα να συμπεριλάβω.

τάφους: θαλ. (οικογενειακούς) του 1500-1300 π.Χ., θολ. – λαξευτούς, για τις επισημότερες οικογένειες, της ΥΕ ΙΙ Β (από τους πρωιμότερους του νεκροταφείου) και, τέλος, λίγους φρεατοειδείς / λακκ..

Ομάδα 1

ΤΦ 1. Λίγα οστά από το δρόμο.

ΤΦ 2. Όχι οστά. Λίγα αγγεία.

ΤΦ «3». Μη ανεσκαμμένος.

Μεταξύ των τάφων της Ομάδας 1 υπάρχουν και λακκ. άγνωστου αριθμού και περιεχομένου.

Ομάδα 2

ΤΦ 3. Μη ανεσκαμμένος[899].

ΤΦ 4. Λίγη κεραμική.

ΤΦ 5. Ομοιάζει με τον ΤΦ 4.

Μεταξύ αυτών των τάφων βρέθηκε ένας λακκ. με δύο αγγεία και λίγα όστρακα.

Ομάδα 3

ΤΦ 6. Είναι ο μόνος της ομάδας που καθαρίστηκε. Μεγάλος θαλαμωτός θολοειδής [900]. Σώθηκε άθικτος.

Ταφές. Σωρός ανθρώπινων οστών και έξι κρανίων βαθιά στο θάλαμο, απέναντι στην είσοδο και έβδομο κρανίο σε άλλο σημείο.

Κτερίσματα. Επί του δαπέδου του θαλάμου βρέθηκαν εξαιρετικής ποιότητας και διατήρησης χ. όπλα: ακέραιο ξίφος Τύπου Naue II (Β1) (εικ. 505)[901], χ. αιχμή δόρατος (Β2) (εικ.506) και μονόστομο μαχαιρίδιο Τύπου I b της Sandars (Β4). Μέσα στο στέλεχος της αιχμής δόρατος (Β2) βρέθηκε χ. περόνη (Β5). Με τα παραπάνω αναφέρονται χ. εργαλείο (σμίλη ή σφήνα – Β6) και αγγεία της ΥΕ ΙΙΙ Γ (ψευδόστομοι αμφορείς, πιθαμφορίσκοι, υδρίες, αλάβαστρα).

Μαζί με το μεμονωμένο κρανίο (το έβδομο που αναφέραμε) βρέθηκε χ. αιχμή δόρατος (Β3) σε τρία κομμάτια (εικ. 507).

Η Δανιηλίδου[902] αναφέρει και εύρεση χ. αιχμών βελών.

---

[899] Δεν διευκρινίζεται αν ο "third tomb" (Demakopoulou 1998, 272) ανήκει στην Ομάδα 1ή στη 2, αν υπάρχουν δύο «τρίτοι» τάφοι κ.ο.κ.
[900] Βλ. και Δανιηλίδου 2000, 172 και πίνακα 3 του παρόντος.
[901] Για την περιγραφή του βλ. Demakopoulou 1969, 226-8.
[902] Id. 2000, 172.

Όλα τα παραπάνω αντικείμενα χρονολογούνται στο μέσον της ΥΕ ΙΙΙ Γ και το ξίφος στο μέσον του 12ου αι.

Στην ίδια περιοχή βρέθηκαν και άλλοι δέκα θαλ. τάφοι (που δεν ερευνήθηκαν από τον Χρήστου), για τους οποίους δεν έχουμε πληροφορίες.

Τη δεκαετία του 1980 ο Σπυρόπουλος ανέσκαψε άλλους 80 τάφους της ΠΜ, Μέσης Μυκηναϊκής και ΥΜ περιόδου με πολλά και σημαντικά ευρήματα.

Το μεγάλο νεκροταφείο του Παλαιοκάστρου πρέπει να ιδρύθηκε κατά την ΥΕ ΙΙ Α και να χρησιμοποιήθηκε μέχρι τη Μέση ή Ύστερη ΙΙΙ Γ. Σημαντική πρέπει να ήταν αυτή η τελευταία περίοδος καθώς σ' αυτήν ανήκει η συντριπτική πλειοψηφία της κεραμικής, και γνωρίζουμε ότι τότε στην περιοχή υπήρχε κατοίκηση.

Τα ταφικά έθιμα που βλέπουμε στο Παλαιόκαστρο είναι τυπικά μυκην.. Οι τάφοι φαίνεται πως χρησίμευαν για πολλαπλές ταφές, όπως προκύπτει καλλίτερα από τον ΤΦ 6. Για τη χρονολόγηση των ταφών των πολεμιστών του βοηθάει το ξίφος Τύπου Naue II (ΥΕ ΙΙΙ Γ2) και η αρκετή ΥΕ ΙΙΙ Γ κεραμική. Πολεμιστές με παρόμοια ξίφη και δόρατα θάβονταν στους θολ. τάφους στην περιοχή της Πάτρας στην Αχαΐα (θυμόμαστε : ΤΦ Θ Κλάους, ξίφος από τφ «Δυτικής Συστάδας» επίσης από Κλάους, σελ. 188) γύρω στην ΥΕ ΙΙΙ Γ2. Αυτό αποτελεί ενδιαφέρον φαινόμενο προφανώς χωρίς προηγούμενα τοπικά παράλληλα· φαινόμενο που υποδηλώνει κάποια σχέση μεταξύ Παλαιοκάστρου της ΒΔ Αρκαδίας και της Αχαΐας. Έχει υποτεθεί πως το Παλαιόκαστρο λειτουργούσε ως «καταφύγιο» των επιζησάντων από τις καταστροφές της Κυρίως Ελλάδας των τελών της ΥΕ ΙΙΙ Β. Αυτό που φαίνεται πιο βέβαιο, τουλάχιστον από τους τάφους, είναι πως σ' αυτή τη στρατηγική γεωγραφικά θέση άνθιζε μια ευημερούσα κοινωνία.

ΧΕΛΙΔΟΝΙ ή ΜΕΛΙΔΟΝΙ

Τάφοι «1» έως «5». Θαλ. (ο ένας δεν είχε θάλαμο, ήταν απλός δρόμος). Περιείχαν ανακομιδές, ταφές στο δάπεδο, σε λάκκους και στα τοιχώματα ων δρόμων. Βρέθηκαν αγγεία, σφονδύλια, σφραγιδόλιθοι και χάντρες.

Η διάρκεια χρήσης του νεκροταφείου ήταν από την ΥΕ ΙΙΙ Α έως ΙΙΙ Γ[903].

[903] *ΑΔ* 33 (χρον. ΙΙ1), 78.

ΑΡΧΑΙΑ ΚΥΝΟΥΡΙΑ: Άγιος Ασώματος

Στο χωράφι του Βαγγ. Καλαμούτου αναφέρει ο Ρωμαίος (1906) ότι βρέθηκε «τάφος χτισμένος σαν πιθάρι, γεμάτος κόκαλα και αγγεία μυκηναϊκά». Η θέση του τφ ήταν γνωστή στους κατοίκους του Χάραδρου και ονομαζόταν (ο τφ) Χωνευτήρι, δηλ. οστεοφυλάκιο[904].

Συμπεράσματα

Στους 146 τάφους που απαντούν[905] στη Μυκην. Αρκαδία και οι οποίοι καλύπτουν διάφορους αρχιτεκτονικούς τύπους, η σπανιότητα των όπλων είναι αξιοσημείωτη, τουλάχιστον με τα μέχρι τώρα στοιχεία: Ξίφη: 1

Μαχαίρια: 1

Αιχμές δοράτων: 3

Αιχμές βελών: >4

Από αυτά το ξίφος, η μία αιχμή δόρατος, οι δύο τουλάχιστον αιχμές βελών και το μαχαίρι σχετιζόταν με μια ταφή σε δάπεδο θαλ. τφ. Οι δύο άλλες αιχμές βελών και η μία αιχμή δόρατος προέρχονται από θαλ. τάφους αλλά δεν γνωρίζουμε σε πόσους νεκρούς αντιστοιχούν. Η τελευταία αιχμή δόρατος ανήκει σ'έναν άλλο νεκρό. Μήπως ο νεκρός πολεμιστής του ΤΦ 6 Παλαιοκάστρου έχει σχέση – κατάγεται από την Αχαΐα και κατέφυγε(;) στην Αρκαδία φέρνοντας μαζί του τον πολεμικό του οπλισμό και μαζί μια παράδοση – συνήθεια μη διαδεδομένη στην περιοχή;

Υπάρχουν τάφοι, π.χ. του Παλαιοχωρίου, που υποτίθεται ότι ανήκουν σε πλούσιες οικογένειες, χωρίς ωστόσο τα ευρήματα να επιβεβαιώνουν κάτι τέτοιο. Στον τφ με τον νεκρό πολεμιστή δεν υπήρχαν πολύτιμα αντικείμενα, μόνον κεραμική, χ. περόνη και χ. εργαλείο. Θεωρώ πως δύο τινά μπορούν να συμβαίνουν: (1) πως έχουμε να κάνουμε με ενεργό πολεμιστή που κατέφυγε στην Αρκαδία διατηρώντας τα όπλα του, με τα οποία συνοδεύτηκε μετά θάνατον χωρίς να του οφείλεται απόδοση πολύτιμων κτερισμάτων. (2) ότι πρόκειται για τοπικό «ηγεμόνα» ή έστω για εξέχον πρόσωπο, με κύρος που ίσως του προσέδιδε η πολεμική του ιδιότητα. Θάφτηκε σε ένα από τα πιο αξιόλογα ταφικά μνημεία της περιοχής, τουλάχιστον αρχιτεκτονικά· μνημείο που θεωρείται ότι προοριζόταν για άτομα με σχετικά εξέχουσα θέση στην κοινωνία της εποχής τους. Η

[904] Φάκλαρης 1990, 126.
[905] Συγκεκριμένα στοιχεία έχουμε εδώ μόνο για τους 57. Για τους υπόλοιπους γίνονται μνείες.

απουσία δε πολύτιμων κτερισμάτων θυμίζει το αντίστοιχο φαινόμενο στους πλουσίων οικογενειών τάφους του κοντινού Παλαιοχωρίου.

Μία τελευταία παρατήρηση αφορά την αναφορά του Σπυρόπουλου στα πολλά βέλη οψιανού (τις λεγόμενες «τριγλώχηνες οϊστούς») που ρίχνονταν με ομοβροντία στους τάφους[906]. Νομίζω πως σε κανέναν από τους τάφους που είδαμε [907] και με τα διαθέσιμα στοιχεία δεν μπορούμε να επιβεβαιώσουμε αυτό το έθιμο στην Μυκην. Αρκαδία, όπως τουλάχιστον το γνωρίσαμε π.χ. στη Μεσσηνία.

906 Σπυρόπουλος 1996, 27-30.
907 Τον ΤΦ 6.

Κ Α Τ Α Λ Ο Γ Ο Σ Τ Α Φ Ω Ν Μ Ε Ό Π Λ Α[908]

ΑΡΓΟΛΙΔΑ

Μυκήνες

Ταφικός Κύκλος Α. Λακκ. τάφοι της ΥΕ Ι – ΥΕ ΙΙΙ Β ή Γ
ΤΦ ΙΙ. Ξίφος Τύπου Α, χ. εγχ., χ. αιχμή δόρατος, τρία μαχαίρια και ξυρός.
ΤΦ ΙΙΙ. Πιθανώς χρυσό κόσμημα ξίφους.
ΤΦ IV. 27 ξίφη Τύπων Α και Β, πέντε εγχειρίδια, τρεις αιχμές ακοντίου, επτά μαχαίρια σφαγής, τέσσερα μαχαίρια, μαχαιρίδιο, 38 αιχμές βέλους, >1 κράνος και >1 θώρακας.
ΤΦ V. 24 ξίφη, εννέα εγχειρίδια, αιχμή δόρατος, μαχαίρι, >1 μαχαίρι σφαγής, τρεις ξυροί, >1 κράνος, >1 θώρακας, επιγονατίδες και ασπίδα.
ΤΦ VI. Έξι ξίφη, δύο ή περισσότερα εγχειρίδια, τρία μαχαίρια, τέσσερις αιχμές δοράτων, ξυρός, >1 αιχμή βέλους και ένα ζευγάρι επικνημίδων.

Ταφικός Κύκλος Β. Λακκ. τάφοι της ΜΕ ΙΙΙ – ΥΕ Ι
ΤΦ Α. Τρία ξίφη, εγχειρίδιο, δύο μάχαιρες, αιχμή ακοντίου, δύο μαχαίρια, «επιγονατίδα».
ΤΦ Β. Μία μάχαιρα.
ΤΦ Γ. Τέσσερα ξίφη, παραξιφίδα, δύο εγχειρίδια, τέσσερις μάχαιρες και αιχμή ακοντίου.
ΤΦ Δ. Μία παραξιφίδα, δύο μάχαιρες, δύο μαχαίρια και 19 αιχμές βελών.
ΤΦ Ζ. Ένα ξίφος.
ΤΦ Η. Μία μάχαιρα.
ΤΦ Θ. Ένα μαχαίρι.
ΤΦ Ι. Ένα ξίφος και μία μάχαιρα.
ΤΦ Λ. Ξίφος, παραξιφίδα, μάχαιρα, αιχμή ακοντίου, τρία μαχαίρια και 29 αιχμές βελών.
ΤΦ Ν. Δύο ξίφη, παραξιφίδα, εγχ., μάχαιρα, αιχμή ακοντίου, μαχαίρι, 11 χαυλιόδοντες.

Προϊστορικό Νεκροταφείο
Λακκ. ΤΦ κάτω από το δάπεδο του Α κρηπιδώματος του Σιτοβολώνα. ΥΕ ΙΙ. Οδόντες κάπρου (κατεργασμένοι;).
ΤΦ 40 κάτω από την Επικλινή Οικία. Λακκ. της ΜΕ – ΥΕ ΙΙΙ. Μία χ. αιχμή βέλους.
ΤΦ ΧΙΙΙ Περιοχής Ι. Κτιστός της ΜΕ – ΥΕ ΙΙΙ. Έξω από αυτόν βρέθηκαν αιχμή δόρατος και αιχμή βέλους από πυριτόλιθο.

Θαλαμοειδείς τάφοι

Νεκροταφείο Λόφου Παναγιάς
ΤΦ 15. Περιχειρίδα.
ΤΦ 26. Έξι χ. αιχμές βελών.
ΤΦ 28. Χ. αιχμή βέλους ή σουβλί.
ΤΦ 29. Μήλο ξίφους, αιχμές βελών από πυρίτη.
ΤΦ 31. Οδόντες κάπρου από κράνος.
ΤΦ 47. Τρεις αιχμές δοράτων και δέκα αιχμές βελών.
ΤΦ 81. Ξίφος Τύπου C, λαβή ξίφους, τεμάχια τριών άλλων ξίφών και αιχμές βελών.

[908] Αναφέρονται ακόμη και αυτά που μπορούν να θεωρηθούν και εργαλεία.

ΤΦ 88. Εγχ., μαχαίρι και 30 χ. αιχμές βελών.
ΤΦ 89. Μήλο ξίφους.
ΤΦ 91. Δύο ξίφη Τύπου D1.
ΤΦ 92. Λεπίδα και μήλο ξίφους ή ξιφών, χ. αιχμή βέλους και οδόντες κάπρου από κράνος.
ΤΦ 102. Μήλο εγχ..

Νεκροταφείο Ασπροχώματος - Αγριοσυκιάς
ΤΦ 5. Μαχαίρι.
ΤΦ 95. Λαβή ξίφους και τέσσερις χ. αιχμές βελών.

Νεκροταφείο στο Καλκάνι
ΤΦ 78. Ξίφος Τύπου D1, εγχ. ή παραξιφίδα και δύο μαχαίρια.
ΤΦ 98. Δύο μαχαίρια, εκ των οποίων το σιδερένιο δεν γνωρίζουμε αν είναι μυκην..

ΤΦ 33 Καψαλά. Μαχαίρι και τέσσερις αιχμές βελών.

Αγνώστου νεκροταφείου
ΤΦ 58. Αιχμές βελών.
ΤΦ 65. Μαχαίρι.
ΤΦ 68. 30 χ. αιχμές βελών.
ΤΦ 75. Τεμάχιο αιχμής ξίφους ή παραξιφίδας και χ. αιχμή βέλους.
ΤΦ 76. Δύο αιχμές δοράτων.
ΤΦ 77. Τέσσερις αιχμές δοράτων και χ. αιχμή βέλους.
Τάφων Μυκηνών 1887/88. 17 χ. αιχμές βελών.
Τάφων Μυκηνών 1895. Έξι χ. αιχμές βελών.

Νεκροταφείο στο Καλκάνι
ΤΦ 515. Δύο μαχαίρια, δύο χ. αιχμές βελών, δύο αιχμές βελών από οψιανό, αιχμή βέλους από πυριτόλιθο, 12 συνολικά οδόντες κάπρου από κράνος.
ΤΦ 517. Οδόντες κάπρου από κράνος.
ΤΦ 518. Εγχ., δύο μαχαίρια, δύο αιχμές βελών από οψιανό και οδόντες κάπρου από κράνος.
ΤΦ 529. Λαβή και επίμηλο εγχ. ή εγχειριδίων, αιχμή δόρατος και μαχαίρι.
ΤΦ 533. Αιχμή βέλους από οψιανό.

Από τφ ή τάφους στο Σουλεϊμάνι προέρχονται αιχμές αδιευκρίνιστων όπλων και μαχαίρια.

Θολωτοί τάφοι
Κυκλώπειος ΤΦ. Μαχαίρι και αιχμή βέλους από οψιανό.
ΤΦ Επάνω Φούρνου. Αιχμή ακοντίου και οδόντας κάπρου από κράνος.
ΤΦ Αιγίσθου. Τρεις αιχμές βελών από οψιανό, οδόντας κάπρου από κράνος.
[Λακκ. τφ κοντά στον ΤΦ της Κλυταιμνήστρας. ΥΕ Ι-ΙΙ. Τρία ξίφη και ένα εγχ..]

Άργος

Τύμβος Γ
ΤΦ ΙΙ. Κτιστός κιβωτ. της ΜΕ ΙΙΙ – ΥΕ Ι. Μαχαίρι.
ΤΦ 71. Αδιευκρίνιστου τύπου, της ΜΕ ΙΙΙ – ΥΕ Ι. Αιχμή δόρατος.
ΤΦ 164. Ορθογώνιος κτιστός θαλ. της ΥΕ Ι - ΙΙΙ Α. Εγχ. και μαχαίρι.

Τύμβος Ε. ΤΦ 5. Κτιστός κιβωτ. της ΜΕ ΙΙΙ Α. Ξίφος και δύο μαχαίρια.

Νεκροταφείο Δειράδος – θαλ. τάφοι
ΤΦ ΙΙΙ. Αδιευκρίνιστης περιόδου. Θραύσμα λεπίδας αιχμής δόρατος.
ΤΦ IV. Αδιευκρίνιστης περιόδου. Τρία θραύσματα λεπίδων μαχαιριών ή εγχειριδίων και πέντε αιχμές βελών.
ΤΦ XVII. ΥΕ ΙΙΙ Β. Λεπίδα μαχαιριού.
ΤΦ XXIV. ΥΕ ΙΙΙ Α1-2. Μαχαίρι.
ΤΦ XXXI. Αδιευκρίνιστης περιόδου. Λεπίδα μαχαιριού.
ΤΦ XXXVI. ΥΕ ΙΙΙ Α1-2. Μαχαίρι.

Οδός Τριπόλεως. ΤΦ 39. Κτιστός λίθινος τφ της ΥπΜ. Μύκητας ξίφους.
Οδός Τριπόλεως. ΤΦ 41. Κτιστός λίθινος τφ της ΥπΜ. Αιχμή δόρατος.
Κόκλα. Θολ. ΤΦ της ΥΕ ΙΙΙ Α1. 14 χ. αιχμές βελών.
Κόκλα. Από τους εννέα θαλ. τάφους του νεκροταφείου (ΥΕ Ι – ΙΙΙ Β1) προέρχονται εγχειρίδια, μαχαίρια και μεγάλα μαχαίρια κοπής.
Κτήμα αδελφών Κορδοπίτουλα. Θέση «Γ1». Θαλ. ΤΦ της ΥΕ ΙΙΙ Α2 - Γ. Παραξιφίδα και εγχ..

Μύλοι

Οικόπεδο Μάντη. ΤΦ VII. Κιβωτ. της ΜΕ ΙΙΙ – ΥΕ Ι. Μαχαίρι και ξυρός ή παραξιφίδα.

Ασίνη

Μπαρμπούνα. Μυκην. Νεκρόπολη Ι: θαλ. τάφοι της ΥΕ ΙΙΙ Α-Β
ΤΦ 1. «Μαχαίρι», δύο ξυροί και χ. αιχμή βέλους.
ΤΦ 2. Χ. αιχμές βελών και οδόντες κάπρου από κράνος.

Ανατολικό Νεκροταφείο
ΤΦ 1971-3. Κιβωτ. της ΥΕ Ι. Εγχ. και επίμηλο που ίσως του ανήκει.
ΤΦ 1971-10. Κιβωτ. της ΜΕ / ΥΕ Ι; Μαχαίρι.

Ναύπλιο

[ΤΦ «3». Θαλ. αδιευκρίνιστης περιόδου]. Ο νεκρός ήταν ακτέριστος, όμως θεωρήθηκε πολεμιστής, καθώς δίπλα του βρέθηκε σκελετός αλόγου, που θεωρήθηκε ότι θυσιάστηκε προς τιμήν του.
Από θαλ. τφ αδιευκρίνιστης περιόδου απέναντι από τη Β κλιτύ του Παλαμηδίου προέρχεται αιχμή δόρατος.

Τίρυνς

Αγροτικές Φυλακές. ΤΦ XXIII. Λακκ. ή κιβωτ. της ΥπΜ. Τρεις σιδερένιες αιχμές δοράτων και θραύσμα σιδερένιου όπλου.
Αγροτικές Φυλακές. ΤΦ XXVIII. «Λακκ.» της ΥπΜ. Δύο σιδερένια εγχειρίδια, αιχμή δόρατος, τεμάχια χ. κράνους και χ. ομφαλός ασπίδας.

Νεκρόπολη Προφήτη Ηλία: θαλ. τάφοι
ΤΦ V (D). ΥΕ ΙΙΙ Β/Γ. Μαχαίρι και χ. αιχμή βέλους.
ΤΦ VI. (C). ΥΕ ΙΙΙ Α/Γ. Μαχαίρι.

ΤΦ VII (Β). ΥΕ ΙΙΙ Α-Γ. Χ. αντικείμενο, το οποίο κατά μία ερμηνεία είναι επίμηλο ξίφους.
ΤΦ VIII (Ε). ΥΕ ΙΙΙ Α-Γ. Μαχαίρι (χαμένο σήμερα).

Δενδρά – Μιδέα

Θολ. ΤΦ. ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ. Πέντε ξίφη Τύπων Α, Β, C, δύο μαχαίρια, τέσσερις αιχμές δοράτων και τμήματα διακόσμησης και δύο μολύβδινα κέρατα από κράνος.
ΤΦ 2. Θαλ. της ΥΕ Ι – ΙΙΙ Α-Β; Ξίφος, κοντό ξίφος ή εγχ., τρία μαχαίρια, αιχμή δόρατος, δύο ξυροί, έξι χ. αιχμές βελών, 15 διάτρητα τεμάχια οδόντων κάπρου από κράνος και στηρίγματα λοφίου κράνους.
ΤΦ 3. Θαλ. της ΥΕ Ι – ΙΙΙ Α-Β; Μαχαίρι.
ΤΦ 6. Θαλ. της ΥΕ Ι. Δύο χ. αιχμές βελών και οδόντες κάπρου από κράνος.
ΤΦ 7. Θαλ. της ΥΕ ΙΙΙ. Ξίφος Τύπου D, μαχαίρι και δύο ξυρά.
ΤΦ 8. Θαλ. της ΥΕ Ι-ΙΙΙ. Εγχ., δύο μαχαίρια, 30 αιχμές βελών, οδοντόφρακτο κράνος και «*γύαλο*» από χ. θώρακα.
ΤΦ 12. Θαλ. της ΥΕ ΙΙ Β – ΙΙΙ Α1. Ξίφος, αιχμή εγχ., οδοντόφρακτο κράνος, πιθανώς τμήμα δερμάτινης ασπίδας και χ. πανοπλία.

Πρόσυμνα (Μπερμπάτι)

ΥΕ Νεκροταφείο θαλ. τάφων
ΤΦ XVII. ΥΕ Ι-ΙΙ. Εγχ..
ΤΦ Ι. ΥΕ Ι-ΙΙΙ. Μαχαίρι.
ΤΦ XXIX. ΥΕ ΙΙ – πρώιμη ΥΕ ΙΙΙ. Εγχ..
ΤΦ XXVIII. ΥΕ Ι-ΙΙ. Εγχ..
ΤΦ XXV. Η τελευταία φάση του τοποθετείται στην ΥΕ ΙΙΙ. Ξίφος, τρία εγχειρίδια και αιχμή δόρατος.
ΤΦ XXVI. Αδιευκρίνιστης περιόδου. Δύο εγχειρίδια, τρία μαχαίρια, αιχμή δόρατος, 29 αιχμές βελών από χαλκό και οψιανό και οδόντες κάπρου από κράνος.
ΤΦ XXVII. ΥΕ ΙΙΙ. Μαχαίρι.
ΤΦ XXXIV. ΥΕ ΙΙ και ΙΙΙ. Μαχαίρι, στενόμακρο μαχαίρι ή στιλέτο και αιχμές βελών: τέσσερις από χαλκό, 11 από οψιανό και μία από πυρίτη.
ΤΦ LII. Αρχών ΥΕ. Στενόμακρο μαχαίρι.
ΤΦ XXXVI. ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ. Μαχαίρι.
ΤΦ XXXVII. ΥΕ ΙΙΙ. Ξίφος, εγχ. και μαχαίρι.
ΤΦ XXXVIII. ΥΕ ΙΙΙ. Μαχαίρι σφαγής, μαχαίρι και τρεις χ. αιχμές βελών.
ΤΦ XLIX. ΥΕ Ι-ΙΙΙ. Δέκα χ. αιχμές βελών και μία από οψιανό.
ΤΦ XLI. Αδιευκρίνιστης περιόδου. Μαχαίρι σφαγής και τουλάχιστον επτά χ. αιχμές βελών.
ΤΦ XLII. ΥΕ ΙΙΙ. Δύο εγχειρίδια, μαχαίρι και έξι θραύσματα αιχμών βελών.
ΤΦ VII. ΥΕ ΙΙΙ. Μαχαίρι ή, πιθανότερα, ξυρός και χ. αιχμή βέλους.
ΤΦ XIV. ΥΕ ΙΙΙ. Εγχ., μία χ. αιχμή βέλους, περισσότερες από δύο αιχμές βελών από οψιανό και πάνω από τέσσερις από πυριτόλιθο.
ΤΦ XV. ΥΕ ΙΙΙ. Ξυρός.
ΤΦ ΙΙ. ΥΕ ΙΙΙ. Θραύσμα μαχαιριού και οκτώ χ. αιχμές βελών. Επίσης κομμάτια χαλκού που ίσως ανήκουν σε εγχειρίδια, μαχαίρια και αιχμές βελών.
ΤΦ ΙΙΙ. ΥΕ ΙΙΙ. Τρία ή τέσσερα εγχειρίδια, τμήμα μαχαιριού και χ. αιχμές βελών.
ΤΦ XLIII. ΥΕ ΙΙΙ. Τέσσερα εγχειρίδια, μαχαίρι και χ. αιχμή βέλους.
ΤΦ XIII. ΥΕ ΙΙ (ίσως και ΙΙΙ). Μαχαίρι.
ΤΦ X. ΥΕ ΙΙΙ. Τρεις αιχμές δοράτων, ξυρός και αιχμή βέλους.
ΤΦ XLIV. ΥΕ ΙΙΙ. Μαχαίρι, δέκα χ. αιχμές βελών και μία από πυρίτη.

ΤΦ XLVI. ΥΕ ΙΙΙ. Μαχαιρίδιο.
ΤΦ LI. ΥΕ ΙΙ – αρχές ΥΕ ΙΙΙ. Εγχ..
ΤΦ Ν1. ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ Β/Γ. Εγχ. και μαχαιρίδιο.
ΤΦ «Ν3». ΥΕ ΙΙΙ Α2-Β. Δύο μαχαίρια και έξι χ. αιχμές βελών.

Θολ. ΤΦ «Ηραίου Άργους». ΥΕ ΙΙ. Ήλος ξίφους, χ. αιχμή βέλους και οδόντες κάπρου από κράνος.
Θολ. ΤΦ «στο Μπερμπάτι». ΥΕ ΙΙΙ Α1. Πιθανώς κάλυμμα επίμηλου εγχ., [δύο κομμάτια μαχαιριών από οψιανό] και αιχμές βελών.

ΤΦ Ι. Θαλ. της ΥΕ ΙΙ – ΙΙΙ Α2-Β. [Μαχαίρια από οψιανό].
ΤΦ ΧΙ. Θαλ. της ΥΕ ΙΙ – ΙΙΙ Α2-Β. Εγχ..
ΤΦ ΧΧV. Λακκ. της ΥΕ ΙΙΙ. Μαχαίρι.
Λακκ. τφ. της ΜΕ ΙΙΙ – ΥΕ Ι (πιθανώς και αργότερα). Θραύσμα εγχ..

Επίδαυρος

Ανασκαφές Στάη. ΤΦ «1». Θαλ. αδιευκρίνιστης περιόδου. Αιχμή δόρατος.
Οικόπεδα Μοίρα και Λαλιώτη. Τάφοι 1-5. Θαλ. της ΥΕ ΙΙΙ Α2 και Β. Δύο αιχμές δοράτων.
Οικόπεδο Κουτσελόπουλου. ΤΦ 2. Θαλ. της ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ. Εγχ..
Οικόπεδο Κουτσελόπουλου. ΤΦ 3. Θαλ. της ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ Α. Αιχμή δόρατος.
Καζάρμα. Θολ.ΤΦ. της ΥΕ Ι-αρχών ΥΕ ΙΙ έως και την ΥΕ ΙΙΙ Γ. Παραξιφίδα, τέσσερα εγχειρίδια, μάχαιρα, δύο μαχαίρια, μαχαιρίδιο, δύο δεσμίδες βελών και οδόντες κάπρου από κράνος.

ΚΟΡΙΝΘΙΑ

Περαχώρα – Σκάλωμα. Μυκην. νεκροταφείο θαλ. τάφων της ΥΕ ΙΙΙ Α2 - Γ, απ' όπου προέρχονται αιχμές δοράτων και βελών.

ΑΧΑΪΑ

Περιοχή Δήμου

Καγκάδι. Θαλ. τφ ή τάφοι (;) αδιευκρίνιστης περιόδου, απ' όπου προέρχονται ξίφος και αιχμή δόρατος.

Περιοχή Πατρών

Άνω Σύχαινα. Θαλ. τφ της ΥΕ ΙΙΙ Α-Γ απ' όπου προέρχεται θραύσμα εγχ..

Κλάους: Κούκουρα – Άνθεια. «Δυτική Συστάδα». Θαλ. τάφοι
ΤΦ «1». ΥΜ. Αιχμή δόρατος.
Τφ ή τάφοι αδιευκρίνιστης περιόδου απ' όπου προέρχονται ξίφος, μάχαιρα, αιχμή δόρατος και μαχαιρίδια.
Κλάους: Κούκουρα – Άνθεια. «Ανατολική Συστάδα». Θαλ. τάφοι της ΥΕ ΙΙΙ Α-Γ
ΤΦ Α. Τ-σχημο εγχ..

ΤΦ Ε. Μαχαίρι.
ΤΦ ΣΤ. Μαχαιρίδιο.
ΤΦ Θ. Ξίφος Τύπου Naue II, λόγχη και μαχαίρι.
ΤΦ Λ. Μαχαίρι.
ΤΦ Μ1. Λόγχη και δύο μαχαίρια.
ΤΦ Ν. Μαχαίρι.

Καλλιθέα: θέση Ραμπαντάνια ή Σπέντζες. Θαλ. τάφοι της ΥΕ ΙΙΙ Α-Γ
ΤΦ Α. Ξίφος Τύπου Naue II, αιχμή δόρατος, περικνημίδες και θώρακας (κατά μίαν άποψη).
ΤΦ Β. Ξίφος Τύπου Naue II, αιχμή ακοντίου, σαυρωτήρας, μαχαίρι και ξυρό.
ΤΦ Θ. Δύο αιχμές δοράτων.
ΤΦ Μ. Αιχμή δόρατος.
ΤΦ Ο. Μαχαιρίδιο.
ΤΦ Ρ. Λόγχη και μαχαίρι.
ΤΦ Τ. Τρία μαχαίρια.
ΤΦ Υ. Δύο μαχαίρια.
ΤΦ Φ. Μαχαίρι.
ΤΦ Χ. Λόγχη.

Καλλιθέα: θέση Λαγανιδιά
Θολ. ΤΦ της ΥΕ Ι – ΙΙΙ Γ. Μαχαιρίδιο.

Νεκροταφείο θαλ. τάφων της ΥΕ ΙΙ – ΙΙΙ Γ
ΤΦ ΙΙ. Μαχαίρι.
ΤΦ ΙΙΙ. Μαχαιρίδιο.
ΤΦ IV. Μαχαίρι.
ΤΦ VI. Εγχ., λόγχη και μαχαίρι.
ΤΦ VII. Εγχ. και λόγχη.
ΤΦ VIII. Σταυρόσχημο ξίφος, λόγχη, μαχαίρι και ξυράφι.
ΤΦ XIII. Μαχαιρίδιο.

Κρήνη
Άγιος Κωνσταντίνος Κεφαλόβρυσου. ΤΦ «2». Θαλ., αδιευκρίνιστης περιόδου. Αιχμή δόρατος και μαχαίρι.
Άγιος Κωνσταντίνος Κεφαλόβρυσου. ΤΦ «3». Θαλ. της ΥΕ ΙΙΙ Α-Γ. Αιχμή δόρατος.
Ζωιτάδα. ΤΦ 1. Θαλ. της ΥΕ ΙΙΙ Α1-Γ. Αιχμή δόρατος.
Άγιος Κωνσταντίνος Μονοδεντρίου. ΤΦ ?. Θαλ. της ΥΕ ΙΙΙ Γ. Ξίφος Τύπου Naue II.
Άγιος Κωνσταντίνος - Δριμαλέικα. ΤΦ Τ3. Θαλ. της ΥΕ ΙΙΙ Γ. Ξίφος Τύπου Naue II και λόγχη.

Γηροκομείο. ΤΦ «1». Θαλ. της ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ. Αιχμή δόρατος και ξυρό.
Πάτρα. Οδός Γερμανού, αρ. 134. Θαλ. τφ της ΥΕ ΙΙΙ Α-Γ. μαχαίρια.
Πάτρα. Οδός Γερμανού, αρ. 148-152. ΤΦ 2. Θαλ. της ΥΕ ΙΙΙ Α-Γ. Εγχειρίδια και αιχμές δοράτων.
Αγιοβλασίτικα. Θαλ. τφ της ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ. Εγχ..

Βούντενη: θέση Αμυγδαλιά. Θαλ. τάφοι της ΥΕ ΙΙΙ Α-Γ
ΤΦ 5. Τρεις αιχμές δοράτων.
ΤΦ 8. Μαχαίρι και δόντια κάπρου (από κράνος;)
ΤΦ 9. Αιχμή δόρατος και μαχαίρι.
ΤΦ 10. Εγχ..
ΤΦ 23. Αιχμή δόρατος, ξυρός και μαχαιρίδιο.

ΤΦ 25. Ξυρός και μαχαιρίδιο.
ΤΦ 26. Δύο μαχαίρια.
ΤΦ 27. Χ. αιχμή βέλους, τέσσερις αιχμές βελών από αδιευκρίνιστο υλικό και χαυλίοι από κράνος.
ΤΦ 28. Μαχαίρι.
ΤΦ 29. Τρία μαχαίρια, ξυρό και χ. επίσημα ασπίδας.
ΤΦ 36. Δύο αιχμές δοράτων και ξυρό.
ΤΦ 39. Μαχαιρίδιο.
ΤΦ 40. Πέντε μαχαίρια.

Πόρτες. Νεκροταφείο. Τ3. Θαλ. μάλλον της ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ. Ξίφος Τύπου Naue II, αιχμή δόρατος, μαχαίρι και ζεύγος επικνημίδων.
Πόρτες. Νεκροταφείο. ΤΦ 8. Λόγχη, χαυλίοι κάπρου από κράνος και χ. επίσημα ασπίδας.
Σπαλιαρέικα Λουσικών. ΤΦ 2. Θαλ. της ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ. Τρία; ξίφη (δύο σίγουρα Τύπου Naue II), εγχ., τρεις αιχμές δοράτων, δύο μαχαίρια, ξυρός, χ. στρογγυλό επίσημα ασπίδας και χ. φυλακτήρας ξύλινης αιχμής (όπλου;)
Πτερωτό. Θέση Γούπατα. Θολ. τφ της ΥΕ ΙΙ-ΥπΜ. Μαχαίρι.

Περιοχή Φαρών

Άγιος Βασίλειος. Θαλ. τφ ή τάφοι της ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ, απ' όπου προήλθαν μαχαίρι, ξυρός και χαυλίοι κάπρου (από κράνος;)
Τρουμπές. Κτιστός θολ. ή θαλ. τφ της ΥΕ ΙΙΙ Α. Αιχμή δόρατος.

Μιτόπολις: Προφήτης Ηλίας
Τάφοι μάλλον θαλ., αδιευκρίνιστης περιόδου, που έδωσαν αιχμή δόρατος, μαχαίρι και λεπίδα ξυρού.
ΤΦ «1». Θαλ. της ΥΕ ΙΙΙ Γ. Ξίφος, τρεις αιχμές δοράτων, μαχαιρίδιο και ξυράφι.
ΤΦ «3». Μικρός πεταλόσχημος της όψιμης ΥΕ ΙΙΙ Α1. Μαχαιρίδιο.
ΤΦ «6». Μάλλον θαλ. της ΥΕ ΙΙΙ Α1-2. Μαχαίρι, μαχαιρίδιο, ξυρός.

Ροδιά – Βούγα. Θολ. ΤΦ Β. ΥΕ ΙΙΙ Β. Ξίφος, εγχ., μάχαιρα και αιχμή δόρατος.

Καλάβρυτα

Λομποκά. Θαλ. τφ της ΥΕ ΙΙΙ Γ. Μαχαίρι.
Βρυσάριο. Θαλ. τφ ή τάφοι της ΥΕ ΙΙΙ Α-Γ, απ' όπου προήλθαν ξίφος, τρεις ή τέσσερις αιχμές δοράτων και μαχαίρια.

Τριταία

Δροσιά. Θαλ. τφ αδιευκρίνιστης περιόδου με δύο μαχαίρια.
Σκούρα. Κυστοειδής τετράγωνος τφ αδιευκρίνιστης περιόδου, ίσως με έναν ξυρό.

Περιοχή Αιγίου – Δερβενιού

Χατζή. Τφ αδιευκρίνιστου τύπου και περιόδου, απ' όπου προέρχεται χ. ομφαλός ασπίδας.
Νικολέικα Καλλιθέας. ΤΦ 2. Θαλ. της ΥΕ ΙΙΙ Α-Γ. Δύο εγχειρίδια, θραύσματα ακοντίου και τρία μαχαίρια.
Νικολέικα Καλλιθέας. ΤΦ 4. Θαλ. της ΥΕ ΙΙ – ΙΙΙ Γ. Ξίφος Τύπου Naue II και εγχ..

Αχλαδιές. Τφ αδιευκρίνιστου τύπου και εποχής από τον οποίο πιθανώς να προέρχεται αιχμή δόρατος.
Αιγείρα. Τφ ή τάφοι, αδιευκρίνιστου τύπου, της ΥΕ ΙΙΙ Α1-2, απ' όπου προήλθαν τρία κοντά ξίφη, εγχ., λεπτό μαχαίρι, δύο ξυροί και αιχμές δοράτων.

ΗΛΕΙΑ

Αγία Τριάδα: θέση Παλιομπουκοβίνα. Θαλ. τάφοι της ΥΕ ΙΙΙ Α-Γ
Τ1. Μαχαίρι και τμήματα κράνους.
Τ2. Μαχαίρι.
Τ6. Ξίφος και ξυρός.
Τ7. Μαχαίρι και ξυρός.
Τ11. Αιχμή δόρατος και ξυρός.
Τ14 ή Τ15. Εγχ..
Τ16. Οδόντες κάπρου από κράνος.
Τ17. Εγχ..
Τ18. Αιχμή δόρατος.
Τ20. Οδόντες κάπρου από κράνος.
Τ25. 55 οδόντες κάπρου από κράνος.
Τ35. Εγχ..

Αγία Τριάδα: θέση Σπηλιές. Θαλ. τάφοι της ΥΕ ΙΙΙ Α-Γ
Θ.Τ.ΙΙΙ. Μαχαιρίδιο.
Θ.Τ.V. Ξυρός.
Θ.Τ.Χ. Ξίφος (+ ένα επίμηλο), τρεις αιχμές δοράτων, ξυρός και δεύτερο επίμηλο άγνωστου όπλου.

Ολυμπία: περιοχή Νέου Μουσείου. Θαλ. τάφοι της ΥΕ ΙΙΙ Α-Β
Τάφοι Γ – Ι. Αναφέρεται γενικά εύρεση «όπλων».
ΤΦ «ΙΒ». Δύο μαχαίρια.

Αρχαία Ήλιδα. ΤΦ 1. Λακκ. της ΥπΜ-Γεωμετρικής περιόδου. Εγχ..
Αρχαία Ήλιδα. ΤΦ 4. Λακκ. της ΥπΜ-Γεωμετρικής περιόδου. Ξίφος.
Διάσελα. ΤΦ Β. Θαλ. της ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ. Μαχαίρι.
Σκιλλουντία. Ταφικός περίβολος της ΥΕ. Εγχειρίδια, τέσσερα μαχαιρίδια και αιχμή βέλους από πυριτόλιθο.
Μιράκα. Περιοχή Πίσας. ΤΦ 1. Θαλ., αδιευκρίνιστης περιόδου. Εγχ. και αιχμή δόρατος.

Σαμικό. Τέλη ΜΕ – αρχές ΥΕ περιόδου.
Τύμβος 1. ΤΦ Δ. Λακκ.. Μαχαιρίδιο.
Τύμβος 2. ΤΦ Χ. Κτιστός κιβωτ.. Μαχαίρι και αιχμή βέλους από οψιανό.
Τύμβος 2. ΤΦ ΧΙ. Κτιστός κιβωτ.. Χ. αιχμή βέλους.
Τύμβος 5. Θολ. ΤΦ (αγγεία ΥΕ Ι – ΙΙΙ Α2). Αιχμές βελών από οψιανό και οδόντες κάπρου από κράνος.

Κλάδεος. Τάφοι υπ' αρ. 1-6. Θαλ. της ΥΜ, απ' όπου προήλθαν ξίφος, δύο αιχμές δοράτων και 40 οδόντες κάπρου από κράνος.

Δάφνη. Θαλ. τάφοι
ΘΤ 1. ΥΕ ΙΙ. Εγχ., αιχμή δόρατος και ξυρός.
ΘΤ 3. ΥΕ ΙΙΙ Α1-2. Αιχμή δόρατος.
ΘΤ 6. ΥΕ ΙΙΙ Α2. Εγχ..

Αλποχώρι. ΤΦ 2. Προφανώς θαλ., της ΥΕ ΙΙΙ Α2-Β. Δύο αιχμές δοράτων.

ΜΕΣΣΗΝΙΑ

Πύλος – Επαρχία Πυλίας

Ανάκτορο Νέστορα – Θέση Άνω Εγκλιανός
ΤΦ ΙΙΙ. Θολ. της ΥΕ ΙΙ – ΙΙΙ Α-Β. Ξίφος ή εγχ..
ΤΦ ΙV. Θολ. της ΜΕ ΙΙΙ – ΥΕ Ι. Τμήματα ξίφους ή ξιφών, τμήματα εγχειριδίων, αιχμές δοράτων, εννέα χ. αιχμές βελών, 67 αιχμές βελών από οψιανό και πυριτόλιθο και οδόντες κάπρου από κράνος.
Ταφικός Κύκλος Βαγενά. ΥΕ Ι – ΙΙΙ Α. Δέκα ξίφη, 16 συνολικά εγχειρίδια και / ή μαχαίρια, αιχμές βελών (καμία χ., 15 από πυριτόλιθο, τρεις από οψιανό και κάποιες λίθινες) και οδόντες κάπρου από κράνος.
ΤΦ Ε-6. Θαλ. της ΥΕ ΙΙΙ Α1-2. Ξίφος Τύπου D1, δύο εγχειρίδια, αιχμή δόρατος, μαχαίρι και κόπτης.
ΤΦ Ε-8. Θαλ. της ΥΕ ΙΙ Α – ΙΙΙ Β-Γ. Εγχ. και δύο μαχαίρια.
ΤΦ Κ-2. Θαλ. της ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ. Χ. αιχμή βέλους και αντίστοιχη από οψιανό.

Βολιμίδια. Θαλ. τάφοι
ΤΦ 3 Κορωνίου. ΥΕ Ι-ΙΙΙ. 11 αιχμές βελών από πυρίτη.
ΤΦ 5 Κορωνίου. Αδιευκρίνιστης περιόδου. Λίθινα βέλη και άλλες μικρές αιχμές.
ΤΦ 3 Βορηά. ΥΕ ΙΙΙ. Αιχμή δόρατος και 24 χ. και λίθινες αιχμές βελών.
ΤΦ 5 Βορηά. ΥΕ ΙΙΙ. Μαχαίριο.
ΤΦ ? Βορηά. ΥΕ ΙΙΙ Α-Β. Εγχ..
ΤΦ 1 Μαστοράκη. Αδιευκρίνιστης περιόδου. Δύο ή τρία μαχαίρια.
ΤΦ 3 Κεφαλόβρυσου. ΥΕ Ι-ΙΙΙ Α2. Τρία μαχαίρια.
ΤΦ 5 Κεφαλόβρυσου. Αδιευκρίνιστης περιόδου. Χαυλίοι κάπρου (από κράνος;)
ΤΦ Α Κεφαλόβρυσου. ΥΕ Ι. Τρεις αιχμές βελών από οψιανό και τρεις από πυριτόλιθο.
ΤΦ Β Κεφαλόβρυσου. ΥΕ Ι-ΙΙ. Δύο μαχαίρια, αιχμή βέλους από οψιανό και μία από πυρίτη.
ΤΦ Ρήγα. ΥΕ Ι-ΙΙΙ. Αιχμές βελών από πυρίτη.

Ρούτση. ΤΦ 1. Θολ. της ΥΕ ΙΙΙ. Ξίφος.
Ρούτση. ΤΦ 2. Θολ. της ΥΕ ΙΙ. Δέκα επιθετικά όπλα (ξίφη, εγχειρίδια και μάχαιρες), άλλο ένα ξίφος, δύο εγχειρίδια, αιχμή δόρατος, μαχαίρι και δεκάδες αιχμές βελών.
Άγιος Ιωάννης Παπουλίων. Πίθος Νο 15. ΜΕ ΙΙΙ. Βέλος.
Βλαχόπουλο. Θολ. της ΥΕ ΙΙΙ Α & Β. Μαχαίρια.

Κουκουνάρα
Ομάδα Λεζεγά. ΤΦ 2. Θολ. αδιευκρίνιστης περιόδου. Δύο λίθινα βέλη.

Ομάδα στο Καταρραχάκι
Ταφικό έξαρμα α. ΤΦ 1. Θολ. τελών ΜΕ – αρχών ΥΕ Ι. Μαχαίριο.

Ταφικό έξαρμα α. ΤΦ 9. Θολ. της ΥΕ Ι & ΙΙ. Αιχμή βέλους.
Ταφικό έξαρμα α. ΤΦ 10. Θολ. της ΥΕ Ι & ΙΙ. Μαχαιρίδια.
Ταφικό έξαρμα β. ΤΦ 1. Θολ. της ΥΕ ΙΙΙ Α-Β. Μαχαιρίδια.
Λοιποί «τύμβοι». «ΤΦ 1». Θολ. της ΥΕ ΙΙΙ Α-Β. Δεκάδες λίθινα βέλη και οδόντες κάπρου από κράνος.
Λοιποί «τύμβοι». «ΤΦ». Θολ. της ΥΕ ΙΙΙ. Δεκάδες λίθινων αιχμών βελών και 50 οδόντες κάπρου από κράνος.

Άκονες.
ΤΦ Ι. Κτιστός αψιδωτός της ΥΕ Ι. Δύο μαχαιρίδια.
ΤΦ ΙΙΙ. Κτιστός αψιδωτός της ΥΕ Ι. Σιδερένιο μαχαίρι και δύο μαχαιρίδια.
ΤΦ 1. Θολ. αδιευκρίνιστης περιόδου. Μαχαίριο.
ΤΦ 2. Θολ. της ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ. Εγχ., αιχμή ακοντίου, τρία μαχαίρια και 30 λίθινα βέλη.

Καρποφόρα. ΤΦ 2 Νικητόπουλου. Θαλ. της ΥΕ ΙΙΙ Α & Β. Μαχαιρίδιο.
Καρποφόρα. Φράμα. «ΤΦ 2». Θολ. της ΥΕ ΙΙΙ Α-Β. Ξίφος και αιχμές βελών από οψιανό.
Τραγάνα. ΤΦ 1. Θολ. της ΥΕ Ι-ΙΙΙ Γ. Παραξιφίδα, δύο μάχαιρες, δύο αιχμές δοράτων, μαχαιρίδιο, δύο ξυρά, δύο λίθινες αιχμές βελών και οδόντες κάπρου από κράνος.
Τραγάνα. ΤΦ 2. Θολ. της ΥΕ ΙΙΙ Α2. Δύο χ. αιχμές βελών, αιχμή βέλους από οψιανό και λίθινα βέλη.
Βοϊδοκοιλιά. Μικρός θολ. τφ των αρχών της ΥΕ. Αιχμές βελών από λίθο, οψιανό και πυριτόλιθο.
Νιχώρια. Θολ. ΤΦ F. ΥΕ ΙΙΙ Α2. Ένα ή περισσότερα ξίφη, τρία ή περισσότερα εγχειρίδια, τρία μαχαίρια, δύο ξυρούς, πολλές αιχμές βελών και τεμάχια χ. πανοπλίας.
Άγιος Ηλίας. ΤΦ «1». Θαλ. της ΥΕ ΙΙΙ. Ξυρός.
Κισσός. Ταφικός περίβολος Δ. Μαχαιρίδιο.
Τουρλιδίτσα. Θολ. τφ της ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ Α. Πιθανώς ήλος ξίφους, μαχαίριο ή ξυρό και λίθινο βέλος.
Χαροκόπειο. Θολ. τφ της ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ. Ξίφος.

Επαρχία Τριφυλίας

Κακόβατος. Θολ τάφοι της ΥΕ ΙΙ
ΤΦ Α. Εγχ. ή μαχαίρι, χ. αιχμές βελών και οδόντες κάπρου από κράνος.
ΤΦ Β. Ξίφος.
ΤΦ Γ. Τρία ή τέσσερα ξίφη ή εγχειρίδια.

Μάλθη. ΤΦ ΙΙ. Θολ. αδιευκρίνιστης περιόδου. Χ. αιχμή βέλους.
Ψάρι. ΤΦ 1. Θολ. της ΥΕ Ι & ΙΙ. Ήλος από ξίφος ή εγχ. και πολλές αιχμές βελών από οψιανό και πυρίτη.
Χαλκιάς. ΤΦ 2. Θολ. της ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ Β. Αιχμές βελών από πυριτόλιθο.

Περιστεριά
Θολ. ΤΦ 2. Αρχών ΥΕ ΙΙ. Ήλος και κώπη πιθανώς από ξίφος.
Θολ. ΤΦ 3. ΥΕ Ι. 30 αιχμές βελών από καστανό πυρίτη και οψιανό.
«ΜΕ –ΥΕ Ι Τφ». Λακκ.. Ξίφος Τύπου Α, μαχαιρίδιο και πάνω από 30 αιχμές βελών από οψιανό και πυριτόλιθο.

Επαρχία Μεσσήνης

Διόδια. Θολ. ΤΦ της ΥΕ Ι-ΙΙΙ Β. Τέσσερα μαχαίρια και 12 αιχμές βελών από οψιανό και πυριτόλιθο.

Ελληνικά Ανθείας. Θαλ. ΤΦ 4. ΥΕ ΙΙΙ Α1. Μαχαιρίδιο.
Ελληνικά Ανθείας. Θαλ. ΤΦ 12. Αδιευκρίνιστης περιόδου. Τρεις χ. αιχμές βελών.

ΛΑΚΩΝΙΑ

Σπάρτη. ΤΦ 1. Κτιστός θαλαμοειδής της ΥΕ Ι. Υπολείμματα κράνους.
Αμυκλαίον. Φρεατόσχημος τφ της Ύστερης ΜΕ – αρχών ΥΕ περιόδου. Μαχαίρι.
Άρνα. ΤΦ «1». Κτιστός θολ. μάλλον τφ της ΥΜ. Μαχαίρια και ξυρό.
Μελάθρια. ΤΦ Σ1. Θαλ. της ΥΕ ΙΙΙ Γ. Ίσως ομφαλός ασπίδας.
Βαφειό. Θολ. ΤΦ της ΥΕ ΙΙ Α. Πιθανώς μύκητας ξίφους, δύο εγχειρίδια, τρεις μάχαιρες, δύο αιχμές δοράτων, ίσως τμήμα δόρατος, πέντε ή έξι μαχαίρια και αιχμές βελών.
Άγιος Στέφανος. Περιοχή Α. ΤΦ 28. Κιβωτ. της ΜΕ / ΥΕ. Εγχ..
Άγιος Στέφανος. Περιοχή Δ. ΤΦ 4, αδιευκρίνιστου τύπου, της ΥΕ Ι. Μαχαίρι.
Ανάληψη. ΤΦ 1. Θολ. της ΥΕ Ι-ΙΙ. Ίσως τμήματα ξίφους ή μάχαιρας, χ. και λίθινα βέλη και χαυλίοι κάπρου από κράνος.
Ανάληψη. Τάφοι 2-9. Θολ. της ΥΕ Ι/ΙΙ και ΙΙΙ Α. Από αυτούς προήλθαν ξίφη ή ξιφίδια.

Επίδαυρος Λιμηρά
Νεκροταφείο Αγίου Ιωάννου. ΤΦ Β. Θαλ. της ΥΕ ΙΙΙ Β ή Γ. Εγχ. ή μάχαιρα.
Νεκροταφείο Συκέας. ΤΦ 1. Θαλ. της ΥΕ ΙΙ- ΙΙΙ Γ. Ξίφος, μαχαιρίδιο και ξυράφι.
Νεκροταφείο Συκέας. ΤΦ 2. Θαλ. της ΥΕ ΙΙΙ Α-Γ. Ξίφος Τύπου D1, εγχ. και ξυρός.

Σοτιριάνικα. ΤΦ «1». Αδιευκρίνιστου τύπου, της ΥΕ Ι. Τα χρυσά πλακίδια που βρέθηκαν ίσως προέρχονται από χαμένο σήμερα ξίφος.

ΑΡΚΑΔΙΑ

Λόφος Παλαιοκάστρου. Νεκροταφείο 10 θαλ. τάφων της ΥΕ ΙΙΙ Γ, που έδωσε αιχμή δόρατος και αιχμές βελών.
Λόφος Παλαιοκάστρου. Ομάδα τάφων 3. ΤΦ 6. Θαλαμωτός θολοειδής των μέσων της ΥΕ ΙΙΙ Γ. Ξίφος Τύπου Naue II, δύο αιχμές δοράτων, μαχαιρίδιο και αιχμές βελών.

Σ Υ Μ Π Ε Ρ Α Σ Μ Α Τ Α

• Στις Μυκήνες, πέραν των Βασιλικών Τάφων, όπλα δεν απαντούν ούτε στις στους τάφους του Προϊστορικού Νεκροταφείου ούτε στους θολ. (οι τελευταίοι ήταν βέβαια συλημένοι), μόνον σε ορισμένους θαλ.. Πρόκειται δε για «ελαφρά» κατά κανόνα όπλα, δηλ. δόρατα, μαχαίρια και βέλη. Στην υπόλοιπη Αργολίδα η παρουσία τάφων με όπλα είναι σποραδική (βλ. Πίνακα 31).

Σποραδικά συναντάμε τάφους με όπλα και στην Κόρινθο, τη Β – Α Αχαΐα, την Ηλεία (πλην του νεκροταφείου της Αγίας Τριάδας), την επαρχία Μεσσήνης, τη Λακωνία και την Αρκαδία. Αντίθετα, περισσότεροι συγκεντρωμένοι τάφοι με όπλα ανακαλύφθηκαν στη Δ – ΒΔ Αχαΐα, το νεκροταφείου της Αγίας Τριάδας Ηλείας, την Πύλο και την Τριφυλία Μεσσηνίας.

Σε απόλυτους αριθμούς, στην Πελοπόννησο καταμετρήθηκαν τουλάχιστον 1.701 τάφοι αναγόμενοι στην Μυκην. περίοδο. Όπλα βρέθηκαν σε 291 από αυτούς, δηλ. περίπου σε έναν στους έξι. Με μία πρώτη ματιά, το να περιέχει όπλα ένας στους έξι *τάφους* δεν φαίνεται να είναι μικρό ποσοστό. Αν όμως σκεφτούμε ότι οι 1.701 τάφοι αντιστοιχούν σε 3.413 περίπου *ταφές*[909] τότε προκύπτει ότι με όπλα συνοδεύτηκε περίπου ένας στους δώδεκα νεκρούς. Βεβαίως, έχει επανειλημμένα ειπωθεί ότι μεγαλύτερη σημασία και νόημα έχει να εξακριβωθεί σε τι ποσοστό επί των αντρικών ταφών βρέθηκαν όπλα, κάτι που τελικά αποδεικνύεται μάλλον αδύνατο, αν δεν γίνει ανθρωπολογική μελέτη και ταύτιση του οστεολογικού υλικού. Από τη στιγμή που τέτοια έρευνα δεν υφίσταται - παρά σε πολύ λίγες περιπτώσεις - εμείς δεν μπορούμε να καταλήξουμε με ασφάλεια πόσοι άνδρες συνοδεύτηκαν με πολεμικό εξοπλισμό μεταθάνατον. Εάν πάντως η αναλογία ένας στους δέκα (γιατί ο παρανομαστής «12» εμπεριέχει γυναίκες και παιδιά) δεν απέχει από την πραγματικότητα, τότε κατά τη γνώμη μου η εναπόθεση όπλων σε τφ δεν φαίνεται να αποτελεί ιδιαίτερα συνηθισμένη ή διαδεδομένη πρακτική κατά τη Μυκην. περίοδο· κάτι τέτοιο θα ίσχυε, αν όπλα συνόδευαν λ.χ. μία στις έξι ταφές.

[909] Οι οποίες αναλύονται σε: 27(Ταφικοί Κύκλοι Μυκηνών), 9 (Προϊστορικό Νεκροταφείο Μυκηνών), 323 (θαλ. τάφοι Μυκηνών), 10 (θολ. τάφοι Μυκηνών), 281 (Άργος), 20 (Λέρνα), 10 (Μύλοι), 40 (Ασίνη), 66 (Ναύπλιο), 90 (Τίρυνθα), 58 (Δενδρά), 570 (Πρόσυμνα), 30 (Καζάρμα), 66 (Κόρινθος), 872 (Αχαΐα), 260 (Ηλεία), 499 (Μεσσηνία), 103 (Λακωνία) και 79 (Αρκαδία) → σύνολο 3.413. Σε αυτές δεν έχω συμπεριλάβει όσες αναφέρονται ρητά ως ανήκουσες σε γυναίκες και παιδιά.

Ωστόσο, το συγκεκριμένο έθιμο ποτέ δεν γνωρίζει μεγαλύτερη διάδοση: μία πρώτη μελέτη των τάφων των Σκοτεινών Αιώνων κεξ. δείχνει τη φθίνουσα πορεία του, τουλάχιστον στην Αθήνα και την Κρήτη[910].

Σύμφωνα με τις ομηρικές αναφορές, το να φέρει κανείς ξίφος ή δόρυ ακόμη και στην καθημερινότητά του, σε κάθε κοινωνική συνάθροιση ή εκδήλωση αποτελεί δικαίωμα όλων των ελευθέρων και σωματικώς ικανών ανδρών (βλ. σελ. 35-7). Η παραδοχή αυτής της πραγματικότητας προσωπικά με προδιέθετε ότι οι άνδρες Μυκηναίοι θα συνοδεύονταν από όπλα με την ίδια συχνότητα και στην τελευταία τους κατοικία, εντύπωση που τελικά διαψεύστηκε.

Αυτόματα δημιουργείται ο εξής προβληματισμός: μολονότι εν δυνάμει οπλοφόροι μπορούσαν να είναι όλοι οι ελεύθεροι Μυκηναίοι, σε καμία περίπτωση δεν θάβονταν όλοι με όπλα (πολύ περισσότερο δε με θώρακα ή πανοπλία). Τι ωθεί, λοιπόν, τους ζώντας να κτερίσουν έναν νεκρό με αντικείμενα πολεμικού χαρακτήρα; Είναι μία πίστη – πρακτική που εκδηλώνεται ανά συγκυρία ή περίοδο; Υπαγορεύεται (και ταυτόχρονα υποδηλώνει) από την ιδιότητα του θανόντος;

Μπορεί κανείς να υποπτευθεί πως η ταφή με όπλα ήταν το προνόμιο των πλουσίων. Εάν δεχτούμε πως π.χ. τα αντικείμενα από πολύτιμα υλικά ή η υψηλής ποιότητας κεραμική αποτελούν απόδειξη πλούτου, τότε δεν συνάγεται *πάντα* αμφίδρομη σχέση οπλοφόρων και πλουσίων. Υπάρχουν δηλ. τάφοι όπως οι περίφημοι των Κύκλων των Μυκηνών, ο θολ. τφ του Βαφειού, κ.α. (βλ. παρακάτω) όπου συνυπάρχουν πολύτιμα αντικείμενα και όπλα, αλλά είδαμε και περιπτώσεις όπως ο θαλ. ΤΦ 2 των Δενδρών, οι τάφοι του ΥΕ Νεκροταφείου της Πρόσυμνας, ο λακκ. ΤΦ XXVIII της Τίρυνθας, οι τάφοι Α, Β και VIII Καλλιθέας, ο ΤΦ 4 Νικολέικων Καλλιθέας, οι τάφοι της Αιγείρας, οι τάφοι της Αγίας Τριάδας Ηλείας, ο Ταφικός Κύκλος Βαγενά στην Πύλο, ο θολ. τφ της Ανάληψης, οι τάφοι της Συκέας Λακωνίας, οι τάφοι του Παλαιοκάστρου και πολλοί άλλοι (βλ. κατάλογο, σελ. 312 κεξ.) με μεγάλο αριθμό όπλων αλλά χωρίς πολύτιμα κτερίσματα. Τάφοι σαν αυτούς δεν χαρακτηρίστηκαν από τους ανασκαφείς «πλούσιοι», γεγονός που σημαίνει ότι τα όπλα από μόνα τους δεν φανερώνουν πλούτο, τουλάχιστον όχι για την εποχή που μας ενδιαφέρει, και επομένως δεν τοποθετούνταν με αυτό το νόημα στους τάφους.

Κατά τον Helbig η ταφή με όπλα αντανακλά ένα έθιμο, σύμφωνα με το οποίο τα φορούσαν στις καθημερινές τους δραστηριότητες. Ωστόσο δεν θα πρέπει να φανταζόμαστε μία πολύ άμεση σχέση μεταξύ του τι χρησιμοποιείτο και του τι τελικά θα ενταφιαζόταν, με άλλα λόγια πιστεύω πως ό,τι αντικρίζουμε στους τάφους δεν αντικατοπτρίζει πάντα ό,τι χρησιμοποιείτο εν ζωή: μερικοί άνδρες θάπτονταν με περισσότερα όπλα από αυτά που θα μπορούσαν να είχαν φορέσει

[910] Βλ. σχετικά Fisher - Wees 1998, 338-9.

ποτέ και είναι πολύ πιθανό πως άλλοι είχαν ταφεί χωρίς τα όπλα που έφεραν συνήθως. Το γεγονός ότι κατά κόρον στους τάφους απαντούν επιθετικά όπλα ενώ τα αμυντικά είναι ελάχιστα (βλ. Πίνακα 32) μπορεί να δηλώνει ότι μάλλον τα επιθετικά όπλα, που χρησιμοποιούνταν σε όλων των ειδών τις συγκρούσεις, παρά η αμυντική πανοπλία, που χρησιμοποιείτο μόνον στον πόλεμο, ακολουθούσε έναν άντρα στον τφ, γιατί θεωρούνταν πιο κατάλληλα σύμβολα του τι ήταν ο νεκρός ή θα έπρεπε να είναι: όχι ειδικά ένας πολεμιστής, αλλά γενικά ένας άνδρας ικανός να χρησιμοποιεί δύναμη[911].

Συμπερασματικά, θεωρώ πως ένα όπλο σε τφ τοποθετείται για να συμβολίσει με πολύ έντονο τρόπο καταρχήν την ισχύ και τη φυσική υπεροχή του θανόντος και δευτερευόντως την πολεμική του ιδιότητα. Γι' αυτό το λόγο – της συμβολικής πλέον σημασίας που αποκτά το όπλο ως κτέρισμα – οι πολεμοχαρείς Μυκηναίοι τοποθετούσαν επιλεκτικά αυτά τα αντικείμενα στους τάφους.

- Ένα δεύτερο συμπέρασμα αφορά στο ερώτημα εάν υπάρχουν τάφοι με ύφος και περιεχόμενο παρόμοιο των Λακκοειδών τάφων των Μυκηνών, με συνύπαρξη δηλ. ικανού αριθμού όπλων και αντικειμένων από πολύτιμα υλικά, δηλωτικά πλούτου. Η απάντηση είναι θετική, τηρουμένων, βέβαια, των αναλογιών. Πρόκειται για τον Θολ. ΤΦ (ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ Α) και τον θαλ. ΤΦ 12 (ΥΕ Ι-ΙΙΙ Α) των Δενδρών, τον θολ. ΤΦ IV της Πύλου (ΜΕ ΙΙΙ - ΥΕ Ι), τον συλημένο θολ. ΤΦ 2 Ρούτση (ΥΕ ΙΙ) και τον θολ. ΤΦ του Βαφειού (ΥΕ ΙΙ Α). Πιθανότατα μπορούμε να προσθέσουμε σ' αυτούς και κάποιους συλημένους που αποπνέουν την ίδια αίσθηση: τον λακκ. τφ της Περιστεριάς (ΜΕ - ΥΕ Ι) και τους τρεις θολ. του Κακόβατου (ΥΕ ΙΙ).

Αξίζει να σημειώσουμε πως πρόκειται κατά κανόνα για θολ. τάφους, ενώ είναι ενδιαφέρον πως χρονολογικά συμπίπτουν με τους τάφους του Ταφικού Κύκλου Β και τους αντίστοιχους των πρωιμότερων φάσεων του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών. Θυμόμαστε πως οι τάφοι των Κύκλων που ανήκουν στην περίοδο ΜΕ ΙΙΙ – ΥΕ ΙΙΙ Α θεωρήθηκαν οι συγκριτικά λιγότερο πλούσιοι από τους βασιλικούς και ότι από την ΥΕ ΙΙΙ Β κεξ. η τάση προς την πολυτέλεια και την έκφραση πλούτου μέσω των κτερισμάτων είναι αυξητική (βλ. σελ. 66).

Συνεπώς, το φαινόμενο της ύπαρξης τάφων πλούσιων σε όπλα και πολύτιμα κτερίσματα απαντά διάσπαρτα στην Πελοπόννησο μέχρι το 1340 π.Χ. περίπου. Από το τέλος της ΥΕ ΙΙΙ Α και μέχρι την ΥΕ ΙΙΙ Γ απαντά μόνον στους τάφους του Κύκλου Α των Μυκηνών, και μάλιστα στην πιο «πλήρη» μορφή του.

---

[911] Τζιλιγκάκη 2001, 55-6. Θυμίζουμε το παράδειγμα του παιδικού ΤΦ 6 (Τύμβος Ε Άργους) όπου η απόθεση ξίφους και μαχαιριών ερμηνεύτηκε ότι θέλει να υποδηλώσει την πολεμική εξέλιξη και δεινότητα του νεαρού πρίγκιπα (;), καθώς επίσης και τις περιπτώσεις παρουσίας όπλων σε γυναικείους τάφους.(π.χ. ΤΦ 2 Τραγάνας).

Πίνακας 30

ΛΑΚΚ. – ΚΙΒΩΤ. – ΦΡΕΑΤΟΕΙΔΕΙΣ ΤΑΦΟΙ

		Σύνολο	**Με όπλα**
ΑΡΓΟΛΙΔΑ	Ταφικός Κύκλος Α	6	4
	Ταφικός Κύκλος Β	26	10
	Προϊστορικό Νεκροταφείο	85	3
	Λακκ. τφ κοντά σε ΤΦ Κλυταιμνήστρας	1	1
	Άργος	29	3
	Δειράς	21	-
	Άργος	33	2
	Νεκροταφείο Κόκλας	6	;
	Λέρνα	16	-
	Μύλοι	7	1
	Ασίνη	22	2
	Ναύπλιο	3	-
	Τίρυνθα*	54	2
	Πρόσυμνα	5	2
ΚΟΡΙΝΘΙΑ		7	-
ΑΧΑΪΑ	Περιοχή Πατρών	>5	-
	Περιοχή Φαρών	4	-
	Β-Α Περιοχή	3	-
ΗΛΕΙΑ		>26	3
ΜΕΣΣΗΝΙΑ	Πύλος-Επαρχία Πυλίας	7	-
	Επαρχία Τριφυλίας	10	1
ΛΑΚΩΝΙΑ		19;	2
ΑΡΚΑΔΙΑ		37	-

*= περιλαμβάνω και τις «ταφές εδάφους» όπου κατά κανόνα μία ταφή ισοδυναμεί με έναν τφ

ΘΑΛΑΜΟΕΙΔΕΙΣ

		Σύνολο	**Με όπλα**
ΑΡΓΟΛΙΔΑ	Μυκήνες	175	>31
	Δειράς	51	6
	Άργος	2	-
	Νεκροταφείο Κόκλας	9	;
	Κόκλα	1	1
	Επαρχία Άργους	13	-
	Μύλοι	3	-
	Ασίνη	2	-
	Νεκροπόλεις Ι/ΙΙ	33	2
	Ναύπλιο	62	;
	Τίρυνθα	17	3
	Δενδρά	17	5
	Νεκροταφείο Πρόσυμνας	55	29
	Μεμονωμένοι τάφοι Πρόσυμνας	9	-
	Επίδαυρος - Καταράχι	21	3
ΚΟΡΙΝΘΙΑ		38	>1
ΑΧΑΪΑ	Περιοχή Δήμου	>2	1

ΑΧΑΪΑ		**Σύνολο**	**Με όπλα**
	Περιοχή Πατρών	135	41
	Περιοχή Φαρών	27	>5
	Β-Α Περιοχή	48	2
ΗΛΕΙΑ	Αγ. Τριάδα	48	16
	Αγ. Τριάδα	46	>10
ΜΕΣΣΗΝΙΑ	Πύλος – Επαρχία Πυλίας	59	17
	Επαρχία Μεσσηνίας	>38	1
ΛΑΚΩΝΙΑ		34;	4
ΑΡΚΑΔΙΑ		17	>1

ΘΟΛΩΤΟΙ

		Σύνολο	**Με όπλα**
ΑΡΓΟΛΙΔΑ	Μυκήνες	9	4;
	Νεκροταφείο Κόκλας	1	1
	Τίρυνθα	2	-
	Δενδρά	1	1
	Πρόσυμνα	2	2
	Καζάρμα	1	1
ΑΧΑΪΑ	Περιοχή Πατρών	2	2
	Περιοχή Φαρών	4;	1 ή 2
ΗΛΕΙΑ		3	1
ΜΕΣΣΗΝΙΑ	Πύλος – επαρχία Πυλίας	55	24
	Επαρχία Τριφυλίας	18 ή 19	8
	Επαρχία Μεσσήνης	3	1
ΛΑΚΩΝΙΑ		18;	>4
ΑΡΚΑΔΙΑ		1	-

ΧΤΙΣΤΟΙ ΘΑΛΑΜΟΕΙΔΕΙΣ

		Σύνολο	**Με όπλα**
ΑΡΓΟΛΙΔΑ	Μυκήνες	1	-
	Άργος	3	1
ΑΧΑΪΑ	Περιοχή Πατρών	6	1
	Περιοχή Φαρών	3;	1
ΗΛΕΙΑ		3	1
ΜΕΣΣΗΝΙΑ	Πύλος- Επαρχία Πυλίας	2	2
ΛΑΚΩΝΙΑ		1	1
ΑΡΚΑΔΙΑ		2	-

ΘΑΛΑΜΩΤΟΙ ΘΟΛΟΕΙΔΕΙΣ

		Σύνολο	**Με όπλα**
ΑΧΑΪΑ	Περιοχή Πατρών	2	1
ΗΛΕΙΑ		1	-
ΛΑΚΩΝΙΑ		4	-
ΑΡΚΑΔΙΑ		1	1

ΠΕΤΑΛΟΕΙΔΕΙΣ – ΑΨΙΔΩΤΟΙ

		Σύνολο	Με όπλα
ΜΕΣΣΗΝΙΑ	Πύλος- Επαρχία Πυλίας	1	**-**

ΠΙΘΟΙ (αυτούσιοι, όχι σε λακκ. ή θαλ. τάφους)

		Σύνολο	Με όπλα
ΑΡΓΟΛΙΔΑ	Τίρυνθα	1	-
ΜΕΣΣΗΝΙΑ	Πύλος – Επαρχία Πυλίας	5	-
	Επαρχία Τριφυλίας	2	-

ΤΑΦΙΚΟΙ ΚΥΚΛΟΙ – ΠΕΡΙΒΟΛΟΙ

		Σύνολο	Με όπλα
ΗΛΕΙΑ	Σκιλλούς	1	1
ΜΕΣΣΗΝΙΑ	Πύλος – Επαρχία Πυλίας	5	1
	Επαρχία Τριφυλίας	2	-

ΤΥΜΒΟΙ

		Σύνολο	Με όπλα
ΜΕΣΣΗΝΙΑ	Πύλος – Επαρχία Πυλίας	1	1

Άγνωστου τύπου

		Σύνολο	Με όπλα
ΑΡΓΟΛΙΔΑ	Άργος	28	1
	Δειράς	2	-
	Κόκλα	1	-
	Λέρνα	4	-
	Μύλοι	2	-
	Ναύπλιο	1	-
	Τίρυνθα	1	-
ΚΟΡΙΝΘΙΑ		>9	-
ΑΧΑΪΑ	Περιοχή Πατρών	>7	-
	Περιοχή Φαρών	>18	>3
	Β-Α Περιοχή	10	>4
ΗΛΕΙΑ		1	1
ΜΕΣΣΗΝΙΑ	Πύλος – Επαρχία Πυλίας	6	-
	Επαρχία Τριφυλίας	2	-
	Επαρχία Μεσσήνης	10	1
ΛΑΚΩΝΙΑ		32;	2
ΑΡΚΑΔΙΑ		5	-

Πίνακας 31

ΑΡΓΟΛΙΔΑ

ΤΥΠΟΣ ΤΦ		Σύνολο	Με όπλα
λακκοειδείς	Ταφικός Κύκλος Α	6	4
	Ταφικός Κύκλος Β	26	10
	Προϊστορικό Νεκροταφείο	85	3
	Τφ κοντά στης Κλυταιμνήστρας	1	1
	Άργος	29	3
	Δειράς	21	-
	Υπόλοιπο Άργους	33	2
	Νεκροταφείο Κόκλας	6	;
	Λέρνα	16	-
	Μύλοι	7	1
	Ασίνη	22	2
	Ναύπλιο	3	-
	Τίρυνθα	54	2
	Πρόσυμνα	5	2
θαλαμοειδείς	Μυκήνες	175	>31
	Δειράς	51	6
	Άργος	2	-
	Κόκλα	10	>1
	Επαρχία Άργους	13	-
	Μύλοι	3	-
	Ασίνη	2	-
	Νεκροπόλεις I/II	33	2
	Ναύπλιο	62	-
	Τίρυνς	17	3
	Δενδρά	17	5
	Νεκροταφείο Πρόσυμνας	55	29
	Μεμονωμένοι τάφοι Πρόσυμνας	9	-
	Καταράχι	21	3
θολωτοί	Μυκήνες	9	4;
	Κόκλα	1	1
	Τίρυνς	2	-
	Δενδρά	1	1
	Πρόσυμνα	2	2
	Καζάρμα	1	1
χτιστοί θαλαμοειδείς	Μυκήνες	1	-
	Άργος	3	1
πίθοι	Τίρυνς	1	-
άγνωστου τύπου	Άργος	31	1
	Λέρνα	4	-
	Μύλοι	2	-
	Ναύπλιο	1	-

ΚΟΡΙΝΘΙΑ

	Σύνολο	Με όπλα
λακκοειδείς	7	-
θαλαμοειδείς	38	>1
άγνωστου τύπου	>9	-

ΑΧΑΪΑ

		Σύνολο	Με όπλα
λακκοειδείς	Περιοχή Πατρών	>5	-
	Περιοχή Φαρών	4	-
	Β-Α Περιοχή	3	-
θαλαμοειδείς	Περιοχή Δήμου	>2	1
	Περιοχή Πατρών	135	41
	Περιοχή Φαρών	27	>5
	Β-Α Περιοχή	48	2
θολωτοί	Περιοχή Πατρών	2	2
	Περιοχή Φαρών	4;	1 ή 2
χτιστοί θαλαμοειδείς	Περιοχή Πατρών	6	1
	Περιοχή Φαρών	3;	1
	Περιοχή Πατρών	2	1
θαλαμωτοί θολοειδείς	Περιοχή Πατρών	2	1
αγνώστου τύπου	Περιοχή Πατρών	>7	-
	Περιοχή Φαρών	>18	>3
	Β-Α Περιοχή	10	>4

ΗΛΕΙΑ

		Σύνολο	Με όπλα
λακκοειδείς		>26	3
θαλαμοειδείς	Αγ. Τριάδα	48	16
	Υπόλοιπο Αγ. Τριάδας	46	>10
θολωτοί		3	1
χτιστοί θαλαμοειδείς		3	1
ταφικοί κύκλοι	Σκιλλούς	1	1
άγνωστου τύπου		1	1

ΜΕΣΣΗΝΙΑ

		Σύνολο	Με όπλα
λακκοειδείς	Πύλος – Επαρχία Πυλίας	7	-
	Επαρχία Τριφυλίας	10	1
θαλαμοειδείς	Πύλος – Επαρχία Πυλίας	59	17
	Επαρχία Μεσσήνης	>38	1
θολωτοί	Πύλος – Επαρχία Πυλίας	55	24
	Επαρχία Τριφυλίας	18 ή 19	8
	Επαρχία Μεσσήνης	3	1
χτιστοί θαλαμοειδείς	Πύλος – Επαρχία Πυλίας	2	2
πεταλοειδείς	Πύλος – Επαρχία Πυλίας	1	-
πιθοταφές	Πύλος – Επαρχία Πυλίας	5	-
	Επαρχία Τριφυλίας	2	-

		Σύνολο	Με όπλα
ταφικοί κύκλοι	Πύλος – Επαρχία Πυλίας	5	1
	Επαρχία Τριφυλίας	2	1
τύμβοι	Πύλος – Επαρχία Πυλίας	1	1
άγνωστου τύπου	Πύλος- Επαρχία Πυλίας	6	-
	Επαρχία Τριφυλίας	2	-
	Επαρχία Μεσσήνης	10	1

ΛΑΚΩΝΙΑ

	Σύνολο	Με όπλα
λακκοειδείς	19;	2
θαλαμοειδείς	34;	4
θολωτοί	18;	>4
χτιστοί θαλαμοειδείς	1	1
θολοειδείς θαλαμωτοί	4	-
άγνωστου τύπου	32;	2

ΑΡΚΑΔΙΑ

	Σύνολο	Με όπλα
λακκοειδείς	37	-
θαλαμοειδείς	17	>1
χτιστοί θαλαμοειδείς	4	-
θαλαμωτοί θολοειδείς	1	1
άγνωστου τύπου	5	-

Συναντήσαμε τάφους που περιελάμβαναν είτε μεγάλο αριθμό είτε σπάνια και χαρακτηριστικά όπλα:

Αργολίδα
Μυκήνες: Ταφικός Κύκλος Α: Τάφοι ΙΙ, ΙΙΙ, IV, V και VI.
Ταφικός Κύκλος Β: Τάφοι Α, Γ, Δ, Λ και Ν.
Θαλ. Τάφοι 78 και 81.
Τίρυνς: Αγροτικές φυλακές: ΤΦ XXVIII (λακκ.).
Δενδρά: Θολ. ΤΦ.
Θαλ. Τάφοι 2, 8 και 12.
Πρόσυμνα: Θαλ. τάφοι XXV και XXVI.
Καζάρμα: Ο Θολ. ΤΦ.

Αχαΐα
Καλλιθέα (Σπέντζες): Θαλ. Τάφοι Α και Β.
Κρήνη (Άγ. Κωνσταντίνος – Δριμαλέικα): Τ3 (θαλ.).
Κρήνη (Άγ. Κωνσταντίνος – Μονοδενδρίου): ημισυλημένος τφ.

Πόρτες: Τ3 (θαλ.).
Σπαλιαρέικα Λουσικών: ΤΦ 2 (θαλ.).
Μιτόπολις: ΤΦ «1» (θαλ.).
Ροδιά: ΤΦ Β (θολ.).

Μεσσηνία
Πύλος: Θολ. ΤΦ IV.
Ταφικός Κύκλος Βαγενά.
Θαλ. ΤΦ Ε-6.
Ρούτση: ΤΦ 2 (θολ.)
Τραγάνα: Θολ. ΤΦ 1.
Νιχώρια: Θολ. ΤΦ Γ.
Κακόβατος: ΤΦ Γ (θολ.)
Περιστεριά: ΜΕ – ΥΕ Ι ΤΦ (λακκ.).

Λακωνία
Βαφειό: Ο θολ. ΤΦ.

Αρκαδία
Παλαιόκαστρο: ΤΦ 6 (θαλαμωτός θολοειδής).

Ο Μυλωνάς θεωρεί πως η κατάθεση περισσότερων του ενός ξιφών σε τφ αποτελεί μαρτύριο της πολεμικής αριστείας και των κατορθωμάτων του νεκρού (βλ. σελ. 65). Ο Παπαδόπουλος[912] και η Παπάζογλου - Μανιουδάκη[913] χαρακτηρίζουν τους νεκρούς που συνοδεύονται με πλήρη ουσιαστικά οπλισμό όχι μόνον «πολεμιστές» αλλά και εξέχοντα πρόσωπα, ανήκοντα σε υψηλές βαθμίδες της στρατιωτικής και κοινωνικής ιεραρχίας[914]. Ωστόσο, για τον ΤΦ της Τραγάνας δεν είναι βέβαιοι οι ανασκαφείς ότι εκεί θάφτηκαν τα μέλη του ηγεμονικού γένους (βλ. σελ. 260).

Δύο πράγματα μπορούμε να συμπεράνουμε: (1) Εάν πριν δεχτήκαμε ότι το να συνοδεύεται ένας άνδρας στον τφ του με όπλα τονίζει την ικανότητά του να χρησιμοποιεί δύναμη, τότε, κατ' αναλογία, τα πολλά όπλα αυξάνουν τον συμβολισμό. Η μεγάλη συγκέντρωση επιθετικών όπλων σε τφ αποτελεί τεκμήριο της πολεμικής ανδρείας του νεκρού. Είναι πιθανό, όμως όχι εξακριβωμένο, ότι δηλώνει και την υψηλή κοινωνική του θέση.

(2) Τα εξαρτήματα του αμυντικού εξοπλισμού (κυρίως τα χ. – περικνημίδες, θώρακες, ασπίδες) είναι ιδιαίτερα σπάνια (βλ. Πίνακα 32). Η εύρεσή τους ερμηνεύεται αφενός ως αρκετά σαφής ένδειξη ταφής πολεμιστή[915] (μόνον στη μάχη και όχι στην καθημερινή συναναστροφή έχει

[912] Papadopoulos 1999 b, 269-71.
[913] Id. 1994, 171-200.
[914] Θα είχε ενδιαφέρον να διερευνηθεί η άποψη του Παπαδόπουλου (Papadopoulos 1999 b, 269) ότι ο νεκρός του ΤΦ VIII Λαγανιδιάς Αχαΐας μπορεί να είναι ιερέας: έφεραν οι Μυκηναίοι θρησκευτικοί λειτουργοί οπλισμό ή θάβονταν με αυτόν;
[915] Χωρίς να ξεχνάμε πως πολεμιστές στην πραγματικότητα μπορούν να υπήρξαν όσοι ετάφησαν ή όχι με όπλα, ανεξάρτητα αριθμού και τύπου.

νόημα να φέρει κάποιος πανοπλία και ασπίδα), αφετέρου ως ένδειξη επιφανούς προσώπου που έχει την οικονομική δυνατότητα να αποκτήσει τέτοιο βαρύτιμο για την εποχή οπλισμό. Περίπου η ίδια σημασία αποδίδεται στην εύρεση ξιφών του βαρέως και σπανίου για την Πελοπόννησο Τύπου Naue II (εννέα φορές απαντά στην Αχαΐα, μόλις μία στην Αρκαδία και πέντε στην Αργολίδα)[916] (βλ. Κατάλογο Τάφων με Όπλα του παρόντος).

Αξίζει, τέλος, να επισημανθεί πως υπάρχει μία ταφή (Ναύπλιο, ΤΦ 3, σελ. 135) που έχει αποδοθεί σε πολεμιστή μόνον λόγω της αλογοθυσίας, που υπήρχε δίπλα στον σκελετό.

• Η συχνότητα με την οποία απαντούν αμυντικά και επιθετικά όπλα στους μυκην. τάφους της Πελοποννήσου είναι η εξής:

Πίνακας 32

	ξίφη	**Παραξ./ Εγχ.**	**Μάχαιρες**	**Αιχμές δ/α**	**Μαχαίρια/ μαχαιρίδια**	**Αιχμές βελών**	**κρ**	**θωρ**	**Επ***	**ασπ**	**ξυ**
ΑΡΓΟΛΙΔΑ	88	71	14	39	68	340	15	4	2	1	17
ΚΟΡΙΝΘΙΑ	-	-	-	2	-	2	-	-	-	-	-
ΑΧΑΪΑ	18	>14	2	>50	68	5	-	3	2	4	15
ΗΛΕΙΑ	5	8	-	12	13	5	7	-	-	-	6
ΜΕΣΣΗΝΙΑ	>22	>16	-	>7	>40	>239	6	>1	-	-	>8
ΛΑΚΩΝΙΑ	>5	>3	4;	1	12	3;	3;	-	1	1;	2

*= ο αριθμός δηλώνει ζεύγος, ακόμη κι αν έχει βρεθεί μία

Παρατηρούμε τον συγκριτικά μεγάλο αριθμό των ξιφών που απαντούν στην Αργολίδα, αριθμός που κυρίως οφείλεται στα μνημεία των δύο Ταφικών Κύκλων των Μυκηνών. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία των βελών στην ίδια περιοχή, αλλά και στην Μεσσηνία, στην οποία, όπως θα δούμε παρακάτω, η πληθώρα των αιχμών βελών προέρχεται από θαλ. και θολ. τάφους όπου αυτά ρίπτονταν στα πλαίσια συγκεκριμένου ταφικού εθίμου.

Η αριθμητική υπεροχή των επιθετικών όπλων έναντι των αμυντικών μπορεί να οφείλεται καταρχήν στο φθαρτό υλικό κατασκευής των συνήθων ασπίδων (οι χ. είναι σπανιότερες) και ενός τύπου κράνους της εποχής. Η χ. πανοπλία, που αυτήν την περίοδο άρχισε να χρησιμοποιείται, ή ήταν πολύ πολύτιμη για να θάπτεται ή ήταν η πρώτη που απομακρυνόταν από τους συλήτες. Αν

[916] Papadopoulos 1999 b, 273 (ο οποίος λέει ότι στην Αχαΐα ο Τύπος απαντά 13 φορές, από τα διαθέσιμα στοιχεία μας όμως κάτι τέτοιο δεν επιβεβαιώνεται). Η Παπάζογλου – Μανιουδάκη (*BSA* 1994, 179) αναφέρει πως ένα τέτοιο ξίφος προέρχεται από τφ του Παλαιοκάστρου Αρκαδίας και πέντε από την Αργολίδα (Μυκήνες και Τίρυνθα). Δεν διευκρινίζεται αν τα τελευταία προέρχονται από τάφους. Από τη δική μας μελέτη δεν προκύπτει κάτι τέτοιο.

και κατά τον Van Wees[917] τέτοιες θεωρίες δεν μπορούν να εξηγήσουν τη σπανιότητα των ομφαλών ή των φαλάρων, ή την σχεδόν ολοκληρωτική απουσία άλλων μετάλλινων προσαρτημάτων για τις ξύλινες ασπίδες ή τους δερμάτινους θώρακες και περικεφαλαίες, προσωπικά δεν θεωρώ καθόλου απίθανη τη θεωρία της σύλησης για τους θώρακες (ως αντικείμενο πολυτελείας τελικά). Η τελευταία ενισχύεται, ίσως, από το γεγονός ότι ο συνηθέστερος τύπος κράνους (το οδοντόφρακτο) μαρτυρείται συγκριτικά συχνότερα από όλα τα αμυντικά όπλα.

Η σπανιότητα αμυντικών όπλων στους τάφους ενδεχομένως αντανακλά την πρακτική της εποχής: να μην έφεραν όλοι οι πολεμιστές στη μάχη αμυντικό εξοπλισμό. Χρήσιμη θα ήταν η μελέτη της σχετικής εικονογραφίας, ώστε να διαπιστωθεί πώς απεικονίζονται οι πολεμιστές μαχόμενοι. Μπορεί ακόμη να πρόκειται για αυτό που ειπώθηκε παραπάνω: ότι δεν έχουμε ταφές «πολεμιστών» με την έννοια των ανδρών εξοπλισμένων όπως θα ήταν στη μάχη, αλλά ανδρών «με περιβολή ειρήνης, ωστόσο με δόρατα και ξίφη» (βλ. σελ. 325) κατά τις ομηρικές περιγραφές. Ο Jones πιστεύει πως η παρουσία αμυντικών όπλων στους τάφους δηλώνει μια ομάδα προνομιούχων στρατιωτών σε ένα λιγότερο επικίνδυνο περιβάλλον[918]. Εάν σκοπός των συγγενών και των φίλων ήταν να τονίσουν τα κατορθώματα και η φυσική υπεροχή του θανόντος, να πίστευαν πως αυτό επιτυγχάνεται καλλίτερα με την έμφαση στα όπλα «πλήξης του αντιπάλου» παρά με αντικείμενα που «προστατεύουν τα ευάλωτα σημεία του σώματος». Εάν, τέλος, η ερμηνεία του Coldstream πως η ύπαρξη αμυντικού οπλισμού στους τάφους είναι δείγμα ανασφάλειας και ανησυχίας[919] έχει βάση, τότε η Μυκην. Πελοπόννησος φαίνεται πως διένυε μια περίοδο χωρίς έντονες εσωτερικές αναταράξεις και χωρίς, σαφείς τουλάχιστον, εξωτερικές απειλές· μια περίοδο όπου ήταν εντονότερο το φιλοπόλεμο αίσθημα[920] και η αίσθηση υπεροχής έναντι του αντιπάλου.

- Ένα πέμπτο ζήτημα είναι κατά πόσον τα όπλα που συναντήσαμε στους τάφους είναι χρηστικά ή αναθηματικά αντικείμενα. Έχουμε ήδη τονίσει ότι ξίφη, παραξιφίδες, εγχειρίδια, αιχμές δοράτων / ακοντίων (πρωτευόντως) και μαχαίρια (δευτερευόντως) ήταν πρώτα και κύρια χρηστικά αντικείμενα, τα επιθετικά όπλα που έχει ένας πολεμιστής στη διάθεσή του την ώρα της μάχης προκειμένου να πλήξει τον αντίπαλό του. Επομένως, δεν αρνούμαστε πως τα όπλα που συναντάμε στους τάφους ήταν κατά κανόνα αυτά που οι νεκροί χρησιμοποιούσαν όσο ήταν εν

[917] Fisher - Wees 1998, 339.
[918] Jones 1999, 16.
[919] Coldstream 1997, 70.
[920] Όπλα σε τάφους είναι καταρχήν ενδείξεις φιλοπόλεμων κοινωνιών (Papadopoulos 1999 b, 267).

ζωή, και μετά θάνατον έγιναν μαρτύρια και ενθύμια των κατορθωμάτων τους. Ωστόσο, κατά τη μελέτη μας είδαμε πως υπάρχουν όπλα που ενδεχομένως να ήταν κάτι περισσότερο από χρηστικά αντικείμενα, ήδη πριν τοποθετηθούν στον τφ και αποκτήσουν την συμβολική σημασία του κτερίσματος. Αναφερόμαστε σε εκείνα που (α) είχαν πλούσια και επιτηδευμένη κόσμηση και (β) ήταν κατασκευασμένα είτε από καθαρό χαλκό είτε από λεπτά επεξεργασμένο λίθο, συνεπώς ακατάλληλα για μάχη. Τέτοια όπλα μπορούν, ίσως, να θεωρηθούν τα ακόλουθα:

Αργολίδα
Μυκήνες
ΤΦ IV Ταφικού Κύκλου Α. Τα εγχειρίδια υπ' αρ. 394 και 395 με παραστάσεις κυνηγιού λεόντων και θεόντων λεόντων αντίστοιχα.
ΤΦ V Ταφικού Κύκλου Α. Το εγχ. υπ' αρ. 764.765 με παράσταση ανθέων κρίνων.
ΤΦ Α. Ταφικού Κύκλου Β. Το μαχαίρι υπ' αρ. Α-255, κατασκευασμένο από καθαρό χαλκό, χωρίς την ανάμειξη με κασσίτερο.
ΤΦ Δ. Ταφικού Κύκλου Β. Το ξίφος υπ' αρ. Δ-277 με χρυσή λαβή που φέρει ανάγλυφη παράσταση ζώων σε εραλδική στάση να «δαγκώνουν» τη λεπίδα του όπλου.
ΤΦ 88 Νεκροταφείου Λόφου Παναγιάς. Το εγχ. υπ' αρ. Χ. 3153 [20] με χρυσεπένδυτη λαβή και λεπίδα με διακόσμηση σπειρών.
Δενδρά
Θολ. ΤΦ. Τα πέντε ξίφη, που συνοδεύουν τον νεκρό άνδρα του Λάκκου 1, είχαν όλα χρυσές λαβές και πλούσια κόσμηση.
ΤΦ 12. Το αποκαλούμενο «χρυσοποίκιλτο» ξίφος.

Πρόσυμνα – ΥΕ Νεκροταφείο θαλ. τάφων
ΤΦ XXXVII. Το ξίφος με τους έξι επίχρυσους ήλους και την χρυσεπένδυτη λεπίδα.
ΤΦ XIV. Το χ. εγχ. με την επίθετη διακόσμηση από χρυσό, ασήμι και niello.
ΤΦ III. Το χ. εγχ. με επίθετη χρυσή διακόσμηση.

Αχαΐα
Ροδιά: Θολ. ΤΦ Β. Λεπίδα χ. εγχ. με επίχρυσους ήλους και εμπαιστική διακόσμηση από φύλλο χρυσού, αργύρου και niello.

Μεσσηνία
Βολιμίδια: ΤΦ 3 Κορωνίου. Ορισμένες από τις λίθινες αιχμές βελών, που ο ίδιος ο ανασκαφέας θεωρεί πως δεν πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν ποτέ στον πόλεμο.
Ρούτση: Θολ. ΤΦ 2. (α) Εγχ. με παράσταση ναυτίλων χρυσών και αργυρών εναλλάξ μέσα σε βαθύ μπλε niello. (β) Εγχ. παρόμοιο με το (α) με ολόχρυση λαβή και παράσταση λεοπαρδάλεων.
Κουκουνάρα: «ΤΦ 2» «Τύμβου ?». Τα βέλη από πολύτιμους ή διάφανους λίθους (πρβ. τφ Βολιμιδίων).
Τραγάνα: ΤΦ 1. Η μοναδική περίπτωση – τουλάχιστον που αναφέρεται – που απαντούν λόγχες με διάκοσμο και μάχαιρα φέρουσα λεπτότατα κοσμήματα.

Λακωνία
Βαφειό: Θολ. ΤΦ. Το εγχ. με τρεις χρυσούς ήλους και κοσμήματα και το μαχαίρι με τη χρυσεπένδυτη λεπίδα.
Σοτιριάνικα: το υποτιθέμενο ξίφος, εάν σ' αυτό ανήκουν τα χρυσά πλακίδια που βρέθηκαν στον τφ.

Εκτός από τις τρεις περιπτώσεις που το υλικό κατασκευής τα καθιστά ακατάλληλα ουσιαστικά στην μάχη, τα όπλα γενικώς που φέρουν ιδιαίτερη, καλλιτεχνική πλέον, επεξεργασία δεν πρέπει να ήταν λιγότερο αποτελεσματικά ως πολεμικά μέσα. Θεωρητικά δηλ. θα μπορούσαν να έχουν κάλλιστα χρησιμοποιηθεί από πολεμιστές.

Ταυτόχρονα, όμως, γεννάται το ερώτημα, για ποιον λόγο ένα μεταλλικό, άκαμπτο (κυριολεκτικά και μεταφορικά) και λιτό αντικείμενο, όπως πρέπει θεωρητικά να είναι ένα όπλο, επιλέγεται να γίνει τελικά έργο τέχνης. Καθώς είναι βέβαιο πως η κόσμηση δεν εξυπηρετούσε την τεχνική βελτίωση του ίδιου του τεχνέργου, αντιλαμβανόμαστε πως γινόταν για να *δηλώσει*, να *συμβολίσει* κάτι κι αυτό δεν πρέπει, κατά τη γνώμη μου, να είναι άλλο από την *ιδιότητα* του κατόχου του. Το κάθε όπλο από μόνο του φανερώνει την πολεμική ιδιότητα του ανθρώπου που το φέρει ένα περίτεχνα δουλεμένο όπλο υποδεικνύει επιπλέον το κύρος αυτού του ανθρώπου στην κοινωνία της εποχής του. Ίσως δεν είναι τυχαίο πως τα περισσότερα τέτοια όπλα προέρχονται από τάφους που, βάσει και των συνευρημάτων, έχουν αποδοθεί σε επιφανή πρόσωπα.

Παρατηρούμε ότι τα όπλα που κατεξοχήν παρουσιάζουν επιτήδευση είναι τα ξίφη και τα εγχειρίδια. Τούτο δεν πρέπει να είναι τυχαίο ή να οφείλεται μόνο στο γεγονός ότι οι μεγάλες επιφάνειες των λεπίδων και το μεγαλύτερο συγκριτικά μέγεθος των λαβών τους ευνοεί, πρακτικά, τη λεπτομερή κατεργασία. Σημαντικότερο, ίσως, κίνητρο ήταν ότι ξίφη και εγχειρίδια αποτελούσαν δύο από τα κυριότερα και χαρακτηριστικότερα επιθετικά όπλα της Μυκην. εποχής.

Συμπεραίνουμε, λοιπόν, κυρίως για το ξίφος, πως για την Μυκην. εποχή ήταν πρώτα και κύρια ένα όπλο μάχης. Με την ιδιότητά του αυτή έγινε δηλωτικό μιας ολόκληρης κοινωνικής ομάδας, δίνοντας έμφαση στον πόλεμο, το στρατό και τον πολεμιστή ως *αξίες* πλέον στη Μυκην. κοινωνία[921]. Πλούσια κοσμημένα ξίφη και άλλα όπλα αποκτούν μεγαλύτερη συμβολική αξία, γίνονται αντικείμενα γοήτρου και αποσαφηνίζουν το κύρος του κατόχου τους ιδιαιτέρως όταν θάπτονται μαζί του.

[921] Hewitt 1993, 53 & 103.

- Από τη μελέτη των τάφων διαπιστώθηκαν ταφικά έθιμα άμεσα σχετιζόμενα με όπλα. Καταρχήν αναφορικά με τη θέση τους σε σχέση με το σώμα του νεκρού. Λίγα τα διαθέσιμα στοιχεία:

Αργολίδα

Ταφικοί Κύκλοι Μυκηνών: κατά κανόνα τα όπλα τοποθετούνται στη δεξιά μεριά του νεκρού, από το ύψος του κρανίου ή και του ώμου μέχρι αυτό της παλάμης, ανεξάρτητα από τη στάση του σώματος.

Μύλοι: στα Ν και κάτω από τον σκελετό (ΤΦ VII – κιβωτ.).

Τίρυνθα: ΤΦ XXVIII – λακκ.: χ. αιχμή δόρατος + ομφαλός ασπίδας = αριστερός ώμος
δύο εγχειρίδια = οσφύς
κράνος = κεφάλι

Δενδρά: Θολ. ΤΦ: Λάκκος Ι: γύρω στο κεφάλι = τμήματα κράνους
δεξιά – ώμος = ξίφος
αριστερά – ώμος = 3 ξίφη
πόδια = σωρός ξιφών, 4 αιχμές δοράτων, 2 μαχαίρια, κέρατα κράνους

ΤΦ 8 – θαλ.: Νεκρός φερέτρου: αριστερά = εγχ. (τα υπόλοιπα όπλα του τφ δεν ήταν κοντά στον σκελετό).

Πρόσυμνα: θαλ. ΤΦ XLIII: πάνω στο κρανίο = εγχ., μαχαίρι, ξυρό
κέντρο σωρού οστών = 2 εγχειρίδια
αριστερά = εγχ.

Επίδαυρος: ΤΦ «1»: δίπλα = αιχμή δόρατος

Θολ. ΤΦ Καζάρμας: Λάκκος ΙΙΙ: δίπλα = εγχ.
αριστερά = 2 μαχαίρια
κεφάλι = εγχ., βέλη, μαχαίρια

Αχαΐα

Κλάους: ΤΦ Λ: Νότια της ταφής = μαχαίρι

Καλλιθέα: ΤΦ Ο: ταφή Β: μεταξύ των οστών = αιχμή δόρατος σε όρθια θέση

Κρήνη: Τ3: ξίφος = δεξί χέρι
αιχμή δόρατος = δεξιά μεριά

Ηλεία

Αγία Τριάδα (Σπηλιές): Θ.Τ.Χ.: 6η ταφή: γύρω από το κρανίο = ξίφος, ξυρός, αιχμή δόρατος

Δάφνη: Θ.Τ.1: γύρω από το κρανίο = αιχμή δόρατος, ξυρός, εγχ.

Ήλιδα: ΤΦ 4: ξίφος στο χέρι του νεκρού

Μεσσηνία

Πύλος: ΤΦ Ε-6: ταφή Ε: αριστερή κνήμη = ξίφος, κόπτης, αιχμή δόρατος
δεξί πόδι = εγχ.
ταφή Η: αριστερό γόνατο = εγχ.
αριστερό ισχίο = μαχαίρι

Ρούτση: ΤΦ 2: τελευταία ταφή: δεξιό πλευρό = 10 ξίφη / εγχειρίδια / μαχαίρια
Λάκκος 2: νεκρός ανώτερου στρώματος: αριστερό χέρι = εγχ.
δεξιά μασχάλη = εγχ.

Άγιος Ιωάννης Παπουλίων: πίθος Νο 15: ώμος = αιχμή βέλους
Περιστεριά: ΜΕ – ΥΕ Ι ΤΦ: Β ανακομιδή: ύψος λεκάνης = κεκαμμένο ξίφος

Λακωνία
Βαφειό: υποτιθέμενος νεκρός λάκκου: αριστερή μεριά = εγχ., μαχαίρι, μύκητες ξιφών (;)
Άγιος Στέφανος: ΤΦ 28: μέσον σκελετού = εγχ.
Επίδαυρος Λιμηρά (Νεκροταφείο Συκέας): ΤΦ 2: τελευταία ταφή: αριστερά – ύψος λεκάνης = ξίφος, εγχ., ξυρός

Είναι, νομίζω, σαφές ότι δεν ακολουθείται κάποιο τυπικό στην τοποθέτηση των όπλων σε σχέση με το σώμα του νεκρού. Το μόνο στοιχείο που επαναλαμβάνεται ίσως περισσότερο είναι η τοποθέτηση κάθε όπλου στο *ύψος* του σώματος που *αντιστοιχεί* (κράνος = κεφάλι, ξίφη κλπ. = ύψος ώμου – λεκάνης). Μόνο στους τάφους της Ηλείας τα όπλα τοποθετούνται σχεδόν πάντα γύρω από το κρανίο.

Κατά δεύτερον, υπήρχαν όπλα, τα οποία σε κάποιο σημείο – συνήθως προς το μέσον του σωζόμενου μήκους τους – στρεβλώνουν έντονα είτε καμπυλώνοντας είτε γωνιάζοντας. Πρόκειται για τη λεγόμενη «εκούσια τελετουργική θανάτωση» των αντικειμένων. Είναι τα παρακάτω:

Αχαΐα. Γηροκομείο: ΤΦ «1». Χ. αιχμή δόρατος.
Μεσσηνία. Ταφικός Κύκλος Βαγενά Πύλου: Λάκκος Ι. Ξίφος.
Λάκκος ΙΙΙ. 3 ή 4 ξίφη, εγχ. και μαχαίρι.
Μεσσηνία. Ρούτση: Θολ. ΤΦ 1. Ξίφος.
Μεσσηνία. Καρποφόρα. Φράμα: «ΤΦ 2». Σπαθί.
Μεσσηνία. Περιστεριά: ΜΕ – ΥΕ Ι ΤΦ. Β. ανακομιδή. Ξίφος.

Εντύπωση προκαλεί η σχεδόν αποκλειστική εμφάνιση του εθίμου στη Μεσσηνία, αλλά και το γεγονός ότι δεν απαντούν «θανατωμένα» αμυντικά όπλα και βέλη. Όσον αφορά στα βέλη μία πρώτη σκέψη είναι ότι, λόγω αφενός του μικρού μεγέθους τους αφετέρου του πλήθος που χρησιμοποιούσε ένας τοξοβόλος «αποχωριζόμενος» από αυτά, δεν αποκτούσαν τη «βαρύτητα», που είχε π.χ. .ένα ξίφος. Πιστεύω πως πολύ πιο εύκολα ένας πολεμιστής θεωρούσε «όπλο του» ένα δόρυ ή ένα εγχ., παρά τα βέλη του. Ίσως υπήρχε ένα είδος «θανάτωσης» στο τόξο, το οργανικό του όμως υλικό συχνά δεν επιτρέπει αντίστοιχες παρατηρήσεις.

Διάφορες ερμηνείες έχουν υποστηριχθεί για τη συγκεκριμένη πρακτική[922]: ότι στόχευε στην απελευθέρωση του πνεύματος του αντικειμένου, ώστε να συνοδέψει τον νεκρό μεταθάνατον. Ότι απέτρεπε τη σύληση, καθώς το αντικείμενο καθίστατο άχρηστο στους ζωντανούς - άποψη που θεωρώ άτοπη για τα μετάλλινα αντικείμενα, αφού κάποιος μπορούσε να τα λιώσει και να τα

[922] Grinsell 1961, 475-91. Desborough 1995, 361.

επαναφέρει στην αρχική τους κατάσταση. Ότι λειτουργεί ως μέθοδος «απολύμανσης», τόσο για πράγματα που ανήκαν σε άνθρωπο που πέθανε από μολυσματική ασθένεια, όσο και για αντικείμενα που χρησιμοποιήθηκαν καθ' οιονδήποτε τρόπο στην ταφική τελετουργία. Ότι αποτελεί καθαυτό τμήμα τελετουργίας ή ακόμη σύμβολο της καταστροφής των εχθρών του νεκρού. Τα όπλα, ως σύμβολα εξουσίας, πιθανόν «καταστρέφονταν», γιατί θα ήταν «ανήθικο» να ξαναχρησιμοποιηθούν. Προσωπικά συμφωνώ με την άποψη ότι το όπλο έχει μια ζωή εντελώς δική του, που έσβηνε όταν πέθαινε ο κάτοχός του. Η θανάτωσή του από τους ζώντας είναι έκφραση «συμπάθειας» (<*συν* + *πάσχω*) προς τον νεκρό, προκειμένου αυτό να ακολουθήσει μια μοίρα κοινή με εκείνη του σκοτωμένου πολεμιστή. Αν όλη αυτή η θεωρία είναι σωστή τότε η συγκεκριμένη πρακτική είναι ένα επιχείρημα για την ανίχνευση της κοινωνική θέσης των νεκρών που αφορούν.

Μία τρίτη παρατήρηση αφορά σε όπλα που είτε αποτίθενται είτε τυλίγονται με ύφασμα:

Μυκήνες. Ταφικός Κύκλος Β: ΤΦ Δ. Οι αιχμές βελών Δ-447 ή Δ-284.
ΤΦ Ν. Η αιχμή ακοντίου Ν-308.
Θαλ. ΤΦ 91. Το ξίφος (αρ. 3196).
Πύλος: Ταφικός Κύκλος Βαγενά. Λάκκος ΙΙΙ. Το ξίφος, τα 3 εγχειρίδια και το μαχαίρι.

Βάσει των μέχρι στιγμής σωζόμενων ιχνών, πρόκειται για λινά υφάσματα, πιθανότατα χρώματος λευκού ή και πορφυρού, η εν γένει παρουσία των οποίων αν μη τι άλλο δηλώνει μέριμνα και φροντίδα για τα αντικείμενα αυτά και κατ' επέκτασιν για νεκρό που συνοδεύουν, μέριμνα που πιθανώς να υπαγορεύεται από την θέση του στην κοινωνία όσο ήταν εν ζωή (βλ. σελ. 69).

Τέλος, σε ορισμένους τάφους η μεγάλη συγκέντρωση αιχμών βελών δεν δηλώνει κτέρισμα, με τη συνήθη έννοια, αλλά μέρος ενός τελετουργικού που επιχωριάζει κατά κύριο λόγο στη Μεσσηνία. Κατά τη διάρκειά του ομάδα βελών εκτοξεύεται ως ομοβροντία συνήθως στο δρόμο του τφ (οπότε μιλάμε για θαλ. και θολ. τάφους) προς «αποχαιρετισμό» του τιμώμενου νεκρού:

Αργολίδα
Άργος – Κόκλα: Θολ. ΤΦ Ι.
Δενδρά: Θαλ. ΤΦ 8(;)

Μεσσηνία
Βολιμίδια: Τάφοι 3 και 5 Κορωνίου, ΤΦ 5 Βορηά.
Ρούτση: ΤΦ 2.

Κουκουνάρα: «ΤΦ 2» Γουβαλάρη.
Ακόνες: ΤΦ 2.
Τραγάνα: ΤΦ 1.
Περιστεριά: ΤΦ 3.

- Συναντήσαμε τάφους που στα κτερίσματα – ευρήματά τους περιελάμβαναν μαχαίρια, μαχαιρίδια και ξυρούς, ένα ή περισσότερα κάθε φορά. Επειδή τα παραπάνω αντικείμενα έχουν διφορούμενη χρήση και σημασία (όπλου και εργαλείου) δεν μπορούμε να απολύτως βέβαιοι ότι συνοδεύουν τφ ή ταφή *πολεμιστή*. Πρόκειται για τους παρακάτω τάφους:

Αργολίδα
Μυκήνες: ΤΦ Θ (Ταφικού Κύκλου Β), ΤΦ 5 (Νεκροταφείου Ασπροχώματος – Αγριοσυκιάς), ΤΦ 98 (Νεκροταφείου στο Καλκάνι) και ΤΦ 65 (Άγνωστου Νεκροταφείου).
Άργος: ΤΦ ΙΙ (Τύμβου Γ), Τάφοι XVII, XXIV, XXXI και XXXVI (Νεκροταφείου Δειράδος).
Μύλοι: ΤΦ VII.
Ασίνη: ΤΦ 1971-10 (Ανατολικού Νεκροταφείου).
Τίρυνς: Τάφοι VI (C) και VIII (E) (Νεκρόπολης Προφήτη Ηλία).
Δενδρά: ΤΦ 3.
Πρόσυμνα: Τάφοι Ι, XXVII, LII, XXXVI, XIII, XV και XLVI (ΥΕ Νεκροταφείου Θαλ. τάφων), Θαλ. ΤΦ Ι και Λακκ. ΤΦ XXV.
Αχαΐα
Κλάους: Τάφοι Ε, ΣΤ, Λ και Ν.
Καλλιθέα – Ραμπαντάνια: Τάφοι Ο, Τ, Υ και Φ.
Καλλιθέα – Λαγανιδιά: Θολ. ΤΦ και οι θαλ. τάφοι ΙΙ, ΙΙΙ, IV και XIII.
Πάτρα – οδός Γερμανού αρ. 148-152: ΤΦ 2.
Βούντενη: Τάφοι 25, 26, 28, 39 και 40.
Μιτόπολις: Τάφοι «3» και «6».
Λόμποκα: Θαλ. τφ.
Δροσιά: Θαλ. τφ.
Σκούρα: Κυστοειδής τφ.
Ηλεία
Αγία Τριάδα: Τάφοι 2, 7, Θ.Τ.ΙΙΙ και Θ.Τ.V.
Ολυμπία: ΤΦ «ΙΒ».
Διάσελα: ΤΦ Β.
Σαμικό: ΤΦ Δ (Τύμβου 1).
Μεσσηνία
Βολιμίδια: ΤΦ ? Βορηά και ΤΦ 3 Κεφαλόβρυσου.
Βλαχόπουλο: Θολ. ΤΦ.
Κουκουνάρα: Τάφοι 1 και 10 (ταφικού εξάρματος α), ΤΦ 1 (ταφικού εξάρματος β), Τάφοι Ι, ΙΙΙ και 1 (Ακόνων) και ΤΦ 2 Νικητόπουλου.
Άγιος Ηλίας: ΤΦ 1.
Κισσός: Ταφικός περίβολος Δ.
Ελληνικά Ανθείας: ΤΦ 4.
Λακωνία
Αμυκλαίο: Φρεατοειδής τφ.
Άρνα: ΤΦ 1.

Άγιος Στέφανος: ΤΦ 4 (Περιοχής Δ).

- Σε λίγες περιπτώσεις βρέθηκαν όπλα μη σύγχρονα με τον τφ στον οποίο ανήκουν:

Μυκήνες. Θαλ. ΤΦ 98. Σιδερένιο μαχαίρι.
Δενδρά. Θαλ. ΤΦ 2 (ΥΕ ΙΙΙ Α-Β). Ξίφος (ΥΕ ΙΙΙ Γ).
Θαλ. ΤΦ 8 (ΥΕ Ι-ΙΙ). Μαχαίρι (ΥΕ ΙΙΙ).
Χατζή. Σε τάφους : χ. ομφαλός ασπίδας και σιδερένια αιχμή δόρατος.
Ακόνες. ΤΦ ΙΙΙ. Σιδερένιο μαχαίρι.

Αυτό σημαίνει είτε ότι οι τάφοι χρησιμοποιήθηκαν πολύ αργότερα από την εποχή που κατασκευάστηκαν είτε, πιθανότερα, ότι ξανανοίχτηκαν για να δεχτούν νεώτερους ενταφιασμούς κατά τους οποίους προσετέθησαν ορισμένα όπλα. Κατά τη γνώμη μου, το γεγονός ότι δεν συναντήσαμε κάποιο όπλο πρωιμότερο της ταφής που συνοδεύει δηλώνει πως δεν έχουμε κάποια περίπτωση όπλου – κειμηλίου περασμένης γενιάς.

- Υπάρχουν κάποια σημεία στην μελέτη των τάφων της Πελοποννήσου που αξίζουν περαιτέρω επεξεργασία. Δεν θα επιχειρηθεί εδώ ανάλυσή τους, γιατί κάτι τέτοιο θα υπερέβαινε το σκοπό της παρούσας εργασίας, θα διατυπωθεί όμως ένας πρώτος προβληματισμός.

(1). Συνύπαρξη αιχμών βελών από διάφορα υλικά στον ίδιο τφ. Στο ίδιο ταφικό σύνολο μπορούν να απαντούν βέλη χ. και λίθινα (από οψιανό και πυριτόλιθο). Δεν γνωρίζουμε αν διαφορετικού υλικού βέλη εξυπηρετούν διαφορετικές λειτουργίες (π.χ. πόλεμο – κυνήγι), ή αν απλώς υποδηλώνουν διαφορετικές τεχνοτροπίες που εφαρμόζονται ταυτόχρονα.

Μυκήνες. ΤΦ ΙV, ΤΦ Δ, ΤΦ Λ, Θαλ. τάφοι 29 και 515.
Δενδρά. Θαλ. ΤΦ 8.
Πρόσυμνα. Θαλ. τάφοι XXVI, XXXIV, XLIX, XLIV.
Πύλος. Θολ. ΤΦ IV.
Κεφαλόβρυσο. Τάφοι Α και Β.
Τραγάνα. ΤΦ 2 (γυναικείες ταφές).
Ψάρι. ΤΦ 1.
Διόδια. Θολ. ΤΦ.
Αρκίνες. ΤΦ 1.

(2). Παρουσία κατόπτρων και σφονδυλίων. Κάτοπτρα και σφονδύλια θεωρούνται καταρχήν αντικείμενα συνδεόμενα με το γυναικείο φύλο: το πρώτο ως αντικείμενο καλλωπισμού, το δεύτερο ως μαρτύριο μιας γυναικείας δραστηριότητας, του γνεσίματος. Η παρουσία τους σε ταφικά σύνολα αυτόματα τους προσδίδει το χαρακτήρα του κτερίσματος, της συνοδείας του νεκρού στον άλλο κόσμο. Ταυτόχρονα, στον αρχαίο κόσμο κάτοπτρα και σφονδύλια θεωρούνται σύμβολα και μάλιστα νεκρικά, δηλωτικά του «περάσματος στον Κάτω Κόσμο»[923], σημασία που εδώ γίνεται εντονότερη καθώς συνοδεύουν άνδρες, ανθρώπους δηλ. που δεν τα χρησιμοποιούσαν στον καθημερινό βίο[924]. Αξιοσημείωτη είναι η έντονη παρουσία σφονδυλίων σε τάφους με όπλα της Αχαΐας:

Καθρέφτες
Μυκήνες. Θαλ. Τάφοι 29, 81, 91 και 5.
Άργος. ΤΦ XXIV Δειράδος.
Ναύπλιο. Θαλ. ΤΦ (;).
Δενδρά. Θαλ. ΤΦ 2.
Πρόσυμνα. Θαλ. ΤΦ XXV.
Πύλος. Ταφικός Κύκλος Βαγενά.
Καρποφόρα. Φράμα ΤΦ 2.
Νιχώρια. ΤΦ F.

Σφονδύλια
Αχαΐα
Κλάους. Τάφοι «1», Α, Ε, Λ, Μ1, Ν.
Καλλιθέα. Τάφοι Μ, Τ, Υ, Χ, ΙΙΙ, VI, VII.
Κρήνη. «ΤΦ 2».
Πάτρα. Τφ Οδός Γερμανού 134.
Βούντενη. Τάφοι 8, 9, 10, 28, 29, 36, 39.
Πτερωτό. Θολ. τφ.
Δροσιά.

Ηλεία
Αγία Τριάδα. Τάφοι 2, 6, 20, 25, 35.
Ολυμπία. ΤΦ «ΙΒ».
Σκιλλούς. Ταφικός Περίβολος.
Σαμικό. Τάφοι Δ, Χ, Θολ..
Αλποχώρι. ΤΦ 2.
Κουκουνάρα. ΤΦ 2 Νικητόπουλου.
Περιστεριά. ΜΕ – ΥΕ Ι ΤΦ.

[923] Βλ. σχετικά και Τζαχίλη 1997, 136-142.
[924] Εξαιρούνται πιθανώς οι «βασιλείς» του Βαφειού, που είδαμε πως πρέπει να χρησιμοποιούσαν καθρέφτες.

Ε Π Ι Λ Ο Γ Ο Σ

Η παρουσίαση των τάφων της Πελοποννήσου έγινε με αφετηρία και συχνό σημείο αναφοράς τους Βασιλικούς τάφους των Μυκηνών. Κύριος στόχος ήταν να φανεί πώς εκφράζεται μια ολόκληρη εποχή, μεστή ηρώων και πολεμικών κατορθωμάτων, μέσα από τα ταφικά της έθιμα και πώς τα τελευταία συμπληρώνουν την εικόνα του πολιτισμού που, με κοιτίδα την πόλη του Αγαμέμνονα, υμνήθηκε στην ομηρική Ιλιάδα.

Περαιτέρω ζητήματα που θα μπορούσαν να εξεταστούν στο μέλλον είναι τα εξής:

1. Η γεωγραφική διασπορά επιθετικών και αμυντικών όπλων βάσει των επιμέρους τύπων τους (ξίφη Naue II, κλπ.) και η σημασία της.
2. Η σχέση του οπλισμού που φέρουν οι άνδρες στην εικονογραφία και εκείνου που απαντά στους τάφους.
3. Η σύγκριση των τάφων με όπλα της Πελοποννήσου με τους αντίστοιχους της Κρήτης και περιοχών της Κεντρικής και Βόρειας Ελλάδας την ίδια περίοδο.

Κ Α Τ Α Λ Ο Γ Ο Σ Ε Ι Κ Ο Ν Ω Ν

Εισαγωγή
Εικ. 1: Τύποι A-D ξιφών. Κωστούρου 1972, εικ. 3-5.
Εικ. 2: Τυπολογική κατάταξη ξιφών κατά Snodgrass. Id. 1964, figs. 5-6.
Εικ. 3: Παραλλαγές Τύπου Naue II ξιφών. Naue 1903, taf. VI: 3-9.
Εικ. 4: Τύποι ξιφών και εγχειριδίων. Dickinson 2003, Σχ. 5.46.
Εικ. 5: Τα μέρη του ξίφους. Σχέδιο της Ε. Τζιλιγκάκη.
Εικ. 6 α 1-2: Τυπολογική κατάταξη των αιχμών δοράτων και βελών κατά Höckmann. Höckmann 1980, Abbildungen 1-19.
Εικ. 6 β: Τυπολογική κατάταξη αιχμών δοράτων κατά Snodgrass. HÖCKMANN, O., "Lanze und Speer", *Archaeologia Homerica, Kriegwesen, Teil. 2*, Göttingen, Abb. 79 a-t.
Εικ. 7: Τυπολογική κατάταξη μαχαιριών κατά Sandars. Sandars 1956, figs. 1-3.
Εικ. 8 α-β: Τυπολογική κατάταξη αιχμών βελών κατά Buccholz. Id. 1962, Abb. 7 & 12.
Εικ. 9: Τυπολογική κατάταξη αιχμών βελών κατά Snodgrass. Id. 1964, fig. 9.
Εικ. 10 α: Ελαφαντοστέινο ομοίωμα από τις Μυκήνες. Mycenean Age, fig. 85.
Εικ. 10 β: Οδοντόφρακτο μυκην. κράνος. Μαζαράκης 2000, εικ. 281.
Εικ. 11 α: Τοιχογραφία από το ανάκτορο του Νέστορα. Κορρές 1969, εικ. 7.
Εικ. 11 β: Κεφάλι πολεμιστή από το λεγόμενο Αγγείο του Πολεμιστή – Μυκήνες. Persson 1931, fig. 40.
Εικ. 12 a: Κράνη Β τοίχου από μικρογραφική τοιχογραφία Θήρας. Hewitt 1993, fig. 3.8.
Εικ. 12 b: Κράνη Ν τοίχου από μικρογραφική τοιχογραφία Θήρας. Αυτόθι, fig. 3.8.
Εικ. 13: Αναπαράσταση χ. με παραγναθίδες κράνους. *AM* 78, 1-62, Abb. 9.
Εικ. 14: Αναπαράσταση χ. πανοπλίας. Åkestrom 1987, fig. 99.
Εικ. 15: Αναπαράσταση χ. επικνημίδων. Von Merhart 1956, Abb. 7.
Εικ. 16: Παραλλαγές χ. ασπίδας με ομφαλό. Snodgrass 1964, fig. 3.
Εικ. 17 a-b: Κάτοψη και τομή τυπικού θαλ. και θολ. τφ. ANDRONIKOS, A., (1968), *Tokenkult. Archaeologia Homerica III.W.*, Göttingen, Abb. 6.
Εικ. 18 α: Μελανόμορφη πελίκη (500 π.Χ.). Η κρίση των όπλων. ΚΑΚΡΙΔΗΣ, Ι., (1986), *Ελληνική Μυθολογία*, τομ. 1, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, εικ. 108.
Εικ. 18 β: Ερυθρόμορφη κύλικα (490 π.Χ.). Η κατακύρωση της πανοπλίας του Αχιλλέα στον Οδυσσέα. Αυτόθι, εικ. 107.

Αργολίδα
Μυκήνες
Εικ. 19. Μυκήνες: η Πύλη των Λεόντων και η περιοχή του Ταφικού Κύκλου Α. *BSA* 25, pl. I.

Ταφικός Κύκλος Α
Εικ. 20 α: Σχεδιαστική αναπαράσταση του Κύκλου. Wace 1964, fig. 22.
Εικ. 20 β: Οι τέσσερις διαδοχικές αρχιτεκτονικές φάσεις του Κύκλου. Laffineur 1990, figs. 1-4.
Εικ. 21: Οι ταφές στους δύο Ταφικούς Κύκλους. Kilian 1986, tabelle 1.
Εικ. 22: ΤΦ ΙΙ. Όπλα. Karo 1930, taf. LXXII.
Εικ. 23: ΤΦ ΙΙ. Συνδυασμός όπλων και κοσμημάτων. Kilian 1986, Abb.14.

Εικ. 24: ΤΦ IV. Αποτύπωση της θέσης εύρεσης των κτερισμάτων (αρίθμηση κατά Karo). Kilian 1986, Abb. 7.
Εικ. 25: ΤΦ IV. Ξίφη. Karo 1930, tafeln LXXIII, LXXIV, LXXXV, LXXXVII, XCVIII, CII. Abb. 30, 31, 34.
Εικ, 26: ΤΦ IV. Ελαφάντινο και αλαβάστρινα επίμηλα ξιφών. Αυτόθι, Tafeln LXXV, LXXVI, LXXVII.
Εικ. 27: ΤΦ IV. Τρεις λοβοί και κόσμημα από χρυσό έλασμα μάλλον από κολεό ξίφους. Αυτόθι, tafeln LXXIX, XCIV, CI.
Εικ. 28: ΤΦ IV. Χ. εγχ.. Αυτόθι, taf. LXXXIX.
Εικ. 29: ΤΦ IV. Λεπίδες χ. εγχειριδίων. Αυτόθι, tafeln XCII, XCIV.
Εικ. 30: ΤΦ IV. Λεπίδα εγχ.. Αυτόθι, taf. XC.
Εικ. 31: ΤΦ IV. Χ. αιχμές δοράτων. Αυτόθι, taf. XCVII.
Εικ. 32: ΤΦ IV. Χ. μαχαίρια. Αυτόθι, tafeln XCVII, XCIX, CII.
Εικ. 33: ΤΦ IV. Χ. μαχαίρια σφαγής. Αυτόθι, taf. XCVII.
Εικ. 34: ΤΦ IV. Αιχμές βελών από οψιανό και πυριτόλιθο. Αυτόθι, taf. CI.
Εικ. 35: ΤΦ IV. Ελαφαντοστέινα πλακίδια μάλλον από κράνος. Αυτόθι, taf. LXIX.
Εικ. 36: ΤΦ IV. Υποστηρίγματα κράνους. Αυτόθι, taf. LXX.
Εικ. 37: ΤΦ V. Ξίφη Τύπου Α. Αυτόθι, tafeln LXXX, LXXXI, LXXXII, LXXXVI.
Εικ. 38: ΤΦ V. Ξίφη Τύπου Β. Αυτόθι, tafeln LXXX, LXXXI.
Εικ. 39: ΤΦ V. Χ. ξίφος με χρυσή λαβή και επίμηλα ξιφών. Αυτόθι, taf. LXXXIII.
Εικ. 40: ΤΦ V. Ξίφος με χρυσό φυλακτήρα και λαβή. Αυτόθι, tafeln LXXXI, LXXXIV.
Εικ. 41: ΤΦ V. Διάφορα τμήματα ξιφών. Αυτόθι, tafeln LXXX, LXXXII, LXXXIV, CXLIII & Abb. 45.
Εικ. 42: ΤΦ V. Εγχειρίδια. Αυτόθι, tafeln XCI, XCII, XCIII, XCIV & Abb. 57.
Εικ. 43: ΤΦ V. Χ. αιχμή δόρατος, οδόντες κάπρου, επιγονατίδες. Αυτόθι, tafeln LXVIII, LXX & Abb. 57.
Εικ. 44 α: ΤΦ V. Αποτύπωση ευρημάτων στο χώρο (αρίθμηση κατά Karo). Kilian, 1986, Abb. 11.
Εικ. 44 β: ΤΦ V. Η «μούμια» του τφ. Μαζαράκης 2000, εικ. 239.
Εικ. 44 γ: ΤΦ V. Συνδυασμός όπλων και κοσμημάτων. Kilian 1986, Abb. 16.
Εικ. 45: ΤΦ VI. Ξίφη Τύπου Β και εγχειρίδια. Karo 1930, taf. XCV.
Εικ. 46: ΤΦ VI. Μαχαίρια, αιχμές δοράτων και ξυρός. Αυτόθι, taf. XCVI.
Εικ. 47: ΤΦ VI. Χρυσός ένδεσμος επικνημίδας. Αυτόθι, taf. LXVIII.

Ταφικός Κύκλος Β
Εικ. 48: Σχεδιάγραμμα του Κύκλου και της ευρύτερης περιοχής. TUMULI, fig 3.
Εικ. 49 1-3: ΤΦ Α. Ξίφη. Μυλωνάς 1973, πίν. 17.
Εικ. 49 4: ΤΦ Α. Χρυσή επιγονατίδα (;) Αυτόθι, πίν. 20 γ.
Εικ. 50: ΤΦ Α. Μάχαιρες, μαχαίρια και αιχμή δόρατος. Αυτόθι, πίνακες 19.
Εικ. 51: ΤΦ Α. Επάργυρη μάχαιρα ή εγχ.. Αυτόθι, πίν 18.
Εικ. 52: ΤΦ Α. Ίχνη υφάσματος. Αυτόθι, πίν. 20 α.
Εικ. 53: ΤΦ Β. Σχεδιαστική αναπαράσταση. Dietz 1991, fig. 31.
Εικ. 54: ΤΦ Β. Μάχαιρα. Μυλωνάς 1973, πίν. 28 β,2.
Εικ. 55: ΤΦ Β. Ίχνη υφάσματος. Τζαχίλη 1997, εικ. 151.
Εικ. 56: ΤΦ Γ. Σχεδιαστική αναπαράσταση. Dietz 1991, fig. 32.
Εικ. 57: ΤΦ Γ. Λεπτομέρεια του *Σκελετού 1*. Μυλωνάς 1973, πίν. 34.
Εικ. 58-61: ΤΦ Γ. Ξίφη και άλλα όπλα. Αυτόθι, πίνακες 54-57 αντίστοιχα.
Εικ. 62: ΤΦ Γ. Η μάσκα από ήλεκτρο. Παπαδημητρίου 1952, εικ. 17.
Εικ. 63: ΤΦ Δ. Σχεδιαστική αναπαράσταση. Dietz 1991, fig. 33.
Εικ. 64: ΤΦ Δ. Αργυρόηλος παραξιφίδα. Μυλωνάς 1973, πίν. 64 β.

Εικ. 65: ΤΦ Δ. Όπλα. Μυλωνάς 1973, πίν. 69 & 72 α.
Εικ. 66: ΤΦ Δ. Ξίφη Τύπου Α. Αυτόθι, πίν. 67.
Εικ. 67: ΤΦ Ζ. Σχεδιαστική αναπαράσταση. Dietz 1991, fig. 35.
Εικ. 68: ΤΦ Ζ. Ξίφος Τύπου Α. Μυλωνάς 1973, πίν. 90 ε, 1.
Εικ. 69: ΤΦ Η. Μάχαιρα. Αυτόθι, πίν. 92 ε.
Εικ. 70: ΤΦ Η. Σχεδιαστική αναπαράσταση. Dietz 1991, fig. 36.
Εικ. 71: ΤΦ Θ. Μυλωνάς 1973, πίν. 93 α.
Εικ. 72: ΤΦ Ι. Σχεδιαστική αναπαράσταση. Cavanagh – Mee 1998, fig. 4.17.
Εικ. 73: ΤΦ Ι. Λεπτομέρεια ξίφους. Μυλωνάς 1973, πίνακες 98 ε & 99 α.
Εικ. 74: ΤΦ Ι. Ελαφαντοστέινος μύκητας. Αυτόθι, πίν. 99 β.
Εικ. 75: ΤΦ Ι. Μάχαιρα. Αυτόθι, πίν. 100 α,β.
Εικ. 76: Κάτοψη του στρώματος της φάσης 4 του Κύκλου. Kilian 1986, Abb. 9.
Εικ. 77: ΤΦ Λ. Παραμερισμένα οστά και κτερίσματα της Α πλευράς του. Μυλωνάς 1973, πίν. 111.
Εικ. 78: ΤΦ Λ. Χ. όπλα και αιχμές βελών. Αυτόθι, πίν 123.
Εικ. 79: ΤΦ Λ. Σχεδιαστική αναπαράσταση. Dietz 1991, fig. 39.
Εικ. 80 α-γ: ΤΦ Λ. Ξίφος και μύκητας. Μυλωνάς 1973, πίν. 121.
Εικόνες 81-83: ΤΦ Λ. Χρυσά κοσμήματα ξίφους. Αυτόθι, πίνακες 125, 124, 126 α, αντίστοιχα.
Εικ. 84: ΤΦ Λ. Παραξιφίδα και μάχαιρες. Αυτόθι, πίν. 122.
Εικ. 85: ΤΦ Ν. Σχεδιαστική αναπαράσταση. Dietz 1991, fig. 42.
Εικόνες 86-89: ΤΦ Ν. Όπλα. Μυλωνάς 1973, πίνακες 147-150 αντίστοιχα.
Εικ. 90: ΤΦ Ν. Οδόντες κάπρου. Αυτόθι, πίν 154.
Εικ. 91: ΤΦ Ρ. Κάτοψη και τομές. Papadimitriou 2001, fig. 13 a.

Παρατηρήσεις στους Κύκλους
Εικ. 92: Προτεινόμενες σχετικές χρονολογήσεις των ταφών των Κύκλων Α και Β. Taracha 1993, table 1.
Εικ. 93: Κατάλογος αιχμών δοράτων, ξιφών, παραξιφίδων και μαχαιρών. Μυλωνάς 1973, σελ. 311 Κατάλογος Α, σελ. 322 Κατάλογος Β & σελ. 325 Κατάλογος Γ.
Εικ. 94 α: Κύκλος Β. Συσχετισμός κτερισμάτων. Kilian 1988 γ, fig. 1.
Εικ. 94 β: Κύκλος Β. Συσχετισμοί στις ανδρικές ταφές κατά ηλικία. Kilian 1988 γ, fig. 5.
Εικ. 95 α: Κύκλος Β. Συσχετισμοί κτερισμάτων. Kilian 1986, tabelle 2.
Εικ. 95 β-γ: Κύκλοι. Κτερίσματα στις ανδρικές ταφές. Αυτόθι, tabellen 3 & 5.
Εικ. 95 δ: Κύκλος Β. Κτερίσματα στις ανδρικές ταφές. Αυτόθι, tabelle 6.
Εικ. 95 ε-ζ: Οι συνδυασμοί όπλων και κοσμημάτων στους Ταφικούς Κύκλους κατά τις φάσεις 1, 2, 3 αντίστοιχα. Kilian 1986, Abb. 12, 13, 15.
Εικ. 96: Ομάδες όπλων και μαχαιριών στους δύο Κύκλους. Taracha 1993, table 2.
Εικ. 97 α-β: Κτερίσματα στις ανδρικές ταφές των Ταφικών Κύκλων. Kilian 1988 γ, figs. 2 & 4.
Εικ. 98: Σκήπτρο από το Κούριο της Κύπρου (12^{ος} αι. π. Χ.). Μαζαράκης 2000, εικ. 284.
Εικ. 99: Ερέτρια. Το χ. «σκήπτρο» του ΤΦ του πρίγκιπα. Αυτόθι, εικ. 257.
Εικ. 100: Λειτουργίες των μυκην. ξιφών. Kilian 1990, fig. 4.
Εικ. 101: Υπολείμματα υφάσματος από το Ηρώο στο Λευκαντί της Εύβοιας. POPHAM , M.P., et alii, (1993), *Lefkandi II. Part 2: the excavation, architecture and the finds*, The British School of Archaeology at Athens, London, pl. 17 c-d.
Εικ. 102: ΤΦ Γ. Σφραγιδόλιθος από αμέθυστο. Παπαδημητρίου 1952, εικ. 16.

Προϊστορικό Νεκροταφείο
Εικ. 103: Γενικό πλάνο της περιοχής. Wace 1950, fig. 1.
Εικ. 104: Περιοχές A-D και G: τάφοι κοντά στον Ταφικό Κύκλο Α. Alden 2000, fig. 1.
Εικ. 105: Περιοχές Ε και Η: τάφοι κοντά στην Οικία του Αγγείου του Πολεμιστή και την Επικλινή Οικία. Αυτόθι, fig. 2.

Εικ. 106: Χ. αιχμή βέλους από τον ΤΦ 40 κάτω από την Επικλινή Οικία. Wace 1921 α, fig. 18.
Εικ. 107: Περιοχές F και Γ: τάφοι κάτω από τη Ν Οικία και από την περιοχή της ακρόπολης. Alden 2000, fig. 3.
Εικ. 108: Ανασκαφή Μυκηνών. Τομέας α. *ΠΑΕ* 1973, σελ. 100, εικ. 1.
Εικ. 109: Προκαταρκτικό σχέδιο του θρησκευτικού κέντρου. *ΠΑΕ* 1972, σελ. 125, εικ. 2.
Εικ. 110: Ακρόπολη Μυκηνών. Τσούντας 1893, πίν. 1.
Εικ. 111: Σχέδιο του Dörpfeld της «Οικίας Τσούντα». *ΠΑΕ* 1972, σελ. 117, εικ. 1.
Εικ. 112: *BSA* 50, 175-250, fig. 1.
Εικ. 113: Η περιοχή ΒΔ της ακρόπολης. *BSA* 48, 3-18, fig. 1.
Εικ. 114: Περιοχή 1. Wace 1950, fig. 2.
Εικ. 115: Η περιοχή που ανασκάφηκε τα έτη 1939-53. Alden 2000, fig. 4.
Εικ. 116: Περιοχή 2. Wace 1950, fig. 3.
Εικ. 117: Περιβάλλον τάφων Περιοχών 3-4. Θραύσμα λεπίδας ξίφους. *BSA* 48, pl. 2 (d).
Εικ. 118: Περιβάλλον τάφων Περιοχών 3-4. Παραξιφίδα. *BSA* 49, 292-6, fig. 14.
Εικ. 119: Περιβάλλον τάφων Περιοχών 3-4. Μαχαίρι. *BSA* 48, pl. 2 (b).
Εικ. 120: Κάτοψη των χώρων του Μουσείου σε σχέση με την ανασκαφή. Ωνάσογλου1955, σελ. 148, Σχέδ. XVIII.

Θαλαμοειδείς τάφοι
Εικ. 121: Χάρτης των νεκροταφείων κατά την ανασκαφή του Τσούντα. Ξενάκη 1985, πίν. XIV.
Εικ. 122: Πίνακας των νεκροταφείων και των τάφων τους βέβαιων και πιθανών. Αυτόθι, σελ. 45.
Εικ. 123: Πίνακας των 103 τάφων που ανέσκαψε ο Τσούντας και της ένταξής τους σε νεκροταφεία. Αυτόθι, σελ. 40-4.
Εικ. 124: Ευρύτερη περιοχή νεκροταφείων. Τσούντας 1888 α, εικ. 1.
Εικ. 125: Ευρύτερη περιοχή νεκροταφείων. Με τους αριθμούς σημειώνονται οι θολ. τάφοι. Wace 1964, fig.2.
Εικ. 126: ΤΦ 15. Χ. περιχειρίδα (προστασία χεριού). Ξενάκη 1985, πίν. IX.
Εικ. 127: ΤΦ 26. Χ. αιχμή βέλους. Αυτόθι, πίν. 17.
Εικ. 128: ΤΦ 28. Χ. αιχμή βέλους ή σουβλί. Αυτόθι, πίν. 25.
Εικ. 129 α: ΤΦ 29. Αιχμή βέλους από πυρίτη. Αυτόθι, πίν. 27.
Εικ. 129 β: ΤΦ 29. Μήλο ξίφους . Αυτόθι, πίν. 27.
Εικ. 130: ΤΦ 31. Οδόντες κάπρου. Αυτόθι, πίν. 28.
Εικ. 131: ΤΦ 47. Χ. αιχμές δοράτων. Αυτόθι, πίν. 33.
Εικ. 132: ΤΦ 81. Μαχαίρι. Αυτόθι, πίν. 36.
Εικ. 133: ΤΦ 81. Όπλα. Αυτόθι, πίνακες 107, 109.
Εικ. 134: ΤΦ 88. Όπλα. Αυτόθι, πίν. 119.
Εικ. 135: ΤΦ 89. Μήλο ξίφους. Αυτόθι, πίν. 122.
Εικ. 136: ΤΦ 91. Χ. ξίφη. Αυτόθι, πίν. 127.
Εικ. 137: ΤΦ 92. Οδόντες κάπρου και μήλο ξίφους. Αυτόθι, πίν. 129.
Εικ. 138: ΤΦ 102. Μήλο λαβής εγχ.. Αυτόθι, πίν. 140.
Εικ. 139: ΤΦ 5. Μαχαίρι και αιχμές βελών. Αυτόθι, πίν. 134, 4.
Εικ. 140: ΤΦ 78. Όπλα. Αυτόθι, πίνακες 100, 101, 102.
Εικ. 141: ΤΦ 58. Αιχμές βελών. Αυτόθι, πίν. 78.
Εικ. 142: Τάφοι 58 και 65. Όπλα. Αυτόθι, 81.
Εικ. 143: ΤΦ 68. Χ. αιχμές βελών. Αυτόθι, 83.
Εικ. 144: ΤΦ 75. Λεπίδα ξίφους και χ. αιχμή βέλους. Αυτόθι, 94.
Εικ. 145: ΤΦ 77. Χ. αιχμή δόρατος και χ. αιχμή βέλους. Αυτόθι, πίν. 98.
Εικ. 146: Τάφων Μυκηνών 1887/88. Χ. αιχμές βελών. Αυτόθι, πίνακες 46, 47.
Εικ. 147: Τάφων Μυκηνών 1895. Χ. αιχμή βέλους. Αυτόθι, πίν. 130.
Εικ. 148: Περιοχή του Ταφικού Κύκλου Β. Παπαδημητρίου 1952, σχέδ. 1.

Εικ. 149: Νεκροταφείο στο 3^{ο} χλμ. από το Χαρβάτι στην ακρόπολη. Wace 1932, fig. 1.
Εικ. 150: Νεκροταφείο στο Καλκάνι. Αυτόθι, fig.9.
Εικ. 151: ΤΦ 515. Σχέδιο και τομές. Αυτόθι, fig. 23.
Εικ. 152: ΤΦ 515. Όπλα. Wace 1932, plates XXIX, XXX.
Εικ. 153: ΤΦ 517. Σχέδιο και τομές. Αυτόθι, fig. 27.
Εικ. 154: ΤΦ 517. Οδόντες κάπρου. Αυτόθι, pl. XXXV.
Εικ. 155: ΤΦ 518. Σχέδιο και τομές. Αυτόθι, fig. 29.
Εικ. 156: ΤΦ 529. Χ. όπλα. Αυτόθι, pl. VII, XXXVIII.
Εικ. 157: ΤΦ 518. Ανασύσταση οδοντόφρακτου κράνους. Αυτόθι, fig. 78.
Εικ. 158: ΤΦ 529. Σχέδιο και τομές. Αυτόθι, fig. 41.
Εικ. 159: ΤΦ 518. Ορισμένα από τα όπλα του. Αυτόθι, plates VII, LI.
Εικ. 160: ΤΦ 533. Σχέδιο και τομές. Αυτόθι, fig. 47.
Εικ. 161: Τμήμα του Νεκροταφείου στο Σουλεϊμάνι. Δημακοπούλου 1981, σελ. 102, σχέδ. 10.

Θολωτοί τάφοι
Εικ. 162: Οι εννέα θολ. τάφοι. Wace 1921 β, pg. 285, fig. 49.
Εικ. 163: Πίνακας ομάδων θολ. τάφων βάσει χρονολογίας και αρχιτεκτονικού χαρακτήρα. Wace 1964, pg. 17.
Εικ. 164: Ο Κυκλώπειος ΤΦ. Αυτόθι, pg. 288, fig. 50.
Εικ. 165: Κυκλώπειος ΤΦ. Χ. μαχαίρι. Αυτόθι, fig. 51.
Εικ. 166: ΤΦ Επάνω Φούρνου. *BSA* 48, pg. 70, fig. 42.
Εικ. 167: ΤΦ Επάνω Φούρνου. Χ. αιχμή δόρατος. Αυτόθι, pg. 79, fig. 46.
Εικ. 168: ΤΦ Αιγίσθου. Wace 1964, fig. 12.
Εικ. 169: ΤΦ Αιγίσθου. Όπλα Αυτόθι, fig. 57.
Εικ. 170: ΤΦ του Ατρέως. Ιακωβίδης 1969, εικ.3.
Εικ. 171 α-γ: Ορισμένα ευρήματα από τον λακκ. τφ κοντά στον θολ. ΤΦ της Κλυταιμνήστρας. *ΠΑΕ* 1951, εικόνες 4, 5, 7.

Άργος
Εικ. 172: Περιοχή Α της Ασπίδος. Papadimitriou 2001 β, fig. 2.
Εικ. 173: Περιοχή Α της Ασπίδος, Αυτόθι, fig. 10.
Εικ. 174: Διάγραμμα των οδών του Άργους. ΤΥΜΒΟΙ, Γεν. Σχέδ. 1.
Εικ. 175: Τύμβος Γ. Papadimitriou 2001 β, fig. 30.
Εικ. 176: Ο ΤΦ 164. Papadimitriou 2001 α, figs. 7-8.
Εικ. 177 α: ΤΦ 164. Χ. μαχαίρι. Αυτόθι, fig. 14.
Εικ. 177 β: ΤΦ 164. Χ. εγχ.. Αυτόθι, fig. 13.
Εικ. 178: Τύμβος Ε. ΤΦ 5. Cavanagh – Mee 1998, fig. 4.14.
Εικ. 179: Πλάνο της πόλης. Papadimitriou 2001 β, fig. 1.
Εικ. 180: Τύμβος ΙΑ. Οικόπεδο Γεωργόπουλου. *ΑΔ* 46, σχέδ. 3.
Εικ. 181: Τύμβος ΙΑ. Οικόπεδο Γιαννάκη. *AM* 100, s. 3, fig. 1.
Εικ. 182 α: Τύμβος ΙΑ. Οικόπεδο Γιαννάκη. ΤΦ 4. Περιδέραιο από χάντρες αμέθυστου σε σχήμα οκτώσχημης ασπίδας. Αυτόθι, taf. 3:7.
Εικ. 182 β: Τμήμα τοιχογραφίας από την Τίρυνθα. Διακρίνεται η οκτώσχημη ασπίδα. KONTORLI – PAPADOPOULOU, L., (1999), "Fresco Fighting Scenes as evidence for warlike activities in Late Bronze Age Aegean", *Aegaeum* 19 – Polemos II, Université de Liège, pl. LXXVII c:2.

Νεκροταφείο Δειράδος
Εικ. 183: Κάτοψη του Νεκροταφείου. Deshayes 1966, plan 1.
Εικ. 184: Χ. μαχαίρια από τάφους του Νεκροταφείου. Αυτόθι, plates LXIX:6, LXIV:3, XCIX:5.
Εικ. 185: Οι δύο τάφοι που ανέσκαψε η Δεϊλάκη. Πρωτονοταρίου 1971, σχέδ. 9.

Εικ. 186 α: Οδός Τριπόλεως. ΤΦ 39. Μύκητας ξίφους από ορεία κρύσταλλο. *ΑΔ* 18 (χρον.), πίν. 74 γ δεξιά.
Εικ. 186 β: Οδός Τριπόλεως. ΤΦ 41. Χ. αιχμή δόρατος. Kanta 1975, fig. 1.

Νεκροταφείο Κόκλας
Εικ. 187: Κάτοψη του Νεκροταφείου. Demakopoulou 1990, fig. 1.
Εικ. 188: Θολ. ΤΦ Ι. Δημακοπούλου 1981, σχέδ. 6.
Εικ. 189: Θολ. ΤΦ Ι. Χ. αιχμές βελών. Demakopoulou 1990, fig. 19.

Εικ. 190: Νεκρόπολη Σχινοχωρίου. *BCH* 47, pl. III.

Λέρνα
Εικ. 192: Περιοχή Β. Caskey 1955, fig. 3.
Εικ. 193: Η περιοχή Α της Οικίας των Κεράμων. Caskey 1957, fig. 1.

Μύλοι
Εικ. 194: Χάρτης της περιοχής – σχηματική αναπαράσταση του οικοπέδου Μαντή. MYLOI, figs. 1,3.
Εικ. 195 α-γ: ΤΦ VII και ευρήματα αυτού. Αυτόθι, figs. 21, 26a, 26b.

Ασίνη
Εικ. 196: Χάρτης της περιοχής. ASINE I, fig. 1.
Εικ. 197: Μυκην. Νεκρόπολη Ι. Αυτόθι, fig. 131.
Εικ. 198: Μυκην. Νεκρόπολη Ι. ΤΦ 1. Αυτόθι, fig. 135.
Εικ. 199: Μυκην. Νεκρόπολη Ι. ΤΦ 1. Χ. ξυρός. ASINE III, pg. 79, fig. 1 [3].
Εικ. 200: Μυκην. Νεκρόπολη Ι. ΤΦ 2. ASINE I, fig. 139.
Εικ. 201: Μυκην. Νεκρόπολη ΙΙ. Αυτόθι, fig. 148.
Εικ. 202: Η περιοχή Α του λόφου της Μπαρμπούνας. Hägg 1973, fig. 1.
Εικ. 203: Περιοχή Μπαρμπούνας. ΤΦ 1971-3. ASINE II, fig. 32.
Εικ. 204 α-β: Περιοχή Μπαρμπούνας. ΤΦ 1971-3. Χ. εγχ. και μήλο εγχ.(;) Αυτόθι, figs. 51-54.
Εικ. 205: Περιοχή Μπαρμπούνας. ΤΦ 1971-10. Αυτόθι, fig. 66.
Εικ. 206: Περιοχή Μπαρμπούνας. ΤΦ 1971-10. Χ. μαχαίρι. Αυτόθι, figs. 67-68.

Ναύπλιο
Εικ. 207: Τοπογραφικό περιοχής Ευαγγελιστρίας Ναυπλίου. *ΑΕ* 1977, σελ. 87, εικ. 1.
Εικ. 208: Ν και Δ πλευρά του λόφου. ΤΦ Κ και διάταξη των ευρημάτων του. Δεϊλάκη 1973, σχέδ. 6.

Τιρυνς
Εικ. 209: Οι διαδοχικές ΥΕ ΙΙΙ φάσεις της ακρόπολης της Τίρυνθας. Dickinson 2003, Σχ. 5.30.

Κάτω ακρόπολη
Εικ. 210: Β-Ν-Α τμήμα. ΙΙ/2. TIRYNS V, Abb. 1.
Εικ. 211: Δύο όψεις του επίπεδου 2. TIRYNS IX, taf. 39:1,3.
Εικ. 212: Επίπεδο VI. ΤΦ 14. *AA* 1983, s. 289, Abb. 13.
Εικ. 213: Επίπεδο LXIII.42.33. Ανθρώπινη ταφή («ταφή στο έδαφος»). *AA* 1982, s. 395, Abb. 4.

Εικ. 214: Από το εσωτερικό της νότιας σύριγγας. Κάτοψη. *ΑΔ* 19 (χρον.), σελ. 114, σχέδ. 5.

Εικ. 215: Η δεξιά πύλη της ακρόπολης και δεξιά αυτής η θέση της ανασκαφής. *AE* 1956, σελ. 5, εικ. 7.

Αγροτικές Φυλακές
Εικ. 216: Σχέδιο της περιοχής. Verdelis 1963, Abb. 1.
Εικ. 217: Γεωμετρικοί και παλαιότεροι τάφοι. Αυτόθι, Abb.
Εικ. 218: ΤΦ XXVIII. Αυτόθι, Abb. 5.
Εικ. 219: Τάφοι XXVIII και XXIII – ευρήματα. Αυτόθι, Abb. 5 & *BCH* 92, pg. 706, fig. 62.

Εικ. 220: Γεωμετρική Νεκρόπολη. TIRYNS I, 126-167, Abb. 1.
Εικ. 221: Τομέας F. TIRYNS V, 41-75, Beilagen 1, 4.
Εικ. 222: Τομέας H. TIRYNS VIII, 7-36, Beil. 4.

Νεκρόπολη Προφήτη Ηλία
Εικ. 223: Σχέδιο της Νεκρόπολης . TIRYNS VI, 23-126, Taf. 9.
Εικ. 224: ΤΦ V. Αυτόθι, Abb. 4.
Εικ. 225: ΤΦ V. Μαχαίρι. TIRYNS VI, 23-126, Taf. 18:15.
Εικ. 226: ΤΦ VI (c), Αυτόθι, Abb. 5.
Εικ. 227: ΤΦ VI (c), χ. μαχαίρι. Αυτόθι, Taf. 25:2.
Εικ. 228: ΤΦ VII. Αυτόθι, Abb. 6.
Εικ. 229: ΤΦ VII. Αυτόθι, Taf. 29:1 (No 18).
Εικ. 230: ΤΦ VIII. Αυτόθι, Abb. 7.
Εικ. 231: ΤΦ VIII. Χ. αιχμή βέλους. Αυτόθι, Taf. 32:12.

Δενδρά – Μιδέα
Εικ. 232: Αεροφωτογραφία ακρόπολης Μιδέας. Åstrom 1983, φωτογραφία εσωφύλλου.

Η νεκρόπολη της Μιδέας
Εικ. 233: Νεκρόπολη Μιδέας. Åstrom 1977, fig. 3.
Εικ. 234: Ο Θολ. ΤΦ. Κάτοψη με τα ευρήματα κατά χώραν. Persson 1931, fig. 22.
Εικ. 235: Θολ. ΤΦ. Λάκκος Ι. Ανδρική ταφή. Cavanagh – Mee 1998, fig. 5.10 (c).
Εικ. 236: Τα ευρήματα ανά ταφή στον θαλ. ΤΦ 12 και τον «βασιλικό» λακκοειδή τφ Ι του Θολ. ΤΦ. Darque 1987, fig. 1.
Εικ. 237: Θολ. ΤΦ. Λάκκος Ι. Τμήμα διακόσμησης κράνους. Persson 1931, fig. 41 & pl. XXV (I).
Εικ. 238: Θολ. ΤΦ. Λάκκος Ι. Ξίφη, χ. αιχμές δοράτων, μαχαίρια. Αυτόθι, pl. XX.
Εικ. 239: Θολ. ΤΦ. Λάκκος Ι. Λεπτομέρειες ξιφών. Αυτόθι, pl. XXII.
Εικ. 240: Θολ. ΤΦ. Λάκκος Ι. Χρυσά ελάσματα από «βασιλικό» ξίφος. Αυτόθι, fig. 38.
Εικ. 241: Θολ. ΤΦ. Λάκκος Ι. Ζεύγος μολύβδινων κεράτων από κράνος. Αυτόθι, fig. 39.
Εικ. 242: ΤΦ 2. Αυτόθι, fig. 65.
Εικ. 243-245: ΤΦ 2. Όπλα. Αυτόθι, pl. XXXIII :4 & XXXII : 6,5 αντίστοιχα.
Εικ. 246: ΤΦ 2. Δύο από τις έξι αιχμές βελών. Αυτόθι, fig. 80.
Εικ. 247: ΤΦ 2. Διάτρητα τεμάχια οδόντων κάπρου από κράνος. Αυτόθι, pl. XXXIV (2).
Εικ. 248: ΤΦ 3. Αυτόθι, fig. 60.
Εικ. 249: ΤΦ 6. Persson 1942, fig. 20.
Εικ. 250: ΤΦ 6. Χ. αιχμές βελών. Αυτόθι, fig. 30.
Εικ. 251: ΤΦ 7. Αυτόθι, fig. 32.
Εικ. 252: ΤΦ 7. Χ. όπλα. Αυτόθι, fig. 35.
Εικ. 253: ΤΦ 8. Άποψη του εσωτερικού του θαλάμου. Αυτόθι, fig. 40.

Εικ. 254: ΤΦ 8. Ο σκελετός στα υπολείμματα του ξύλινου «φερέτρου»: αριστερά = εγχ., δεξιά = κράνος. Persson 1931, fig. 42.
Εικ. 255: ΤΦ 8. Απόψεις του εσωτερικού του θαλάμου. Αυτόθι, figs. 43-44.
Εικ. 256: ΤΦ 8. Χ όπλα. Persson 1942 , figs. 43-44.

Εικ. 257: ΤΦ 8. αιχμές βελών από διάφορα υλικά. Persson 1942, fig. 57.
Εικ. 258: ΤΦ 8. Θραύσματα κατεργασμένων οδόντων κάπρου. Αυτόθι, fig. 50.
Εικ. 259: ΤΦ 8. Χ. «*γύαλο*» πανοπλίας. Αυτόθι, pl. I.
Εικ. 260: ΤΦ 8. Απόδοση του χ. κωδωνόσχημου αντικειμένου ως πιθανού κράνους. Αυτόθι, fig. 114.
Εικ. 261: Παρίσι. Τμήμα αρχιτεκτονικού μέλους (φρίζας) από τερρακόττα. Åkestrom 1987, fig. 98.
Εικ. 262: ΤΦ 12. Åstrom 1977, fig. 3.
Εικ. 263: ΤΦ 12. «Θησαυρός» χ. αντικειμένων κατά χώραν: θώρακας, αγγεία, δίσκος πιθανώς κατόπτρου και στεφάνη για το λαιμό. Βερδελής 1960, πίν. 72 γ.
Εικ. 264: ΤΦ 12. Πιθανή αναπαράσταση του κράνους. Δεϊλάκη 1970, σχέδ. 1.
Εικ. 265: ΤΦ 12. Η χ. πανοπλία. Μαζαράκης 2000, εικ. 276 α.
Εικ. 266 α: Η πινακίδα Κ 740 από την Κνωσό. Åkestrom 1987, fig. 101.
Εικ. 266 β: Υποτιθέμενος τύπος ελαφρού θώρακα βάσει της πινακίδας Κ 740 της Κνωσού. Åkestrom 1987, fig. 103.
Εικ. 266 γ: Η απόδοση της πανοπλίας στη Γραμμική Β. VENTRIS and CHADWICK (1956), *Documents in Mycenean Greek*, Cambridge, pg. 375.

Τύμβοι
Εικ. 267: Ευρύτερη περιοχή Τύμβων Α, Β, C. TUMULI, fig. 4.
Εικ. 268: Τύμβος C. Αυτόθι, fig. 9.

Πρόσυμνα (Μπερμπάτι)
Εικ. 269: Χάρτης Πρόσυμνας. Wells 1990, fig. 2.
Εικ. 270: Μπερμπάτι: διασπορά ΥΕ ευρημάτων. WELLS, B. (ed), (1996), *The Berbati - Limnes Archaeological Survey 1988-1990*, Stockholm, pg. 125.

ΥΕ Νεκροταφείο θαλ. τάφων
Εικ. 271: Οι χωρικές ομάδες. Kilian 1988 γ, fig. 13.
Εικ. 272: Κάτοψη του Νεκροταφείου. Blegen 1937, plan 1.
Εικ. 273: ΤΦ XVII. Αυτόθι, plan 3.
Εικ. 274: ΤΦ XXIX. Αυτόθι, plan 11.
Εικ. 275: ΤΦ XXIX. Χ. μαχαίρι. Αυτόθι, fig. 158.
Εικ. 276: ΤΦ XXVIII. Αυτόθι, plan 12.
Εικ. 277: ΤΦ XXV. Αυτόθι, plan 14.
Εικ. 278 α: ΤΦ XXV. Χ. εγχ.. Αυτόθι, fig. 196.
Εικ. 278 β: ΤΦ XXV. Χ. εγχ.. Αυτόθι, fig. 197.
Εικ. 278 γ-δ: ΤΦ XXV. Χ. εγχ. και ξίφος. Αυτόθι, fig. 198.
Εικ. 278 ε: ΤΦ XXV. Χ. αιχμή δόρατος. Αυτόθι, fig. 200.
Εικ. 279: ΤΦ XXVI. Cavanagh – Mee 1998, fig. 5.22.
Εικ. 280 α: ΤΦ XXVI. Χ. αιχμή βέλους. Blegen 1937, fig. 211.
Εικ. 280 β: ΤΦ XXVI. Χ. αιχμές βελών. Αυτόθι, fig. 212.
Εικ. 280 1-13: ΤΦ XXVI. Διάφορα όπλα. Αυτόθι, figs. 213-216.
Εικ. 281: ΤΦ XXVII. Μαχαίρι. Αυτόθι, fig. 223.
Εικ. 282: ΤΦ XXXIV. Αυτόθι, plan 19.

Εικ. 283: ΤΦ XXXIV. Όπλα.Blegen 1937, figs. 263-265.
Εικ. 284: ΤΦ LII. Αυτόθι, plan 20.
Εικ. 285: ΤΦ LII. Μαχαίρι. Αυτόθι, fig. 270.
Εικ. 286: ΤΦ XXXVI. Χ. μαχαίρι. Αυτόθι, fig. 283.
Εικ. 287: ΤΦ XXXVII. , plan 23.
Εικ. 288 α-γ: ΤΦ XXXVII. Όπλα. Αυτόθι, figs. 298-299.
Εικ. 289: ΤΦ XXXVIII. Αυτόθι, plan 24.
Εικ. 290: ΤΦ XXXVIII. Όπλα. Αυτόθι, figs. 309, 311.
Εικ. 291: ΤΦ LXIX. Αιχμές βελών. Αυτόθι, figs. 335-337.
Εικ. 292: ΤΦ XLI. Αυτόθι, plan 29.
Εικ. 293: ΤΦ XLI. Όπλα. Αυτόθι, figs. 361, 363.
Εικ. 294: ΤΦ XLII. Αυτόθι, plan 30.
Εικ. 295: ΤΦ XLII. Όπλα. Αυτόθι, fig. 377.
Εικ. 296: ΤΦ VII. Χ. αιχμή βέλους. Αυτόθι, fig. 397.
Εικ. 297: XIV. ΤΦ Αυτόθι, plan 36.
Εικ. 298 1,3,4,5: ΤΦ XIV. Όπλα. Αυτόθι, fig. 419.
Εικ. 298 2: ΤΦ XIV. Εγχ.. Αυτόθι, plate II πάνω.
Εικ. 299: ΤΦ XV. Χ. ξυρό. Αυτόθι, fig. 426.
Εικ. 300: ΤΦ II. Αυτόθι, plan 36.
Εικ. 301: ΤΦ II. Όπλα. Αυτόθι, fig. 440.
Εικ. 302: ΤΦ II. Πιθανώς τμήματα όπλων. Αυτόθι, figs. 441, 443.
Εικ. 303: ΤΦ III. Αυτόθι, plan 40.
Εικ. 304: ΤΦ III. Χ. εγχ. με επίθετη χρυσή διακόσμηση. Αυτόθι, plate II κάτω.
Εικ. 305: ΤΦ III. Όπλα. Αυτόθι, figs. 461, 462, 459.
Εικ. 306: ΤΦ XLIII. Αυτόθι, plan 41.
Εικ. 307 1-6: ΤΦ XLIII. Όπλα. Αυτόθι, figs. 485-487.
Εικ. 308: ΤΦ XIII. Αυτόθι, plan 43.
Εικ. 309: ΤΦ XIII. Χ. εγχ. και μαχαίρι. Αυτόθι, fig. 503.
Εικ. 310: ΤΦ X. Αυτόθι, plan 44.
Εικ. 311 1-6: ΤΦ X. Όπλα. Αυτόθι, figs. 510, 512.
Εικ. 312: ΤΦ XLIV. Αυτόθι, plan 47.
Εικ. 313: ΤΦ XLIV. Αιχμές βελών. Αυτόθι, figs. 540, 543.
Εικ. 314: ΤΦ XLIV. Χ. μαχαιρίδιο. Αυτόθι, fig. 566.
Εικ. 315: ΤΦ LI. Χ. εγχ.. Αυτόθι, fig. 574.

Εικ. 316: ΤΦ N1. Κάτοψη. *AE* 1960, σελ. 125.
Εικ. 317: Χ. εγχ. πιθανώς από τον ΤΦ N1. Αυτόθι, πίν. 2 [5].
Εικ. 318: ΤΦ «N3». Χ. μαχαίρια. Holmberg 1983, fig. 28.

Εικ. 319: Θολ. ΤΦ «Ηραίου Άργους». Αιχμή βέλους. Wace 1921 β, fig. 68 (m).

Θολ. ΤΦ στο Μπερμπάτι
Εικ. 320: Ο λακκ. τφ του ΤΦ. *Op Ath* 15, fig. 8.
Εικ. 321 πάνω: Όπλα. Αυτόθι, pg. 43, fig. 26 πάνω.
Εικ. 321 κάτω: Όπλα και χ. κάλυμμα μήλου εγχ.. Αυτόθι, fig. 25 αριστερά.

Εικ. 322: «Δυτική Νεκρόπολη». ΤΦ IX. Χ. εγχ.. Säflund 1965, pg. 67, fig. 48:1.
Εικ. 323: Ο Λακκ. ΤΦ XXV και χ. μαχαίρι από αυτόν. Blegen 1937, figs. 76, 77.

Επίδαυρος

Παλαιά Επίδαυρος

Εικ. 324: Οικόπεδο Δ. Κουτσελόπουλου. Κάτοψη του ΤΦ 2 και τομή Α-Β. *ΑΔ* 49 (χρον.), σελ. 158, σχέδ. 10.

Εικ. 325: Οικόπεδο Δ. Κουτσελόπουλου. Κάτοψη του ΤΦ 3 και τομή Α-Β. Αυτόθι, σελ. 159, σχέδ. 11.

Καζάρμα – θολ. τφ

Εικ. 326: Λάκκος ΙΙ. Άποψη της ταφής προ του καθαρισμού του σκελετού. *ΑΑΑ* 2, σελ. 6, εικ. 6.

Εικ. 327: Λάκκος ΙΙ. Συνδυασμός κοσμημάτων και όπλων της ταφής. Kilian 1986, Abb. 17.

Εικ. 328: Λάκκος ΙΙΙ. Δέσμη βελών, μάχαιρα και ακόνη δίπλα στο κεφάλι του νεκρού. *ΑΑΑ* 2, σελ. 6, εικ. 7.

Εικ. 329: Λάκκος ΙΙΙ. Η θέση των κτερισμάτων της ανδρικής ταφής. Cavanagh – Mee 1998, fig. 5.10 (d).

Κορινθία

Εικ. 330: Νεκροταφείο της ΠΕΣ. *Hesperia* 39, 1-39, fig. 4.

Εικ. 331: Ιερό Δήμητρας και Κόρης. *Hesperia* 48, pg. 352, fig. 1.

Αχαΐα

Εικ. 332: Καγκάδι. Ξίφος άγνωστης προέλευσης. Papadopoulos 1979, fig. 320 c-d.

Εικ. 333: Καγκάδι. Χ. αιχμή δόρατος άγνωστης προέλευσης. Αυτόθι, fig. 317 c.

Κλάους

Εικ. 334: ΤΦ «2». Όπλα. *ΠΑΕ* 1938, σελ. 118, *ΠΑΕ,* 1937, σελ. 92, εικ. 12, Papadopoulos 1979, fig. 344 a.

Εικ. 335: Η «Ανατολική Συστάδα» τάφων. *ΠΑΕ* 1992, πίν. 17 α.

Εικ. 336: ΤΦ Α. Τ- σχημο εγχ.. *ΠΑΕ* 1988, πίν. 30 γ.

Εικ. 337: ΤΦ Ε. Ταφές και κτερίσματα κατά χώραν. *ΠΑΕ* 1990, πίν. 29 α.

Εικ. 338: ΤΦ ΣΤ. Ταφές και κτερίσματα κατά χώραν. *ΠΑΕ* 1990, πίν. 29 β.

Εικ. 339: ΤΦ Θ. *ΠΑΕ* 1991, πίν. 47 Β.

Εικ. 340: ΤΦ Θ. Τα όπλα της ταφής Α κατά χώραν. *ΠΑΕ* 1991, πίν. 48 Β.

Καλλιθέα: θέση Ραμπαντάνια ή Σπέντζες

Εικ. 341: Το νεκροταφείο των θαλ. τάφων. *ΠΑΕ* 1981, πίν. 147 Β.

Εικ. 342: ΤΦ Α. Ζεύγος χ. επικνημίδων. Yalouris 1960, beil. 28.

Εικ. 343: ΤΦ Α. Χ. όπλα. Αυτόθι, beil. 27.

Εικ. 344: ΤΦ Α. Ελάσματα και κομβία από θώρακα. Αυτόθι, beil. 29.

Εικ. 345: ΤΦ Α. Πρόσφατη ανασύσταση του θώρακα. Papadopoulos 1979, fig 314.

Εικ. 346: ΤΦ Β. Όπλα. Yalouris 1960, beil. 31.

Εικ. 347: ΤΦ Ο. Kontorli – Papadopoulou 1987, pl. XLII a.

Εικ. 348: ΤΦ Ο. Κτερίσματα κατά χώραν. *ΠΑΕ* 1980, πίν. 92 β.

Εικ. 349: ΤΦ Ο. Η καύση του νεκρού. Αυτόθι, πίν. 93 α.

Εικ. 350: ΤΦ Ο. Η φλογόσχημος λόγχη κατά χώραν. Αυτόθι, πίν. 93 β.

Εικ. 351: Χ. μαχαιρίδιο από απόρριψη χωμάτων από τάφους γειτονικούς των Τάφων Ξ και Ο. *ΠΑΕ* 1981, πίν. 147 α.
Εικ. 352: ΤΦ Ρ. Ευρήματα κατά χώραν. *ΠΑΕ* 1977, πίν. 70 α.

Καλλιθέα: θέση Λαγανιδιά
Εικ. 353: Νεκροταφείο και θολ. τφ. *ΠΑΕ* 1992, πίν. 18 α.
Εικ. 354: ΤΦ ΙΙ. *ΠΑΕ* 1988, πίν. 26 α.
Εικ. 355: ΤΦ IV. *ΠΑΕ* 1989, πίν. 50 β.
Εικ. 356: ΤΦ VIII. Αυτόθι, πίν. 51 α.

Εικ. 357: Κρήνη Πατρών. Θέση Ζωιτάδα. Θαλ. ΤΦ 1. Ταφές και κτερίσματα. *ΑΔ* 49, πίν. 73 α.
Εικ. 358: Γηροκομείο. ΤΦ «1». Χ. όπλα. Papadopoulos 1979, figs. 316 b, 296 b, 342 c.
Εικ. 359: Πάτρα. Οδός Γερμανού αρ. 148-152. Κάτοψη ΤΦ 2. *ΑΔ* 47 (χρον.), σελ. 137, σχέδ. 7.
Εικ. 360: Πάτρα. Βούντενη. Κάτοψη νεκροταφείου θαλ. τάφων. *ΑΔ* 49 (χρον.), σελ. 228, σχέδ. 13.
Εικ. 361: Πάτρα. Βούντενη. ΤΦ 5. *ΑΔ* 44 (χρον.), πίν. 85 Β.
Εικ. 362: Πόρτες. Γενικό πλάνο. Moschos 2000, fig. 2.
Εικ. 363: Πόρτες. Τύμβος C. Αυτόθι, fig. 7.
Εικ. 364 α: Πόρτες. Τ 3. Το ταφικό στρώμα του θαλάμου. *ΑΔ* 50 (χρον.), πίν. 83 β.
Εικ. 364 β: Πόρτες. Τ3. Χ. κνημίδες, φιάλη και στέμμα (μίτρα) κατά χώραν. Κολώνας 1996, fig. 2.
Εικ. 365: Σπαλιαρέικα Λουσικών. ΤΦ 2. Κάτοψη του θαλάμου. *ΑΔ* 45 (χρον.), σελ. 134, σχέδ. 4.
Εικ. 366: Πτερωτό. Θέση Γούπατα. Κάτοψη και τομές του θολ. τφ. *ΠΑΕ* 1952, σελ. 133, σχέδ. 9.
Εικ. 367 α: Χαλανδρίτσα. Χ. μαχαίρι, άγνωστης ανασκαφικής συνάφειας. Sandars 1956, fig. 4:3.
Εικ. 367 β: Φαραί. Άγιος Βασίλειος. Ξυρός από τφ αγνώστου Τ.Α. Papadopoulos 1979, fig. 294 b.
Εικ. 368: Φαραί. Τρουμπές. Κτιστός θολ. ή θαλ. τφ. Χ. αιχμή δόρατος. *ΠΑΕ* 1929, σελ. 91, εικ. 7.
Εικ. 369: Μιτόπολις. Προφήτης Ηλίας. Χ. όπλα από τφ αγνώστου Τ.Α. Papadopoulos 1979, figs. 316 a, 396 a.
Εικ. 370: Ροδιά – Βούγα. Θολ. ΤΦ Β. Όπλα. Αυτόθι, figs. 321 a-b, 319 c-d, 321 c, 310 e, 317 b.
Εικ. 371: Καλάβρυτα. Θέση Λόμποκα. Χ. μαχαίρι από τφ χωρίς Τ.Α. *ΠΑΕ* 1933, σελ. 90-1, εικ. 1.
Εικ. 372: Βρυσάριο. Αιχμές δοράτων από τφ ή τάφους. Papadopoulos 1979, fig. 317 a.
Εικ. 373: Βρυσάριο. Χ. ξυρός από τφ. Αυτόθι, fig. 294 b.
Εικ. 374: Σκούρα. Κυστοειδής τφ. Χ. ξυρός. Αυτόθι, fig. 294 a.
Εικ. 375-376: Χατζή. Χ. όπλα από τάφους. Αυτόθι, figs. 315 b, 318 b.
Εικ. 377: Νικολέικα Αιγίου. Καλλιθέα. Κάτοψη ΤΦ 2. Λάκκοι. *ΑΔ* 50, σελ. 235, σχέδ. 22.
Εικ. 378: Νικολέικα Αιγίου. Καλλιθέα. Κάτοψη ΤΦ 4. Λάκκοι. Αυτόθι, σελ. 236, σχέδ. 23.
Εικ. 379: Αχλαδιές. Χ. αιχμή δόρατος άγνωστης προέλευσης. Papadopoulos 1979, fig. 318 a.
Εικ. 380: Αιγείρα. Ξίφη και εγχειρίδια από τφ ή τάφους. Αυτόθι, figs. 319 a-b, 322 b.

Ηλεία
Εικ. 381: Αγία Τριάδα. Θέση Σπηλιές. Θ.Τ.Χ. Χ. ξίφος. *ΑΔ* 52 (χρον.), πίν. 105 α.
Εικ. 382: Ολυμπία. Θαλ. ΤΦ Καλόσακα. Παρλαμά 1974, εικ. 3.

Αρχαία Ήλιδα: περιοχή αρχαίου θεάτρου
Εικ. 383: ΤΦ 1. Ευρήματα κατά χώραν. Γιαλούρης 1964, πίν. 198 β.
Εικ. 384: ΤΦ 1. Χ. εγχ. Αυτόθι, πίν. 199 γ.
Εικ. 385 α-β: ΤΦ 4. Γενική άποψη και λεπτομέρεια. Αυτόθι, πίν. 201 β-γ.
Εικ. 386: ΤΦ 4. Το χ. ξίφος. Αυτόθι, πίν. 202 γ.

Εικ. 387: Μακρύσια. Κάτοψη και τομή του ταφικού περιβόλου. *ΑΔ* 23 (Μελέται), σελ. 285, σχέδ. 1.
Εικ. 388 α: Μακρύσια. Ταφικός περίβολος. Αβαθής λάκκος με τα ευρήματα κατά χώραν. Αυτόθι, πίν. 123.
Εικ. 388 1-7: Μακρύσια. Ταφικός περίβολος. Τα ευρήματα του αβαθούς λάκκου. Αυτόθι, πίν. 123.
Εικ. 389: Μιράκα. Πίσα. ΤΦ 1. Όπλα. *ΑΔ* 25 (χρον.), πίν. 173 β.
Εικ. 390: Κάτοψη τύμβου 1 Σαμικού. Γιαλούρης 1965, σχέδ.1.

Εικ. 391: Σαμικό. Τύμβος 1. ΤΦ Δ. Θραύσμα λαβής χ. μαχαιριδίου και οι ήλοι της. Γιαλούρης 1965, πίν. 25 γ.
Εικ. 392: Κλαδεός. Θέση Τρύπες. Θαλ. ΤΦ Δ. Χ. ξίφος. Γιαλούρης 1964, πίν. 187 ζ.
Εικ. 393: Κλαδεός. Θέση Καυκανιά. Λακκ. τάφοι. Παρλαμά 1974, εικ. 4.
Εικ. 394: Δάφνη. ΘΤ 3. Χ. αιχμή δόρατος. *ΑΔ* 52 (χρον.), πίν. 103 δ.
Εικ. 395: Αλποχώρι. ΤΦ 2. *ΑΔ* 40 (χρον.), σελ. 104, σχέδ.1.

Μεσσηνία
Εικ. 396: Χάρτης θέσεων Δ Πελοποννήσου. Pylos I, fig. 399.
Εικ. 397: Οι Σπουδαιότερες θέσεις της ΝΔ Πελοποννήσου. Παντελίδου 1970, σχέδ. 1.

Πύλος
Εικ. 398: Η περιοχή του λόφου του Άνω Εγκλιανού. Pylos III, fig. 301.
Εικ. 399: Θολ. ΤΦ ΙΙΙ. Αυτόθι, figs. 319-320.
Εικ. 400: Θολ. ΤΦ ΙΙΙ. Χ. ξίφη ή εγχ. Αυτόθι, fig. 169:11.
Εικ. 401: Θολ. ΤΦ IV. Αυτόθι, fig. 323.
Εικ. 402: Θολ. ΤΦ IV. Όπλα. Αυτόθι, figs. 190:20, 194, 195.

Ταφικός Κύκλος Βαγενά

Εικ. 403: Κάτοψη του Κύκλου. Dickinson 2003, Σχ. 6.7.
Εικ. 404: Κάτοψη των ταφικών Λάκκων. Pylos III, fig. 327.
Εικ. 405: Κατανομή των ευρημάτων στους ταφικούς Λάκκους. Αυτόθι, fig. 329.
Εικ. 406: Κατανομή των ευρημάτων στους ταφικούς Λάκκους. Cavanagh – Mee 1998, fig. 5.8.
Εικ. 407: Όπλα των Λάκκων. Pylos III, fig. 229.
Εικ. 408 α: Λάκκος 1. Λεκάνη – πίθος – ξίφος από τα Δ. Αυτόθι, fig. 198.
Εικ. 408 β: Λάκκος 1. Κρανίο και οστά στον πίθο. Στα Β η λεκάνη. Αυτόθι, fig. 217.
Εικ. 408 γ: Λάκκος 1. Θραύσματα χρυσού στον πυθμένα του πίθου. Αυτόθι, fig. 218.
Εικ. 409: Λάκκος 2. Χ. μαχαίρι. Αυτόθι, fig. 230:9.
Εικ. 410 α: Λάκκος 2. Σκελετικά υπολείμματα και τα κτερίσματά τους. Αυτόθι, fig. 200.
Εικ. 410 β: Λάκκος 2. Άνω μισό του σκελετού και χ. αγγείο. Στο κέντρο ίχνη άλλης ταφής. Αυτόθι, fig. 207.
Εικ. 410 γ: Λάκκος 2. Σκελετός. Αυτόθι, fig. 208.
Εικ. 411 α: Λάκκος 3. Λεκάνη. Εξέχει λαβή ξίφους. Αυτόθι, fig. 209.
Εικ. 411 β: Λάκκος 3. Λεκάνη και πίθος. Αυτόθι, fig. 212.
Εικ. 411 γ: Λάκκος 3. Λεκάνη. Εξέχει λαβή ξίφους. Από κάτω διακρίνεται ομάδα όπλων. Αυτόθι, fig. 211.
Εικ. 412: Λάκκος 3. Αιχμές βελών. Αυτόθι, figs. 236:6, 231:7.
Εικ. 413: Λάκκος 3. Χ. μαχαίρι και οστά. Αυτόθι, fig. 213.
Εικ. 414: Λάκκος 3. Ξίφη, εγχ., μαχαίρι και ελαφαντοστέινο επίμηλο μετά την απομάκρυνση του αγγείου. Αυτόθι, fig. 216.
Εικ. 415: Λάκκος 4. Όπλα. Αυτόθι, figs. 227:4, 230:1-4,6, 232:3.

Εικ. 416: Λάκκος 4. Κρανία, οστά, εγχειρίδια (αριστερά), θραύσματα χρυσού (άνω αριστερά). Pylos III, fig. 219.
Εικ. 417: Τομή L. Τοίχος, εγχ. και άλλα αντικείμενα. Αυτόθι, fig. 202.
Εικ. 418: Τομή L. Όπλα. Αυτόθι, figs. 230, 231.

Εικ. 419: ΤΦ Ε-6. Αυτόθι, fig. 339.
Εικ. 420: ΤΦ Ε-6. Όπλα. Αυτόθι, fig. 243.
Εικ. 421: ΤΦ Ε-8. Αυτόθι, fig. 340.
Εικ. 422: ΤΦ Ε-8. Όπλα. Αυτόθι, fig. 250.
Εικ. 423: ΤΦ Κ-2 και ευρήματα αυτού. Αυτόθι, figs. 351-354, 291.

Βολιμίδια
Εικ. 424: ΤΦ 3 Κορωνίου – αιχμές βελών και πυρήνας, ΤΦ 2 Αγγελόπουλου – αιχμή βέλους. *ΠΑΕ* 1952, σελ. 478, εικ. 4.
Εικ. 425: ΤΦ 6 Αγγελόπουλου. Τα εργαλεία ενός Μυκηναίου τεχνίτη (πιθανώς ΥΕ Ι εποχής). *ΠΑΕ* 1953, σελ. 250, εικ. 11.

Τάφοι Κεφαλόβρυσου
Εικ. 426: ΤΦ 3. Όπλα «κόγχης 1». *ΠΑΕ* 1964, πίν. 94 γ.
Εικ. 427: Σχέδια των Τάφων 5 και 7. *ΠΑΕ* 1965, σελ. 105, εικ. 2.
Εικ. 428: ΤΦ 5. Χαυλίοι κάπρου. Αυτόθι, πίν. 144 β.
Εικ. 429: Κάτοψη Τάφων Α και Β. *ΑΔ* 27 (χρον.), σελ. 257, Σχέδ. 1.
Εικ. 430: ΤΦ Β. Χ. μαχαίρια. Αυτόθι, πίν. 194 δ.

Ρούτση
Εικ. 431: ΤΦ 2. Η τελευταία ανδρική ταφή με τα κτερίσματά της. Cavanagh – Mee 1998, fig. 5.10 b.
Εικ. 432: ΤΦ 2. Εμπίεστο εγχ. με ναυτίλους και 13 χρυσά κομβία από τον τελαμώνα κατά χώραν. *ΠΑΕ* 1956, πίν. 98 β.
Εικ. 433: ΤΦ 2. Εμπίεστα εγχειρίδια με παράσταση ναυτίλων το αριστερό (μήκ. 0,25 μ.) και με χρυσή λαβή και παράσταση λεοπαρδάλεων το δεξιό (μήκ. 0,32 μ.). Αυτόθι, πίν. 101 α.

Εικ. 434: Άγιος Ιωάννης Παπουλίων. Αποτύπωση του τύμβου. *ΠΑΕ* 1978, σελ. 238, εικ.1.
Εικ. 435: Άγιος Ιωάννης Παπουλίων. Πίθος Νο 15. Άτεχνο βέλος. *ΠΑΕ* 1978, πίν. 196 γ.

Κουκουνάρα
Εικ. 436: Γουβαλάρη. Ταφικό έξαρμα α.ΤΦ 1. Cavanagh – Mee 1998, fig. 5.13.
Εικ. 437: Γουβαλάρη. «Τύμβος». «ΤΦ 1». Κύλινδρος από αμέθυστο με παράσταση πολεμιστών. *ΠΑΕ* 1963, πίν. 92 α.
Εικ. 438: Γουβαλάρη. «Τύμβος». «ΤΦ 2». Βέλη οψιανού και πυρίτη. *Έργον* 1959, σελ. 123, εικ. 130.
Εικ. 439: Ακόνες. Τάφοι Ι-ΙΙΙ. *ΑΔ* 27 (χρον.), σελ. 263, σχέδ. 3.
Εικ. 440: Ακόνες. ΤΦ Ι. Χ. μαχαιρίδια. Αυτόθι, πίν. 199 α.
Εικ. 441: Ακόνες. ΤΦ 1. Κάτοψη. *ΠΑΕ* 1963, σελ. 115, εικ. 1.
Εικ. 442: Ακόνες. ΤΦ 1. Μαχαίριο. Αυτόθι, πίν. 89 γ.
Εικ. 443: Ακόνες. ΤΦ 2. Όπλα. *Έργον* 1959, σελ. 125, εικ. 133.

Καρποφόρα
Εικ. 444: Περιοχή Νιχωρίων. *Hesperia* 41, 218-273, fig. 2.

Εικ. 445: Τοπογραφικό σχέδιο του νεκροταφείου εντός του αγρού Ιω. Νικητόπουλου. *ΑΕ* 1973, 25-74, εικ. 2.
Εικ. 446: ΤΦ 2 Νικητόπουλου. Χ. μαχαιρίδιο. Αυτόθι, πίν. 6 ζ.
Εικ. 447 α-β: Θέση Φράμα. «ΤΦ 2». Όπλα. *ΑΔ* 29 (χρον.), πίνακες 199 δ (πάνω), 199 γ.

Εικ. 448: Τραγάνα. ΤΦ 1. Ο «θησαυρός» των χ. αντικειμένων κατά χώραν. Παντελίδου 1970, εικ. 2.
Εικ. 449: Τραγάνα. ΤΦ 1. Ο δίωτος χ. αμφορέας του «θησαυρού» με το περιεχόμενό του. *ΠΑΕ* 1955, πίν. 94 α.
Εικ. 450: Βοϊδοκοιλιά. Θολ. ΤΦ. *ΠΑΕ* 1976, σελ. 256, εικ. 1.

Νιχώρια
Εικ. 451: Θολ. ΤΦ F. Wilkie 1975, pl. XXX (b).
Εικ. 452: Η περιοχή Ι. *Hesperia* 41, 218-273, fig. 5.
Εικ. 453: Θολ. ΤΦ F. Χ. αιχμές βελών. Wilkie 1975, figs. 151-154, 188 & Wilkie 1987, pl. XXXIII (a).

Εικ. 454: Κισσός. Σχεδιάγραμμα του τύμβου. *Έργον* 1966, σελ. 106, εικ. 124.
Εικ. 455: Τουρλιδίτσα. Θολ. ΤΦ. *ΠΑΕ* 1966, Παρένθετος Πίνακας.
Εικ. 456: Τουρλιδίτσα. Θολ. ΤΦ. Χ. μαχαίριο ή ξυρός. Αυτόθι, σελ. 110, εικ. 129.

Κακόβατος
Εικ. 457: Θολ. ΤΦ Α. *AM* 33, 295-313, Abb. 2.
Εικ. 458 α-β: Θολ. ΤΦ Α. Τμήμα χ. μαχαιριού ή εγχ. και αιχμές βελών. *AM* 34, 269-328, tafeln XII: 9, XV: 1-9.
Εικ. 459: Θολ. ΤΦ Β. *AM* 33, 295-313, Abb. 4.
Εικ. 460: Θολ. ΤΦ Β. Τμήμα χ. ξίφους. *AM* 34, 269-328, Abb. 14.
Εικ. 461: Θολ. ΤΦ Γ. *AM* 33, 295-313, Abb. 5.
Εικ. 462: Μάλθη. Θολ. ΤΦ ΙΙ. Χ. αιχμή βέλους.
Εικ. 463: Ψάρι. Θολ. ΤΦ 1. Αιχμές βελών από οψιανό και πυρίτη. *ΑΔ* 39 (χρον.), πίν. 28 α.
Εικ. 464: Χαλκιάς. ΤΦ 2. Αιχμές βελών από πυριτόλιθο. *ΑΔ* 50 (χρον.), πίνακες 73 α-β, 72 α.

Περιστεριά
Εικ. 465: Τοπογραφικό διάγραμμα του αρχαιολογικού χώρου. *Έργον* 1961, σελ. 165, εικ. 163.
Εικ. 466: Τοπογραφικό διάγραμμα του χώρου. *BCH* 98, pg. 38, fig. 1.
Εικ. 467: Θολ. ΤΦ 2. χρυσοί θύσανοι. *ΠΑΕ* 1962, πίν. 99 β.
Εικ. 468: Θολ. ΤΦ 2. Ελεφαντοστέινο αντικείμενο. Αυτόθι, πίν. 102 β.
Εικ. 469: Θολ. ΤΦ 3. Αιχμές βελών από πυρίτη. *ΠΑΕ* 1965, πίν. 144 α.
Εικ. 470: «ΜΕ-ΥΕ Ι τφ». Κάτοψη του δαπέδου με τις ανακομιδές πάνω σ' αυτό. *ΠΑΕ* 1976, σελ. 490, εικ. 4.
Εικ. 471 α-δ: «ΜΕ-ΥΕ Ι τφ». Η βόρεια κατώτερη ανακομιδή, το ξίφος και η Β ανακομιδή, το εργαλείο από κερατόλιθο. *ΠΑΕ* 1977, πίν. 167.

Εικ. 472: Διόδια. Θολ. ΤΦ. Κάτοψη και τομή. *ΑΔ* 50 (χρον.), σελ. 181, σχέδ. 2.
Εικ. 473: Θούρια - Καρτερόλι. Θαλ. τάφοι. Simpson 1957, fig. 8.
Εικ. 474: Καρτερόλι. Τοπογραφικό διάγραμμα. Αυτόθι, fig. 7.

Λακωνία

Εικ. 475: Διασπορά των Κτιστών Θαλαμοειδών τάφων: a) Αψιδωτοί / Πεταλόσχημοι b) Σχήματος L c) Ορθογώνιος με είσοδο από την μικρή πλευρά. Papadimitriou 2001 β, fig. 68.
Εικ. 476: Αμυκλαίον. Τοπογραφικό διάγραμμα. Laconia I, fig. 3.
Εικ. 477: Αμυκλαίον. Φρεατόσχημος τφ. Χ. μαχαίρι. Calligas 1992, fig. 14.
Εικ. 478: Τοπογραφικό διάγραμμα Κάμπου και ευρύτερης περιοχής. Simpson 1957, fig. 4.
Εικ. 479: Μελαθριά. ΤΦ Σ1. Χ. αντικείμενο, ίσως ομφαλός ασπίδας. Δημακοπούλου 1977, πίν. 11 δ.
Εικ. 480: Βαφειό. Τοπογραφικό διάγραμμα. Laconia I, fig. 4.
Εικ. 481: Βαφειό. Θολ. ΤΦ. Κάτοψη. Τσούντας 1889, σελ. 138.
Εικ. 482: Βαφειό. Θολ. ΤΦ. Όπλα. Αυτόθι, πίν. 7-8.

Άγιος Στέφανος

Εικ. 483: Πίνακας μυκην. τάφων. Taylor 1972, pgs. 237-239.
Εικ. 484: ΤΦ 28 και κτερίσματα αυτού. Αυτόθι, fig. 11.
Εικ. 485: Περιοχή Β. Αυτόθι, fig. 15.
Εικ. 486: Διάφορες τομές. Αυτόθι, fig. 2.
Εικ. 487: Περιοχή Δ. Αυτόθι, fig. 13.

Εικ. 488: Αστέρι. Τοπογραφικό διάγραμμα. Αυτόθι, fig. 10.
Εικ. 489: Άγιος Στρατηγός. Τοπογραφικό διάγραμμα. Αυτόθι, fig. 9.
Εικ. 490: Τσάσι. Τοπογραφικό διάγραμμα και θαλ. τφ. Αυτόθι, fig. 11 a-b.
Εικ. 491: Μαυροβούνι. Τοπογραφικό διάγραμμα. Laconia II, fig. 3.
Εικ. 492: Πελλάνες. Τοπογραφικό διάγραμμα και θαλ. τάφοι. Αυτόθι, fig. 8 a-b.
Εικ. 493: Αρκίνες. Τοπογραφικό διάγραμμα. Αυτόθι, fig. 9.

Ανάληψη

Εικ. 494: ΤΦ 1. *ΠΑΕ* 1954, σελ. 273, εικ. 3.
Εικ. 495: ΤΦ 1. Οδόντες κάπρου τοποθετημένοι όπως περίπου θα σκέπαζαν κράνος. Αυτόθι, σελ. 282, εικ. 11.
Εικ. 496: ΤΦ 1. Λίθινα βέλη. Αυτόθι, σελ. 282, εικ. 12.
Εικ. 497: ΤΦ 1. Χ. βέλη. Αυτόθι, σελ. 283, εικ. 13.
Εικ. 498: ΤΦ 1. Ελεφαντοστέινο χτένι. Αυτόθι, σελ. 283, εικ. 14.
Εικ. 499: Μυκήνες. Νεκροταφείο στο Καλκάνι. Θαλ. ΤΦ 529. Λαβή χτενίου ή εξάρτημα κράνους από ελεφαντοστό. Wace 1932, fig. 43.

Εικ. 500: Επίδαυρος Λιμηρά. Τοπογραφικό διάγραμμα. Laconia II, fig. 10.
Εικ. 501: Επίδαυρος Λιμηρά. Νεκροταφείο Συκέας. ΤΦ 1. *ΑΔ* 29 (χρον.), σελ. 295, σχέδ. 6.
Εικ. 502: Επίδαυρος Λιμηρά. Νεκροταφείο Συκέας. ΤΦ 2. *ΑΔ* 52 (χρον.), σελ. 198, σχέδ. 12.

Αρκαδία

Παλαιόκαστρο: Μυκην. νεκροταφείο

Εικ. 503: Σχέδιο του Νεκροταφείου. *BCH* 80, 522-546, fig. 3.
Εικ. 504: Όπλα από τους τάφους. Αυτόθι, fig. 14.
Εικ. 505: Ομάδα 3. ΤΦ 6. Χ. ξίφος. Demakopoulou 1969, figs. 1-2.
Εικ. 506: Ομάδα 3. ΤΦ 6. Η χ. αιχμή δόρατος [B2]. Demakopoulou 1998, fig. 7.
Εικ. 507: Ομάδα 3. ΤΦ 6. Η χ. αιχμή δόρατος [B3]. Αυτόθι, fig. 8.

Κ Α Τ Α Λ Ο Γ Ο Σ Χ Α Ρ Τ Ω Ν

Χάρτης 1: Γεωγραφικός χάρτης νομού Αργολίδας.
Χάρτης 2: Γεωγραφικός χάρτης νομού Κορινθίας.
Χάρτης 3. Οι Προϊστορικές θέσεις της Αχαΐας. Åstrom 1964, pg. 95.
Χάρτης 4. Περιοχή Φαρών και Αχαΐας. Papadimitriou 2001 β, fig.22 c.
Χάρτης 5. Νομός Μεσσηνίας. Valmin 1938, fig. 1.
Χάρτης 6. Επαρχία Πυλίας. *ΑΔ* 26 (χρον. Β1), σελ. 131, εικ. 1.
Χάρτης 7. Θέσεις της Ηλείας στην ΥΕ ΙΙ εποχή. Παρλαμά 1974, εικ. 1.
Χάρτης 8. Γεωγραφικός χάρτης νομού Λακωνίας. Simpson 1957, fig.1.
Χάρτης 9. ΜΕ και ΥΕ Λακωνία. Laconia II, fig. 25.
Χάρτης 10. Χάρτης της περιοχής της Σπάρτης. Laconia I, fig. 1.
Χάρτης 11. Γεωγραφικός χάρτης νομού Αρκαδίας.
Χάρτης 12. Πελοπόννησος. Demakopoulou 1998, fig. 1.
Χάρτης 13. Διασπορά Χτιστών Θαλαμωτών Τάφων. Παπαδημητρίου 2002, χάρτης.

Κ Α Τ Α Λ Ο Γ Ο Σ Π Ι Ν Α Κ Ω Ν

Πίν. 1: Η Εποχή του Χαλκού. ΑΙΓΑΙΟ, σελ. 121.
Πίν. 2: Χρονολογικός πίνακας. Dickinson 2003, σελ. 49.
Πίν. 3: Συγκεντρωτικός πίνακας των Θαλαμωτών Θολοειδών Τάφων. Δανιηλίδου 2000, εικ. 3.
Πίν. 4: Κατάλογος των Κτιστών Θαλαμωτών Τάφων της Πελοποννήσου. Παπαδημητρίου 2002, πίν. Α.

Μυκήνες
Πίν. 5[925]: Τύποι όπλων στους δύο Ταφικούς Κύκλους.
Πίν. 6: Θέση των όπλων σε σχέση με τον σκελετό του νεκρού.
Πίνακες 7-8: Επιθετικά όπλα στους Ταφικούς Κύκλους.
Πίνακες 9-10: Αμυντικά και επιθετικά όπλα στους Ταφικούς Κύκλους.
Πίν. 11: Θαλ. τάφοι με όπλα.
Πίν. 12: Τα όπλα στους θαλ. τάφους.
Πίν. 13: Όπλα και συνευρήματα στους θαλ. τάφους.
Πίν. 14: Όπλα και συνευρήματα στους θολ. τάφους.

Πίν. 15: Όπλα και συνευρήματα στους τάφους της Τίρυνθας.
Πίν. 16: Όπλα και συνευρήματα στον Θαλ. ΤΦ 2 των Δενδρών.
Πίν. 17: Όπλα και συνευρήματα στους θαλ. τάφους των Δενδρών.
Πίν. 18: Σύνολο όπλων στους θαλ. τάφους των Δενδρών.
Πίν. 19: Σύνολο όπλων ανά θαλ. τφ στα Δενδρά.
Πίν. 20: Σύνολο όπλων στους θαλ. τάφους της Πρόσυμνας.
Πίν. 21: Η παρουσία των όπλων ανά θαλ τφ στην Πρόσυμνα.
Πίν. 22: Οι ανασκαφικές συνάφειες στους τάφους της Καλλιθέας Αχαΐας.
Πίν. 23: Όπλα και συνευρήματα στους τάφους της Αχαΐας (πλην της περιοχής της Καλλιθέας).
Πίν. 24: Όπλα και συνευρήματα στους τάφους της Ηλείας.
Πίν. 25: Όπλα και συνευρήματα στους θαλ. τάφους της περιοχής του ανακτόρου της Πύλου.
Πίν. 26: Όπλα και συνευρήματα στους τάφους της Επαρχίας Πυλίας.
Πίν. 27: Όπλα και συνευρήματα στους τάφους της Επαρχίας Τριφυλίας.
Πίν. 28: Οι τάφοι των Ελληνικών Ανθείας.
Πίν. 29: Όπλα και συνευρήματα στους τάφους της Λακωνίας.
Πίν. 30: Τάφοι με όπλα επί του συνολικού αριθμού των τάφων της Πελοποννήσου: βάσει του αρχιτεκτονικού τους τύπου.
Πίν. 31: Τάφοι με όπλα επί του συνολικού αριθμού των τάφων της Πελοποννήσου: ανά νομό.
Πίν. 32: Η παρουσία των όπλων στους τάφους της Πελοποννήσου.

[925] Έως και Πίν. 32 βρίσκονται μέσα στο κείμενο.